قوتابخانە ئەدەبییەکان

قوتابخانە ئەدەبییەکان

نووسینی

ڕەزا سەید حسەینی

وەرگێڕانی

حەمەکەریم عارف

ناوی کتێب: قوتابخانە ئەدەبییەکان

- نووسەر: ڕەزا سەید حسەینی
- وەرگێڕانی: حەمەکەریم عارف
- نەخشەسازی ناوەوە: گۆران جمال ڕواندزی
- بەرگ: ئاسۆ مامزادە
- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات
- ژمارەی سپاردن: ٨٧٣
- تیراژ: ١٥٠٠ دانە
- چاپی یەکەم ٢٠٠٦
- نرخ: ٥٠٠٠ دینار
- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب (١٩٩)

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی
www.mukiryani.com
asokareem@ maktoob.com
Tel: 2260311

پێڕست

* وتەیەك .... أ
* چەند پەیڤێك دەربارەی سەدەكانی ناڤین و رینیسانس و ١
* كلاسیسزم ١٧
* رۆمانتیزم ٤٧
* ریالیزم ٨٠
* ناتورالیزم ١١٧
* هونەر بۆ هونەرو قوتابخانەی پارناس ١٤٥
* سیمبولیزم ١٥٥
* چاوخشانێكی خێرا بە ئەدەبیاتی سەرەتای سەدەی بیستەمدا ١٨١
* كوبیزم ١٩٩
* دادائیزم ٢٠٥
* سوریالیزم ٢١٥
* چاوخشانێك بە ئەدەبیاتی هاوچەرخدا ٢٦٣
* دوا پەیڤ ٢٨٩

وتەیەك

ئەگەر سەرنجی کتێبخانەی نیشتمانی هەر میللەتو نەتەوەیەك بدەین، دەبینین بەرهەمی وەرگێردراو ڕێژەیەکی باڵای ئەو کتێبخانەیەی پێك هێناوە، ڕێژەیەکی ئەوتۆ ڕەنگە زۆربەی کات لە نیوە بەسەرەوە بێ. بۆیە گەر کتێبخانەیەك بەرهەمی وەرگێڕدراو دەوڵەمەندی نەکردبێ ئەوا لە زۆر رووەوە هەژارو کەم ڕەونەقو بێ نموود دەنوێنێ. ڕەنگە ئەمە بگەڕێتەوە بۆ گەلەك هۆی رامیاریو رۆشنبیریو هۆشیاریو بەتەنگەوە هاتنو نەهاتنو خەمساردی رۆڵەکانی میللەتی خودان کتێبخانەی هەژار...

کتێبخانەی کوردی، یەکیکە لە کتێبخانە هەژارەکانو بەو حاڵەشەوە دەبینی ئاستی هۆشیاری خەڵکی کورد تاکو نهوژی هێندە نزمە کە کاری وەرگێڕان بە کارێکی کەمو سووك تەمەشا دەکەن.. ڕەنگە زۆر کەس —هەڵبەتە لە رووی نەفامییەوە- نامیلکەیەکی ناشیعری کاڵو کرچی پێ پەسندتربێ لە وەرگێڕانی شاکارێکی ئەدەبی جیهانی! دیارە بەرنامەداری بۆ وەرگێڕان، کارێکی گەلەك پێویستەو دەبی لەو بەرهەمە فیکریو فەلسەفیو کارە ئەدەبیو هونەریو زانستیانەوە دەست پێبکرێ کە لەگەڵ ئەو بارە واقیعیو کۆمەڵایەتیو مێژووییەدا بگونجێت کەمیللەت پێیدا ڕەت دەبێو خێرایی بە ڕەوتی گەشەسەندنو بەرەو کامڵ چوونو پێگەیشتنی ئەو واقیعە کۆمەڵایەتیو مێژووییە ببەخشێت.. لێ ئێمەی کورد چونکە خودان مێژوویەکی نیمچە وێستاوو پچڕپچڕین، بۆیە بیرو بیرکردنەوەشمان پچڕپچڕە، نەفەسمان کورتەو پشوو درێژی ئەو میللەتانەمان نییە کە ڕەوتو کاروانی مێژوویان لە پچڕانو دابڕان بەدوور بووەو بە شێوەیەکی سروشتیو ئاسایی قۆناغە کۆمەڵایەتیو مێژووییەکانیان بڕیوە... هەڵبەتە پچڕپچڕی بیرکردنەوەی ئێمەی کورد، کە زادەی واقیعی کۆمەڵایەتیو پچڕپچڕی میللەتەکەمانە، سێبەری بەسەر هەموو بوارەکانی ژیانمانەوە دیارە. یەکێك لەو بوارانە مەیدانی وەرگێڕانە کە نەمان توانیوە بەپێی نیمچە بەرنامەیەکی تۆزێ ڕێكوپێك ئەزموونی رۆشنبیریو فیکریو ژیانی تۆمارکراوی میللەتان بۆ زمانەکەی خۆمان نەقڵ بکەین، تا لەلایەکەوە زمانەکەمان دەوڵەمەند بکەینو سەدان زاراوەو وشەی هاوچەرخ بڕژێتەناو زمانەکەمانەوە،و لەلایەکی دیکەوە بیروبیرکردنەوەی خۆمان بە

ئەزموونی پێشکەوتووانەی میللەتانی دی موتوربە بکەین هەر ئەم نەفەس کورتییەو ئەم هزرینە خراوە وای لێکردووین بە زۆری پەلاماری شیعرۆکەیەك، یا کورتە چیرۆکێك یا وتارۆکەیەك یان نووسینێکی سەرڤەسەرڤەی نەرمە قووت بدەینو خێراو بەکاڵو کرچی تەرجەمەی بکەینو لەم بلاڤۆكو لەو رۆژنامەو غەزەتەدا بیانکەین بە ئاردی نێو دڕکانو چ کاریگەرییەکی رۆشنبیریو ئەدەبیو هونەری بەجێ نەهێڵن. هەڵبەتە ئەم جۆرە بێ سەروبەرییە خزمەتێکی ئەوتۆ بە کتێبخانەی کوردی ناکات، چونکە چ کرانەوەیەك بەسەر ئەدەبیاتو رۆشنبیریی میللەتاندا، بۆ ئەدەبی کوردی دەستەبەر ناکاتو چ هەناسەیەکی تازەی بەبەردا ناکاتو نابێتە هۆی تەقاندنەوەی سەرچاوەکانی داهێنان.

مەخابن ئێمە لەبەر تەمەڵیو بێ سەلیقەیی خۆمان تا رۆژگاری ئەمڕۆ شاکارە رۆشنبیریو هونەریو فیکریو فەلسەفییە جیهانییەکانمان بە جەماوەری خوێنەری کورد نەناساندووەو نەمانتوانیوە بە ئەمانەتو وەفادارییەوە وەریانبگێڕینو بیانخەینە بەردەست خوازیارانی رۆشنبیری.. جا مادامێکی وەرگێڕان هۆیەکە بۆ نزیك خستنەوەی گەلان لە یەکدی و ئاشنا بوونی گەلان بە باری سەرنجو بۆچوونی یەکدی لەمەڕ ژیانو ژیارو...

ئەمە خۆی لەخۆیدا جۆرە کارلێکێکی رۆشنبیریو شارستانی چێدەکاتو... بۆیە پێویستە پرۆسەی وەرگێڕان کە بریتییە لە گوێزانەوەی شیلەی ئەزموونی گەلان بۆ یەکتر، لە چوارچێوەی جۆرە بەرنامەیەکی ڕێکوپێکدا ئەنجام بدرێ: روو لە وەرگێڕانی ئەو کتێبو شاکارانە بکرێ کە بایەخی رۆشنبیری پێشڕەوانەیان هەیەو دەبنە بەشدارییەك لەکاروانی پێشڤەبردنی ژیارو شارستانیەتی مرۆڤایەتی, وازهێنان لە وەرگێڕانی پەڕاگەندەو بەرهەمی کەم بایەخو نیمچە مردوو، ڕەچاوکردنی پسپۆڕی و حەز لە وەرگێڕاندا، ڕێزگرتنی کاری سەرکەوتووی هەر وەرگێڕێك، ڕێککەوتن لەسەر زاراوە هەمە پەسندو زانستیو چەسپاوەکان. دەزگا ڕەسمییە رۆشنبیرییەکان وەرگێڕە بە تواناکان بەسەر بکەنەوە. دەستیان بگرنو هانیان بدەن کە شاکاری هونەریو رۆشنبیریو زانستی بە زمانی پاراوو ڕەوان وەربگێڕن، چونکە بەم کارە هەم تواناو بەهرەی خوێنەرو نووسەر دەخەملێنێو هەم بەهرەو سەلیقەی بەراوردو جیاکردنەوەی بەرهەمی ڕەسەن لە بەرهەمی نا ڕەسەنو بازاڕی دەڕسکێ. ئەمەش لە دوا ئەنجامدا خزمەتێکی فرە بە نووسینی خۆماڵیش دەکات. چونکە ئەو کاتە نووسەر ناچارە حورمەتی خۆی بگرێو ناوێرێ بەرهەمی کاڵو کرچ ڕەنگماڵ بکاتو بە نرخی شاکاری هونەریو ڕەسەن بە خوێنەری بفرۆشێت.

کەئالۆزیو پچڕپچڕی بابەتەکە، بۆ خۆی جۆرە شێوازێکی نوێیە، نازانێ کاکی وەرگێڕ بە پەندی دنیاو قیامەتی کردووەو بە جۆرێکی وەرگێڕاوە مەگەر هەر خۆی سەری لێدەربکات.

ئیدی خوێنەریش چونکە پشتیوانەیەکی رۆشنبیری ئەوتۆی نییە، بۆیە بەلەز وەك ئەوەی هەنگوین لە دارا بدۆزنەوە دەکەنە لاسایی کردنەوەی. بۆیە سەیر دەکەی کۆمەڵێکی زۆری خوێندەواران، کە تاقە پەیوەندییان لەگەڵ رۆشنبیری جیهانیدا، لە رێگەی ئەو وەرگێڕانە سەقەتو شێواوانەوەیە... بێ ئەوەی تاقە یەك زمانی زندووی جیهانی یان ناوچەیی بزانن بەناوی نوێنەرو ردێن سپی رۆشنبیرییەوە خۆ لە قەرەی مالیجەو چارەسەری گەورەترین و گەرمترین کێشەی رۆژی ئەم دنیایە دەدەن، بێ ئەوەی پشت بە تاقە یەك سەرچاوەو ژێدەرو دەهمەنی دەرەجەیەك ببەستێ، دێن سەرچاوە دەرەجە چوارو پێنجە لەبنەڕەتدا شێواوەکان کاوێژ دەکەنەوەو دەیتفێننەوەو خەڵکەکە بێ چ قێزکردنەوەیەك هەڵی دەگرنەوەو تا رادەیەکی زۆریش پێی قایلن و بانگەشەی هزرڤانیو پیتۆڵیش بۆ ئەو جۆرە کەسانە دەکەنو ئیدی لە چەندین لاوە مونتیکارلۆی بانگەشەیان بۆ وەگەڕ دەخرێ.

گەر هەندێ ورد سەرنجی دنیای ئەدەبیاتی ئەمڕۆمان بدەین گەلێك نموونەو دەقی ئەدەبی زادەو لە دایکبووی ئەم حاڵەتە بەدی دەکەین, راستە زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییەو پێ بەپێی پەرەسەندنی قۆناغە مێژوویی‌و کۆمەڵایەتییەکان گۆڕانی بەسەردا دێو پەرەدەسەنێو قالبە کۆنەکان دەشکێنێو قۆناغ بە قۆناغ کاژە کۆنەکان فڕێ دەداو کاژی تازە دێنێتەوە، لێ بەو مانایە نییە کە بنەما سەرەکییەکان نەمێنن‌و هەڵوەشێنەوە.

هەڵبەتە دەبێ ئەوە بگووترێ کە ئێمە کەوتووینەتە سەردەمێکی فرە خێراو خۆشبەزەوەو تەکنۆلۆژیا میللەتانی تەواو لێکدی نزیك کردۆتەوە... گەر هەر بەم خەمساردییەوە بمێنینەوەو بە تەمابین بە پشتیوانی نامیلکەی شیعریو کۆمەڵە چیرۆکی پەرپوتو بێ رەونەقو کەم نموودەوە ببین بە خودانی کتێبخانەی دەوڵەمەند ئەوا کاتێ بە خۆ دەزانین لە هەموو جەژنان بووینو دەستمان لە بنی هەنبانەوە دەرچوو، بۆیە بەبێ وەرگێڕانی بەرنامەدارو بەردەوام نابین بە خودانی کتێبخانەی دەوڵەمەند.

جا خاندەڤانی هەژی، ئەم کتێبەی ها لە بەردەستتدا، کاتی خۆی بۆ خوێندنەوە لە برای ئازیزم سەرۆ قادرم وەرگرت. کە خوێندمەوە، خۆزیام خواست کە کوردیش چەند کتێبێکی وای هەبا، بەڵام بە خۆتان دەزانن کە ئەهلی قەڵەمی کورد —ئەگەر بەندە بەئەهلی قەڵەم حەساو بکرێمو ئەمەم بە جۆرە رووداریییەك بۆ لێك نەدرێتەوە- زۆربەیان کوشتەی دەستی ژیانن‌و هەندێکیان تەمەڵن —بۆیە خۆزیا

گوتمان مێژووی ئێمەی کورد، مێژوویەکی نیمچە وەستاوو پچڕپچڕ بووەو هەڵبەتە بیرو بیرکردنەوەشمان زادەو رەنگدانەوەی ئەو واقیعەیە بۆیە لە زۆربەی وارەکانی ژیاندا تا رۆژی ئەمڕۆ بێ بەرنامەین‌و بە نەفەسی کورتەوە مامەڵە لە تەك واقیعی خۆماندا دەکەین.

هەڵبەتە مەیدانی وەرگێڕان یەکێکە لەو مەیدانانەی کە پاشا گەردانی پێوە دیارەو دوور لە هەموو نەخشەو بەرنامەیەك‌و پلانێك بەپێ خاوسی بەناو کەوتووین‌و تەنانەت وەرگێڕ لەگەڵ خۆشیدا بەرنامەی نییە. هەر جارە روو لە دنیای بابەتێك دەکات، دیارە یەکێك لە فاکتەرەکانی ئەم حاڵە ئەو کەلێن‌و بۆشاییە گەورەیە یە کە لە کتێبخانەی کوردیدا هەس... یا دەیاردەیەکی سەقەتی دیکە ئەوەیە پێمان وایە ئەم دنیایە هەر شیعرو چیرۆکە! بێ چەندو چوون پڕی دەدەینێو هەر کە چەند شیعرۆکەو کورتە چیرۆك‌و هەندێ وتارۆکەمان بە سەقەتی وەرگێڕاو بە بەرتیل‌و خاترانە لێرەو لەوێ بلاومان کردەوە، ئیدی خۆمان لێدەبێ بە ئەرەستۆو مامۆستاو دەفتەری کەس ناخوێنینەوە. هەڵبەتە لە ئەنجامی ئەم پاشاگەردانییەو لە ئاکامی بێ توانایی گەلێك لە وەرگێڕەکانمان‌و لە ئەنجامی نەزانینی تەواوی هەردوو زمانی لێ وەرگێڕدراو و بۆ وەرگێڕدراوەوە دووچاری بەد وەرگێڕان بووین‌و ئەم دیاردەی بەد وەرگێڕانەش روو لە زیادییەو خەریکە هەڕەشەی شێواندن‌و سەقەتکردنی زمانەکەمان لێدەکات...

ئەوەتا لافاوی رستەو دەستەواژەو رستەسازی هەڵەو بێ بنجو بناوانی زانستی‌و دوور لە تەبیعەتی زمانی کوردی‌و سەرباری ئەمەش نا مەفهووم وا خەریکە زمانی کوردی بەرەو هەڵدێری وێرانکردن دەبات. ئەم دیاردەی بەدوەرگێڕان‌و زمان شێوانە زۆر بە زەقی لە کتێبە دەرسییەکانی قوتابخانەکاندا، بەتایبەتی لە بابەتی زانستە ئینسانییەکاندا بەدی دەکرێو پێدەچێت هەر کاریگەری ئەمەش بێ کە کەم‌و زۆر لە رۆژنامەو گۆڤارو بلاڤۆکە کوردییەکاندا رەنگی داوەتەوە. دەزگاکانی دیکەی راگەیاندن ئەوە هەر باسیان مەکە! دیارە گەر کار وابڕوات ئەوا چەند ساڵێکی دی کوردینووس‌و کوردیزان دەچنە قاتی‌و مەگەر بە چراوە بۆیان بگەڕێی.

هەڵبەتە خەتەری مەزنی شێوانی زمان لە وەرگرتنی وشەی بێگانەدا نییە، بەڵکو لەوەرگرتنی ئەو دارشتن‌و رستە بەندییە ناکوردیانەدایە کە هەندێ وەرگێڕ لەبەر نابەڵەدیو تەمەڵی خۆی، خێرا وەریدەگرێو دیارە ئەم زمانە سەقەتەی بەرە بەرە دەبێ بە زمانی باوو وەرگێڕانی پچڕپچڕو بێ سەروبەر کار دەکاتە سەر زمانی نەوە تازەکان‌و پاشان کار دەکاتە سەر زمانی نووسین‌و ئەدەبیاتی تازەو ئیدی نەوەکانی دی کە چاویان بە بەرهەمی تەرجەمەکراوی پڕ هەڵەو بێسەروبەر دەکەوێ، وا هەست دەکەن

ڕۆشنبیرییەکانیان زۆربەی شین نابێو هیچی لێ ناڕوێ. بە هەر حاڵ بەندە بەدەم مەشغەڵەتی ژیانـەوە، ناوە ناوە هەندێ وەختم دەدزییەوەو بە کۆڵێك مەمنوویەوە لە مامۆستای بەڕێز "سەید ڕەزا حسەینی" کە ڕیگەی دووری دانـانو سەرچـاوەگەڕانی بـۆ کـورت کردبوومـەوە، چـەند لاپەڕەیـەکم لـە کتێبـە بەنرخەکەی وەردەگێڕا.. بە هەر حاڵ من نامەوێ باسی نێـوەڕۆكو دەوڵەمەنـدی کتێبەکـە بکـەم یـان باسی زەرورەتی تەرجەمەکردنەکەی بکەم. ئەم دەقەی بەندە تەرجەمەم کردگـە چـاپی نۆیـەمی سـاڵی ١٣٦٦- ١٩٨٧)ـە کە ئەمە خۆی لەخۆیدا شادییەکی بێ چەندو چوونە لەسەر گرینگیو کاریگـەریی کتێبەکە.

هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە لە کۆتایی هەر قوتابخانەیەکی ئەدەبی ناو ئەم کتێبـەدا هەنـدێ نموونە هێنراوەتەوە.. لێ لەبەر ئەوەی نموونەکان یان نیوەچڵن یان کورتکراوەن یان بەشێکی بچووکن لـە دەقێکی گەورە.. ئەو جاش نووسەری بەڕێز زۆربەی نموونەکانی لە چەند وەرگێڕێکی ترەوە وەرگرتـووە، بەندە ئەو نموونانەم وەلاوە ناوە بە ئومێدی ئەوەی خوێنەر لەسەرچاوەی دیکـەدا دەقـی تـەواوەتی ئـەو نموونانە پەیدا بکات.

لە کۆتاییدا هیوادارم ئەم کتێبە کـە کورتـە مێژوویـەکی چـڕو دەوڵەمەنـدی هـەموو قوتابخانـەو گۆڕانکارییە ئەدەبیو هونەرییەکانی ئەوروپای ئەم چوارسەد ساڵەی دوایی لە خۆگرتووە، بشێت ببێ بە ڕێنوێنێکی باشو یارمەتی خوێنەر، بە تایبەتی وەچەی نوێ بدات لـە هەڵبـژاردنی کتـێبی دڵخـوازی خۆیدا...

بە هەر حاڵ ئەمە ئەو کارەیە کـە لـە دەسـتم هـاتووەو تـا ڕادەیـەك تینـوێتی خۆزیاکـەمم پـێ شکاندووە... ئیدی نازانم سەرکەوتووم یان بەسەر سەردا کەوتووم....

ڕێ بەڕاستو بەد بە خوا......

حەمە کەریم عارف

تێبینی:

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە کتێبی: پەلکە ڕەنگینە، حەمە کەریم عارف، چاپی یەکەم ٢٠٠٤ وەزارەتی ڕۆشنبیری/ هەولێر، ل ٢٥٠- ٢٥٣.

چەند پەیڤێك لەمەڕ سەدەکانی ناڤین و رینیسانس و سەرهەڵدانی ئەدەبیاتی نەتەوەیی لە ئەوروپا

ن: رەزا سەید حسەینی

وەکو ئاشکرایە قوتابخانە ئەدەبییەکان بەقوتابخانەی کلاسیك دەست پێ دەکەن و باوترین پێناسەی ئەم قوتابخانەیەش بریتییە لە **(گەڕانەوە بۆ هونەری کۆنی یۆنان و رۆم بەپێی راپەڕینی هومانیزم "مرۆڤدۆستی"و رینسانس).**

لێ لەبەراییدا وا چاکە کە بزانین هۆی ئەم بێ خەبەری رۆژئاواییانە لە ئەدەبیات و هونەری باوباپیرانیان بەدرێژایی سەدان ساڵ چ بووەو دووبارە کەشف کردنەوەی ئەو ئەدەبیات و هونەرە چۆن روویداوە. هەروەها مامەڵەو بەرخوردی سەدەکانی ناوەڕاست لەگەڵ کەلتورو فەلسەفەی یۆنانی کۆندا چۆن بووەو لە سەردەمی رینیسانس و لەگەڵ پەیدابوونی هومانیزمدا چ گۆڕانێك لەم مامەڵەو بەرخوردەدا روویداوە. هەڵبەتە ساغ کردنەوەو چوونە ناو ئەم هەموو مەسەلانە، بۆ خۆی کتێبێکی ئەستووری گەرەکە، لەبەر ئەمە، ئێمە لێرەدا تەنیا ئاماژە بۆ هەندێ مەسەلەو رووداوان دەکەین کە بۆ رەواندنەوەی ئالۆزی لە تێگەیشتنی سەردەمی کلاسیك پێویستە.

وەکو دەزانین سەدەکانی ناوەڕاست بە سەردەمی نێوان سەدەکانی کۆن (سەردەمی شارستانیەتی یۆنان و رۆم)و سەردەمی تازە دەگوترێ کە سەرەتاکەی بریتییە لە روخانی ئیمپراتۆری رۆم (رۆمی رۆژئاوایی) بەدەست بەربەرەکان و کۆتاییەکەی بریتییە لە روخانی قەستەنتەنییە (و نەمانی ئیمپراتۆری رۆمی رۆژهەڵاتی) بەدەستی تورکەکان.

ئیمپراتۆری رۆمی رۆژئاوایی کاتێ لەسەدەی چوارەمی زایینی دا گەورەترین فەلسەفەو نووسەرانی مەسیحی خۆی پەیدا کردبوو- کە بەرهەمەکانیان کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر نەوەکانی ئایندە هەبوو و تەنانەت لە رۆژگارو سەردەمی ئێمەشدا دەخوێنرێنەوەو مایەی

سوودوەرگرتنی توێژەرانە- لە حاڵی نەماندا بوو: (جروم قەدیس) (هیرونوموس) دە ساڵان پاش تاڵانکردنی رۆم بە دەستی (ئالاریك)ی فەرماندەی گۆتەکان مردوو (ئوگوستین قەدیس) رۆژی ٤٣٠/٨/٢٤ لە شاری هیپون کە سێ مانگ بوو لە گەمارۆدا بوو- لە حاڵێکا کە رۆژانە بەسەعاتان بۆ کوژراوان و بریندااران و راکردووان و یەخسیران و هەروەها وێران بوونی ماڵان و شارانی تاڵانکراو فرمێسکی دەڕشت- لەنێو کۆڕی موریدانیدا گیانی سپارد.

زاڵ بوونی گەلانی جەرمانی بەسەر مەملەکەتانی رۆژئاواییدا کە بەشێك بوون لە ئیمپراتووری رۆم، بەجارێ مەدەنییەتی شارنشینی و بازرگانی و کەلتوری رۆمی نابوود کرد. ئیدی هەموو رێگەکان نەدەچوونەوە رۆما، ژیانی گوندەکی لە شانشینە بچوکەکاندا، جێگەی ئیمپراتۆری مەزنی رۆمی گرتبووەوە.

پێویستە لە پێشەوە ئەوە بگوترێ کە ئیمپراتۆری رۆمی رۆژاوایی، تەنانەت پێش روخانیش، پەیوەندی خۆی بە کەلتورو ئەدەبیاتی یۆنانەوە بڕی بوو و میراتگری کەلتوری یۆنانی، و تەنانەت مەڵبەندی قودرەت و دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەکە، رۆمی رۆژهەڵاتی بوو، لە رۆژئاوادا، بەهۆی ئەوەی کە زمانی لاتینی لە جێی زمانی یۆنانی بوو بەزمانی رەسمی، تەنانەت لە سەدەکانی چوارەم و پێنجەمدا، پشت گوێ خستنی زمان و کەلتوری یۆنانی-ش زیادی کردبوو، ئەم دیاردەیە بەرادەیەك بوو کە فەیلەسوفێکی گەورەی وەکو ئوگوستین قەدیس، لە رێگەی تەرجەمەی بەرهەمێن فلوتین بۆ سەر زمانی لاتینی ئاشنایەتی دەگەڵ ئەفلاتون دا پەیدا کردبوو، چونکە زمانی یۆنانی نەدەزانی و بە ئاشکرا دەیگوت کە حەز لە زمان و ئەدەبیاتی یۆنانی ناکات، ئەم جۆرە سەلیقەیە لە سەدەی پێنجەمدا تەواو باوی سەندبوو، خوێندکارانی گەنجی رۆمی پاش تەواوکردنی خوێندنیان بەدەگمەن رویان دەکردە یۆنان و زیاتر رێگەی (مارسی)و (ئارل)یان دەگرتە بەر.

لێ نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێ کە یەکێتیی شارستانییەتی (یۆنان و رۆم) بەو حاڵەشەوە نزیکەی دە سەدە لە رۆژهەڵاتی نزیك و لە حکومەتی رۆمی رۆژهەڵاتیدا مایەوە. هەرچەندە کە بیزانس نەیتوانی بەشێوەیەکی بنجبڕ بە سەر رۆژاوای دا بسەپێنێ، لێ دەسەڵاتە کەلتوری و هونەرییەکەی تا رۆژگارێکی دوورو درێژ، زۆر لە مەرزی جوگرافیایی خۆی هێوەتر رۆیی. تەنانەت دەشێت بگوترێ کە ماوەی پێنج سەدە- لەساڵی ٥٠٠وە تا ١٠٠٠- باڵا دەستی

کەلتوری بیزانس شتێکی بەڵگەنەویست بوو، بەڵام وێڕای ئەم گەوەرەیی و شکۆداریەش، بیزانس نەیتوانی ئەو میراتەی کە بەو سپێردرابوو، تازەترو دەوڵەمەندتر بکات وێڕای ناسکی و زەوق و سەلیقەی لە رادە بەدەریشی هەمیشە لە دنیایەکی دەکرد کە لە حاڵی کۆتایی هاتندا بێ، لەگەڵ هەموو ئەمەشدا تەلارکاری و پەیکەرسازی و شێوەکاری کارولنژینەکان و رۆمانەکان بەتەواوەتی لە ژێر کاریگەری هونەری بیزانس دایە. لەبواری ئەدەبیاتدا وەکو ئاماژەی پێکرا، جیاوازی زمان گەورەترین لەمپەرو بەرهەڵست بوو کە پەیوەندی نێوان رۆژهەڵاتی یۆنانی زمان و رۆژئاوای لاتینیی زمانی دابڕی. سەرەنجام روخانی ئیمپراتۆری رۆژاواو داگیرکردنی قەڵەمڕەوی بەرینی ئیمپراتۆری لەلایەن نەتەوەێن جۆراو جۆرەوە هێندەی دی ئەم دابڕانەی قوڵکردەوە.

تاقە یەکێتییەك کە مابووەوە، یەکێتیی زمان و ئەدەبیات بوو کە ئەویش زۆر بەتوندی لەبەر هەرەشەدابوو، لێ دوو فاکتەری گرینگ بوونە هۆی ئەوەی کە بەر لەم نابودییە بگرێت و سەدەکانی ناڤین لە ئەوروپادا ئەدەبیاتی تایبەت بەخۆی بەرهەم بێنێ و پەیدا بکات، ئەم دوو فاکتەرە بریتیی بوون لە:

١- دەوری کڵێسا.

٢- سەرهەڵدانی ئەدەبیاتی نەتەوەیی.

دەوری کڵێسا

فاکتەری مەزهەبی و رۆڵی کڵێسا، دووبارە ئەم سەرزەمینە بەگوند بووانەی بوژانەوەو روحانیانی مەسیحی بەکردەوە جڵەوی حکومەتەکان و خەڵکانیان گرتە دەست.

فەرمانڕەوایانی داگیرکەر بەرەبەرە ئاینی مەسیحیان قەبوڵ کردو کڵێساکان بوون بە بنکەو مەڵبەندی فێرکردن و پەروەردەو نووسینەوەو لەبەرکردنی کتێبان.

ئەگەر زانیاری ناتەواوی هەندێ فەرهەنگ نووسان و گوتیاران وەلاوە بنەین، ئەوا دەتوانرێ بگوترێ کە یەکەم تەماس دەگەڵ کەلتورو ئەدەب و فەلسەفەی یۆنانی کۆندا لەم سەردەمەدا دەستی پێکردو بۆنی بەرهەمی ئەوەش لە زندانی یەکێك لە فەرمانڕەوایانی ئەو سەردەمە دزەی

کردۆتە دەرێ.

(بویپیوس) کە (دوا رۆمی) پێ دەڵێن، کتێبی (تەلاری فەلسەفی) لە زینداندا نووسی کە نامەیەك بوو بەپەخشانی ئاوێتە بەشیعر.

بویپیوس کە راوێژکاری (تیودوریك) پاشای گۆتەکان بوو، بەوە تاوانبارکرا کە گوایە بەشداری پیلانێکی کردووە دژی پاشا، و پاشاش حوکمی ئیعدامی دەرکردبوو، لەو ماوەیەدا کە لەزیندان دا بوو، نامەیەکی لە قاڵبی گفتوگۆ دەگەڵ دڵرفێنترین خۆشەویستی ژیاندا، یانی دەگەڵ فەلسەفەدا نووسی، کە لە شیعر چاتر تەسەلای رۆژە رەشەکانی دەدایەوە، چونکە (هاوئاهەنگی) جاویدانەی (ئەندێشەی ئیلاهی) لە بەرهەمێن هزرڤانانی گەورەدا فێری ئەو دەکات، ئەم کتێبە کە بەزمانێکی رەوان نووسراوە پوختەیەکە لە ئەندێشەێن کۆنی نۆئەفلاتونی، نوئەرستۆیی و نۆرەواقی. ئەوەی مایەی سەرنجە لەم کتێبەدا باسی سوقرات و (سنکا)و کەسانی دی کراوە، بەڵام هیچ ئاماژەیەك بۆ ئینجیل نەکراوە.

بویپیوس ئیمانی بەخوا هەیەو ئەم باوەڕەی خۆی بەزمانێکی شاعیرانە دەردەبڕێت، بەڵام خوای ئەو زیاتر خوای فەیلەسوفەکانە تا خوای مەسیحیەت، کتێبەکە مێژووی ٥٢٣-٥٢٤ لەسەرەو لە حاڵێکا زۆر بە ئاسانی دەتوانرا پێنج سەدە بەر لەوە بنووسرابووایە. ئەم بەرهەمە پوختەیە کە لە بەها فەلسەفی و ئەخلاقییەکانی سەردەمی بت پەرستی کە دەتوانرا راستەوخۆ لە فیکری مەسیحیدا سوودی لێوەربگیرێت و هەر واشی لێهات، (ئانسەلم قەدیس) (سەدەی یازدەیەم)، (ئابلارد) (سەدەی دوازدەیەم)و (توماس ئاکویناس) (سەدەی سێزدەیەم) لە تەعامولی فەلسەفی گەورەی خۆیاندا سوودیان لێوەرگرت.

تەماسێکی دیکە لەگەڵ بیری یۆنانیدا لەسەدەی دوازدەیەم و سێزدەیەمدا (کە بەسەدەکانی ناڤینی باڵا ناسراوە)و لەرێگەی تەرەجمەێن عەرەبی هزرڤانان و زانایانی ئیسلامیەوە روویدا کە لە رێگەی ئەسپانیاوە گەیینە ئیتالیا و فەرەنساو تەرجەمەی زمانی لاتینی کران.

هەندێك بەر لە ساڵی ١٢٠٠ بوو، کە هەر دوو بەرهەمی (فیزیك)و (میتافیزیك)ی ئەرستۆ لەبەر دەست نووسێن عەرەبی زانایانی ئیسلامییەوە کە لە ئەسپانیاوە هاتبوون، تەرجەمەی لاتینی کران، ئاشنابوون بەم دوو بەرهەمە رووداویکی هێندە گرینگ بوو کە ناوەندی قوتابخانەیی مەسیحی ناچارکرد کە سەر لەنوێ بە پێکهاتەی ئیلاهیاتی کاسولیك و

میتافیزیکی یۆنانیدا بچنەوە.
بەبایەخترین ئەنجامی ئەم پێداچوونەوەیە کتێبی (ئیندێکسی ئیلاهیات)ەکەی (توماس ئاکوییناس قەدیس) بوو کەشتێکی بە هزری سەدەکانی ناڤین بەخشی کە چەندین سەدە لەوەپێش چاوەڕوانی بوو: یەك سیستەم، کە بایەخێکی زندووی ئەوتۆی هەبێ هەم ئیلاهی بێ و هەم فەلسەفی.
تومیزم یان فەلسەفەی توماس قەدیس کە لە راستیدا فەلسەفەی ئەرستۆییە لە هەیکەلی زانستێن قوتابخانەیی مەسیحی، ئەگەرچی چەندین جار لەلایەن پاپاوە رەت کرایەوە، لە ئەنجامدا بوو بە فەلسەفەی رەسمی کلیسای مەسیحی و پاش ئەوەی لەسەردەمی کلاسیك دا هەندێ لە تەنەزولی دا، بەڵام لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا دووبارە لەدایك بووەوەو بووژایەوە.

ئەدەبیاتی لاتینی لە سەدەکانی ناڤیندا

هەرچەندە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆری رۆم پارچە پارچە بوو، بەڵام یەکێتییەکی گرینگ مابووەوە، ئەویش یەکێتی زمان و ئەدەبیاتی لاتینی بوو کە لە لایەکەوە لە سایەی کلێسادا و لەلایەکی دیکەوە لەسایەی بایەخدانی هەموو پاشایانی گەورەو بچووکەوە بەشکۆو مەزناتی رابردووی ئیمپراتۆری بەردەوام بوو، چونکە هەر یەکێکیان ئارەزووی ئەوەی دەکرد کە ببێتە میراتگری ئیمپراتۆرییەتەکەو جێگەی ئیمپراتۆرانی رۆم بگرێتەوە.
دەربارەی ڤاندالەکانی ئەفریقا، دەربارەکانی ویزیگوت لە تولوزو تولدو، دەرباری پاشایانی بورگونی و دەربارێن پاشایانی بچووکی ئانگلوساکسون، بەتایبەتی دەرباری ئوستروگوتانی راون، هەروەها دەربارێن لمباردی و پاڤیا، و سەرەنجام دەرباری فرانکەکان، جگە لەوەی کە بۆ رێکخستنی یاساو نووسینێن رەسمی خۆیان سودیان لە مافناسانی رۆمی وەردەگرت، لەهەمان کاتدا دەیانویست وەکو ئیمپراتۆرانی گەورە پارێزەرو رەواجدەری ئەدەبیاتش بن، گوتاربێژان و شاعیرانی لاتین و تەنانەت ئەڵمانیش ستایشنامەیان بەزمانی لاتینی دەهونییەوەو پێشکەشی شاهنشاکانیان دەکرد.
بەتایبەتی (شارلمانی) لە سەدەی هەشتەمدا بایەخێکی زۆری بە ئەدەبیاتی لاتینی دەدا، وێڕای ئەوەی کە بەخۆی خوێندن و نووسین بەڵەد نەبوو، بەڵام رۆژی چەند سەعاتێکی بۆ ژنەوتنی ئەو

بەرهەمە ئەدەبی و فەلسەفیانە تەرخان دەکرد کە بۆیان دەخوێندەوە، بەتایبەتی دڵبەندی (شاری خودا)ی قەدیس ئوگوستین بوو، لەدەرباری کوڕونەوەشیدا، ئەدەبیاتی لاتین شان و شەوکەت و پایەی خۆی هەبوو.
تا لە کۆتاییەکانی سەدەکانی ناڤین نزیکتر دەبینەوە، لە کۆشکێن فیودالەکاندا، کە رۆژ بەرۆژ زیاتر لە دەسەڵاتی مەرکەزی دوور دەکەونەوە، هەست بەوە دەکرێت کە بایەخێکی پتر بە بزوتنەوە ئەدەبییەکان دەدرێت، ئەم فیودالانە بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ لەساو پەنای دەرباری پاپاو دێرەکاندان کە جگە لە ئەدەبیاتی ئاینی، ئەدەبیاتی غەیرە ئایینیش بەڕێوە دەبەن. لە پاڵ دنیایەك سروودو ژیانی قەدیساندا، زنجیرەیەك بەرهەمێن غەیرە ئایینی وەکو مێژوونووسین و داستان و شیعری لیریکی و فێرکاریش بەرهەم دێن.

گەشەکردنی ئەدەبیاتی نەتەوەیی

لەسەدەی یازدەیەم بەدواوە لەوڵاتانی جیاوازدا، لەپاڵ ئەدەبیاتی لاتینییەوە، ئەدەبیاتی نەتەوەییش دێتە ئاراوەو لەسەدەی یازدەیەمەوە تاسەدەی سێزدەیەم بەلەز پێشدەکەوێت، ئەم نەتەوەو میللەتانە بەزمانی خۆماڵی و زکماکی خۆیان دەست بە نووسین دەکەن.
یەکەمین میللەتانێ کە شارەزاییەکی ئەوتۆیان دەربارەی زمانی لاتینی نییەو تەنیا ژمارەیەکی کەمی رۆشنبیرانیان نەبێ کە زیاتر روحانییەکانیانن لاتینی دەزانن، یانی ئەنگلوساکسونییەکان، سەلتەکان، ئیرلەندییەکان و پاشان وڵاتانی باکورین، ئەوجا نۆرە دێتە سەر جەڕمەنەکان کە هاتوونەتە ناو قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی رۆم کە لە دانیمارك و هۆڵەنداو بەلجیکاو وڵاتانی دیکە بەرەبەرە رەگ و ریشەی ئەم زمانە کۆنە هەڵدەکەنن. پاشان نۆرەی میللەتانی ئاکنجی فەرەنسا و نیمچە دورگەی ئیبری دێت، دوای هەموویان نۆرە دێتە سەر ئەو وڵاتانەی کە زمانی عامیانەی خەڵکەکەی خزمایەتی و نزیکی لەگەڵ زمانی لاتینیدا هەیە، وەکو ئیتالیا کە مێژووی ئەدەبیاتی لەسەدەی سیازدەیەمەوە دەست پێ دەکات. لێ میللەتانی ئاکنجی رۆمانی و دەوروبەری لە سەدەی شازدەیەمدا لەژێر دەسەڵاتی زمانی لاتین ئازاد دەبن، و دەبن بە خودانی ئەدەبیاتی تایبەت بە خۆیان، ئەدەبیاتی میللەتانی سلاڤ و ترك لە سەدەی چواردەمەوە دێنە ئاراوە.

ئەدەبیاتی ئەسپانیای موسڵمان

لەم نێوەندەدا تەنیا یەك وڵات هەبوو کە لە دەرێی بازنەی کیشمانەکێشی زمانی لاتینی و زمانە عامیانەکاندا دەژیا، ئەویش ئەسپانیای موسڵمان بوو کە ئەدەبیات و بەشێوەیەکی گشتی شارستانیەتی ئیسلامی ئەو وڵاتە کاریگەرییەکی گەورەی بەسەر دنیای رۆژاوادا هەبوو. **شیعری عەرەبی ئەندەلوس لە سەدەی دەیەم و یازدەیەمدا، جگە لە شیعری سەلتی، تاقە شیعری غەیرە لاتینی بوو کە لە جیهانی رۆژاوادا بایەخی خۆی هەبوو**، ئەم شیعرە راستەوخۆ لە رۆژهەڵاتەوەو بە تایبەتی لە بەغداوە دەهات کە ئەو سەردەمە مەڵبەندی زانستی و ئەدەبی جیهانی ئیسلام بوو. لە ئەسپانیاشدا (قەرتوبە) پایەیەکی وای هەبوو، لەبەر ئەمە دەکرێ شیعرو مێژوونوسی موسڵمانانی ئەسپانیا لەریزی زمانانی نەتەوەیی تازە لە دایك بوو دابنرێت، چونکە لقێك بوو لە شیعرو مێژوونووسی رۆژهەڵاتی موسڵمانان و جا چ لقێکی بتەوو گەورە! شیعرێك کە هاوتای بەرهەمی شاعیرانی دەرباری خەلیفەکانی بەغدای بەهەموو ناسکییەکیانیەوە دەکردو ئەدەبیات و فەلسەفەیەکی هێندە دەوڵەمەند بە بیری فەیلەسوفانی کۆن و مەسەلەێن مرۆڤانی گرتبووەخۆ کە دەکرێت بەپشتیوانیان، باسی جۆرێك لە مرۆڤدۆستی ئیسلامی ئەسپانیا بکرێت. وەکو گوتمان رۆژاوای بێ خەبەر لە ئەدەبیات و فەلسەفەی یۆنانی کۆن، لە رێگەی ئەسپانیای موسڵمانەوە بوو کە دووبارە ئاشنایەتی دەگەڵ بەرهەمی ناودارانی کۆندا پەیدا کردەوە. ئەم گوتەیەی (لویجی رنالدی) وەکو توێژەرێکی ئەوروپایی باشترین گەواهی ئەم حاڵەتەیە: (باڵا دەستی موسڵمانان بەسەر ئێمەوە ئەمەیە کە ئەوان ئێمەیان بە گەلێك لە فەیلەسوفانی یۆنانی ئاشناکرد. حەکیمانی جیهانی ئیسلامی لە رنیسانسی فەلسەفەدا لەنێو مەسیحیاندا کاریگەرییەکی شایشتەیان هەبوو. (ئیبن روشد) گەورەترین وەرگێرو شرۆڤەوانی تیۆرییەکانی ئەرستۆیە، هەربۆیەش لەلای موسڵمان و مەسیحیاندا پایەیەکی بەرێزی هەیە.. نابێ ئەوە فەرامۆش بکەین کە ئەو داهێنەری رەوش و رێبازی (هزری ئازاد)ە، ئاشقینی دەگەڵ فەلسەفەدا دەکردو شەیدای زانست بوو و باوەڕی بەو دووە هەبوو و بەجۆش و خرۆش و شەوق و زەوقێکی فرەوە دەرسی بەقوتابییەکانی دەگوتەوە..)"١". (بڕوانە: تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، اپر حنا الفاخوری- خلیل الجر، ترجمه عبدالحمید ایتی، کتاب زمان، تهران ١٣٥٥)

ئەدەبیاتی لاتین لەسەردەمی رینیسانسدا

لێ سەرهەڵدان و پەیدابوونی زمانانی نەتەوەیی، بەمانای تەرك كردنی زمانی لاتینی نییە، بەڵكو لەگەڵ ئەم زمانانەدا قۆناغێكی تازەی بەكارهێنانی زمانی لاتینی دەست پێ دەكات كە كاریگەرییەكی گەورەی لەپەیدابوون و سەرهەڵدانی ئەدەبیاتی سەردەمی رینیسانسدا دەبێت، بەگوتەی (ئەتین گیلسون)ی فەیلەسوفی فەرەنسی، سەدەكانی ناڤین بەدرێژایی رۆژگار سوودی لە زمانی لاتینی وەردەگرت بێ ئەوەی بایەخ بە جوانییەكەی بدات، لێ سەردەمی رینیسانس بەكردەوە كەوتە خزمەتی زمانی لاتینی، پێویستە پێشینەی ئەم گۆڕانە لە چەند سەدەیەكی پێشووتردا تاقیب بكرێ:

وەكو گوتمان لەسەدەی یازدەیەم بەدواوە زمانێن نەتەوەیی و دیالێكتی ناوچەیی برەویان سەندو لەلایەن جەماوەری خەڵكییەوە بەكارهێنراو بەكردەوەش هەموو پێداویستییە جۆراوجۆرەكانی خەڵكی فەراهەم دەكرد، لەئەنجامدا زمانی لاتینی وەكو زمانێكی مەعنەوی و بەرجەستە بووە مایەی سەرنج، ئیدی زمانی لاتین لە روانگەی ئەهلی ئەدەبەوە لە جۆری زمانە جیاوازەكانی بەربەر نەبوو كە هیچ جۆرە تایبەتمەندییەكی ناوازەی نەبێت، بەڵكو زمانی (سیسرون) و (ڤەرجیل) بوو.

ئیتالیاو پترارك

لەسەرەتای سەدەی چواردەمدا كە پاپایانی كلێسا هزرو بیری خۆیان بەزمانی لاتینی، بەڵام بەشێوازێكی زۆر وشك و لە تەحەمول بەدەر دەنووسیو دەخوێندەوە، منداڵێكی فلۆرانسی كە بابی لە زێدی خۆی دوورخرابووەوەو پەنای بردبووە بەر پاپا ئاڤینیون، لە قوتابخانەیەكی پەرپوتدا لە (كارپانتراس) سەرگەرمی فێربوونی دەستوری زمان بوو، ئەم منداڵە ناوی (فرانسیسكوپترارکا)یە كە پاشان بەمەبەستی خۆش ئاوازبوون، تەنیا ناوی (پتراركا) بۆ خۆی هەڵدەبژێرێت، ئەم كوڕە بەتاسەو ئارەزووەوە بەرهەمەكانی سیسرون-ی دەخویندەوەو لەگەڵ ئەوەی كەشتێكی ئەوتۆی لێ حاڵی نەدەبوو، بەڵام مۆسیقای زمانەكە شەیدای دەكات، جگە لەم بەرهەمانە هەر شتێكی دیكەی دەخوێندەوە، یان دەژنەوت، زبرو بەدئاوازو ئاهەنگ دەهاتە بەرچاوی.

پترارك وێڕای ئەوەی كە وەكو (قەدیس جروم) شەیدای بەرهەمێن سیسرون-ە، وەكو ئەویش مەسیحییەكی بەباوەڕە، ماوەی حەڤدە ساڵی رەبەق دژی هەواو هەوەسی نەفسی سەركێش دەخەبتێ.

سەرەنجام لەتەمەنی **٢٩** ساڵێدا لەم نەبەردەدا، ئەو رێبەرو دۆست و رێنوێنە پەیدا دەكات كە پێویستی پێیەتیی و ئەویش (قەدیس ئوگوستین)ە كە مەسیحییەكی گەورەیە، لێ زمانێكی وەكو زمانی سیسرون-ی هەیە، بەتایبەتی (ئیعترافاتەكەی) كە لە هەقیقەتدا چیرۆك\و داستانی نەبەردە دژی نەفس.

پترارك لە جەنگیدا دژی ئەوانەی كە زمانی جوانی لاتین-یان دەكردە قوربانی بەڵگە وشك و بێگیانەكانیان، ئاقڵانەترین رێگە هەڵدەبژێرێ. ئەو زمانێك بۆ نووسینەكانی خۆی هەڵدەبژێرێ كە جوانی جاران بۆ ئەدەبیاتی مەسیحی سەدەكانی ناڤین دەگەڕێنێتەوە.

ئەمڕۆكە پترارك زیاتر بەغەزەلە ئیتالیاییەكانی دەناسنەوە، لێ قەوارەی بەرهەمەكانی بەزمانی لاتینی، نزیكەی بیست هێندەی ئەم شیعرە جوانە ئیتالیانەیەتی، پترارك لەنامەكانیا بە ئانقەست لاسایی شێوازی (سیسرون)ی كردووەتەوە. ئیلهامی نامە شیعرییەكانی لە (هوراس)ەوە وەردەگرێت و ئیلهامی شیعرە كورتە شوانانەكانی لە (ڤەرجیل)ەوە وەردەگرێت و بەرهەمە ئەخلاقی و عیرفانییەكانیشی قەدیس ئوگوستین وەبیر دێننەوە. هەموو ئەو كەسانەی كە زەوقی ئەدەبیان، یان هەستێن مەزەبی و ئاینیان لە ئەنجامی چەندو چونی بێ گیان بە زمانی زبرو ناشیرین و ناخۆش ماندوو بووە، روو دەكەنە پترارك. (بوكاتچو) كە نۆ ساڵان لەو گەنجترە، لە چل ساڵیدا دەست لە ئیقاعی هەستێن هەوسبازی هاوڵاتیانی دەگەڵ چیرۆكێن ئیتالیدا، هەڵدەگرێت، شازدە غەزەل بەزمانی لاتینی بەناوی (Buco Lium Garmen) دەڵێت و كتێبێك-ی پازدە بەرگی بەناوی (درەختی خوداوەندانی سەردەمی كفر) دەنووسێت كە تیایدا شیعرێن شاعیرانی یۆنان و رۆم لەگەڵ بابەتێن كتێبی موقەدەسدا تەتبیق دەكات. هەر ئەم تاسەو كەڵكەڵەیە سەبارەت بە گێڕانەوەی ئابڕوو حەیسییەت بۆ بەرهەمێن پێشینیان، خۆی لە خۆیدا زەمینەیەكە بۆ ئەو شتەی كە پاشان ناونرا (رینیسانس).

كەلەپورو میراتی یۆنان و سەردەمی رینیسانس

روخانی قەستەنتەنییە مێژووییەكی دیاری هەیە: لە ساڵی ١٤٥٣دا، قەستەنتینی دوازدەیەمی ئیمپراتۆری رۆمی رۆژهەڵاتی لەژێر داروپەردوی كۆشكەكەی خۆیدا كە لەلایەن لەشكریانی سوڵتان محەمەد فاتحەوە داگیر كرا، گیان دەسپێرێت، تركەكان جگە لە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتەكە زۆر شوێنی ئەوروپای ناوەندیش داگیر دەكەن، دوا پاشماوەی دەوڵەتی رۆم نابوت دەبێت و شان بەشانی ئەو شارستانیەتی یۆنانیش وێران دەبێت كە رۆمیان میراتگری بوون.

هەمان مێژوو ١٤٥٣ دەبێتە مایەی گۆڕانكاری گرینگ لە رۆژاوای ئەوروپاشدا: جەنگی سەد ساڵە لە ئەنجامدا كۆتایی دێت، پیشەسازی چاپ پەرەدەستێنێ و رابوونی هزری دەگەشێتەوە كە لە زەمانی (میشلە) بەم لاوە ناوی رینیسانسی لێ دەنەین.

یەكێك لە فاكتەرە هەرە گرینگەكانی ئەم رابوونە هزرییە، گواستنەوەی كەلتوری یۆنانییە لە رێگەی هەڵاتوانی بیزانسی، لە كتێبخانەی قەستەنتەنییەوە بۆ ئەوروپای رۆژاوایی و بەتایبەتی بۆ ئیتالیا. یەكێك لەو هەڵاتووانە كە ناوێكی سەیریشی هەیە، (لایونیكوس كالكندیلاس) (١٤٣٠-١٤٨٠) كە پاش داگیركردنی قەستەنتەنییە لەلایەن تركانەوە، فیراری كردو پەنای بردە بەر ئیتالیا.

كالكندیلاس، ئەدیب و مێژوونووس بوو، و لە قەستەنتەنییە لە ژینگەی ئارام و بێدەنگی كتێبخانەكاندا دەژیا، پێش ئەوەی كە قەستەنتەنییە داگیر بكرێت، شاری بەجێ هێشت و لەبری ئەوەی وەكو زۆر كەسێن دی پەنابەرێتە بەر دوورگەكان، راستەوخۆ چوو بۆ ئیتالیا، لە راستیدا ئەویش یەكێك بوو لەو هەڵاتوانەی كە هەر یەكێكیان چەند تێكستێكی سەرەكی كلاسیكیان لەگەڵ خۆدا بۆ رۆژاوا دەبردو كۆڕو ئەنجومەنەكانی رینیسانس كە بەر لەمە دەستیان نەدەگەییە ئەو تێكستانە، پێشوازی لێدەكردن، (كالكندیلاس) كە بەپێچەوانەی هەموو هاوڵاتیانی خۆی پەی بەوە بردبوو، بیزانس مەڵبەندی جیهان نییەو ئەوو مێژوونووسەكانی دیكە لە چ خەونێكی غەفڵەتدا ژیاون، مێژووی دوو دواسەدەی، واتە داڕوخانی دەوڵەتی رۆمی رۆژهەڵاتی بەزمانی رەمەكی مەردم نووسییەوەو بۆیە پێویستە ئەو بەدوا نووسەری بیزانسی و یەكەمین نووسەری یۆنانی تازە بژمێردرێت. كالكندیلاس، جگە لەمێژوونووسی، دەقی بەرهەمەكانی

(هومەر)یشی لەگەڵ خۆیدا هێنابوو، كەمێ بەر لە مردنی (١٤٨٠) تەرجەمەی كردبوو و ئامادەی كردبوو بۆ چاپ كە لە ساڵی ١٤٨٨دا لە فلورانس دا بڵاوبووەوە. سنعەتی چاپ لەزەرفی ٢٥ ساڵدا بەجۆرێ دەرفەتی بڵاو بوونەوەی كتێبانی رەخساندو فەراهەم كرد كە نەسساخان بەدرێژایی چواردە قەرن ئەمەیان بۆ نەكرابوو، چاپی تەرجەمەكەی كالكندیلاس كاریگەرییەكی بروسكە ئاسای هەبوو، چاپی كۆبەرهەمێن ئەرستۆ لەساڵی ١٤٩٨دا و بەرهەمێن ئەفلاتون لەساڵی ١٥١٢دا لەو كەمتر نەبوون.

وا باوە كە سەدەیەك بەر لەوە، پترارك نوسخەیەكی بەرهەمەكانی هومەری بەزمانی یۆنانی بەدەست هێنابوو، دەڵێن كە پەڕەكانی هەڵدەدایەوە، لەتاوانداو لە خەفەتی ئەوەی كە یۆنانی نەدەزانی و نەیدەتوانی بیخوێنێتەوە، خوڕخوڕ فرمێسكی دەڕشت، ئەوانەی دوای ئەو بەر لە ساڵی ١٤٥٣ یۆنانی فێربوون، بەجۆرێ یۆنانی فێربوون كە كاتێ نوسخەكانی بیزانس-یان بەدەست گەیی و یەكەمین پەخشكاران بۆ راستكردنەوەو چاپكردنیان پێویستیان بە پسپۆڕ پەیدا كرد، ژمارەیەكی هێندە زۆریان دەئیختیاردا بوو كە توانیان كۆمەڵێك لیژنەی خوێندنەوەو كۆڕێكی رۆشنبیریی تایبەتیان بۆ ئەم مەبەستە لێ پێك بێنن و دامەزرێنن.

لەدەوروبەری ساڵی ١٥٠٠دا ئەم لیژنانە هێندە بەعەشقەوە كاریان دەكرد كە (میشلە) بەرێزو ستایشەوە یادیان دەكاتەوە:

(زۆریان لەمەڕ ئەرستۆ و ئەفلاتون گوتبوو، لێ تەرجەمەێن لاواز و ناڕەوانی بەرهەمەكانی وانیان لەبەردەست دابوو، وەختێ دوای ئەو هەموو سەدەو رۆژگارانە سیمای سەرنج راكێش و بەڕێزی ئەم دایكە مەزن و رەسەن و جوانە، ئەم سەردەم و دەورانی كۆنی ئەفسانەییەیان بینی، چەند باڵاترو گەورەتربوو لە هەموو ئەو شتانەی كە دەیانزانی).

(بۆتیرەی بەشەر نهێنییەك لەمەدا هەبوو: نوێ لەبەرچاویان پیرو داڕوخاوو كەنەفت بوو و سەردەمی كۆن بەو جازیبە غەریب و هاوئاهەنگییە قوڵەی كە لەگەڵ زانستی نۆ باودا هەی بوو، جوان و تەڕو تازە دەینواند، بەشەراوی گیانی هومەر، ئەشیل، و سوفوكیل خوێنی گەرمتر و مەشخەڵی عەشق هاتە ناو دەماری ژاكاوو سیسەوە بووی ئێمەو بلیمەتیی یۆنانی بەجادوو پیاوەتی خۆی بوو بەرێنوێنی كوپرنیك و كریستوف كولەمب، فیتاغورس و فیلولاتوس سیستەمی گێتیان فێری وان كرد، ئەرستۆ دڵنیای كردن لە خڕبوونی زەوی و ئەفلاتون باسی رۆژاوای بۆ كردن.

هەرئەوەندە؟ نە، دڵی ئێمە لەسەردەمی کۆنین جگە لە ئەمریکاو جگە لە زانست یان جازیبەی ئەدەبی شتێکی دیکەی دەخواست، ئێمە بەتایبەتی ئەوەمان لێی دەخواست کە روحمان لە بەند ئازاد بکات. سینگ فراوانی و مەعنەویەتێکی ناسکترو مرۆڤانی تر.. بەئێمە ببەخشێت، دەمانویست نەك میحراب بشکێنێ، بەڵکو بەرینتری بکات، نەك قەدیسان بسڕێتەوە، بەڵکو ژمارەیان زیاد بکات و باوەشی کڵێسا بۆ (سوقراتی قەدیس)، (ئانتونین)انی قەدیس و بۆ تۆ ئەی (فەرجیل)ی قەدیس بکاتەوە).

(میشلە) مێژوونووسێکی رۆمانتیکە کە لە (تاریکی سەدەکانی ناڤین)و (تاریك هزری دەورانی گوتیك) بێزارە، دەبینین کە بۆ رینیسانس دوو رەگەز بەبنەڕەتی دەزانێت: ١- کەشفکردنی دەورانی کۆنین بەشێوەێن ئەسڵی خۆی. ٢- رابوونێکی مەعنەوی ئازادی ساز کە نەزۆك بووە.

(بەپێی پێناسە تەقلیدییەکان، رینیسانس رابوونێکی مێژووییە کە بێداری و هۆشیاری ئەوروپا لە زەمانێکی دیاریکراوو لەژێر کاریگەرییێن دیاری کراو فەراهەم دەکات، واتە لە ئاخرو ئۆخری سەدەی پانزەیەمدا، بە تایبەتی ئەدەبیاتی ئەوروپا، بەدۆزینەوەو کەشفکردنی بەرهەمێن دەورانی کۆن، لە حاڵەتی خامۆشی و کپی دێتە دەرێ، خۆی لە روحیەتی سەدەکانی ناڤین رزگار دەکات، ئازادی هزر، تاك گەرایی و زەوقی ئەستاتیکایی هونەری و ئەدەبی و هوشیاری هونەری وەکو هۆیەکی باڵای دەربڕینی هومانیستی (مرۆڤدۆستی) دەخولقێنێتەوە).

(لیون تورانس)ی نووسەری دەورەی (نەخشەی ئەدەبیات) جگە لەوەی کە لەسەرێ را باسکرا، هەموو ئەو بیروبۆچوونە جیاوازانەی لەمەڕ سەدەکانی ناڤین و رینیسانس هاتوونەتە دەربڕین بەشێوەیەکی چڕ لە لاپەڕەیەکدا کورت دەکاتەوە کە لێرەدا وەکو خۆی نەقڵی دەکەین:

(ئەم نەخشەیە فریودەرەو بەکەڵکی کتێبە دەرسییەکان دێت، چونکە یەکێك لەسەر فەسڵەکانی مێژووی ئێمە روون دەکاتەوە، لێ بۆ ئەوەی هەقیقەتی کارەکە نەکەوێتە ژێرەوە، پێویست بە سەرنجێن وردتر هەیە، مێژوونووسانی کەلتوری جیهانی زۆربەیان ئەم خاڵە وردانەیان باسکردووە، لێ تانهوو نەیانتوانیوە ئەو ئاڵۆزییەی کە دەوری ئەم کارەی داوە بڕەوێننەوەو ئەم مەسەلەیە هەمیشە لە گۆڕێ بوو: سەدەکانی ناڤین لای هەندێك سەردەمی باوەڕو ئیمانە سەردەمی گەشانەوەی ئیحتوباری مرۆڤانییە لە کۆمەڵگەی کاسولیکی بێ کون و کەلەبەردا، و لای هەندێکی دیکە سەردەمی پایەماڵکردنی تاکە لە کۆمەڵگەی توتالیتاردا، هەروەها

رینیسانس-ش لای هەندێك سەردەمی بیری ئازادە کە تاك لە بەند رزگار دەکات و بەلای هەندێکی ترەوە هەڵەیەکی مێژوویی گەورەیە کە دنیای یەکگرتوو دەکات بە گەردیلەی پەراگەندەوەو ئەو بوونە مرۆڤانییەی کە بەشێوەی (تاك) بەرجەستە بووە، دەخاتە گێرداوی گۆڕانێکی بێ گەڕانەوەو لە ئەنجامدا دەبێ بەبوونەوەرێکی بەرهەمهێن و مەسرەفکاری لە خۆ غەریب و نامۆ و لەدرێژایی ئەم رەوت و کاروانەدا روحی خۆی لەدەست دەدات، بەلای هەندێکەوە رینسانسی هزری و هونەری، سەرکەوتنێك بوو، چونکە لەدایکبوونەوەی هومانیزم هونەری پەیکەرسازی تازەکردەوەو ئەدەبیاتی میللەتانی بەتەماس لەگەڵ بەهاێن کۆنین و داب و نەریتێن میللی دا کە بەدرێژایی هەزارانساڵ گۆڕابوو، بوژاندەوە، لێ بەلای هەندێکی دیکەوە رینیسانس-ی هزری و هونەری نیمچە شکستێك بوو، چونکە پەرەسەندنی رینیسانس لەبوارەکانی دیدا، بەتایبەتی لەبواری سیاسەت و ئایندا کارەساتی نایەوە- ریفۆرم و دژە ریفۆرم، سانسۆری بیروباوەڕ، جەنگێن مەزهەبی و ئاینی مەرکەزەبوونی دەسەڵاتێن سیاسی و پەیدابوونی وابەستەگیێن نەتەوەیی- کە ئارامی تیرەی بەشەریان شێواندو شڵەقاندو ئەوروحی لێبووردەیی و چاوپۆشییەی کە هومانیزم بۆ بوژاندنەوەی خۆی پێویستیەتی، بەرەبەرە لەناوی برد.

(لەواقیعدا رینیسانس رابوونێکی مێژوویی نییە، بەڵکو دەورانێکە کە سەرەتاو ئەنجامەکانی لە شوێنێکەوە بۆ شونێکی دی فەرق دەکات و هەر لەو سەروبەندەدا لەهەر گۆشەیەکدا گۆڕانێن مێژوویی ئەوتۆ روو دەدەن کە تا رادەیەك پێکەوە بەندن، بەڵام لەنکاودا ئەم گۆڕانانە لە ژێرکاریگەری سنعەت و کەشفیاتی تازەدا سورعەت پەیدا دەکەن و نەزم و ئاهەنگی ژیانی بەشەر لەبنەوە دەگۆڕن.

یەکێك لەو سنعەتە هەرە گرینگانە وەکو گوترا سنعەتی چاپە، یەکێکی دیکە کە کاریگەرییەکی گشتی تری هەیە، پێشکەوتنی تواناکانی دەریاوانییە کە کەشفیاتی تازەی جوگرافیایی لێدەکەوێتەوە کە خودی ئەم کەشفیاتە دیسانەوە کۆمەڵە گۆڕانێك لەرەوشی ژیانی مرۆڤدا دێنێتە ئاراوەو بۆچوونی مرۆڤ سەبارەت بە فەزاو کەش و هەوای ژیانی خۆی ژێرو بان دەکات. لێرەدا ئێمە هەقمان بەسەر ئەوەوە نییە کە زانایانی سیاسەت و ئابووری و کۆمەڵناسی دەیلێن، تەنیا ئاماژە بە کاریگەریی لەسەر ئەدەبیات دەکەین، شاعیرانی سەدەکانی کۆن و

ناڤین، باسی دنیایەکی زۆر سنوورداریان دەکرد کە چەند هەنگاوێك پتر لە مرۆڤەکە دوور نەدەکەوتەوە، لەنکاودا- چونکە ئەم رووداوە تەنیا لە زەرفی چەند ساڵێکدا روویدا- دنیای مرۆڤان بەرینتر بوو، بەڵام دیسان بە چەند مەوداو بازنەیەك سنووردار کرابوو. جا هەڵسوکەوت و مامەڵە لەگەڵ ئەم وەزعە تازەو چاوەڕوان نەکراوەدا، هێندەی بیرو هەستی جیاوازو ناکۆك هێنایە ئاراوە کە (جان دولومو)ی مێژوونووسی تایبەتی رینیسانس بە ئۆقیانووسێك لە ناکۆکیانی دەشوبهێنێ و دەڵێت: ".. هاوژینی دژواری ویستی دەسەلات و زانستێك کە هێشتا رێگەی خۆی نەدۆزی بووەوە، ئارەزووی جوانی و ئیشتیای شەڕارەت ئامێزی رق، تێکەڵەیەك لە سادەیی و ئالۆزی، پاکی و شەهوەت، خێرخوازی و کینە..".

هەروەها دەورانی رینیسانس لە نەوەستانێکی توندا دەبینین لەنێوان سیستەمی زانستی و فەلسەفی باڵابووندا، خۆ ئەگەر ئەم دوو تەرزە تێفکرینە بگێڕینەوە بۆ گەورە هزرڤانانی کۆنیش، ئەوا دەبێتە ساکاری کە ئەگەر تەرزی یەکەم بدەینە پاڵ ئەرستۆو تەرزی دووەم بدەینە پاڵ ئەفلاتون، چونکە زانایان و هزرڤانانی زۆر لە رووبەڕووبوونەوەیاندا لەگەڵ ئەم فەلسەفەیەدا بۆچوونی جۆراوجۆری وەهایان هەیە کە لەوەیە جیاوازی بۆچوون لەنێوان دوو گروپی پەیڕەوی ئەرستۆ، لە جیاوازی نێوان یەك گروپی ئەفلاتونی لەگەڵ گروپێکی ئەرستۆییدا زیاتر بێ، بیری ئەرستۆییانی دژە مەسیحی پەیڕەوی (ئیبن روشد) هیچ پەیوەندییەکی بەبیری ئەرستۆییانی تۆمیست (قەدیس توماس) یان (ئیسکوتیست) (فەیلەسوفێکی ئوسکاتلەندییە ١٢٧٠-١٣٠٨) نییە. لەهەمان کاتدا لەزۆر رووەوە، هەوڵێکی ئاشتکردنەوەی ئەم دوو فەیلەسوفە دەبینرێ. نموونەی ئەم تەرزە بیرکردنەوەیە تابلۆ بەناوبانگەکەی (قوتابخانەی ئەتین)ی بەرهەمی (رۆفائیل)ە. کە لەوێدا ئەفلاتون دەبینین کە ئەرستویی ترین بەرهەمی خۆی واتە (تیمایوس)ی بەدەستەوە گرتووەو ئەرستۆ ئەفلاتوونی ترین بەرهەمی خۆی واتە (ئەخلاقی نیکوماخوس)ی بەدەستەوەیە.

جا بەم پێیە ئەگەر بمانەوێ تەنیا قوتابخانەی کلاسیك بەپاشکۆی ئاسایی هومانیزم و رینیسانس بزانین، ئەوا زۆر هەڵەین، چونکە لە بواری کردەییدا هەر هەموو قوتابخانەکان و رەوتە فیکرییەکانی پاش سەدەی شازدەیەم، بەجۆرێك رەگ و ریشەیان لەم رۆژگارە پڕ جۆششەدا داکوتاوە، لەوەیە قوتابخانەی کلاسیك کەمترین کاریگەری ئەم رەوت و رەوشە فیکرییە

ئالۆزانەی بەسەرەوە بێ، چونکە لەدەورانی دەسەلاتی حکومەتی دکتاتۆری پاشایەتی و سەروەت و خۆشگوزەرانیدا هاتبووە ئاراوە، و بەگوێرەی وەزعی سیاسی رۆژ عەودالی نەزم و گوێڕایەڵی یاسا نووسراوەکان بوو، بۆیە ئەو سیما ئەرستۆییەی کرد بە پێشەوای خۆی کە هەموو ئەم یاسایانەی لەکاری ئەدەبیدا بەدەستەوەدابوو.

ئاشنایی تەواو سەبارەت بەلایەنە جۆراوجۆرەکانی سەدەکانی ناڤین و هەروەها هومانیزم و رینیسانس لە عۆدەی ئەم گوتارە بەدەرە، خوێنەری ئارەزوومەندی ئەم بوارە دەبێ بگەڕێتەوە بۆ کتێبانی مێژووی شارستانییەت و بەرهەمێن دیکە. مەبەست لە نووسینی ئەم چەند لاپەڕەیە تەنیا ئەوەبوو کە مەسەلەکە بخرێتە روو و هەندێ زانیاری لەبارەوە بدرێت.

کلاسیزم
Classicisme

پێشەکی:

وشەی کلاسیك، بەمانای بەرینی خۆی، بە هەموو ئەو بەرهەمانە دەگوترێ کە بەنموونەی ئەدەبیاتی نیشتمانی دەژمێردرێت و مایەی شانازی ئەدەبیاتی نەتەوەیی ئەو وڵات و نیشتمانەیە، بۆ وێنە ئێمە دەتوانین هەموو بەرهەمی نەمری شاعیرانی گەورەمان بە کلاسیکیاتی ئەدەبیاتی فارسی ناوبەرین، لێ کە باسەکەمان بێتە سەر قوتابخانە ئەدەبییەکان، ئیدی ئەو مانا بەرین و دەڵبە نایخوات و زاراوەو چەمکی کلاسیك قاڵبێکی دی وەردەگرێت و لەم بارەیەوە کلاسیك بەو قوتابخانە ئەدەبییە دەگوترێت کە بەر لە هەموو قوتابخانە ئەدەبییەکان (لە سەدەی هەڤدەدا) لە فەرەنسا هاتۆتە ئاراوەو لاسایی ئەدەبیاتی کۆنی یۆنان و رۆمی کردوەتەوە.

بۆیە دەڵێین لە فەرەنسە، چونکە ئەم قوتابخانەیە، ئەگەر خۆ لە چەمکی گشتی وشەکە ببوێرین، ئەوا قوتابخانەیەکی تایبەتی فەرەنسەوییە.

سەبارەت بە قۆناغەکان یان قوتابخانەکانی دیکە، بۆ وێنە دەربارەی رینیسانس، رۆمانتیزم و یان سەمبولیزم بەرەحەتی دەتوانرێ باسی رووداوێکی گشتی ئەوروپایی بکرێ، واتە وەکو دیاردەیەکی گشتی ئەوروپایی ناوببرێ. لێ سەبارەت بەو رێچکە ئەدەبیانەی کە لەسەدەی هەڤدەیەم و سەرەتای سەدەی هەژدەیەمی ئەوروپا لە وڵاتانی جیاوازدا بەکلاسیك ناو براون کەمتر لێکچوون هەیە، واتە لێکچوونێکی ئەوتۆ لەنێوان رێچکە ئەدەبییەکاندا نییە، ئەم راپەڕینە تەنیا لە فەرەنسادا یاساو رێسایەکی پەیدا کردو شێوەی قوتابخانەیەکی تایبەتی وەرگرت.

خراپ نییە کە لێرەداو لە رووی مێژوویی و لە روانگەی ماناشناسییەوە چاوێك بە چۆنییەتی بەکارهێنانی ئەم وشەیەدا بگێڕین:

لەسەدەی دووەمی زایینیدا ئولوس جلیوس-ی توێژەری رۆمی نوسەرانی بەسەر دوو گرووپدا دابەش دەکرد: (نووسەری کلاسیك)و (نووسەری عەوام). بەو نووسەرانەی دەگوت کلاسیك کە بەرهەمەکانی شایستەی موتالاو خوێندنەوەی چینە بالاکانی کۆمەڵ بوایە، بەرەبەرە ئەم سیفەتە مانایەکی فراوانتری پەیداکردو بە بەرهەمێك دەگوترا کە شایستەی وتنەوە بوایە لە پۆلەکانداو بۆ پەروەردەی جەوانان بشیایە. ئەو نووسەرانەی کە بەرهەمەکانیان بۆ سەرمەشقی خوێنکاران پێشنیاز دەکرا، بێگومان بەباشترین نووسەران دانراون و وشەی کلاسیك-یش بە هاوتای بالایی بێ چەندو چوون ژمێردراوە. بەرهەمێن بالاش، بەتایبەتی لە روانگەی فێرکارانەوە، دیارە ئەو بەرهەمانەن کە بە تێپەڕبوونی سەدەو قۆناغان بایەخ و گرینگی خۆیان پاراستووەو لە حەقیقەتدا ئەو بیناو تەلارانەن کە فیردەوسی گوتەنی باو باران کاریان تێ نەکردوون، جا بەم پێیە لە زۆربەی زمانانی ئەمڕۆی ئەوروپاییدا، بەرهەمێن کلاسیك بەهەمان ئەو بەرهەمە کۆنانە دەگوترێ. لێ لەپاڵ ئەوەشدا نوسەرانی تازەش هەن کە بەرهەمەکانیان شایستەیی ئەوەیان پەیداکردووە کە شان بە شانی بەرهەمێن گەورە نووسەرانی پێشینیان بوەستن، بە نووسەرەکان دەگوترێ کلاسیك و بە بەرهەمەکانیان کلاسیکیاتی ئەدەبیات بۆ وێنە بەرهەمێن تولستوی، گوتەو پروست ناو دەنێن کلاسیکێن ئەدەبیاتی روسی، ئەڵمانی و فەرەنسی.

لێ تەنێ لە سەدەی هەژدەیەمدا، لە رێگەی لاهارپ، ڤۆڵتێرو تەعلیماتی یەسوعیان و پاشان لە سەدەی نۆزدەیەم و لە رێگەی زانستگەی ئیمپراتۆری و مامۆستایانی سەردەمی گەڕانەوەی دەسەڵاتی پاشایەتی و لویس فیلیپ-ەوە کە بە زۆری دژی شۆڕشی رۆمانتیك بوون، ئەم سیفەتە (کلاسیك) بە شێوەیەکی سیستماتیك دەرهەق بە نووسەرانی فەرانسەوی سەردەمی لویسی سێزدەیەم و لویسی چواردەیەم بەکاربرا. وشەی کلاسیك لەوە بەدواوە جگە لەوەی خۆی لە خۆیدا نیشانەی بەهاو بایەخ بوو، لە هەمان کاتیشدا بەسەرزەنشتێك دەژمێردرا بۆ نووسەرانی رۆمانتیك کە بە نوێئاوەرو بازاڕی و ناسازگار دەژمێردران. گۆتە رای گەیاند کە بۆ یەکەمین جار ئەو و شیلەری دۆستی ئەم جیاوازییەیان خستۆتە نێوان کلاسیك و رۆمانتیکەوەو

پاشان برایانی شلگل ئەم مەسەلەیەیان گرتۆتە ئەستۆ. لە رەخنەگرانی سەدەی نۆزدەو بیستەمی فەرەنسەنیسار، برونتیرو موراس و لە ولاتانی دیکەدا ئیرونیك بابیت-ی ئەمریکایی تی. ئی. هولم-ی ئینگلیزی و تی. ئیس. ئیلیوت و ژمارەیەکی دیکە ستایش و مەدحێکی زۆری کلاسیسزمیان کرد کە بۆ خۆی لە هەمان کاتدا جۆرە بوغزاندنێکی رۆمانتیزم بوو.

جا بەم پێیە دەبێ ئەوە بگوترێ کە هونەری کلاسیکی ئەسڵی هەمان هونەری یۆنان و رۆمی کۆنە. شاعیرانی سەدەی هەڤدەیەمی فەرەنسا، دوا بەدوای راپەڕینێك کە هومانیزمی پێ دەگوترێ، ئەم هونەرە کۆنەیان بۆ خۆ کرد بە سەرمەشق و بەرهەمی خۆیان بە گوێرەی کۆمەڵێك یاساو رێسای دیار کە لە ئەدەبیاتی یۆنان و رۆمی کۆنەوەو بەتایبەتی لە بیروبۆچوونەکانی ئەرستۆوە وەرگرتبوو، بەرهەم هێنا. هەڵبەتە ئەم راپەڕینە بە قەرنێك بەر لەوەی لە فەرەنسادا پەیدا ببێ، لە ئیتالیاو ئیسپانیادا هاتبووە ئاراوە.

ئیسپانیاییەکان هیچ کارێکیان نەکردە سەر فەرەنسەوییەکان، چونکە وێڕای ئەوەی لە سەدەی شازدەوە کەوتنە تەحقیق دەربارەی ئەرستۆ، لێ هەوڵیان دەدا ئەم یاساو رێسایانە لەگەڵ ئەو ئەدەبیاتە دەوڵەمەندو بایەخدارە بسازێنن کە خۆیان هەیان بوو، ئەدەبیاتێکی تازە دابهێنن. بۆیە نەیان توانی ئەدەبیاتێکی تۆکمەو جێگیر بئافرێنن.

لێ هیچ گومان لەمەدا نییە کە تیۆری سازانی فەرەنسایی لە هەموو لێکۆڵینەوەو یاساڕێژییەکانیاندا قەرزاریاری هومانیستە ئیتالیاییەکانن.

دەربارەی هومانیزم

ئەو راپەڕینەی کە لەو رۆژگارەداو بەناوی هومانیزمەوە (مرۆڤگەرایی) یەکەمجار لە ئیتالیادا هاتە ئاراوە، ناوەکەی لە رۆمییەکانەوە وەرگرتبوو، چونکە رۆمییەکان لەسەردەمی خۆیاندا بۆ موتاڵاو تەحقیق و توێژینەوە دەربارەی بەرهەمێن یۆنانی کۆن سیستەمێکی ئەدەبی و فەلسەفییان بەناوی (Studia humanit atis) دامەزراند بوو پێیان وابوو کە (لە سایەی توێژینەوەو موتاڵای بەرهەمێن کۆندا دەتوانرێ توانای مەعنەوی مرۆڤ پەرە پێ بدرێ و بەشێوەیەکی مرۆڤانی ترو مەدەنی تر پەروەردە بکرێ). وشەی هومانیزم لە بنەڕەتدا بەمانای (تۆژینەوەی ئازاد) بوو.

لە سەرەتادا تۆژینەوەی (ئەدەبیاتی مرۆڤانی) یان (ئەدەبیاتی تیر\ەی بەشەر) بە ئەدەبیاتی جیاواز لە (ئیلاهیات) دەگوترا. کەواتە بەم پێیە هومانیزم دەکاتە تۆژینەوەو لێکۆڵینەوەی غەیرە مەزەبی. لێ دەبێ ئەو خاڵە لەبەرچاو بگیرێت کە بە هیچ جۆرێك بەراورد لە نێواندا نییە، بەڵکو ئەگەر بەراوردێك لەنێواندا هەبێ، ئەوا بەراوردە دەگەڵ ئەدەبیاتی غەیرە مەزەبی سەدەکانی ناڤیندا کە بەزۆری بەهای ئەدەبییان نەبوو. جا بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی وردتر ئاشنای ئەم مەسەلەیە بین، چاکتر وایە خودی دەستەواژەو رستەکانی ڤ. ل. سولینەر لە پەیامی (رومی رینیسانس) لە (مێژووی ئەدەبیاتی جیهان) لە بلاوکراوەکانی بلییاو نەقڵ بکەین:

(ئەگەر فاکتەرێن تایبەتی بوو بوونە باعیسی ئەوەی کە وشەی هومانیزم مانایەکی لاوەکی پەیدا بکات کە بریتییە لە لێکدانەوەو تۆژینەوەی ئەدەبیانەی دەقێن یۆنانی و رۆمی واتە بەرهەمێن رۆشنبیریی سەردەمی ئیلحادە، لەبەرئەمەیە کە تاقە دەقێن کە رینیسانس توانیبووی پەیدایان بکات و بەدەستیان بێنێ، هەر ئەو بەرهەمانە بوون. هومانیزم کە بەپێی پێناسەکەی، دژی تۆژینەوەکانی باوکانی کلێسابوو، هیچ مەبەستێکی دژایەتی کردنی دەگەڵ ئەواندا نەبوو، بەڵکو بەپێچەوانەوە دەیویست رۆشنگەرییەکی تازە بخاتە خزمەتی ئیمان و تۆژینەوەێن مەزەبییەوە).

لێ هومانیستەکان بەزمانێکی بێگیان و مردوو لاسایی و پەیڕەوی پێشینیانیان دەکردەوە، زمانی رەمەکی مەردمیان دەبوغزاندو لە دوا ئەنجامدا، لەرۆحی مەردوم واتە زەوق و هونەری میللی دوور بوون. هەرچەندە لایەنگرانێکی زۆریان لەدەور خڕ بووبوونەوە، بەلاّ زۆربەی خەڵکی چونکە توانای فێربوونی زمانی لاتینیان نەبوو، هیچیان لەبەرهەمەکانی ئەوان هەڵنەدەکڕاند. جا لەم رووەوە لە شەست ساڵی یەکەمی سەدەی پازدەیەمدا، لە کاتێکدا لە لایەکەوە (هومانیستەکان) سەرگەرمی داهێنانی جۆرە ئەدەبیاتێکی ئەرستۆکراتی بوون بەزمانی لاتین، لەلایەکی دیکەشەوە لەناو جەماوەری خەڵکدا ئەدەبیاتێکی سادەو جوانی عامیانە لەدایك دەبوو. هەڵبەتە شاعیران و نووسەرانی ئەم ئەدەبیاتی عامیانەیە خودان پاشخانی رۆشنبیریی قووڵ نەبوون و بابەتی نوێ و تازە لە گوتاریاندا بەدی نەدەکرا، بەڵکو لاسایی پێشینیانیان دەکردەوەو تەنانەت هەندێ جار هەمان رستە ئیتالییەکانی پەترارك-یان

دووبارە دەکردەوە، لێ پاش ماوەیەکی کەم هونەری کلاسیکی هومانیستەکان تێکەڵ بەزمانی عەوامی خەڵك بوو، لەم دوو توخمەوە (عنصر) ئەدەبیاتێکی میللی نوێ هاتە ئاراوە. بەمجۆرە یەکەمین قۆناغی رینیسانس لە ئیتالیاوە دەستی پێکرد. ئامانجی ئەسڵی ئەمەبوو کە روح و تەبیعەتی مرۆڤانی لەگەڵ زەوق و سەلیقەی کلاسیکدا بگونجێنن و برەو بەرەخنەی ئازاد بدەن کە بەدرێژایی سەدەکانی ناڤین بەرەبەرەکانی دەکرا.

ئەنجام هومانیزمی ئیتالیا کە لەسەدەی چواردەیەمدا بەشێوەی گەڕانەوە بۆ زمان و ئەدەبیاتی لاتین دەستی پێکردبوو، لەسەدەی شازدەیەمدا بووە مایەی سەرهەڵدان و پەیدابوونی ئەدەبیاتێکی میللی تازە، بەمجۆرە هومانیزمی ئیتالیا کە بەتەواوەتی شەقڵی ئوروستوکراتیانەی هەبوو، تەنانەت کەسێکی وەکو (دانتە)ش لەبەر ئەوەی بەزمانی عەوامی خەڵك شیعری گوتووە، بەشاعیر نەدەزانی، ناوەڕۆك و ماهیەتی خۆی لەدەستدا.

*** پەراوێز: لیوناردو برونی ئارزوو-ی مێژوونووسی ئیتالیایی کە لەساڵی ١٤٤٤دا مردووە، دەربارەی دانتە دەڵێت: دانتە پێدەچێت کە هەموو بەرهەمە بچووك و بێ بایەخەکانی کەشیشان و موعەلیمانی منداڵانی خوێندبێتەوە، لێ لەبەرهەمە کلاسیکەکاندا تەنانەت ئەوانەشی نەدیوون کە ئەمڕۆکە گەییونەتە دەستی ئێمە. گومانی تێدا نییە کە هەر کەسێك چەندە عەوام و بێ ئاگاش بێ شەرم دەکات کە ئەوەندە گەوجانە بنووسێت. بۆیە من ئەم شاعیرە لەریزی ئەدیبان و هونەرمەنداندا دانانێم و ئەو بەشایستەی دەباغکاران و ئاشەوانان و ئەو جۆرە رەش و رووتانە دەزانم، چونکە لە قسەکانی خۆشیا باش دیارە کە ویستوویەتی دۆستی خەڵکانی وابێ.**

هومانیزم و رینیسانس لە فەڕەنسادا

لەنێوان ساڵانی ١٥٤٦-١٥٥٠دا لەپڕ کۆمەڵە هونەرمەندێکی گەنج توانیان پرەنسیپی (جوانی) لە ئەدەبیاتدا کەشف بکەن. ئەم کەشفە زادەی ئاشنایی راستەوخۆی ئەوانەبوو لەگەڵ شاکارێن شیعری یۆنانی، هەندێ لە ناسکترین شاعیرانی لاتین، پەنزارك و دواجار شاعیرانی ئیتالیایی رینیسانس کە بەزمانی لاتین شیعریان دەگوت. لە سەدەکانی ناڤیندا ئاسانی دەربڕین و رەوانی خۆڕسك، چەمکی هونەری خستبووە ژێرەوە. جا لەم میانەدا لە قوتابخانەی

(کوکرە)ی پاریس، (رونسار)و دۆستەکانی ئەو، بە رێنوێنی مامۆستایانەی (دورا)ی مامۆستای زمانی یۆنانیان بۆ یەکەمجار ئاشنایەتیان لەگەڵ بەرهەمێن هومەر، سوفوکل و شاعیرانی ئەسکەندەرانی دیکەدا پەیداکردو لە ئەنجامدا چەمکی هونەر لەنك وان بایەخی پلە یەکی وەرگرت. جا لێرەدا دەبێ ئاگامان لە خاڵێك بێ. هەرچەندە کە سەدەکانی ناڤین شاکاری حاشا هەڵنەگری لەبوارێن نیگارکێشی، تەلارکاری، شیعرو تەنانەت مۆسیقادا هێنابووە ئاراوە، لێ هەموو ئەم بەرهەمانە یازادەی قەریحەی تایبەتی بوون یا بەرهەمی حیساباتی ورد بوو. لێ گومان لەوەدا نییە کە هیچ یەکێك لەو هونەرمەندانەی کە ئەم شاکارانەیان داهێنابوو کەوتبنە ئەو بیرەی کە بۆ وەدەست هێنانی جوانی دەتوانرێ بگەڕێنەوە سەر زنجیرەیەك یاساو رێساو سیستەمێکی کەم تا زۆر سازگارو گونجاو و جوانی یاسای تایبەتی خۆی هەیە. لە قەڵەمڕەوی هونەرو لە قەڵەمڕەوی زانست-یشدا، سەرمەشقی فرە هەبوو، لێ چ خەبەرێك لە بنەماو رێسایانەوە نەبوو، ئێستا ئەگەر بێین شاکارێکی سەدەکانی ناڤینی وەکو (سرروودی رولان) بخەینە بەر وردەبینی لێکۆڵینەوەوە، پێشگۆییەکی سەیری زنجیرەیەك یاسای هونەری تێدا دەبینین، بەتایبەتی لەبواری کێش و پێکهاتەی کەلامەوە. لەپشت ئەم جۆرە بەرهەمەوە زەوقێکی ناسك و هوشیارانەو هونەرمەندێکی وردەکار دەبینرێ. لەگەڵ ئەمەشدا لە کۆی بەرهەمێن فێرکاری سەدەکانی ناڤیندا هیچ بەرهەمێن نابینرێ کە پیشەی شاعیری و بەشێوەیەکی گشتی پیشەی نووسەری فێری شاعیرو نووسەر بکات. واهی وێنا دەکرا کە تەنیا خەیاڵی حازرو بەبڕشت، هەستی ناسك و بەهێز، دەربڕینی رەوان و لە هەقیقەتدا بەهرەیەکی سەرەتایی کافییە کە بەرهەمێکی خۆش بخولقێنێ و بەرهەمی هونەری هیچ پێویستی بەمە نەبووە کە هونەرمەند دەربارەی هونەری خۆی بیربکاتەوەو سوود لە دەرسی مامۆستا، یا ئامۆژگارییێن تەقلیدی وەربگرێت.

لێ سەبارەت بەو شاعیرە لاوانەی کە هەوەڵجار بەناوی گرووپی (بریگاد)و پاشان لەدەوروبەری ١٥٤٦دا لە کۆمەڵەیەکدا بەناوی (پلییاد) کۆدەبنەوە، مەسەلەکە تەواو جیاوازە. ئەوانە بەر لەوەی داهێنان بکەن و بنووسن، دەیانەوێ فێربن. پەیان بەم خاڵە بردووە کە لە رابردوودا شاعیرانی گەورە هەبوونە کە بەرهەمەکانیان زۆر باڵاترە لە باشترین و سەرکەوتووترین شاعیرێن هاوچەرخی وان. باوەڕیان وایە کە بۆ گەیشتن بە ئاستی ئەو گەورانەو دابڕان لە

رابردووی نزیك و یا لەو ئێستایەی کە بە لای ئەوانەوە بێ بایەخە، دەبێ بەرهەمێن وان بکەن بە سەرمەشق و هەروەها پەی بە نهێنی داهێنانی وان بەرن و بنەماو یاساو رێسایانێك لەو بەرهەمانەوە هەڵێنجن.

بەیاننامە زۆرەکانی گرووپی پلییاد لە فەرەنسادا لە هەقیقەتدا یەکەمین ئەزموونە لەکاری بیرکردنەوە دەربارەی هەلومەرجێن گشتی بەرهەمێن شاعیرانەو هەروەها یاساێن تایبەتی هەر (ژانر)ێکی ئەدەبی.

ئێمە بەدروستی نازانین (دورا) کە شاعیرانی لاوی پلییادی بە دەقێن یۆنانی ئاشناکردبوو تا چ رادەیەك یارمەتی دابوون بۆ داهێنانی شیعری تازە. چونکە ئەم شاعیرە زانایە بەزمانی لاتین شیعری دەگوت و موریدەکانی خوازیاری بەکارهێنانی زمانی فەرەنسایی بوون لە شیعردا.

دیارە ئەو بۆ خۆی هیچ بەرهەمێکی تیۆری لە پاش بەجێنەماوەو پێدەچێ هەموو تەعلیمات و ئامۆژگاری و دەرسەکانی زارەکی بووبن و لەناو چووبن، بەڵام دوو کەس لەنێو شاگردەکانیدا واتە (رینسار)و (دوبلیە) هەر لەسەرەتای دەستپێکی شاعیریانەوە، سووربوون لەسەر ئەوەی کە بنەماو یاساو رێساکانی شیعر رێك بخەن و ئەم کارەیان بە درێژایی شاعیری خۆیان کە سەبارەت بە (دوبلیە) ١٥٢٢-١٥٦٠ زۆر کورت بوو و سەبارەت بە (رینسار ١٥٢٤-١٥٨٥) درێژبووە، درێژەی پێ داوە.

ئەمانە بەر لە هەر شتێك و بەتەواوەتی باوەڕیان بەلایەنی پیرۆزی و تەنانەت ئیلاهی شیعر هەبوو و زۆربەی تیۆرییەکانیان هەڵقوڵاوی سەرچاوەی ئەم باوەڕەیان بوو کە بۆ گەیشتن بە باڵاترین پیشە بەبێ دەستمایە ناکرێ بێیتە مەیدان. مادام بلیمەتی شاعیرانە بەهرەو سروشێکی خواییەو بەبایەخترین-ی هەموو بەهرەکانە، هەق وایە کە بە نەزانی و پێ خاوسی خیانەتی لێ نەکەین. ئیدی لەو رۆژەوە کە شیعر چوون ئاینێك (نەك وەکو هۆیەکی کات بەسەربردن و سەرگەرمی) لە قەڵەم دراوە، پێویستی بەوە پەیداکردووە کە داب و نەریت و رێ و رەسمی خۆی هەبێ، ئەم رێ و رەسمە پێویستە بەوپەڕی وردییەوە جێبەجێ بکرێ و هەر کەسێك کەملی دابێتە ئەم ئاینە نابێ دوای هەواو هەوەس و ئارەزووەکانی خۆی بکەوێت، یاسایێن پیشەی شاعیری لە راستیدا فێربوونی وردو جدی ئەم ئاین و رێورەسمەیە.

رینسار لە (خۆلاسەی هونەری شاعیری)دا ئەم خاڵە وەبیر دێنێتەوە کە شیعر لە سەرەتادا رەگەزێکی ئایینی بووەو شاعیر ئاگادار دەکاتەوە کە بەبێ شایستەگی دەستی نەداتێ، دەڵێت: (شیعر لە سەردەمانی سەرەتاییدا جۆرە حیکمەتێکی خوایی ئیستیعاری بووە تا ئەو نهێنیانەی کە ئەگەر بە ئاشکرا بەیان بکرابوایەن، خەڵکانی سەرەتایی شتێکیان لێ حاڵی نەبوایە، لە رێگەی چیرۆکانی خۆش و جوانەوە بخرایەتە مێشکیانەوە.

لە حاڵێکا کە شیعر سەرچاوەو ماکێکی خوایی هەبێ، دەبێ ئەوەش بگوترێ کە ئەم حاڵەتە جۆرە شەقڵێکی ئاسمانی بە شاعیریش دەبەخشێت، چونکە نەمری پێ دەبەخشێت. لە ئەنجامدا شاعیریش دەبێ بازنەی ئارەزووەکانی خۆی، سنووری حەزەکانی خۆی فراوان و بەرین بکات، دەبێ شیعرێك بڵێت کە تا چەندین سەدەی دواتر بڕ بکات و مایەی پەسەندی جەماوەری خەڵکی بێ، یانی ئیدی نابێ لەبەر خاتری فلان حوکمڕانی رۆژ یان لەبەرخاتری چەند ئەدیبێك شیعر بڵێت، دەبێ عەوداڵ و خوازیاری فەخرو شانازی و شکۆیەکی ئەبەدی وەهابێ کە بە تێپەڕبوونی نەپوکێتەوە، نەك عەوداڵی سەرکەوتنێکی هەنووکەیی تیژتێپەڕی رەوتەنی یان ژیانی خۆشگوزەرانی دنیایی).

(دوبلیە) لە (بەرەڤانی و تۆژینەوە لە شیعری فەرەنسایی)دا دەڵێت: (ئەوەی دەخوازێت بکەوێتە سەردەست و زارێن خەڵکی، دەبێت بۆ رۆژگارێکی دوورو درێژ دەرکە لە خۆی دابخات و ئەوەی بیەوێ لە یادی ئایندەییەکاندا وەمێنێ، وەکو ئەوەی بەخۆی زندووبێ، پێویستە ئارەقە برێژێ و بلەرزێ، بەهەمان ئەندازەی کە شاعیرانی دەرباری سەردەمی ئێمە دەخۆن و دەخۆنەوە بێ دڵی خۆیان ناکەن، برسێتی و تینوێتی بکێشن و شەونخونی دوورودرێژ بکێشن، ئەمانە ئەو باڵانەن کە شیعری خەڵکی پێیان دەفڕێت و دەکەوێتە ئاسمان).

بەمجۆرە پیشەی شاعیری لەنکاودا رەسەنایەتی پەیدا دەکات، شاعیر کە خۆی بەهەڵگری حیکمەتی خوایی بزانێ، دەشتوانێ بگاتە نەمری و جاویدانی، بەڵام بەو مەرجەی خۆی وەقفی خوای خۆی بکات و لە رای ئەودا چاو لە شادی و نیعمەتێن دنیایی بپۆشێت و بە ئەشقەوە لە کارەکەی خۆیدا غەرق بێ.

شاعیر تا زیاتر لە سەرچاوەی ئیلهامی ئیلاهی خۆی نزیکتر بێتەوەو شانازی پێوە بکات، دەبێ لە بەکارهێنانی بەهرەو بلیمەتی خۆیدا خاکی و بێ هەوابێ و خاکی بوونیش ئەوەیە بەر

لە هەرشتێك لەبەرانبەر رابەرانی ئەم هونەرەدا (یانی شاعیرانی کۆنی یۆنان و رۆم-دا سەر دابنەوێنیّ).

ئەوەی شاعیر دەبیّ لە شاعیرانی سەردەمی کۆنەوە فێری بیّ، بەپلەی یەکەم (ژانرە ئەدەبییەکان)ی ئەوانە، دوبلیە بەر لە شاعیرانی دی پەی بە ناخی فاکتەری (ژانری ئەدەبی) بردو لەوە حاڵی بوو کە سرووش و ئیلهام ناکرێت دیاردەیەکی جیابیّ و لەو قاڵبە بەدەربیّ کە تێی بڕێژرێت. پوچەڵی و بیّ نێوەرۆکی هۆزانێن سەدەکانی ناڤین و هاوچەرخ لە روانگەی ئەوەوە پتر زادەی قاڵبەکانی ئەو هۆزانانە بوو. دوبلیە لە کتێبە بەناوبانگەکەی خۆیدا (بەرڤانی لە زمانی فەرەنسی و شرۆڤەی) رایگەیاندووە کە تا ئەو رۆژەی هەموو شاعیرانی فەرەنسی جگە لە نەزم و قافیەی جاهیلی چ شتێکی تریان لەدەست نەهاتووە تەنیا شاعیرانی یۆنان و لاتین شاعیری راستەقینەن و فەرەنسییەکان دەتوانن پاش ئاشنابوون بە بەرهەمێن وان خۆیان بگەیەننە ئاستی ئەوان و پێشیشیان بدەنەوە.

بەشێوەیەکی گشتی نیوەی دووەمی سەدەی شازدەیەم قۆناغ و سەردەمێك بوو کە بۆ یەکەمین جار رێبازێکی ئەدەبی فراوانی بۆ خولقاندنی بەرهەمێن ئەدەبی تێدا هاتە ئاراوەو ئەم رێبازو ئاینە ئەدەبییە یاساو رێساو بنەمای خۆی هەبوو کە تا کۆتایی سەدەی هەژدەیەمیش بایەخ و ئیحتوباری خۆی لەدەست نەداو هەر ئەم بنەمایانەبوو کە لە سەرەتای سەدەی هەڤدەیەمدا بووە هەوێنی دامەزرانی قوتابخانەی کلاسیك.

لە رینیسانسەوە تا کلاسیسیزم

دەشێت سەردەمی پاشایەتی هنری چوارەم کە لە ساڵی ١٥٨٩ەوە (مێژووی پایانی رینیسانس-ی فەرەنسا) تا ١٦١٠ بەردەوام بوو، بەقۆناغێکی نێوان رینیسانس و کلاسیسیزم بێتە ژماردن. چونکە ئەو نووسەرانەی کە لەم قۆناغ و سەردەمەدا هاتنە ئاراوە نەدەتوانرێ لە ریزی نووسەرانی سەدەی شازدەیەمدا دابنرێن و نەبە بەشێك لە نووسەرانی سەدەی هەڤدە بژمێررێن. ئەم جەماعەتە هەرچەندە شوێنێکی گرینگیان لە مێژووی ئەدەبیاتی فەرەنسادا نەگرتووە، لێ چونکە زەمینەیان بۆ سەرهەڵدانی قوتابخانەی کلاسیك سازکردووە، شایستەی ناوهێنانن، گرنگترین نووسەرانی ئەم قۆناغە بریتین لە: (ئانتوان رومون کرتین ١٥٧٥-١٦٢١)، (ئولیویە

دوسر ١٥٦٩-١٦١٣)، (پیرشارون ١٥٤١-١٦٠٣)، (ماتورن رینیە ١٥٧٣-١٦١٩)و چەند نووسەرێکی دی.

کاریگەری ئەو کەسایەتیانە لەسەر ئەنجومەن و هۆڵە ئەدەبییەکانی سەدەی هەڤدە بەهیچ جۆرێ حاشای لێناکرێت، لێ دەبیّ ئەوەش بگوترێ کە ئەم کاریگەرییە لایەنی ئیجابی نەبوو، بەڵکو لایەنی سەلبی هەبوو، چونکە ئەو کەسانەی کە لەم هۆڵانەدا کۆدەبوونەوە کاریان باس وخواس و دیالۆگی واقیعی و بایەخداری زانستی و ئەدەبی نەبوو، بەڵکو بریتی بوو لە چەنەبازی دەربارەی زانست و ئەدەب و جۆرێك لە خۆنواندنی بەناو رۆشنبیری بوو هەربۆیەش زانایانی مەزنی سەدەی هەڤدەیەمی چوون دیکارت و پاسکال لەم هۆڵانەوە سەریان دەرنەهێنا، بەڵکو لەدەرێی ئەو جۆرە ئەنجومەنانەوە پەیدا بوون و سەریان هەڵداو گەورەترین شاکاری خۆیان لە ئەنجامی گۆشەگیری لە بورجی عاجی(١) خۆیاندا بەرهەم هێنا.

ئەم نەخۆشی تەکەلوف و رۆشنبیریی فرۆشییە نەك هەر لە فەرەنسادا بەڵکو لە زۆربەی وڵاتانی ئەوروپادا وەکو نەخۆشییەکی درم بڵاوبووبووە، بۆ وێنە لە ئاخرو ئۆخری سەدەی شازدەیەمداو لە سەرەتای سەدەی هەڤدەدا لە ئینگلستانی سەردەمی ئیلزابتدا جۆرە تەکەلوفێك بەناوی (Euphulsme (2) برەوی پەیدا کردبوو، هەروەها ئەو رەوش و رێبازەی کە لە ئیتالیادا مارینیزم یا کونستیزمی (٣) پیّ دەگوترا بەشێك بوو لە هەمان تەکەلوف، هەروەها لە ئیسپانیاشدا گونگوریزم(٤) هەبوو.

ئەو رەوش و رووداوی تەکەلوفەی کە لەسەدەی هەڤدەدا لە فەرەنسا هاتە ئاراوە تەنیا زادەی کاریگەری رووداوە دەرەکییەکان نەبوو. چونکە دەبیّ ئەوە بزانریّ کە لە فەرەنسای سەدەکانی ناڤیندا، لە سەدەی سێزدەدا کە رۆمانان دەربارەی ئۆرستوکراتی دەهاتنە نووسین و چ لەو زەمانەدا کە بەرهەمێن کینایە ئامێزی وەك (Roman de La rose) دەنووسران، دەستپێکی ئەم نەخۆشییە تەکەلوفە دەستی پێکردبوو.

پەیڕەوانی تەکەلوف پێیان وابوو کە کاری هونەری دەبێت بەزمانێ بنووسرێت کە جەماوەری رەش و رووت نەتوانن تێی بگەن، جا بۆ ئەم کارەش پێویستە زمانێکی تازەی ئەوتۆ بخولقێنرێت کە لەگەڵ زمانی ئاسایی خەڵکیدا فەرقی هەبێت.

رێبازێن دیکەی وەك بورلیسك و هی تریش هاتنە ئاراوە، لێ رەوش و بارودۆخی سیاسی و

کۆمەڵایەتی فەڕەنسای سەدەی هەڤدەم وای دەخواست کە ئەدەبیاتیش بکەوێتە ژێر زەبت و رەبتێکی تایبەتییەوە.

١- بورجی عاجی: دەستەواژەی (بورجی عاج) لە مونقنییەوە ماوەتەوە چونکە ئەو لە کۆشکەکەی خۆیدا لەویلایەتی (پریگور)دا ئەو بورجەی کە بۆ کتێبخانەو ژووری کاری تەرخان کردبوو، ناونابوو (بورجی عاج).

٢- ئەم ناوە لە رۆمانی Euphues بەرهەمی رۆماننووسێك بەناوی ١٥٥٤-١٦٠٦ Johnlylyەوە وەرگیراوە.

٣- لە ناوی مارینی شەوالیەو لە هەمان کاتدا لەناوی شاعیرێکی ئیتالییەوە (١٥٦٩-١٦٢٥) وەرگیراوە.

٤- لەناوی گونگوری (١٥٦١-١٦٢٧)ی شاعیری ئیتالییەوە وەرگیراوە.

بارودۆخی کۆمەڵایەتی سەردەمی کلاسیك

بۆ ئەوەی بزانین چ فاکتەرو هۆکارگەلێك ئیجادی یاسایێن مکوم و نەگۆڕیان بۆ هونەرو ئەدەبیات ئیجاب دەکرد دەبێ ئاماژە بەڕەوشی کۆمەڵایەتی سەردەمی کلاسیك بکەین. سەردەمی کلاسیك بەر لە هەر شتێك سەردەمی زنجیرە قۆناغێکە لە مەیدانی سیاسەتدا، پاش جەنگێن قۆچەقانی، حکومەتێکی پاشایەتی زۆر بەهێز بەرقەرار بووە. پاشا بەو هەقەی کە (خوا) پێی داوە، فەرمانڕەوای موتڵەق بووە، رەعیەتی خۆی و سەرو سامانی رەعیەتی خۆی بەئارەزووی دڵی خۆی بەڕێوە بردووە، خۆشەویستی نیشتمان هاوتای خۆشەویستی پاشاو گوێڕایەڵی فەرمانەکانی پاشا بووە، دروشمی هەرە باو ئەمە بووە: (یەك یاسا، یەك دین، یەك پاشا)، کلاسیسیزم ئەم چەمکانەی بە حەقیقەتێن حاشا هەڵنەگر دەژمارد، ژیانی دەربارو هۆڵەکان یەکجار بەڕەونەق و رەوجدارە. لەم کۆڕو ئەنجومەنانەدا هەموو شتێك بەپێی داب و نەریت و رێ و رەسم تەرتیب کراوە، هەموو کەس دەبێ ئەو یاسایانە بزانێ کە بەوپەڕی وردییەوە چەسپێنراوە، نەزانینی ئەم یاسایانە یان هەوڵدان بۆ گۆڕینیان کاری نەکردەنییەو مایەی تەوس و پێکەنینە.

جگە لەوانە، ئەدەبیاتیش یاسای خۆی هەبوو، دەشێت مشتومڕ لەسەر ئەو یاسایانە بکرێت، لێ نابێ بیر لە دوورخستنەوەیان بکرێتەوەو دەبێ ئەوە بزانرێت کە بەرهەمێن هونەری وەختێ دەگەنە پلەی کەماڵ کە پەیڕەوی ئەو یاسایانە بکات.

سەرهەڵدانی یاسایێن قوتابخانەی کلاسیك

دوابەدوای هەوڵ و تێکۆشین (رینسار)و (دوبلیە)و کەسانی دی، توێژەرانی ئەدەبی لێبڕان کە بەر لە لاسایی کردنەوەی بەرهەمێن هونەری پێشینان، بکەونە خوێندنەوەو تۆژینەوەی تیۆرییەکانی وان، ئەو یاساو رێساو بنەمایانە شەرح و شرۆڤە بکەن کە ئەوان لەبەرهەمێن خۆدا باسیان کردووەو ئەو بەرهەمانەی کە دەینووسن دەگەڵ ئەم یاساو رێسایانەدا تەتبیقی بکەن. لەم کارەدا ئیسپانیایی و ئیتالیاییەکان لەپێش فەڕەنساییەکانەوە بوون، ئەم بابەتە مشتومڕە لە ئیسپانیادا لەساڵی ١٥٩٦وە تا ساڵی ١٦٤٠ دەوامی بوو، بەڵام دەبێ ئەوە بگوترێ کە توێژەرانی ئەسپانیایی هیچ جۆرە کاریگەرییەکیان بەسەر فەڕەنساییەکانەوە نەبوو، فەڕەنساییەکان لەبەشی هەرە زۆری ئەوەی کە لە قوتابخانەی کلاسیکەوە وەریان گرت و فێری بوون، قەرزارباری ئیتالیاییەکان بوون، زۆربەی یاساو رێساکانیان وەکو ئیتالیاییەکان لە (ئەرستۆ)وە وەرگرت. مامۆستای گەورەی ئەم قوتابخانەیە لە فەڕەنسادا بوئیلو بوو کە بنەماو رێساو یاساکانی قوتابخانەی کلاسیکی بۆ فەڕەنساییەکان بەیان کرد یان باشتر بڵێین ئەوەی پێشینان گوتبوویان ئەو بەشێوەیەکی فراوانترو رەوانتر دووبارەی کردەوە. لەڕوانگەی کلاسیکەکانەوە هونەری ئەسڵی شاعیر یان نووسەر بریتی بوو لە پەیڕەوکردنی وردی ئەم بنەماو رێساو یاسایانەو نووسەرێك دەیتوانی بەرهەمی (جوان) بەرهەمبێنێ کە باشترو زیاتر پابەندی یاساکانی قوتابخانەی کلاسیك بێ، جا لەبەر ئەمە ئەو نووسەرانەی کە بەتەواوی پابەندی ئەم یاسایانە نەبوایەن، نەدەکرا بە نووسەری کلاسیك بژمێررێن. وەکو چۆن ئەمڕۆکە مێژوونووسانی ئەدەبی، شاعیران و نووسەرانی وەك رینسار و مونتنی و کورنی بەبێ کەمترین دوو دڵی و راڕایی لەریزی نووسەرانی کلاسیك دەردەکەن.

عینوانی (کلاسیك) بەتایبەتی بەو نووسەرانە دەدرێ کە سەر بە قوتابخانەی ١٦٦٠ بوون، بوئیلو، راسین، مولیر، لافونتین، بوسویە، لابرویرو مادام دولافایت لە جوملەی ئەو نووسەرانەن.

ژمارەیەکی دیکە باوەڕیان وایە کە بنەماێن قوتابخانەی کلاسیك جگە لە بیست ساڵ (١٦٦٠-١٦٨٠) کە بە تەواوی پابەندی زەبت و ڕەبت بووە، لە ساڵانی دیکەدا پەیڕەو نەکراوە، چونکە مولیر نەیتوانیوە بەتەواوەتی بەسەر شێوازی تەکەلوفدا زاڵ بێ و نووسەرانی تراژیدی هەوێنێکی ریالیزمیان تێدا بووە.

بنەماو یاسایێن قوتابخانەی کلاسیك

لاساییکردنەوەی سروشت:

ئەوەی نووسەری کلاسیك دەبێ بەر لە هەر یاساو ڕێسایەك-ی دی پەیڕەوی بکات و پابەندی بێ، لاسایی کردنەوەی سروشتە، بوئیلو لە (هونەری شیعر)ەکەی خۆیدا دەڵێت: (تەنانەت بۆ یەك ساتیش لە سروشت غافڵ نەبن)، "فەسڵی سێیەم".

بەڵام ئەوەی کە مایەی سەرنجە ئەوەیە کە دامەزرێنەرانی هەموو قوتابخانەکانی دیکەش ئیدیعای لاسایی کردنەوەی سروشت دەکەن، بۆ وێنە ڤیکتۆر هۆگۆ-ی پێشەوای ڕۆمانتیزم لەو کاتەدا کە ئاڵای دژایەتی کلاسیسیزمی هەڵکردووەو دەیەوێت لە بناغەوە هەڵیتەکێنێ، دەیەوێت و سوورە لەسەر ئەوەی کە فەرمانڕەوایی تەبیعەت و سروشت بەر قەرار بکات و دەڵێت: (کەواتە تەبیعەت! تەبیعەت و هەقیقەت!)، پاشان زولا کاتێ کە ناتورالیزم بونیاد دەنێ، ئیدیعا دەکات کە تەبیعەتی وەکو شتێکی تازە هێناوەتە ناو ئەدەبیاتەوە، تەنانەت شاعیرانی تەکەلوفخوازیش ئیدیعا دەکەن کە بەرهەمەکانیان لەگەڵ تەبیعەتدا گونجاون و بریتییە لە نەخشاندنی تەبیعەت، واتە نیگارکێشی تەبیعەتە.

لێ لاسایی کردنەوەی کلاسیك بۆ تەبیعەت و سروشت جیاوازە لە ڕێبازی ئەوانی دیکەو جێی مشتومڕو باس\وخواسە: ئایا لاسایی کردنەوەی تەبیعەت دەبێ وەکو فۆتۆگراف موو بە موو و تەواو وەکو خۆی بێ؟ نە! پێویستە لە نەخش ونیگارە تێکەڵ و پێکەڵەکانی تەبیعەتدا، جەوهەرو کرۆکی هەرشتێك بە باشی دەربهێنرێ وئەم جەوهەرو کرۆکە دیاریکراوە بە شێوەیەك کە لەگەڵ هەقیقەت و واقیعدا بگونجێت، بەتەواوەتی بەیان بکرێت، ئیدی ئەم بەرهەمە دیاریکراوە لەشتی زیادە جیا بکرێتەوەو بەتەنیا بەرجەستە ببێ، هونەرمەند دەبێ ئەم حاڵەتەی

کە دەیەوێ نیشان بدات، لەبری درێژدادڕی و بەتان وپۆدا چوون بە چەند دەستەواژەیەکی کورت و بەهێز بەیانی بکات و لە هەقیقەتدا دەبێ فەرمان بە تەبیعەت بدات کە باشتر لە هەر مەوقیعێکی دیکە خۆی بنوێنێ، واتە هونەرمەندی کلاسیك لە جیاتی نیگارکێشانی تەبیعەت، وێنەیەکی کامڵتری تەبیعەت بخوڵقێنێ و لەگەڵ ئارمانج و ئارەزووە بەشەرییەکاندا بیسازێنێ.

لێرەدا پرسیارێکی دیکەش دێتە پێشێ: لەخۆمان دەپرسین ئایا هونەرمەندی کلاسیك بەنیازە یان بەتەمایە هەر هەموو ئەو شتانەی لە سروشتدا هەن بەیانیان بکات؟ ئەگەر وابێ مەبەستی (بوئیلو) لەم خاڵەی کە لە (هونەری شیعر)دا نووسیویەتی چییە: (لە تەبیعەتدا مارو گیانلەبەرانی نەفرەت هێن هەن کە لاسایی کردنەوەیان لەلایەن هونەرمەندەوە ناخۆش دەبێ)؟ لەبەر ئەمە هونەرمەندی کلاسیك نایەوێ لاسایی هەموو تەبیعەت بکاتەوە. تەنیا لاسایی کردنەوەی تەبیعەتی مرۆڤانی مەبەستە چونکە هێشتا سەدەی هەڤدەم، تەبیعەتی دەرەکی، واتە ئەو تەبیعەتە زندوو و جوان و ڕەنگاوڕەنگە کە دەبوایە لە ئایندەدا ژان ژاك ڕۆسۆ کەشفی بکات، نەناسی بوو و بایەخی نەدابوویێ.

سەنت ئورمون-ی نووسەری سەدەی هەڤدەیەم لەم بارەیەوە دەڵێت: (گوتارێك کە تەنیا باسی درەختان و رووباران و چەمەنزاران و کێوان و باخانی تێدابێ، خاومان دەکاتەوە یان بەلای کەمەوە لەزەتێکی تازە نابەخشێت، لێ ئەوەی لە مرۆڤایەتییەوە وەرگیراوە، وەکو ئارەزوو خۆشەویستی و کەڵکەڵە مرۆڤانییەکان، بە تەبیعەت کار لە کانگای روحمان دەکات و هەستی پێدەکرێت، چونکە زادەی یەك تەبیعەتەو بە ئاسانی لە روحی هونەرمەندەوە بۆ روحی خوێنەر یا تەماشاڤان دەڕوات).

سەبارەت بە تەبیعەتی مرۆڤانیش پێویستە لە خۆمان بپرسین کە ئایا هونەرمەندی کلاسیك دەیەوێت سیفەتە نزمەکانیش کە دەستکرد نین و لە تەبیعەتیا هەیە وێنەبگرێت و بەیان بکات؟ (بوئیلو) خۆی لەم کارەش دوور دەگرێت. یاسای کلاسیك ئەدەبیات لە نیشاندانی سیفەتێن پەست و نزمی مرۆڤایەتی مەنع دەکات، چونکە باوەڕی وایە کە ئەم سیفەتانە لە گیانلەبەرانیشدا هەن و ئەو سیفەتانەی کە ئێمە لە حەیوانات جیا دەکاتەوەو کردوونی بە مرۆڤ زۆر لەمانە باڵاترن و دەبێ بکەوینە شەرح و شرۆڤەی ئەوانە. حەیوانات یەخسیری غەریزەن و مرۆڤ حاکمە بەسەر حەیواناتدا، بەتایبەتی لە سیفەتە مرۆڤانییەکاندا، پێویستە ئەو سیفەتانە

شرۆڤە بکرێن کە رەوتەنی نین بەڵکو بەردەوامن. ئەم سیفەتە بەردەوامانە لە روحی مرۆڤانیدا هەن: خۆشەویستی و حەسودی و رەزیلی و رژدی و قرچۆکی لەم سیفەتانەن و هەمان بەشی کلاسیسیزمە کە لە ریالیزمیان، کە لەوانەیە هەندێك بەشی ژیانی کۆمەڵایەتی سەردەمێکی دیاریکراو یان ژینگەیەکی تایبەتی شەرح بکات، دوور دەخاتەوە. لاسایی کردنەوەی پێشینیان. تەبیعەت بە شێوەیەکی راستەوخۆ نایەتە لاسایی کردنەوە، چونکە هیچ یەکێك لەو سەر مەشقانەی کە تەبیعەت خستویەتیّ بەر دەیدەی بەشەر، خودان خەسڵەتێن تەواو بێ کەمووکوڕی ئەستاتیکی نییە. لەم میانەدا پێشینیان توانیویانە لە نێوان ئەم دیاردانەی تەبیعەتدا، باشترین و گونجاوترینیان هەڵبژێرن و بەتەرزیکی شایستە لە بەرهەمەکانیاندا بەرجەستەی بکەن. هونەرمەندی کلاسیك دەڵێت کە پێویستە لەبەرهەمێن پێشینیاندا بۆ جوانی زیندوو و جاویدان بگەڕێ و لەم بارەیەوە دەڵێت: ئەو بەرهەمە تازانەی دێنە ئاراوە لەوەیە باش بن یان خراو، زۆربەی ئەم بەرهەمانە درەنگ یازوو لە بیر دەچنەوە بەڵام تەنیا شاکارێن بێ چەندو چوونی وەکو ئینیید-ی ڤەرجیل و ئیڤیژینی ئورپیید-ە کە دەتوانێ پاش تێپەڕبوونی دوو هەزار ساڵیش هەر مایەی پەسند بێ. کەواتە ئەم بەرهەمانە بە شێوازێکی شایستە نووسراون و کەسێك کە بیەوێ بەرهەمەکەی بە زیندوویەتی وەمینێ دەبێ لاسایی ئەو بەرهەمانە بکاتەوە، بۆیە دەبێ لاسایی ناوەڕۆك و شێوەیان بە تایبەتی شێوازو تەکنیکیان بکاتەوە، (هەڵبەتە شاراوە نییە کە راسین لاسایی ئورپییدو لافونتین لاسایی ئیزوپ-ی کردۆتەوە)، هەڵبەتە نابێ ئەم لاسایی کردنەوەیە بە جۆرێك لە کۆیلەیەتی بێتە ژماردن، بەڵکو بریتییە لە رەچاوکردنی یاساو رێبازێکی دیاریکراوو هەر هونەرمەندێك دەتوانێ بۆ خۆی بایەخێکی جیاو داهینانی تازەی خۆی هەبێ، کەواتە کاتێ کە نووسەرێك لاسایی پێشینان دەکاتەوە، ئەگەر بیەوێ بەرهەمێکی بایەخدار دابێنێ، پێویستی بە شتێکی تازە هەیە ئەویش “قووڵبوونەوە”یە. هەر نووسەرێکی کلاسیکی وەکو (لاپروید) بگری ئەوە دووبارە دەکاتەوە کە: “هەموو شتێك گوتراوە. ” بەڵام لە هەمان کاتدا (ئالن) دەڵێت: “خاڵی سەرنجڕاکێشی ژیانی بەشەر ئەمەیە کە هەموو شتێك گوتراوە، بەڵام هیچ شتێك بە تەواوەتی دەرك نەکراوە”. لەبەر ئەمە پێتڤییە حەقیقەتەکان لە هەر سەردەمیکدا دووبارە ببنەوە. کاتێ کە بەرهەمێن نووسەرێن پێشین و کۆن دەخوێنینەوە دەبینین وەکو چۆن کە دیدون-ی قارەمانی ڤیرجیل و یا

ئاندروماك-ی قارەمانی ئورپیید عاشق بوونە، لە سەدەی هەڤدەشدا بە هەمان شێوە عاشقێنی دەکرێت. کەواتە دەبێ بگوترێ کە دڵی ئاشقان نەگۆڕاوە. راسین لاسایی ئیفیژینی ئورپیید-ی کردۆتەوەو لەو پێشەکەییەیدا کە بۆی نووسیوە دەڵێت: “لاسایی کردنەوەم بۆ ئورپیید و هەروەها هۆمەر، لە بواری شانۆ کاریگەرییەکی چاکی بەسەرمانەوە بوو و ئەم کاریگەرییە پێی نیشاندام کە زەوقی ساغڵەم هەمیشە بەرقەرارەو لە هیچ سەدەیەکدا جیاواز نییە لە سەدەیەکی دیکە. زەوقی پاریس وەکو زەوقی ئەسینا دەرچوو. تەمەشاڤانانی من بە دیتنی شتگەلێك کە زەمان و رۆژگارێك فرمێسکی بە زانایانی کۆنی یۆنان هەڵدەڕشت، هاتنە جۆش و خرۆش و هەڵچوون”.

بنەمای "ئاوەز"

نووسەرێکی کلاسیك دەنووسێت: “من تەنیا لەو بارەیەوە لاسایی نووسەرانی کۆن دەکەمەوە کە ئاوەز قەبوڵی بکات!”و بەمجۆرە بنەمایەکی تازە بۆ قوتابخانەی کلاسیك دێتەگۆڕێ کە بریتییە لە "ئاوەز". ئەم بنەمایە لە نێو کلاسیکەکاندا بایەخێکی زۆری هەیەو لەو رووەوە کە بیرو بۆچوونی هەمەجۆر هەڵدەگرێت، شایستەی باس و موناقەشەیە. (بوئیلو) لە فەسڵی یەکەمی کتێبەکەیدا (هونەری شیعر) دەڵێت: “ئەقڵ و مەنتیقتان خۆش بوێ. بەردەوام گەورەترین زینەت و بایەخی بەرهەمەکانتان لە ئەقڵەوە هەڵێنجن”. بە گوێرەی قسەی فیلیپ ڤان تیگم-ی مێژوونووسی ئەدەبی فەرەنسەوی ئەم بنەمایە بە ناهەق دەدرێتە پاڵ ئەرستۆ، چونکە بە شێوەیەکی زۆر ئاشکراو دیار دژی رێبازو میتۆدی ئەرستۆیە. بەکردەوە لە جیهانی هونەردا “ئاوەز” بریتییە لەو شتەی کە دژ یان پێچەوانەی خەیاڵ و “ئیلهامی مەحز” بێ. کلاسیکییەکان لەم رووەوە زیاتر پەیرەوی فەلسەفەی راسیونالیستی دیکارتن کە لە کتێبی (گوتار لەمەڕ رەوتی بەڕێوەبردنی ئەقڵ)دا ئیدیعا دەکات کە دەبێ ئاوەزو ویست بەسەر هەست و سۆزو هەڵچووندا زاڵ بن چونکە ئەقڵ گەورترین هاوێردەیە کە مرۆڤ لە حەیوان جیا دەکاتەوە. لە کاتێکدا کە رێبازی ئەرستۆ شتێکی دیکەیەو بریتییە لە پابەندبوون و رەچاوکردنی عورف و عادەت و داب و نەریت و دەرنەچوون لە رێگەیەکی زۆر سنووردارو باریك کە ئەرستۆ ناوی دەنێ (مەرزی ناوەند) و پێی وایە کە هەر کەس پێ بنێتە دەرێی ئەم رێگەیە تەبیعەت بە توندی سزای دەدات. هەڵبەت ئەم تیۆرییەی ئەرستۆ مایەی لاسایی کردنەوەو تەقلیدی

کلاسیکەکان بووە بەڵام هەمیشە کەوتۆتە بەر سێبەری بنەمای گرینگ و بنەڕەتی "ئاوەز"ەوە. لە ساڵی ١٦٦٠دا هونەرمەندانی کلاسیك مەجبوور بوون کە لە نێوان ڕێبازی (ئەرستۆ)و بنەمای (ئاوەز)دا یەکێکیان هەڵبژێرن و لە ئەنجامدا بنەمای (ئاوەز)یان بەسەر ڕێبازی ئەرستۆدا تەفزیلدا. هەڵبەتە دەبێ ئەوە لەبەر چاو بگیرێت کە مەبەست لە ئاوەز، ئاوەزی تاك نییە کە ئازادی بە ئیلهامی شەخسی دەدات، بەڵکو مەبەست ئەو ئاوەزە گشتی و جیهانییەیە کە لە هەموو شوێنێك یەکسان و نەگۆڕەو لە کات و شوێنانی جۆراوجۆردا بەیەك ڕیتم جوانی دیاری دەکات. کاریگەری (ئاوەز) ئەمەیە کە خەیاڵی مرۆڤانی دەخاتە سەر ئاوەڕۆی دروستی خۆی و سنووری بۆ دادەنێ. بەمجۆرە (ئەقڵی ساغڵەم)و (داوەری) بەسەر هونەردا زاڵ دەبن. بنەمای ئەقڵ، بەسەر ئەدەبیاتی کلاسیکدا زاڵەو پێشڕەوی هەموو بنەماکانی دیکە دەکات. بەم جۆرە، هونەرو ئەدەبیات بە هاوئاهەنگی لەگەڵ ئەو پێشکەوتنەدا کە لە ژێر هەمان عینواندا لە ڕێگەی دیکارتەوەو لە فەلسەفەدا ڕوویداوە، دەباتە پێشێ.

پەندو ئامانجی باش

بە باوەڕی شارەزایانی کلاسیك، تەنیا بەرجەستەکردنی جوانی بۆ تەواو کردنی بەرهەمێکی هونەری بەس نییە، بەڵکو بەرهەمی هونەری دەبێ لە هەمان کاتدا هەم دەرس و پەندی تیدابێ و هەم ئەنجامی ئەخلاقی تێدا بێ. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانرێ کە کلاسیسزم قوتابخانەی وەعزو خوتبەدانی وشك نییە، بەڵکو قوتابخانەیەکی ئەخلاقییە کە سنووری نێوان دەرس و تەعلیمی ڕووت و وازی و شادی سادە جیا دەکاتەوە، ئەو ڕێگەیەی بۆ ئەم تەعلیماتە دەگیرێتەبەر دەبێ بەلای خەڵکەوە خۆش بێ. ڕەوانی و سواری و ڕەوانبێژی (بوسویە) بەتایبەتی لە شیننامەکانیدا ئەم مەبەستەی پێکاوە (لۆکریس) دەڵێت: "دەرمانی تاڵ لە شوشەیەکدا دەدەنە منداڵان کە شیرینیان لە دەوری داوە، چونکە منداڵەکە بە شیرینییەکەوە دەخافڵێ و دەرمانەکە دەخوات" بە شێوەیەکی گشتی هەموو هونەرمەندانی کلاسیك باوەڕیان وایە کە بەرهەم یا کاری هونەری دەبێ لە ژێر ڕواڵەتی جوانی خۆیدا لایەنێکی ئەخلاقی بگرێتەخۆ کە بە گەوهەرو کرۆکی ئەسڵی ئەو بەرهەمەو هۆی دروستبوونی ئەو بەرهەمە بژمێردرێ.

ڕوونکاری و کورتبڕی

بەرهەمی چاك و پوختە بەرهەمێکە کە ڕوون و ئاشکرا بێ. ڕوونی و سادەیی ناکاتە ئەوەی کە بەرهەمەکە لە نەخشەیەکی سەرڤە سەرڤەو سادە پێك هاتبێ، واتە خودانی پێکهاتەیەکی سادەو ساکاربێ، بەڵکو بریتییە لەمەی کەرستەکان بە وردی و ناسکییەکی هونەرمەندانە ڕێك بخرێ و لە وشەێن نا مەفهوم و زیادە بژار بکرێت. زمانی کلاسیك بەرین نییەو وشەێن سنووورداری هەیە. دەڵێن (ڕاسین) لە بەرهەمەکانی خۆیدا پتر لە هەشت سەد وشەی بەکار نەهێناوە. هونەرمەندی کلاسیك لە بەکار هێنانی زاراواندا زۆر گیرو مقەیەتەو وشەێن هەمە جۆرو ناباو بەکار ناهینێ. هەروەها یاسای گرنگی شێواز، لە قوتابخانەی کلاسیکدا، ئەمەیە کە زۆرترین بابەت و مەبەست بە کەمترین وشە دەربڕدرێ، نمایشنامەیەك کە دوو هەزار بەیت بێ و پەندێك کە بەسێ دێڕ بگات بە درێژ دێتە ژماردن. بەرهەمێن هەر نووسەرێك دەبێ لەیەك دوو بەرگدا جێی ببێتەوە. تەنیا دەبێ بۆ دەربڕینی بابەتێك بنووسرێت، ڤۆلتێر گوتەنی: "نابێ هیچ شتێکی بێ سوود بگوترێ".

هەقیقەت نوێنی

"هەقیقەت نوێنی" لەناو بنەماکانی قوتابخانەی کلاسیکدا لە ڕیزی پێشی پێشەوە دێت. ئەرستۆ لە فەسڵی نۆیەمی (هونەری شیعر)دا پەرەگرافێکی بۆ شرۆڤەی ئەم مەبەستە تەرخان کردووەو نووسەرێن سەدەکانی پاشتر، هەر هەموو ئەو پێناسانەی لەم بارەیەوە هێناویانەتەوە لەو پەرەگرافەی ئەرستۆیان وەرگرتووەو گوتەکانیان لە هەقیقەتدا شەرح و شرۆڤەی ئەو پەرەگرافەیە. پەرەگرافەکەی ئەرستۆ بەم جۆرەیە: "گومانی تێدا نییە کە بەرهەمی شاعیر باسی ئەو شتە ناکات کە ڕووی داوەو بەڵکو باسی ئەو شتە دەکات کە دەشیا ڕووبدات. یان جیاوازی شاعیرو مێژوونووس ئەمە نییە کە یەکەمیان گوتاری کێشدارو ئاهەنگدار بێ و دووەمیان گوتاری پەخشان بێ، بەڵکو جیاوازی سەرەکییان ئەمەیە کە مێژوونووس باسی ئەوە دەکات کە ڕوویداوەو شاعیر باسی ئەوە دەکات کە دەشیا ڕووبدات" شیعر هەمیشە باسی کولیات "گشت" دەکات و مێژوو باسی جوزئیات. "کولی" ئەو شتەیە کە هەر کەسە، بە گوێرەی تایبەتمەندی ڕوحی خۆی و بە پێی پێداویستی و زەرووریات یان حەقیقەت نوێنی

دەتوانێ بیلێ یان ئەنجامی بدات. شیعر ناوێن تایبەت لەم زەمینەیە دەنێ و "جوزئی" ئەوەیە کە بۆ وێنە "ئەلکیبیاد" ئەنجامی داوە، یان بەناوی ئەوەوە ئەنجامیان داوە". ئەم تیۆری "هەقیقەت نوێنی"یە کە لە "هەقیقی" و "مومکین"یان جیاکردۆتەوە، پاشان لەلایەن توێژەرانی ئیتالیاییەوە شەرح و شرۆڤە کراوەو توێژەرانی فەڕەنسەوی ئەم بنەمایەیان لەوانەوە وەرگرتووە. وەکو چۆن پاشان "شاپلن"ی نووسەری کلاسیك ئیرادی لە "کورنی" دەگرت و دەیوت کە بابەتی نمایشنامەی "لوسید"ی ئەو بە هەموو مومکینی و حەقیقی بوونێکییەوە، حەقیقەت نوێن نییە. "دوبریاك" لە ساڵی ١٦٥٧دا دەربارەی رەچاوکردنی ئەم بنەمایە نووسیویەتی کە: "ناکرێ هەقیقەت ببێ بە بابەتی نمایشنامە، چونکە زۆر شتی هەقیقی هەن کە ناکرێ بخرێنە بەرچاوو تەماشا. . مومکینیش نابێ بکرێ بە بابەتی شانۆو نمایشنامە، چونکە زۆر شت هەن دەکرێ ئەنجام بدرێ، بەڵام نواندنیان پێکەنین هێنەر دەبێت. . . کەواتە لەم میانەدا تەنیا شتی "هەقیقەت نما"یە کە دەکرێ شیعری شانۆیی لەسەر بنیات بنرێ". وەکو گوترا بەرهەمی هونەرمەند پێویستە خەڵکی بەرەو شەرافەت و خەسڵەتێن ئەخلاقی رێنوێنی بکات، تەنیا نواندن و بەیانکردنی مەسەلە "هەقیقەت نما"کان، کە دەکرێ شاعیر سوودی لێوەربگرێت نەك باسکردنی رووداوە هەقیقییەکان. لە هونەردا، هەقیقەت نما ئەو شتەیە کە زۆربەی خەڵکەکە پێیان پەسندە. بۆیە نووسەری کلاسیك کاتێك کە کەسێکی دیاریکراو وەکو قارەمانی بەرهەمی خۆی هەڵدەبژێرێت، ئەو خوو و خەسڵەتانەی ئەو کەسە بکات بە بابەتی بەرهەمەکەی کە بەلای خەڵکانی هاوشێوەی ئەوەوە لایەنی گشتی هەبێ دەنا هەڵبژاردنی خووی ریزپەڕی ئەو کەسە، بۆ وێنە "تورەیی ئاشیل" وەکو هەوێنی ئەسڵی رووداوێن ناو بەرهەمەکە، بە هیچ جۆرێ پەسند نییە.

نەزاکەتی ئەدەبی

بە باوەڕی نووسەرانی کلاسیك، ئەو شتە جوانە کە لەگەڵ تەبیعەتی خۆی و دەگەڵ تەبیعەتی ئێمەدا گونجاوبێ. رەچاوکردنی ئەم گونجانە لە قوتابخانەی کلاسیکدا بە (نەزاکەت) ناو دەبرێت. "نەزاکەتی ئەدەبی" یەکێکە لە مەرجە بنەڕەتیەکانی ئیجادی بەرهەمێن کلاسیك. ئەم وشەیە مانایەکی گەلەك فراوان و بەرینی هەس و لە مەسەلە ئەدەبییەکاندا

هاوتاو بەرانبەر ئەو شتەیە کە هاوئاهەنگی و هارمۆنی پێ دەگوترێت. جا بۆ رەچاوکردنی ئەم بنەمایە پێویستە یەکەم هاوئاهەنگی نێوان بەشە جیاوازەکانی بەرهەمی هونەری و دووەم هاوئاهەنگی ئەو بەرهەمە دەگەڵ سەلیقەو روحیەتی تەمەشاکارانی بەرهەمەکەدا بپارێزرێ. (ئەرستۆ)و (هوراس)ش باسی ئەم بنەمایەیان کردووە. بۆ رەچاوکردنی نەزاکەتی ئەدەبی پێویستە پەسندی بەرهەمەکە لە رووی ئەخلاقییەوە بپارێزرێ، لایەنی ئەخلاقی رووداوەکان و رەفتارو هەڵسو کەوتی قارەمانانی بەرهەم لەگەڵ داب و نەریتی گشتیدا بگونجێت و رەفتاری هەر کەسێك لەگەڵ تەبیعەت یان وەزع و پێگەی ئەودا بگونجێت، هەروەها تەبع و تەبیعەت و تایبەتمەندییەکانی قارەمان لەسەرانسەری بەرهەمدا بەرقەراربێ و نەگۆڕیت. بە تایبەتی دەربارەی ئەو هەقیقەتە مێژووییانەی کە بەلای خەڵکییەوە نا ئاسایی و شڵەقێنەرن، دەبێ بۆ رەچاوکردنی ئەم (نەزاکەت)ە وەکو چۆن لە فەسڵی "هەقیقەت نوێنی"دا باسکرا، هەقیقەت فیدای هەقیقەت نما بکرێ و خاڵێن دزێوو نا ئاسایی وەکو خۆی نەخرێتە بەرهەمەوە. هەر چەندە دروستکردنی هارمۆنییەکی واهی لە نێوان رابردوو رووداوێن باری دەروونی و تەبیعەتی هاوچەرخان کارێکی ئەستەمە، لێ هەموو پێشەوایانی کلاسیك لەسەری مکوڕ بوون و گوتویانە کە پێویستە لە نیشاندانی هەر رووداوێکی خیلافی رەوشت و هەر دیمەنێکی بو سوێ و کارەساتاوی و ناڕەحەتکەردا دوورەپەرێزی بکرێ. ئەم بنەمایە رەگی دەچێتەوە سەر هەموو بنەماکانی دیکەی قوتابخانەی کلاسیك و ئەگەر رەچاو نەکرێت، ئەوا هەموو بنەماکانی دیکە بایەخی کلاسیکی خۆیان لەدەست دەدەن.

یاسای سێ یەکێتی

مەبەست لە "قانوونی سێ یەکێتی" یەکێتیی بابەت و یەکێتیی کات و یەکێتیی شوێنە کە بە بنەمای گرینگی قوتابخانەی کلاسیك دێتە ژماردن و لە ئەدەبیاتی یۆنان و بەرهەمێن ئەرستۆوە بە میرات ماوەتەوە. نووسەرانی کلاسیك بە پەیڕەوکردنی پێشەوایانی یۆنانی باوەڕیان وابوو کە پێویستە لە هەر بەرهەمێکی ئەدەبیدا ئەو یەکێتییانە رەچاو بکرێت و هەر بەرهەمێك ئەم سێ یەکێتییەی تیدا نەبێت لەلایەن هونەرمەندانی کلاسیکەوە پەسند ناکرێت. بۆیە لێرە هەر یەکیك لەم سێ یەکێتییە بەجیا دەخەینە بەر باس و لێکدانەوە:

یەکێتیی بابەت

یەکێتیی بابەت بریتییە لەمەی کە رووداوێن لاوەکی و زیادە تێکەڵی رووداوی ئەسڵی و سەرەکی نەکرێ و رووداوی شانۆنامە لە لقوپۆپی دەرەکیو رووداوی زیادە پاك بکرێتەوە. ئەرستۆ لە "هونەری شیعر"دا باسی (یەکێتیی بابەت)ی کردووە، لە هەوەڵەوە دەڵێت: کە یەکێتیی بابەت بە هیچ جۆرێ بە تەنیا بە هەڵبژاردنی یەك قارەمانی چیرۆك مەیسەر نابێت چونکە لەوەیە لە ژیان و زنەگیی یەك قارەماندا چەندین رووداوی هەمە جۆر رووبدەن. پاشان لە قسەکەی خۆیدا ئەم ئەنجامگیرییە بە دەستەوە دەدات. "حیکایەت Fable" دەبێ تەنیا یەك رووداو (بابەت)ی تەواو نیشان بدات و بگرێتەخۆ. هەموو بەشەکانی ئەم بابەتە دەبێ بە جۆرێ بدرێنە دەم یەکترەوەو یەکێتییەکی یەکپارچەی ئەوتۆ پێك بێنن کە نەتوانرێ بچوکترین بەشی لێ بگۆڕدرێ یان لێ لا ببرێ. چونکە هەر ناوەرۆکێك بتوانرێ هەم بخرێتە ناو بابەتیکەوەو هەم بە ئاسانی و بێ زیان گەیاندن بە بابەتەکە لابدرێ، نابێ بە بەشێك لەو بابەتە. "ئەم بنەمایە لە سێیەکی یەکەمی سەدەی هەڤدەیەمدا کێشمانەکێشێکی زۆری نایەوە لێ بەرە بەرە نووسەرانی کلاسیك پشتیان بەم بنەمایە بەست و لێکدانەوەو شرۆڤەیان لەسەر نووسی و وەکو بنەمایەکی سەلماو پەسندیان کرد کە دەبێ هەر بەرهەمێك تەنیا یەك رووداوی ژیانی قارەمان نیشان بدات، رووداوێك کە هەموو بەشە جیاوازەکانی بە تەواوەتی پەیوەست بن بەیەکەوە. لە ساڵی ١٦٦٠دا (کورنی) بۆچوونی شەخسی خۆی خستە سەر ئەم بنەمایەو گوتی کە یەکێتیی بابەت لە کۆمیدیدا بریتییە لە یەکێتیی "مانع"و لە بەرهەمی تراژیدیدا بریتییە لە یەکێتیی "تالوکە"و بەمجۆرە هەر هەموو ژانرەکانی دیکەی بەرهەمێن ئەدەبیش دەگرێتەوە.

یەکێتیی زەمان

یەکێتیی زەمانیش لە ئەرستۆوە ماوەتەوە. ئەرستۆ دەڵێت: "تراژیدی هەوڵدەدات کە لە سنووری توانادا لە شەوو رۆژێك پتر نەخایەنێت یان بەلای کەمەوە لەو سنوورە دەرنەچێت." شانۆنامەی پەسند ئەوەیە کە ماوەی رووداوەکەی بەرانبەر هەمان ماوە بێ کە بۆ پیشاندان و نمایش کردنەکەی پێویستە. چونکە جێکردنەوەی رووداوی ساڵان و چەندین سەدە لە یەك شانۆنامەی سێ چوار سەعاتیدا ئاسایی نییەو دوورە لە "هەقیقەت نمایی"یەوەو نەگونجانی

زەمانی نواندن لەگەڵ زەمانی واقیعی رووداوەکاندا تراژیدییەکە لە شێوەی ئاسایی خۆی دەردەخات.

یەکێتیی شوێن

ئەرستۆ چ شتێکی لەمەڕ (یەکێتی شوێن) نەگوتووە، بەڵکو لە ساڵی ١٤٥٥دا (ماگی)ی رەخنەگری ئیتالیایی یەکێتیی شوێنی هێناوەتە ناو ناوانەوە رەخنەگری ناوبراو ئەم بنەمایەی لە بنەماڵەی (یەکێتیی زەمانەوە) هەڵێنجاوەو گوتوویەتی کە ئەگەر ماوەی نواندنی شانۆنامە کەم بێ لێ ئەو شوێنانەی کە رووداوەکانی تێدا روو دەدەن جۆراوجۆرو دوور لە یەکتر بن ئەوا تراژیدییەکە شەقڵی ئاسایی خۆی لە دەست دەدات. بۆیە تا دەکرێت دەبێ رووداو لەیەك شوێندا روو بدات. تراژیدی وەختێ کاریگەر دەبێ کە گردو کۆ بێ و ئەگەر رووداوەکەی بەسەر زەمانان و شوێنانی هەمە جۆرو زۆردا دابەش بێ، نابەجێ و نا پەسند دەبێت. یەکێتیی شوێن لە هەوەڵەوە ئەوەندە بەهەند وەرنەدەگیراو دەیانگوت: "ئەو یەك شوێنەی بۆ شانۆنامەیەك لە بەرچاو دەگیرێت، دەشێت دورگەیەك، شارێك، یان دەڤەرو وڵاتێك بێ یان کورنی گوتەنی "شوێنانی بێ کە لە زەرفی ٢٤ سەعاتدا بتوانرێ هاتوچۆیان لە بەیندا بکرێ" لێ شاپلن لە ساڵی ١٦٣٥دا بە تەواوەتی سەپاندی و گوتی لە سەرانسەری نمایشدا هیچ جۆرە گۆڕانێکی دیکۆری شیاو نییە. ئەنجام پاش ساڵی ١٦٦٠ سەرکەوتنی هەر سێ یەکێتیی لە جیهانی فیکرو ئەدەبدا سەپاو برایەوە.

یەکێتیی تۆن

چوارەمین یەکێتییە، هوراس لە سەرەتای "هونەری شیعر"ەکەی خۆیدا، یەکێتیی چوارەمیشی خستە سەر ئەم سێ یەکێتییە، کە یەکێتیی تۆنە. لێ ئەگەر ئەم یەکێتییە پەیرەو بکرێ، یانی لە سەرانسەری بەرهەمەکەدا تەنیا یەك تۆن بەکار ببرێ، ئەوا بەرهەمێن تێکەڵی وەکو (حەماسی و کۆمیدی) یان (تراژیدی و کۆمیدی) لە جوملەی بەرهەمێن کلاسیك دەردەچن.

جۆرەکانی بەرهەمێن ئەدەبی

لە قوتابخانەی کلاسیکدا جۆرەکانی بەرهەمێن ئەدەبی وەکو چینەکانی کۆمەڵ، ریزبەندی کراون. نهۆ ئێمە دێینە سەر شەرح و شرۆڤەی خولاسەی ئەم (جۆرانەی ئەدەب):

حەماسەو رۆمان

سەرکەوتنی بێ نەزیری (ئیلیاد) و (ئینیاد) بووە هۆی ئەوەی کە حەماسە لە نێو جۆرەکانی بەرهەمێن ئەدەبیدا ریزی یەکەم بگرێ و هەر یەکێك لە شاعیرانی سەدەی کلاسیك لەلای خۆیەوە هەوڵی داوە کە بەرهەمێکی حەماسی وەکو ئەو بەرهەمە کۆنانە بەرهەم بێنێ. لە تایبەتمەندییەکانی ئەم جۆرە بەرهەمە ئەدەبیانە، شەوکەت و شکۆی جەنگاوەرایەتی، بەرجەستەی بابەت و قارەمانەکانیەتی. بەمەرجێ کە بەرجەستەو گەورە بێ دەکرێ ناوکێشی رووداوەکانی بکرێ. قارەمانانی حەماسە "داستان" دەبێ لە هەموو روویەکەوە بێ کەم و کەسر بن، بە شێوەیەك تەنانەت خەتاو گوناحەکانیشیان لەلایەنی قارەمانێتی بەدەر نەبێ. کاتێ کە داستان (حەماسە) لەبری شیعر بە پەخشان بێتە دەربڕین، هەنگێ جۆرە بەرهەمێکی دیکەی ئەدەبی پێك دێنێ کە (رۆمان)ی پێ دەڵێن، لە رۆمانیشدا هەمان یاسای هەڵبەستنی داستان بەکار دەبرێ، لەگەڵ ئەم جیاوازییەدا کە لە داستاندا (حەماسە) جەنگ بابەتی هەرە زاڵە، بەڵام لە رۆماندا ئەم مەقام و پایەیە دەدرێ بە ئەشق و خۆشەویستی. لە رۆماندا بایەخی زیاتر بە حەقیقەت نمایی بەرهەم دەدرێ. دەبێ ئەم خاڵەش لەبەر چاو بگیرێت کە دەبێ رۆمان ئەنجامێکی بە کەڵکی ئەخلاقی هەبێت. شایانی باسە کە نووسەرانی کلاسیك نەکەوتنە بیری رۆمان نووسین، لەم نووسەرانەدا تاقە کەسێك کە رۆمانیکی نووسی و توانی خۆشەویستییەك پەیدا بکات، مادام دولافایت بوو کە بە پەیڕەوکردنی بنەماکانی کلاسیك شاکاری (دۆتمیدکلیفس) بەرهەم هێنا.

تراژیدی و کۆمیدی

دەربارەی پێناسەی تراژیدی-ش هەر دەبێ بچینەوە لای ئەرستۆ چونکە توێژەران و شاعیران لەم بارەیەوە پەیڕەوی ئەویان کردووە. ئەرستۆ لە "هونەری شیعر"ەکەی خۆیدا بەمجۆرە

(تراژیدی) پێناسە دەکات: "تراژیدی بریتییە لە تەقلیدی یەك رووداوی جدی و تەواوی خودان بەرینییەکی دیاریکراو، لە دەربڕینێکی جواندا کە جوانییەکەی لە سەرانسەری بەرهەمەکەدا بەیەك ئەندازە بێت و لە شێوەی شانۆنامەو نمایشدا بێ نەك لە شێوەی داستان و حیکایەت و بەزەبری سوود وەرگرتن لە ترس و بەزەیی، سۆزی خەڵکی پاك و خاوێن بکاتەوە". ئەم پێناسەیە پاش ئەرستۆ بووەتە مایەی تەعبیرو تەفسیری فراوان. (کورنی) پێی وایە کە تەنیا جدی بوونی رووداو کاراکتەرو بایەخی قارەمانانی بەرهەم بۆ جیاکردنەوەی تراژیدی لە کۆمیدی بەسە. دەربارەی رووداوی تراژیدی هەموو خودان راو شارەزایان لەسەر ئەوە رێکن و پێیان وایە کە دەبێ لە مێژووەوە یان لە ئەفسانانەوە هەڵێنجرێت، هەموو شاعیرانی کلاسیك جگە لە ژمارەیەکی زۆرکەم نەبێ ئەم تیۆرییەیان پەسند کردووە. ئەم رووداوە دەبێ لە مێژووی رۆم یان ئەفسانەکانی یۆنانەوە دەربهێنرێ. رووداوێن تازە بە هیچ جۆر ناشێ پەسند بکرێ.

قارەمانانی تراژیدی

ئەرستۆ دەڵێت کە قارەمانانی تراژیدی نابێ جینایەتکاربن. هەروەها نابێ زۆر پارێزکارو کار دروست بن. دەبێ "لە خۆشییەوە بکەونە رۆژەڕەشی، بەڵام نەك لە ئەنجامی تاوان و گوناهێك بەڵکو لە ئەنجامی هەڵەیەکدا" دەبێ ترس و بەزەیی بوروژێنێ و دروست بکات. لەم رووەشەوە هەموو شارەزایان پەیڕەوی ئەرستۆیان کردووە، بەڵام لەم میانەدا (کورنی) بەمجۆرە رای خۆی دەربڕیوە: "قارەمانانی تراژیدی دەکرێت بێگوناهێك بێ کە کەوتبێتە بەدبەختییەوەو یان کەسێکی شەڕانی و شەڕخواز بێ و دووچاری رۆژەڕەشی بووبێ." بە گوێرەی بۆچوونی ئەرستۆ کە خەڵکانی دیکەش پەیڕەویان کردووە- قارەمانی تراژیدی دەبێ لەگەڵ ئەو کەسایەتیانەی کە لە تراژیدییەکەدا قوتب و جەمسەری بەرانبەری پێك دێنن. پەیوەندی خزمایەتی و کەسایەتی یا هەستی هەبێ. شارەزایان هەندێ ئەندازەیان بۆ تراژیدی دیاری کردووە کە بەم شێوەیەیە: ماوەی نمایش دەبێ لە سنووری سێ سەعاتداو ژمارەی بەیتەکانی تراژیدی ١٥٠٠ تا ١٨٠٠ بەیت و ژمارەی پەردەکانی پێنج پەردە بێ.

کۆمیدی

تیۆری کۆمیدی یەکجار کورتە. ئەرستۆ چ شتێکی ئەوتۆی لە بارەیەوە نەگوتوە، لێ شرۆڤەکارانی یاسایێن کلاسیك، کۆمیدی-یان بەمجۆرە پێناسە کردووە: “کۆمیدی بریتییە لە بەرهەمێکی شانۆیی جوان و سەرنجڕاکێش کە کەسایەتییەکانی لە کەسایەتییێن خوارتری کۆمەڵ پێك هاتبن و رووداوەکانی لە ژیانی رۆژانەوە وەرگیرابن. لە کۆمیدیدا پێویستە بنەمای “حەقیقەت نمایی” زیاتر رەچاو بکرێ، کۆتاییەکی خۆشی هەبێ و رووداوێکی تازەو پێشڕەوانەی هەبێ”. لە رووەکانی دیکەوە، هەمان بنەماکانی تراژیدی بۆ کۆمیدی-ش دروستە.

جۆرێن دی:

شیعری شوانکارەیی، لیریکی، هیجایی و” هتد.

شیعری شوانکارەیی:

ئەمە بەسەرهاتی شوانانێکە کە نەغمەی تەبیعەت و ئەشقی خۆیان دەشیعرێنن. بایەخی ئەم شیعرانە بەندە بە ئاسانی و رەوانی و سروشتی بوونیانەوە. شیعری شوانکاری دەبێ لە هەر زبرییەك کە ناشی و نەزاکەتەکەی دەشێوێنێ بەدوور بێ، لێ لە هەمان کاتدا پێویستە شەقڵی سەرەتایی و گوندییانەی خۆی لە دەست نەدات.

شیعری لیرکی

جۆری زۆرو جیاوازی هەیەو بەرجەستەترین و دیارترین جۆری قەسیدەیەکە ستایشی خواوەندان و وەسفی فتوحاتی گەورەو دەربڕین، و نیشاندانی ئەشق و خۆشەویستی دەگێڕێتەوە. ئەم جۆرە شیعرانە دەبێ دەربڕین و بابەتی جوان و بەرجەستە بگرێتەخۆ.

* هەندێ وردە جۆری دیکەی لەم بابەتە شیعرانە هەن وەکو شیعری هیجا و نوکتەو تەرجیع بەند کە پاساو بنەمای دیاریان نییەو شێوەو فۆرمیان زیاتر بەندە بە زەوق و سەلیقەی شاعیرەکانەوە.

* دەربارەی ژانرە ئەدەبییەکان، لەم سەدانەی دواییدا، بەتایبەتی لە سەدەی بیستەمداو لە رۆژگاری ئێمەدا گەلێك توێژینەوەی تێرو تەسەل ئەنجام دراوە کە گرنگترینیان لێکۆڵینەوەکانی نورتروپ فرای، تودوروف و جیرار جەنیت و چەند توێژەرێکی ترن کە زۆربەیان بە پشتیوانی

بوتیقای ئەرستۆو ئەفلاتون هەر سێ جۆری حەماسە (داستان)، نمایشی (شانۆیی)و لیریکی-یان بە جۆرە سەرەکییەکانی ئەدەب ژماردووە. یەکێك لە جوانترین توێژینەوەکانی ئەو بوارەی ئەم چەند ساڵەی پێشوو، توێژینەوەیەکی جیرارجەنیت-ە بەناوی” introductiona کە توێژەری فەرەنسەوی بە بۆچوونی جیاواز ئەو سێ جۆرە ئەدەبەی خستۆتەبەر وردبینی لێکۆڵینەوە.

ئەدەبیاتی سەدەی کلاسیك لە وڵاتەکانی دیکەدا

بە پێچەوانەی رینیسانس و سەردەمی رۆشنگەری و رۆمانتیزم و سەمبولیزم کە دیاردەی ئەوروپایین و لە چەند وڵاتێکدا پێکەوە یان دوا بە دوای یەك پەیدا بوون و دەرکەوتن، دەبێ ئەوە بگوترێ کە کلاسیسیزمی فەرەنسە لە دەرێی فەرەنسەدا هاوتاو هاوشێوەی نەبووە، دیارە ئەمە بە ئیمتیازێکی تایبەتی نایەتە ژماردن و وەکو پێشتر گوترا نووسەرانی سەردەمی رینیسانس یان سەدەی شازدەیەمی ئیتالیای وەك کاستیلیونە، ئاریوستو و تاسو جگە لەوەی کە گەلێك بەرهەمی رەسەن و پرشنگداریان بەرهەم هێناوە، هیچ کەسێك ناتوانێ نکۆڵی لە “کلاسیك” بوونی بەرهەمەکانیان بکات، لێ لە ئیتالیادا نەیەك ناوەند نە یەك کۆڕی ئەدەبی هەبوو (ئەم پەراگەندەیی و هەمە جۆرییە خۆی لە خۆیدا هەوێنی دەوڵەمەندی ئەدەبی بوو) و نە کلاسیسیزمی فەلسەفی و ئەدەبی هەبوو، جا ئەم زاراوەیە کاتێ کە دەربارەی ئەم قۆناغەی ئەدەبیاتی ئیتالیا بەکار ببرێ، لە روانگەی زۆربەی مێژوونووسانی کەلتووری ئیتالیاییەوە بە مانای (کۆتایی هومانیزم)و تەنانەت بەمانای داروخان و ئینحیتات دێت. وەکو چۆن هونەرو ئەدەبیاتی ئەسپانیای پاش ڤەلاسکزو کالدرون-ش بەرانبەر بەو سەردەمە پرشنگدارو درەخشانە بێڕەنگ و بێ بایەخ دەنوێنێ. لە ئاخرو ئۆخری سەدەی شازدەیەمدا، دەوڵەتی ئەسپانیا کە زیاتر خودان مەدەنیەتیکی سەدە ناڤینییەکان بوو، سەرانسەری نیمچە دورگەی ئیتالیای داگیرکردو لێبڕا کە بە توندی بەرەڤانی لە مەزهەبی کاتولیك بکات و ئەم سیاسەتە ئایینییەی، کە لە ئیتالیادا بە زەبری رەواج و دەسەڵاتی هومانیزم، سست بوو، پیادەکرد. دەسەڵاتی دادگایانی کە یادگاری سەدەی سێزدەم بوو زیاتر کرد. ئەم رەوت و رووداوە کە ئارمانجی بەهێزکردنی رۆژ بە رۆژی دەسەڵاتی پاپا بوو، بەناوی دژە ریفۆرم-ەوە ناو دەبرێ. ئەم وەزع و حاڵە لە سەدەی هەڤدەشدا کە سەدەی دامەزراندنی قوتابخانەی کلاسیك بوو لە فەرەنسەدا

درێژەی پەیدا کرد. چونکە ئیتالیا هێشتا لە ژێر نیری بێگانەدا بوو و فەرمانڕەوایانی ئەسپانیایی و ئەرستۆکراتانی بەرتیل خۆر، خوێنی خەڵکیان دەمژی و شاعیران و ئەدیبانیش بە گوێدان بە جوانی بەرهەم یان ئارمانجی مەعنەوی کاری هونەری، بۆ ئەوەی ژیانێکی ئاسوودەو بێ سەریەشە بگوزەرێنن، دەکەوتنە ریاوێژی. لەو کاتەدا کەلەلایەکەوە زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی رۆژ بە رۆژ هەژارترو بێ نەواتر دەبوون، ئەو تاقمە کە لە هیچ شتێکیان کەم نەبوو، گەورەترین حەزو ئارەزوویان ئاسوودەیی خەیاڵ و خۆشگوزەرانی بوو و شاعیران و نووسەران بەرهەمی خۆیان نەك بە مەبەستی هونەری بەڵکو بۆ پارە وەدەست هێنان و شادمانی ئەو تاقمە بەرهەم دەهێنا. بەمجۆرە لە سەدەی هەڤدەدا کە ئەدەبیاتی فەرەنسە ئەو جۆرە بەرهەمە پرشنگدارەی خستە جیهانی ئەدەبەوەو ئەدەبیاتی ئیتالیا پتر لە هەر سەدەیەکی دیکە مردوو و بێگیان و سست بوو. کلاسیسیزم کاریگەری سەرەکی خۆی لە سەدەی هەژدەمدا لە ئیتالیادا نواند. لە بواری شانۆدا، گولدونی (١٧٠٧- ١٧٨٣) کۆمیدی نووس و ئالفیری (١٧٤٩- ١٨٠٣) تراژیدی بێژ ژمارەیەك بەرهەمی بەرجەستەی کلاسیکیان بەرهەم هێنا.

لە ئەڵمانیا

وەزع و حاڵەکە لە ئەڵمانیادا ئاڵۆزترە. نیتشە لە "رێبوارو سێبەرەکەی"دا دەپرسێت: "ئایا نووسەرێن کلاسیکی ئەڵمانی هەن؟" بێ چەندو چوون بە نەخێر وەڵام دەداتەوە. ئەدەبیاتی ئەڵمانیا بە هیچ جۆرێ بەشی لە رینیسانس دا نەبوو، لێ لە ئاخرو ئۆخری سەدەی هەڤدەمدا توانی لەگەڵ ئەدەبیاتی کلاسیکدا هاو ئاهەنگ بێ لەم قۆناغەدا، ئەدەبیاتی ئەڵمانیا قۆناغێکی لاسایی و چاولێکەری زۆر لاوازی بەسەر برد. لەناو شاعیرانی ئەڵمانی ئەم سەدەیەدا ناوی (ئوپیتز ١٦٣٩- ١٦٩٤) لە هەر هەمووان دیارترو بەرچاوترە کە ئەویش پتر لەوەی شاعیر بێ هزرڤانێکی گەورە بووەو لە رای چاککردنی زمانی ئەڵمانیدا کۆشاوە. (ئوپیتز) لە هەمان کاتدا دامەزرێنەری قوتابخانەیەکی ئەدەبی بووە بەناوی (سیلزین). ئەدەبیان بەتایبەتی شاعیرانی سەر بەم قوتابخانەیە پتر پشتیان بە فیکرو هزر دەبەست تا هەست و خەیاڵ. چونکە ئوپیتز دەورێکی زۆر گرینگی لە دامەزراندنی ئەم قوتابخانەیەدا هەبووە، بۆیە ئەم قوتابخانەیە لە هەمان کاتدا (بە قوتابخانەی ئوپیتز)ش ناو دەبەن. لە نێو

ولاَتانی گەورەی ئەورووپای رۆژئاواییدا تەنیا ئەڵمانیا ئەدەبیاتی نوێی خۆی بە دەورانێك کە بە لاسایی کردنەوەی کلاسیسیزم نامۆیە دەستی پێکردووە، لێ لەگەڵ ئەمەشدا گۆتشید (١٧٠٠- ١٧٦٦)و تەنانەت کەمێ پاش ئەویش، ویلاند لە مەیدانی ئەدەبیاتی ئەورووبابییدا بە کەسانی ناودار ناژمێردرێن. هەڵبەتە جۆرە شیعرێکی لیریکی باروك هەبوو، هەروەها جۆرە موسیقایەکی باروکی تەژی جوانی و ناسکی و رەسەنایەتیش تەنانەت بەر لە خانەدانی موسیقی زانانی (باخ) هەبوو. لی نە لە بواری شانۆو نە لە رۆمان و نە لە نێو ئەو نووسەرانەدا کە (ئەخلاقیون)یان پێ دەگوترا، کاریگەری کلاسیسیزمی فەرەنسی دیار نەبوو. غەریزەو کەلکەڵەیەکی هوشیارو دلنیا، هەر لە سەرەتاوە خەڵکانی وەك لیسینگ، هیردیر، شلیگل و تەنانەت گوتەو شیلەر-ی لاویشی هاندەدا دژی ئەوە بووەستنەوە فەرەنسەوییەکان بکەن بە سەر مەشقی خۆیان، یان سەر مەشق لەوانەوە وەربگرن. ئەوانە رایانگەیاند کە بەرهەمێن شەکسپیر، شیعری عامیانە، فالدرون و یونانییەکان لە هونەرو ئەدەبیاتی فەرەنسە بالاَترن و بیانووشیان ئەوە بوو کە کلاسیکیانی فەرەنسە کاری خۆیان تا رادەی لاسایی کردنەوەی سادەو ساکار هێناوەتە خوارێ. گۆتەو شیلەر، تا چەند ماوەیەك دواتر، پاش ئەوەی رابوونی پێش رۆمانێکی دەورانی لاوی خۆیان کە ناوی بۆران و گوشار -Sturmund Drang)بوو و ئاوێتەی عیرفان و هەڵچوون بوو و هەروەها رومانیتزمی وەچەی پاش خۆیان تێپەڕاندو برِی، ئیدیعای کلاسیك بوونیان دەکرد. لێ ئەم کلاسیسیزمەی (وایمار)و تەنانەت لە (ئیفی ژینی) گۆتەو (پاکیزە ئورلیان)ی شیلەردا، ئەو نەرم و نیانیە سروشتییەی بەرهەمی کلاسیکی نییە.

لە ئینگلیستاندا

لە ئینگلیستاندا، تەنانەت پێش فەرەنسەوییەکان چەند تیۆریسینیکی لایەنگری شانۆی شیعری (هەقیقەت نوێن)و (نەزاکەتی ئەدەبی) هەبوون. لەناو ئەمانەدا دەتوانرێ ناوی بن جونسن، خوشکە سیر فیلیپ سیدنی و کونتس پەمبروك ببرێ. شاعیرێکی بچووکیش بە ناوی ٠سیرجان دنهام) نمایشنامەیەکی شیعری جوانی بەناوی Coopenss Hill نووسی کە هەندێ لە رەخنەگران هەولێیانداوە، لەگەڵ شیعرێن کلاسیکی فەرەنسەویدا بەراوردی بکەن. شیعرێن سادەی والەرو شیعرێن پڕ جۆشی مارکەل لە زۆربەی هۆزانێن فەرەنسەوی هەمان سەدە باشترن.

لێ ئەم چەند سەرکەوتنە پەراگەندەیە ناتوانێ کلاسیسیزمیکی چەسپاوی بەرقەرار بێنێتە ئاراوە. لە شانۆی ئینگلیسدا تراژیدی مردووەو درامای حەماسی درایدن یان نمایشنامەی بەشکۆی تەوراتی میلتون لە بواری داستانی (سامسون و دلیله)دا ناتوانێ ژیان بخاتەوە بەر ئەوانە. کۆمیدی دەورانی گەڕانەوەی پاشایەتی، پڕ جۆش و خرۆش و شیرین و درەخشانە، لێ بە چاکی هەست دەکرێت کە سەردەمی مەزناتی و شکۆی شانۆو نمایش لە ئینگلیستاندا، یانی لە سەردەمی ئەلیزابێت و سەرەتاکانی پاشایەتی جاکی یەکەم، بەسەر چووە. هەندێ لە رەخنەگران زۆرجار باسی لێکچوونی نێوان کلاسیسیزمی فەڕەنسەو ئەدەبیاتی کلاسیک-ی لەندەن لە زەمانی درایدن، ئاددیسن و سویفت و تەنانەت دکتۆر جونسن دەکەن، بەڵام پێویستە ئەوە بگوترێ کە ئەم ئیدیعایەی ئەوان موبالەغە ئامێزە. لە راستیدا لە سەدەی هەژدەمدا بوو کە لەگەڵ بەرقەراری سیاسیدا، شیکردنەوەی نووسەرانیش بەرە بەرە ماقووڵتر بوو و لەندەن نووسەرانی ئینگلیزی گرد کردەوەو نرخی بۆ بایەخی هزری لە ئەدەبیاتدا دانا. لێ ئەم سەردەمە زۆر رەسەنە زۆر لە سەردەمی لویسی چواردەی فەڕەنسا جیاوازترە، چونکە تەژی دژە رووداوانی هەمە جۆرە: دادایزم، میتودیزم، جورنالیزمی پڕ هەراو هەنگامەو تەنانەت هەندێ جار هەجوو ئامێز، ئازادی ئەخلاقی و تەنانەت تەواو دژە مەسیحی. ئەم سەردەمەی کەلتووری ئینگلیز نە توانای بەرانبەری لەگەڵ دەوڵەمەندی بی پێشینەی سەردەمی ئەلیزابیتیدا هەیەو نە رەونەق و شکۆی شیعری لیریکی قۆناغی رۆمانتیزم و زەمان و دەورانی ڤیکتوریای هەیە. وشەی کلاسیك، کە لە ئەدیبانی وەکو مارلو و شەکسپیرو میلتون و ئەوانەی پاش ئەوانیش (وردزورپ، کیتس و دیکنز)ش وەبیر خودی ئینگلیزەکانیش نایەنێتەوە. رەسەنایەتی کلاسیسیزم-ی ئینگلیز لەمەدایە کە بە ئارامی و هێمنی لەناو جەرگەی ئەو رەوت و رووداوە، کە (بەر لە رومانتیزم)ی پێ دەڵێن، تێ پەڕیوە.

رۆمانتیزم

ئالفریە دوموسیە دەربارەی رۆمانتیزم دەڵێت: "رۆمانتیزم نە دژی قانونی سێ یەکێتیەکەی کلاسیکە، نە ئاوێتەکردنی کۆمیدیا و تراژیدیایە، نە هیچ شتێکی دیکەی لەو بابەتەیە. بێهودە بۆ گرتنی پەپولەیەك پەلاماری باڵەکانی دەدەیت، چونکە ئەو داوە باریکانەی کە ئەم باڵە بە بەدەنی پەپولەکە دەگەیەنێ لەنێو قامکەکانتدا هەڵدەوەرێ. رۆمانتیزم ئەستێرەیەکی چاو بەگریانە، رۆمانتیزم شنەیەکی بەناڵە ناڵە، رۆمانتیزم پڕتەوێکی ناگەهانی و سەرمەستی بیمارێکە..."

بەمجۆرە دەبینین ئەو قوتابخانەیەی کە ئێستا بابەتی باسی ئێمەیە، رێك جەمسەری پێچەوانەی قوتابخانەی کلاسیکەو فەرمانڕەوایی قوتابخانەیەکی واهی بەسەر ئەدەبیات و هونەری ئەوروپادا دیارە دەبێ زادەی گۆڕانێکی کۆمەڵایەتی و مەعنەوی گەورەبێ. بۆ ئەوەی هۆیەکانی سەرهەڵدان و پەیدابوونی قوتابخانەی رۆمانتیك بزانین واچاکە لە هەوەڵەوە بزانین چ فاکتەرێك یان فاکتەرانێك بووەتە مایەی لاواز بوون و پاشان شکستی قوتابخانەی کلاسیك. هەروەها لە نێوان ماوەی ئەم دوو قوتابخانەیەدا باری ئەدەبی ئەوروپا، بەتایبەتی فەرەنسا، چۆن بووە. جا بۆ ئەم مەبەستە، وەکو چۆن لە فەسڵی پێشوودا کارمان کرد، بەر لە هەر شتێك باری کۆمەڵایەتی نیوەی یەکەم و نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەو پاشان سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە شرۆڤە دەکەین تا خوێنەر بە ئاسانی ئەوە دەرك بکات کە رۆمانتیزم زادەی چ سەردەمێك و ژینگەیەك بووە. چونکە باری کۆمەڵایەتی، بەتایبەتی دەربارەی قوتابخانەی رۆمانتیك، کاریگەرییەکی یەجگار گەورە و قووڵی هەبووەو ئەم قوتابخانەیە زادەی سەردەمێکە، کە گۆڕانی سەیر لە وەزع و بارووдۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەوروپا، بەتایبەتی فەرەنسا، روویداوەو ئەم گۆڕانە کۆمەڵایەتییەش راستەوخۆ ئەدەبیاتی خستۆتە ژێر کاریگەری خۆی.

لە کلاسیزمەوە تا رۆمانتیزم

(سەردەمی فەلسەفی)

لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەیەمدا، چینی ئەرستۆکرات و خانەدانان بەرە بەرە توانا و ئیحتوباری خۆی، بەتایبەتی لە رووی ئەخلاقییەوە، لەدەست دەدا و گەندەڵی و داڕوخانیان رۆژبەڕۆژ زیاتر دەردەکەوت. لەنێو خەڵکی ئەم چینەدا پیاوێك نەبوو وەفاداری ژنەکەی خۆی بێ. ئەرستۆکراتان پێیان شەرم بوو لەگەڵ ژنی خۆدا بچنە پیاسە و گەڕان. خەڵکانێك بە نوێخواز و شایستە دەژمێردران کە زیاتر رموودەی رابواردن و خۆپەسندی و پێشێل کردنی یاسا بوون. ئەرستۆکراتان سەرگەرمی هەرزەیی و بەرەڵڵایی بوون و بارودۆخی ئابووری بەرە بەرە خراتر دەبوو. گرانی برەوی دەسەند و بودجەی وڵات دەشێوا.. ئیدی گوێرایەڵی تەسلیم بوونی بێ چەند و چوون بە هەر زۆرداریيەکی چینێکی گەندەڵ، بە کارێکی گاڵتەبازاڕ و بێ فایدە دەژمێردرا. تەرزی بیرکردنەوەی خەڵکی لە خواستی نووسەرانی کلاسیك دوور کەوتبووەوە. ئیدی نووسەرانی ئامادە نەبوون بەو بیانووەی کە هەر جۆرە ئیعتراز و باوەڕێکی تازە، لادانە لە بنەماکانی قوتابخانەی کلاسیك، خۆیان لە قالبی چەند بنەمایەکی سواو بدەن و فزەیان لێوە نەیات. لەم سەردەمەدا خەڵکی هەستیان کرد کە دەبێ دەربارەی مەسەلە جۆراوجۆرەکانی ژیان، باس و گەنگەشە بکەن، و بۆ باشتر کردنی بارودۆخی ژیانی خۆیان، پێویستیان بە زانیاری گشتی پەیدا کرد. بە جۆرێ کە لە شارەکانی فرەنسادا، ل دوا ٢٥ ساڵی سەدەی حەڤدەدا پێنج ئەنجومەن و قوتابخانە کرایەوە، لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەدا ٢٠ ئەنجومەن و دەزگای فێرکردن و پەروەردە دامەزرا. ژمارەی رۆژنامەکان زیادی کرد. خەڵکی کەوتنە تاقیب و سۆراخی ژیانی خەڵکی وڵاتانی دیکە. ئەو گەشتنامە و نووسراوانەی زانیاریان لەمەڕ ژیانی گەلانی دنیا تێدا بوو، رەواجیان پەیدا کرد. چونکە سەدەی هەڤدە گیرۆدەی نەزانی بوو و توانای راڤەو شرۆڤە و لێکدانەوە و سەلماندنی مەسەلەکانی نەبوو، بۆیە لەو سەردەمەدا تەنیا یەك (سروشتی جاویدان) و یەك (ئەقڵی جێگیر و نەگۆڕ) هەبوو. کۆمەڵێك بنەمای گشتی و جێگیر دیاری کرابوو، کەس لاری لەو بنەمایانە نەبوو، خەڵکی پێویستیان بە بیر کردنەوەو لێکدانەوەو شیکردنەوە نەبوو. و رەچاو کردنی ئەو بنەمایانەش زۆر ئاسان بوو. بەڵام گۆڕانی کۆمەڵایەتی، ئاستی بیر کردنەوەی خەڵکەکەشی گۆڕی.

ئەوروپاییەکان, لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەمدا پەیان بەوە برد کە دنیا زۆر لەوە هەمەجۆر تر و ئالۆزترە کە ئەوان تەسەوریان دەکرد, ئیدی پێویستیان بەوە نەبوو کە گوێ لە هەندێ شیرەت و ئامۆژگاری دەربارەی رەچاوکردنی چەند بنەمایەکی جێگیر و پەیرەو کردنی چەند دەستوورێکی وشك بگرن. دەیانویست تەرزی بیرکردنەوەو هونەر و ئەدەبیات و هەروەها ژیانی کۆمەڵایەتی خۆیان لەبەر رۆشنایی هەڵسەنگاندنی دروست و بەزەبری ئەقڵ و هۆش رێك بخەن. لەم سەردەمەدا فەیلەسووفانی وەکو مۆنتسیکو و ڤۆلتیر پەیدا بوون و بەرهەمی وەکو (روحی یاساکان) و (نامە فەلسەفییەکان) و (سەدەی لویسی چواردە)یان بڵاو کردەوە. هەڵبەتە دەستەی حوکمڕانانیش دەستەو ئەژنۆ دانەنیشتبوون و بەو چەکە سامناکەی لە دەستیاندا بوو کەوتبوونە دژایەتی فەیلەسوفان. بۆ وێنە بەپێی قانونی ١٧٥٧ هەر بەرهەمێك بە پێچەوانەی ئەخلاق دابنرایە, هەم نووسەرەکەی و هەم بڵاوکەرەوەکەی حوکمی ئیعدام دەدران. بەڵام گوشاری رای گشتی کۆسپێکی گەورە بوو لە بەردەم جێبەجێ کردنی ئەو جۆرە یاسایەدا. هەرچەندە هەندێك لە نووسەران ساڵانێك لە زینداندا مانەوە بەڵام سەرەنجام و بەزەبری گوشاری رای گشتی کارگەییە ئەوەی کە هەر نووسەرێك دەگیرا, یان دوای چەند مانگێك ئازاد دەکرا, یان دووریان دەخستەوەو تەواو. بۆ نموونە لە ساڵی ١٧٦٢دا (ئەمیل)ی جان جاك رۆسۆ مەحکوم کرا, رۆسۆ بۆ سویسرا هەڵات. هەروەها لە ساڵی ١٧٥٢دا بڵاو کردنەوەی (ئەنسکلوپیدیا)یان قەدەغە کرد, بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا, بڵاوکردنەوەی بەردەوام بوو.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەیەمدا, خەڵکی دووچاری بەدبەختی و پەریشانی بوون, و لەناو جەرگەی ئەم ئاژاوەو پاشاگەردانییەوە هەستیان بەوە دەکرد کە پێویستیان بە ریفۆرم هەیە. بۆیە نووسەران و هزرڤانانی سەر بەچینی بورژوازی, هەموو هەوڵ و تەقەلایەکی خۆیان دژی دا بە ئەرستوکراتییەکان و و لە پێناوی چاککردنی بارودۆخی کۆمەڵایەتیدا وەگەڕخست. تا کۆتایی نیمەی یەکەمی سەدەی هەژدەم هەندێ سەرکەوتنیش بەدەست هات. بۆ نموونە ئازادی قەڵەم و دەربڕین کە بە پێی هەندێ یاسایێن زاڵمانە زۆر سنووردار کرابوو, بە رێژەیەکی دیار و لەبەرچاو پەرەی سەند.

توندڕەوی پابەندی ئاینی تا ڕادەیەك نەما, زەوجینی پروتستانەکان ئیعترافی پێکرا و لە ساڵی ١٧٥١دا ئەشکەنجەدانی تۆمەتباران لە دادگادا بەپێی قانون قەدەغە کرا. لە نیوەی

دووەمی سەدەی هەژدەیەمدا (ئەنسکلوپیدیا) و نووسەرانی (ئەنسکلوپیدیا)ی وەکو دیدرۆ و دالامبر دەورێکی گرنگیان گێڕا. وێڕای هەموو کارشکێنییەکانی دەستەی حوکمڕانان, (ئەنسکلوپیدیا) سەرکەوت, سەرکەوتنی ئەو بە سەرکەوتنی فەلسەفە دەژمێردرا. نووسەرانی ئەم بەرهەمە کاریگەرییەکی زۆریان هەبوو لە سازدانی خەڵکیدا بۆ شۆڕش.

بەر لە رۆمانتیزم

سەدەی هەژدەیەم تەنیا سەدەی فەیلەسوفان و زانایان نەبوو, و رەوشی لێکدانەوەو تەجرەبە, تەنیا لە نیوەی یەکەمی ئەو سەدەیەدا بە گەرمی رەواجی هەبوو. لە ساڵی ١٧٥٠ بەدواوە بواری رەخنەگرتن لە بەردەم فەیلەسوفاندا بەرینتر بوو و بەرە بەرە ژمارەی خەڵکانی پابەندی هەست و سۆز زیادیان کرد. لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەدا, چاکی یان خراوی هەر بەرهەمێك بە پرگاڵی عەقڵ هەڵدەسەنگێنرا, یاسا و رێسایەکی دەوڵەمەندتر و هەمەجۆرتر لە یاسا و رێسای کلاسیك-یان بۆ ئەدەبیات دادەهێنا و رەخنەیان لەسەر بناغەی ئەو یاسا تازانە رۆدەنا. لێ لە نیوەی دووەمی ئەو سەدەیەدا, لە جێگەی ئەم جۆرە رەخنەیە, "رەخنەی هەستەوەری" رەواجی سەند و بەتایبەتی قەناعەتیان هێنا کە فەلسەفەو "ئەندازە" شیعر بەرەو ئاکام و عاقیبەتێکی ترسناك دەبات. لەم سەردەمەدا, شاعیران و نووسەرانی جۆراوجۆر پەیدا بوون کە زۆربەیان هەمان قاڵبی کلاسیکیان بۆ بەرهەمەکانیان هەڵبژارد, لێ ناوەڕۆکی نووسینەکانیان جۆرە تازەییەکی پێوە دیار بوو, جا ئەو جۆرە خەسڵەتە تازانە ئەم هونەرمەندانەی لە هاوعەسرەکانیان جیا دەکردەوە. رەوش و رەفتاری ئەخلاقی و زەوق و سەلیقەی ئەدەبی و سەرچاوەێن سەرۆ و ئیلهامی ئەم هونەرمەندانە یەجگار جیاواز بوو لە کلاسیکەکان. ئەمە جگە لەوەی کە هەست و سۆزیان لە ئەقڵ پێ پەسندتر بوو و مایل بوون بەلای ئەو خەم و خەمینییەی کە پاشان بەسەر ئەدەبیاتی رۆمانتیکدا زاڵ بوو. لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا دۆستداری ژیانی دێهاتی و تەبیعەتی کێوی و سەرەتایی بوون. ژمارەیەك لەوانە, لە جیاوازی و ناکۆکی چینایەتی بێزار بوون و کەوتنە عەودالی ئازادی و یەکسانی. لە لایەکی دیکەوە لایەنگرییان لەو یادەوەری و داب و نەریتانە دەکرد کە شەقڵ و مۆرکی نەتەوەییان هەبوو. لەم رووەوە قۆناغی (سەدەکانی ناڤین) کە مایەی نەفرەت و بێزاری کلاسیکەکان بوو,

بایەخ و قەدرێکی پیدا کردوو لە بۆتەی فەرامۆشی هاتە دەرێ. شیعر چەند ناسکتر و سادەترو ئازادانەتر و راستگۆیانەتر بووایە, زیاتر باری سەرنجی رادەکێشا. جا بۆ ئەفراندنی ئەم جۆرە بەرهەمانە کەوتنە عەودالّی سەرچاوەێن تازەتر, تا لە بری ئەدەبیاتی یۆنان و رۆمان, لەم سەرچاوە تازانەوە ئیلهام وەربگرن.

ئەم سەرچاوەو سەرمەشقانە بەزۆری لە باکوری ئەوروپاوە وەرگیرابوون. ئەفسانەکانی (ئەسکەندیناوە) و بەیتە کۆنەکانی ئەو دەڤەر و سەرزەمینە لە سالّی ١٧٥٦وە بەچاکی ناسرا و لە سالّی ١٧٦٥دا هەلّبژاردەیەکی جوانی سروودی کۆنی ئینگلیزی بلاّو بووەوە. کەشیشێکی سکۆتلاندی بەناوی (مەك فیرسۆن ١٧٣٦-١٧٩٦) لە سالّی ١٧٦٠دا کۆمەلّە پەخشانێکی سەرواداری ئینگلیزی بەناونیشانی وەرگێڕانی شیعرێن ئوسیانی, شاعیری شیعری ڕەزمی سکۆتلاندی لە سەدەی سێیەمی زاینی دا, بلاّو کردەوە. هەرچەندە پاشان دەرکەوت کە بەشی هەرەزۆری ئەم کتێبە نووسینی خودی قەشەی نێوبراو بووەو تەنانەت لە سالّی ١٨٠٧دا دەقە ئەسلّیەکەشی لە شێوەی نامیلکەیەکدا بلاّوبووەوە, لێ کاریگەری سەیر و موعجیزە ئاسای ئەو بەرهەمە بەسەر هەرهەموو کارە هونەری و هزرییەکانی ئەوروپای رۆژاواییەوە لە سەرانسەری نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەمدا زەق و دیار و حاشا هەلّنەگرە.(1) ئەم کتێبە دنیا نەناسراوەکانی لە رێگەی ئەفسانەکانی قەومی کۆنی (سەلت)ەوە وێنە دەگرت و دیمەنێن غەمبار و هەستێن ناسك و خەماوی دەربارەی چارەنووسی بەشەر دەردەبڕی و خۆزیا و کەلّکەلّە ئیحساسی و ئەدەبییەکانی دوو یان سێ نەوەی بەرجەستە دەکرد. زۆری نەبرد کە (ئوسیان)ی (شاعیری نا بینای ئەم کتێبە) بەهاوتای (هۆمەر)ی گەورەترین شاعیری شیعری رەزمی و سوارچاکی ئەوروپا هاتە ژماردن.

لە ئەلّمانیاشدا بایەخ بە ئەدەبیاتی سەدەکانی ناڤین درا, لە ئەسپانیادا سروودی کۆن و لە فەرەنسادا شیعری سەدەکانی ناڤین بوژایەوە. بەرهەمەکانی شەکسپیر بەتایبەتی لە ئەلّمانیادا رەونەق و رەواجی پەیدا کرد و لە ئیتالّیادا مەزنایەتی و شکۆی دانتی تازە بووەوە.

ئەدەبیاتی ئینگلستان رۆلّێکی گرنگی لەم دیاردەیەدا بینی. شەکسپیر, لە نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەیەمدا بەرە بەرە لە ئەوروپادا شۆرەت و ناوبانگی پەیدا کرد. پاشان فیلدینگ و ریچاردسون-یانش ناسی. کاریگەری ریچاردسون زۆر قوولّ بوو و تا کۆتایی ئەو سەدەیە

بەردەوام بوو. چونکە (ریچاردسون) بەرهەمەکانی خۆی بەمەبەستی بەرەبەرەکانی خراپی و بلاّو کردنەوەی چاکە دەنووسی, جا لەم رووەوە حەزی خەلّکی بەلای نووسینی ئەخلاقیدا راکێشا. بەرە بەرە بەرهەمێن دیکەی وەکو: "شین لەسەر گۆڕستانی گوندی" نووسینی گری, (ئەندێشەکان)ی هیرڤی و "شەوان"ی یانگ بۆ زۆربەی زمانانی ئەوروپایی وەرگێڕدران. ئەم بەرهەمانە جگە لەوەی کە لە ئەدەبیاتی ئینگلیزیدا بە سەرەتای سەردەم و قۆناغێکی تازە دەژمێردران, سەرچاوەی ئیلهامی شاعیران و نووسەرانی فەرەنسا و هەموو ولاّتانی ئەوروپاش بوون.

ئەدەبیاتی ئەلّمان, پاش ئەو قۆناغە درەخشانەی لە بواری حەماسی و لیریکی دا کە لە سەدەکانی ناڤیندا بە خۆوەی بینی بوو, ئیدی نەیتوانی بوو بایەخ و شکۆیەك بەدەست بێنێ. سەردەمی زێرینی شیعری ئەلّمانیش لە سالّی ١٧٥٠وە دەستی پێکرد, کە لە راستیدا سەرەتای گۆڕانی "بەر لە رۆمانتیزم"ە لە ئەدەبیاتی ئەم ولاّتەدا. ئەم سەردەمە درەخشانە تا سالّی ١٨٤٠ بەردەوام بوو و ئەدەبیاتی رۆمانتیکی ئەم ولاّتەشی لەخۆ گرت.

قۆناغی "بەر لە رۆمانتیزم" لە ئەدەبیاتی ئەلّماندا بە بەرهەمەکانی (کلوپستك ١٧٢٤-١٨٠٣) دەستی پێکرد. ئەم شاعیرە یەکەم کەس بوو کە لە ئەدەبیاتی ولاّتی خۆیدا, بە لاسایی کردنەوەی ئەدەبیاتی ئینگلیز, بەرهەمی ئاینی و نەتەوەیی هێنایە کایەوە, لە بەرهەمێك دا بەناوی "حەماسەی مەسیح" کە بە لاسایی کردنەوەی میلتون بیست دانە سروودی دانابوو, ستایشێکی پرشنگداری ولاّتەکەی خۆی, ئەلّمانیای کرد بوو, پاشانیش لە هەندێ شیعردا باسی خۆشەویستی ولاّت و ستایشی ئاینی کرد. شیعرەکانی ئەو پیاوە راستگۆیانە بوون و بەلاّم سارد بوون و چ ئاسەوارێکی بلیمەتییان تێدا بەدی نەدەکرا. کلوپستك راپەڕینێکی دژی لاسایی کردنەوەی ئەدەبیاتی فەرەنسی بەرپا کرد و شیعری ئەلّمانی خستە سەر شاڕێیەکی تازە. ئەو شاعیرە لاوانەی کە دوای ئەو, ئەم رێگەیەیان گرتەبەر ئەویان بە مامۆستاو پێشەوای خۆ لەقەلّەم داوە و زانیوە.

دوای ئەم راپەڕینە, هونەرمەندێك بەناوی (گیسفیر ١٧٨٨-١٨٣٠) کە لە شاری زوریخ-ی سویسرادا خەریکی کتێبفرۆشی و نیگارکێشی دیمەنان بوو, کۆمەلّێك بەرهەمی لە شێوەی چیرۆك و هۆزان و پەخشانی ئاهەنگدارا نووسی کە کاریگەرییەکی فرەی کردە سەر ژینگەی ئەدەبی ئەو سەروبەند و قۆناغە. بەتایبەتی یەکێك لە بەیتەکانی بەناوی (مەرگی هابیل) کە

بریتی بوو لە سێ سروود, خەڵکەکەی بەتەواوەتی هێنایە جۆش و خرۆش و تەرجەمەی هەموو زمانەکان کرا. ئەو شتەی کە لەم بەرهەمەدا زیاتر سەرنجی رادەکێشا, خۆشەویستی سروشت و ژیانی شوانکارەیی و ئارەزووی شادی خەیاڵی و سۆراخ کردنی جوانی بوو لەناو ئەم ژیانە سەرەتاییی و شوانکارییەدا. پاش ئەم قۆناغە ئیدی خەڵکانی وەکو گۆتە و شیلەر لە ئەدەبیاتی ئەڵماندا پەیدا بوون و بەرهەمە نەمرەکانی خۆیان نووسی.

لە وڵاتانی باکوری ئەوروپادا هەرگیز یاسا و رێساکانی کلاسیکیان وەکو تەوق لە گەردن نەکردبوو, قۆناغی بەرایی رۆمانتیزم بایەخێکی تایبەتی هەیە. لەم وڵاتەدا بیر و باوەڕەکانی رۆسۆ کارێکی زۆریان کرد. لە دانیمارك دا شاعیرێك بەناوی (ئیوالد ١٧٤٣-١٧٨١) کە لە ماوەی تەمەنی کورتی تەژی رەنج و نائومێدی بوو, لە بەشێکی بەرهەمەکانیا ئیلهامی لە حیکایەت و نەقڵە کۆنەکانی ئەسکاندیناڤی وەرگرتووە و لە بەیتێکیدا بەناوی (ئادەم و حەواو)ە لاسایی (کلوپستك)ی کردۆتەوە. ئیوالد بە گەورەترین شاعیری وڵاتی خۆی زانراوەو گەلێك لە شاعیرانی ئەسکاندیناڤی ئیلهامیان لە بەرهەمەکانی ئەوەوە وەرگرتووە. "ماسیگیران" شاکاری شاعیری ناوبراوە, ئەم بەرهەمە ژیانی خەڵکانی کەنارەکانی دەریای (باڵتیك) نیشاندەدات.

لە سوێد-ش دا راپەڕینی بەرایی رۆمانتیزم بایەخی تایبەتی خۆی هەیە. شاعیرێکی خەراباتی مەی پەرست بەناوی بیلمان, هەندێ بەرهەمی بەرجەستەی داهێنا کە دەتوانرێ لەنێو ئەدەبیاتی جیهاندا بەبێ وێنە بزانرێ. بەیتنامەکانی فریدمان (سەعاتسازی ئەفسانەیی ستوکهۆڵم) کۆمەڵە دیمەنێکی تەوس ئامێز و ئاشقانەی ژیانی رەمەکی مەردمی پایتەختی سوێدی بەرجەستە کرد. شاعیرێکی ئەرستۆکرات زادەش بەناوی (ئوکسینست یرنا) کە چەند جارێك پۆستی وەزیری وەرگرتبوو, لە دوو بەیتی بەناوبانگی خۆیدا بەناونیشانی (درەو کەران) و (شەو) شەیدایی خۆی بۆ سروشت نیشانداوە, لە راستیدا هەمان رێچکەو رێبازی ئوسیان و رۆسۆ و یانگ-ی گرتۆتەبەر. ئەو شاعیرە کە لەم وڵاتەدا زۆر بە توندی هێرشی کردە سەر کلاسیکەکان (توریلد-١٧٥٩-١٨٠٨)بوو. ئەویش لەژێر کاریگەریی بەرهەمەکانی (رۆسۆ) و (کلوپستك)دا بوو. و پڕ بەدڵ دەیویست کە شیعر جگە لە وەسفی سروشت و دەربڕینی هەست و نەست چ شتێکی دیکە نەبێ. بەڵام لە بری ئەوەی زیاتر بایەخ بە نووسینی دەقی هونەری بدات

پتر بایەخی بە مشت و مڕ و گەنگەشە و باس و خواسان دەدا و بەرهەمێکی بەناوی (رەخنە لە رەخنان) نووسی و باسی بایەخی بەرهەمی ئەدەبی کردبوو, لە بەرهەمێکی دیکەی خۆیدا بەرنامەیەکی بۆ شیعر و نووسەری دیاری کردبوو. هەڵبەتە کاری ئەم نووسەرانە و پەیڕەوانی ئەو نووسەرانە, زەمینەی بۆ سەرهەڵدانی (رۆمانتیزم) خۆش کرد و رۆمانتیزمی سوێدی لەسەر بناغەی کاری ئەوان دامەزرا.

بزاڤی (بەرایی رۆمانتیزم) وێڕای ئەوەی کە لە ئینگلستان و ئەڵمان و وڵاتانی باکوری ئەووپا یەجگار بەهێز بوو, بەڵام لەو وڵاتانەدا کە زەوق و سەلیقەی کلاسیك ریشەی داکوتابوو, باوێکی ئەوتۆی نەبوو. لە فەرەنسادا تاقە نوێنەرێکی بەرجەستەی بەرچاو ژان ژاك رۆسۆیە. روحی هەستیار و پڕ جۆش و خرۆشی ئەو نەك هەر لە لاپەڕەکانی (دان پێدانان)دا, بەڵکو لە سەرانسەری بەرهەمەکانیدا رەنگ دەداتەوەو (هیلوئیزی نوێ) دەبێتە سەرچاوەیەك بۆ بەرهەمە لیریکییەکانی دواتر. رۆسۆ لە هەموو گۆڕانکارییەکانی (بەرایی رۆمانتیزم)دا کاریگەرییەکی گەورەی هەبووەو دەبێ لە سەرانسەری ئەوروپادا بە مامۆستای بێ هەڤڕکی ئەم قۆناغە بژمێردرێ. لێ ئەو نووسەرانەی کە پاش ئەو هاتوون زۆربەیان بچووك و بێ بایەخ بوونە و بەرهەمەکانیان شایانی باسکردن نین. لەم بوارەدا دەبێ ناوی (بیرناردین دوسن پیر-١٧٣٧-١٨١٤) ببرێ کە دەستی دایە سەفەرێکی دوور و درێژ و لە سایەی بیر و باوەڕەکانی (رۆسۆ)دا کۆمەڵێك بەرهەمی هێنایە ئاراوە. لەناو ئەو بەرهەمانەدا تەنیا یەکێکیان بەناوی (پل وویرژینی) بایەخی هەیە. ئەم کتێبە چیرۆکی ئەڤینێکی سادەو زۆر ناسکە. هەڵبەتە بە رۆمانێکی گرنگ ناژمێردرێ و تەنیا لە رووی وەسفی دیمەنێن دەڤەرە گەرمە سێرەکان و بەرجەستەکردنی بیروباوەڕەکانی رۆسۆ لە شێوەی چیرۆك دا, و وێنەگرتنی باوەڕ و هەستی پاك و ئەڤینداری لە باوەشی سروشت دا, بایەخدارە. لە ئیتاڵیاش دا, هەرچەندە هەندێ هەوڵ بەدی دەکرێ, لێ جگە لە رۆمانی (فوسکولو) هیچ بەرهەمێکی گرینگ لە قۆناغی بەر لە رۆمانتیزم نەهاتۆتە ئاراوە, بەتایبەتی لە واری شیعردا, وێڕای دەسەڵاتی ئەدەبیاتی ئینگلستان و ئەو وەرگێڕانانەی کە ئەنجام دەدران, فەرمانڕەوایی ئەدەبیاتی کلاسیك بە هەموو گوڕوتینی خۆیەوە بەردەوام بوو. لە ئەسپانیادا شاعیرێك بەناوی (میلیندز ڤالدیس ١٧٥٤-١٨١٧) لە دەورووبەری ساڵی ١٧٥٠دا بەرهەمێکی پڕ سۆز و گودازی بە لاسایی کردنەوەی ئەدەبیاتی

ئینگلستان بلاو کردەوە. لە ولاتانی هۆلەندا و پۆلەندە و مەجەرستاندا، فەرمانڕەوایی کلاسیزمی فەرەنسا تا کۆتایی سەدەی هەژدە بەردەوام بوو. ئەم ولاتانە راستەوخۆ لە کلاسیزمەوە چوونە قۆناغی رۆمانتیزم. ئەدەبیاتی روسیاش، وێڕای مقاوەمەتی چەند کەسێکی کۆنەپەرست، کەوتبووە ژێر کاریگەری ئەدەبیاتی فەرەنسییەوەو نووسەرێك بە نێوی (کارامزین ١٧٦٦-١٨٢٦) کە لە پەیڕەوانی (رۆسۆ) بوو، کە لە سالی ١٧٩٢دا کتێبێکی پڕ سۆز و ناسك و خەمئامێزی بەناوی (ناتالی ولزی کلۆل) بلاو کردەوە کە نموونەیەك بوو لە وێنەگرتنی هونەرمەندانەی تەبیعەت و شێوازێکی گەرم و جوانی هەبوو. بە شێوەیەکی گشتی (بەرایی رۆمانتیزم) بە قۆناغێك دەگوترێ، کە سۆز و سۆزداری هاتە ناو دنیای ئەدەبیات و خۆی لە بەرهەمی نووسەراندا نیشاندا. لێ نووسەرەکان بەزۆری ئەو هەست و سۆزانەیان لە قالبە کۆنەکاندا دەخستە بەردەم خوێنەران، و دەبێ ئەوە بگوترێ کە قۆناغ و سەردەمی رۆمانتیزم کاتێ دەست پێدەکات کە نووسەرانی قەریحەدار و بوێر تەرزە گوزارشت و دەربڕینێکی تازە بۆ هەست و سۆزەکانی خۆیان دابهێنن. هەلبەتە ئەم حالەتە تازەیەی سۆز و گوداز و خەیالپەروەرییە، بەرە بەرەو بەشێوەیەکی خاو گەییوەتە قۆناغی نەش و نماو خەملینی خۆی و دەبێ (بەرایی رۆمانتیزم) بە قۆناغی سەرەتایی و (منالی)ی رۆمانتیزم دابنرێ.

دەسپێکی سەردەمی تازە
لە ئەدەبیاتی ئەورووپادا

دەبێ سەرەتا و دەسپێکی سەدەی نۆزدە بە سەرەتا و دەسپێکی سەردەمێکی تازەی ئەدەبیاتی ئەورووپا، کە تا ئەوڕۆکەش بەردەوامە، لە قەلەم بدرێ. شۆڕشی گەورەی فەرەنسا گۆمەکەی شلەقاند و دنیای هەژاند و ئەمەش سیرایەتی کرد بۆ ولاتانی ئەورووپا و هێز و توانا پەنهانەکانی چینی هزرڤانان و رۆشنبیرانی بێدار کردەوە. بەهۆی کۆچ و کۆچبەرییەوە زەوق و ئەندێشە جۆراوجۆرەکان ئاوێتەی یەکدی بوون، لەم سەدەیەدا مرۆڤێکی تازە هاتە ئاراوە کە تەرزی بیرکردنەوەی بە هیچ جۆرێ لە مرۆڤی سەدەی هەڤدە نەدەچوو.

وەکو لە پێشدا بینیمان بزاڤی رینیسانس لەژێر کاریگەری ئەرستوکراتدا بوو و سەردەمی کلاسیك سەردەمی یەك حکومەتی مەرکەزی بوو، چینی ئەرستۆکرات زال بوو. بەلام ئەم

سەردەمە تازەیە، کە دەبێ ناوی سەردەمی رۆمانتیکی لێبنرێ بە سەردەمی چینی بورژوازی دەژمێردرا. لەم سەردەمەدا ئەرستوکراتیەت هەموو بایەخ و دەسەلاتێکی خۆی لەدەست دا. سالۆنە ئەدەبییە بەناوبانگەکان و بنکەو مەلبەندە رۆشنبیرییەکان کاریگەرییەکی ئەوتۆیان بەسەر چارەنووس و بەرهەمێن هونەرمەندانەوە نەما، بەلکو رۆژنامەێن ئەدەبی بایەخی زیاتریان پەیدا کرد، بەتایبەتی لە سی سالی یەکەمی سەدەدا زۆر مانگنامەی ئەدەبی گرنگ لە ئینگلستان و فەرەنسا بلاو کرانەوە. زۆر بەرهەمی ئەدەبی، چ شیعر و چ پەخشان لە پێشدا لە رۆژنامەکاندا بلاو دەبوونەوەو دەبوونە مایەی شۆرەتی نووسەرەکانیان. نووسەران و شاعیران سەر بە چین و توێژی جیاوازی جەماوەری خەلك بوون و قەلەمڕەوی بەرهەمێن ئەدەبیش فراوان بوو. زۆر کتێبان دەربارەی مێژوو و سەیاحەت و سیاسەت و هونەر و زانست و کۆمەلناسی نووسران. پایەی کۆمەلایەتی هونەرمەندانیش بەرز بووەوەو تەنانەت زۆربەیان دەیانویست کارێ بکەن کە چارەنووسی چینەکەی خۆیان و تەنانەت هەموو خەلکی بگۆڕن. جا لەم قۆناغ و سەردەمەدا بوو کە ئەدەبیاتی رۆمانتیك لە ولاتە جیاوازەکانی ئەورووپادا، یەك لەدوای یەك سەری هەلدا.

قوتابخانەی رۆمانتیك

وشەی رۆمانتیك کە لە سەدەی هەڤدەدا، لە ئینگلستان دەربارەی دەربڕینی شاعیرانە بەکار دەهات، لە سالی ١٦٧٦دا هاتە فەرەنساوە. تا ماوەیەکی زۆر بەرانبەر بە (خەیالئەنگێز) و (ئەفسانەیی) بەکار دەبرا و تا سالی ١٧٧٥ بە واتاکەی ئەمڕۆی بەکار نەهاتووە. لەو کاتانەدا کلاسیکە شکست خواردووەکان بۆ گالتەکردن بە لایەنگرانی رۆمانتیزم ئەو زاراوەیەیان بکار دێنا. لێ نووسەرانی تازەش ئەو زاراوەیەیان پەسند کرد و بەوپەڕی شانازییەوە بەکاریان دەهێنا.

رۆمانتیزم کە لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەدا لە ئینگلستان هاتبووە ئاراوە، پاشان بۆ ئەلمانیا تەشەنەی کرد و پاش ماوەیەك واتە لە سالی ١٨٣٠دا گەییە فەرەنسا و ئەسپانیا و روسیا و تا سالی ١٨٥٠ بەسەر ئەدەبیاتی ئەورووپاوە فەرمانڕەوا بوو. رۆمانتیزمی فەرەنسا، لە سایەی کاریگەری رۆمانتیزمی ئینگلستان و ئەلمانیادا هاتە ئاراوە. واتە بۆ یەکەمجار (شاتوبریان) بەرهەمی شاعیرانی ئینگلیز و (مادام دوستال) بەرهەمی شاعیرانی ئەلمانی وەرگێڕایە سەر زمانی فەرەنسی. لە گەرمەی دامەزرانی قوتابخانەی رۆمانتیکدا لە فەرەنسا

لەلایەکەوە بەرهەمێن ریچارد سون و یانگ و والپیرسکۆت و لە لایەکی دیکەوە بەرهەمێن گۆتە و شیلەر و هەروەها (کۆمیدی ئیلاهی)ی دانتە و تەورات و ئینجیل باویان سەند و کارێکی زۆریان کردە سەر وارێن ئەدەبیات و هزر. رۆمانتیزمی فەرەنسی بۆ سەرنگون کردنی کلاسیزم سوودی لە هەر هەموو ئەوانە وەرگرت. لێ رۆمانتیزمی فەرەنسی ئەگەر چی لە هەوەڵەوە لەژێر کاریگەری ئەدەبیاتی بێگانەدا بوو, بەڵام زۆر زوو وەکو قوتابخانەیەکی دامەزراو دەنگی دایەوەو هێندە کاریگەر بوو کە هونەرمەندانی وەکو (لامارتین و ئالفرەدووینیی و ئەلکساندەردۆمای کوڕ و باوك و ڤیکتۆر هۆگۆ و ئالفرەدوموسیە و سەنت بیف و جورج ساند)ی, ئەگەرچی لەباری بیر کردنەوەوە زۆر لێکدی دوور و جیاواز بوون, بەشێوەیەکی سەیر بۆلای خۆی راکێشا. ئەم جۆش و خرۆش و دەنگدانەوەیە بەجۆرێك بوو کە لە ئاخر و ئۆخری سەردەمی رۆمانتیزمدا, ئەدەبیاتی ئینگلستان و ئەڵمانیش کە ئەو رەونەقەی جارانیان بەسەر چووبوو, کەوتنە سایەی کاریگەری ئەدەبیاتی فەرەنساوە.

هەرچەندە رۆمانتیزمی ئەڵمان و ئینگلستان پێش رۆمانتیزمی فەرەنسا سەری هەڵداوە, بەڵام چونکە ئێمە مەبەستمان نووسینەوەی مێژوو نییە و زیاتر دەخوازین بنەماکانی ئەو قوتابخانەیە راڤەو و شرۆڤە بکەین, وەکو چۆن دەربارەی قوتابخانەی کلاسیکش وامان کرد, لە هەوەڵەوە دێینە سەر رۆمانتیزمی فەرەنسا وەکو قوتابخانەیەکی دامەزراو, پاشان ئەدەبیاتی رۆمانتیکی ئینگلستان و ئەڵمان و وڵاتانی دیکەی ئەورووپا دەخەینە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

بنەماکانی قوتابخانەی رۆمانتیك

ئەگەر بمانەوێ لە باس و ناساندنی ئەم قوتابخانەیەدا, کۆمەڵێك یاسا و رێسا و بنەمای جێگیر بخەینە روو, ئەوا بێ چەند و چوون دووچاری کۆمەڵێك گیر و گرفتان دەبین. چونکە رۆمانتیزم, بە پێچەوانەی کلاسیزمەوە قوتابخانەیەکی یەجگار ئاڵۆز و بەپێچ و پەنایە. قوتابخانەی کلاسیك هەندێ یاسا و بنەمای دیاری کراوی هەبوو کە زۆربەی پێشەنگانی گەورەی کلاسیك دەربارەی ئەو یاسایانە هاونەزەر بوون. بەڵام رۆمانتیکەکان بە پێچەوانەوە, زۆربەیان دەربارەی قوتابخانەکەی خۆیان, راوبۆچوونی جیاوازیان هەیە, ئەو بنەمایانەی کە یەکی خستوون, زۆرجار نامەفهووم و ناکۆکن.

ا.و. شیلگیل-ی پێشەنگی رۆمانتیزمی ئەڵمانیا لە کتێبێکی دا بەناوی (سەردەمی ئەدەبیاتی نمایشی) پێی وایە کە ئەدەبیاتی رۆمانتیك. بریتییە لە (کۆکردنەوەی دژەکان) و تێکەڵکردنی ژانرە ئەدەبییە جیاوازەکان. ئەم نووسەرە لە کتێبەکەی خۆیدا دەڵێت: "زەوقی رۆمانتیك پابەندییەکی نزیکی بەردەوامی کاروبارێن زۆر دژ و ناکۆکە. لە شێوازی رۆمانتیکدا تەبیعەت و هونەر, شیعر و پەخشان, جدیات و هەزەلیات, بیرەوەری و پێشبینی, بیروبۆچوونی ئاڵۆز و هەستێن زندوو, ئەوەی ئاسمانی و ئەوەی زەمینییە, و ئەنجام ژیان و مەرگ تێکەڵ دەکات."

لێرەدا جارێ بەراوردێك لە نێوان ئەو دوو قوتابخانەیەدا دەکەین و پاشان دێینە سەر باسی بەرنامەی رۆمانتیکەکانی فەرەنسا.

١- کلاسیکەکان زیاتر ئایدیالستن, واتە لە هونەردا دەخوازن تەنیا جوانی و باشی شرۆڤە و بەرجەستە بکەن, بەڵام رۆمانتیکەکان هەوڵ دەدەن جگە لە جوانی, دزێوی و خراپیش نیشان بدەن, وەکو چۆن "درامای رۆمانتیك" تێکەڵەیەکە لە شکۆداری و نەگبەتی, گەورەیی و نزمی, غەم و شادی.

٢- کلاسیکەکان ئەقڵ و هۆش بە بناغەی شیعری کلاسیك دەزانن, کەچی رۆمانتیکەکان پتر پابەندی هەست و خەیاڵپەروەرین.

٣- کلاسیکەکان نموونە و ئیلهامی بەرهەمەکانیان لە هونەرمەندانی یۆنان و رۆمی کۆنەوە وەردەگرن, بەڵام رۆمانتیکەکان سوود و ئیلهام لە ئەدەبیاتی مەسیحی سەدەکانی ناڤین و رینیسانس و ئەفسانەێن میللی وڵاتانی خۆ وەردەگرن و هەروەها لاسایی ئەدەبیاتی هاوچەرخی میللەتانی دیکە دەکەنەوە, وەکو چۆن لە سەدەی هەڤدەدا بەرهەمەکانی ئەرستۆ بە پایەی هەموو هزرە فەلسەفییەکان هاتۆتە ژماردن, لە سەردەمی رۆمانتیکدا زیاتر پشت بە شەکسپیر دەبەسترێ.

٤- کلاسیکەکان زیاتر لایەنگری روونکاری و بنجبڕین و رۆمانتیکەکان پابەندی رازانەوەو تەم و مژن. رۆمانتیکەکان بایەخ بە وێنەی جیاوازی رووداوەکان و بەشتە دژەکان دەدەن, لە بری ئەوەی پەنا وەبەر زمانێکی شیعری یەك ئاهەنگ و یەك نەوا بەرن, کە (بوالو) زۆر

بەرگری لێ دەکات, حەز دەکەن شیعرێك بڵێن کە زیاتر پەخشانئامێز بێ و چ لە رووی ئاهەنگ و چ لە رووی نیوەرۆکەوە, وێنەیی (تصویری) و هەمەجۆر بێ.

٥- بەرنامەی رۆمانتیکەکان بەرنامەی خەباتە و رێچکەکەیان بەتەواوەتی نێگەتیڤە. بە باوەڕی وان ئەو بەرنامەی کارانەی کە لە ئەدەبیاتدا باو بووە, رێگەیان لە ئازادی هزر و دەربڕین گرتووە. لەبەر ئەمە رۆمانتیکەکان هەموو یاسا و رێسا و بنەماو دەستوورەکانی کلاسیکیان تێکشکاندووە و توڕداوە, واتە رۆمانتیزم وەکو ڤیکتۆر هۆگۆ لە پێشەکی شانۆنامەی (ئێرنانی)دا دەڵێت, بریتیە لە (ئازادیخوازی لە هونەر)دا.

بەرنامەی رۆمانتیزم

بەجۆرە سەبارەت بە رۆمانتیزم بەرنامەیەك هاتە ئاراوە کە لە خوارەوە کورتەیەکی بنەماو دەستوورە بنەڕەتییەکانی دەخەینە بەردەستی خوێنەران:

١- ئازادی: ساڵی ١٨٣٠ ساڵی شۆڕشی ئەدەبییە. لەم ساڵەدا (ڤیکتۆر هۆگۆ) و هاوڕێکانی, کە پێشتر کۆمەڵە یاسا و دەستوورێکیان لەو بارەیەوە بڵاو کردبووەوە, رۆمانتیزمیان وەکو قوتابخانەی ئازادی هونەر و ئازادی تاك راگەیاند و ناساند. هونەرمەندی رۆمانتیك خۆزی و پێداویستییە روحییەکانی خۆی زۆر بەلاوە گرنگە و دەڵێت ئەوەی کە ئیلهام بە هونەرمەند دەبەخشێت و بە مانا و چەمکی ژیان دەژمێردرێ (خۆشەویستی و پەیوەندییە) دەبێ ئەم پەیوەندییە ئازاد بێ. ئەگەر هونەرمەند بەهۆی گوشاری کۆمەڵگە و یاساکانی رەوشت یان هەندێ خورافاتەوە بەربەرەکانی بکرێ و توانا و بەهرەکانی بە پەنهانی بمێننەوە هەقی خۆیەتی کە دەربارەی کۆمەڵگە و یاسا ئەخلاقییەکانی کۆمەڵگە داوەری بکات و حوکمی خۆی بدات و ژینگە و ئەخلاقێك فەراهەم بکات کە بۆ نەش و نمای ئەو لەبار بێ — ئەدەبیات نابێ یاسایەك بێ بۆ سنووردار کردنی خۆشەویستی و پەیوەندییەکان. ئەدەبیات بۆی هەیە هەر گۆشەیەکی ژیان, چ جوان و چ ناشیرین, چ بەرز و چ نزم, بکات بە بابەت و کەرەستەی خۆی. دەتوانێت سوود لە هەر سەردەمێکی مێژوویی و لە هەر جۆرە دیمەنێکی دنیا وەربگرێ.

٢- کەسایەتی: هونەرمەندی رۆمانتیك, دوابەدوای ئازادبوون لە کۆت و زنجیری یاسای کلاسیك, فەرمانڕەوایی "من" لە هونەردا جێگیر دەکات و بەزەبری هونەر, خۆزیاکانی دڵ و رەنجەکانی روحی خۆی دەردەبڕێ. لێ نابێ ئەم رەفتارەی هونەرمەندی رۆمانتیك بە نیشانەی خۆهەڵکێشانی ئەوو دووره پەرێزی ئەو لە بەشەر بزانرێ. جاران هونەرمەندی کلاسیك بۆ وەسفی "مرۆڤێکی گشتی" قارەمانێکی لەنێو ئەفسانە و مەتەڵاندا هەڵدەبژارد, بەڵام هونەرمەندی رۆمانتیك خۆی لە جێی ئەم قارەمانە ئەفسانەییە دادەنێت و دەبێ بە نموونەیەکی مرۆڤانی.

٣- هەست و سۆزان: دەبێ ئەوە بزانرێ کە لە پاڵ ئەقڵ و تەبیعەتدا, دڵ و هەستیش دنیایەکی دیکە و پێداویستیانی دیکەی هەیە. گومان لەوەدا نییە کە لە روحی ئادەمیزادا هەست لە هزر و بیر دەسەڵاتدارترە و خۆزیاو ئارەزوو لە حەقیقەت کاریگەرترە. لەبەر ئەمە دەبێ هەست و هەوەسەکانی روح —هەڵبەتە تا بکرێ لە قەڵەمڕەو چوارچێوەی ئەخلاقدا- بخرێنە بەر باس. ئالفرە دوموسە لە ساڵی ١٨٤٢دا دەیگوت: "پێویستە وڕێنە بگوترێ!" ئەوەی پێویستە بەیان بکرێ سۆز و گوداز و هەڵچوونی شاعیرە و ئەوەی پێویستە بەدەست بهێنرێ جۆش و خرۆش و هەڵچوونی خەڵکییە.

دڵ دەبێ بێ کۆت و زنجیران قسە بکات و بێ قەید و مەرج فەرمانڕەوایی بکات. شاعیر قژی ئاڵۆزکاوی بەدەستی با سپاردووە, شانێڵێکی رەشی بەشانیا داوە, لەژێر سێبەری دار بییەکەدا و لەبەر تریفەی مانگ و لەپاڵ بورجێکی وێران و بە دڵێکەوە کە بێگومان لە ئەنجامی ڤیانێکی ناکامەوە پاکی شکاوە دەچێتە خەڵوەتی خۆیەوەو غەرقی خەون و خەیاڵان دەبێ. ئەدەبیاتی رۆمانتیك چارەو سیمایەکی وا قەراردادی خستۆتە روو و جەماوەری خەڵکی پێ ئاشنا کردووە.

خەمی رۆمانتیك بە دیتنی تێپەڕبوونی بێڕەحمانەی زەمان زیاد دەکات. ئەم خەمە بەزۆری زادەی ئەو تەما و خۆزیا وەدی نەهاتووانەی دڵێکە کە لە جیهانێکی بێ هەست و بێ ئیماندا گیرۆدە بووە.

٤- هەڵاتن و سەفەر: بێزاری لە ژینگە و زەمان و ڕۆژگار و هەڵاتن بەرەو فەزا یان ڕۆژگارانی دیکە, بانگەواز بۆ سەفەری مێژوویی یان جوگرافیایی, سەفەری واقیعی یان سەفەر بە باڵی خەیاڵ, خەسڵەت و تایبەتمەندییەکی دیکەی بەرهەمێن ڕۆمانتیکە.

سەفەری جوگرافیایی: نووسەری ڕۆمانتیك تەیری فیکر بۆ سەرزەمینانی دیکە و وڵاتانی دوورە دەست هەڵدەفڕێنێ. هەندێ جار خوێنەر لەگەڵ خۆیدا بۆ ڕۆژهەڵات دەبات و هەندێ جار لەگەڵ (ئاتولا)دا لە خەڵوەتگەیەکی جوانی قەڵەمڕەوانی نەناسراوی ئەمریکادا سەرگەردانی دەکات, جا لەم پێودانگەوەو بەردەوام جۆرە کەڵکەڵەیەکی هەڵاتن بەرەو وڵاتانی دوورە دەست لە بەرهەمێن ڕۆمانتیك دا بەدی دەکرێت.

سەفەری مێژوویی: "موسە" خەونی سەردەمی زێڕینی پریکلیس دەبینێ, جا نەك هەر ئەو بەڵکو هەموو ڕۆمانتیکەکان دەچنە سۆراخی سەدە پڕ هەست و شکۆکانی ڕینیسانس. بۆیە زەمانی ڕوودانی زۆربەی شانۆنامە ڕۆمانتیکییەکان هەمان سەردەم و قۆناغە: "هانری سێیەم", "ئێرنانی", "لۆرانزاچیو" و بیست شانۆنامەی دیکە کە لە قۆناغی ڕۆمانتیزمدا نووسراون و لە سەدەکانی ناڤیندا ڕوو دەدا.

جگە لەم سەفەرە مێژوویی و جوگرافیانە, سەفەرێن واقیعیش لە بەرهەمی ڕۆمانتیکەکاندا ڕەنگیان داوەتەوە. (موسە) سەفەری ئیتالیا, (مریمە) سەفەری ئەسپانیا, (ئەلکساندەر دوما) سەفەری ئیتاڵیا و ئەسپانیا, (تیوفیل گوتیە) سەفەری ئەسپانیا و ڕۆژهەڵات و ڕوسیا و ئیتاڵیا, (شاتوبریان) و (لامارتین) و (نیرڤال) و خەڵکی دی هەمووان سەفەری ڕۆژهەڵاتیان کردووەو بیرەوەری ئەم سەفەرانە لە بەرهەمەکانیاندا ڕەنگی داوەتەوە.

هەموو ئەم سەفەرە خەونئامێزانە لە پێناوی خۆدۆزینەوەی ژینگەی جوان و بەشکۆ و ڕەنگێن تازەو ئەو جوانییە ئایدیالییە بووە کە هونەرمەندی ڕۆمانتیك بەتاسەوە بووە بیگاتێ.

٥- دۆزینەوەو دیتن: سەرگەرمی و سەرقاڵی بەشکۆ و جوانی, هەرگیز ڕێگر نییە لەوەی کە هونەرمەندی ڕۆمانتیك لە بیری کەشف و دۆزینەوەی ڕاز و نهێنیان دا بێ و بخوازێ خۆی لە هەموو سڕەکانی جیهان هەڵقورتێنێ. (سنت بوف)ی گەورە ڕەخنەگری سەدەی نۆزدە ئەم حاڵەتە ناودەنێ "ئارەزووی گەورە بۆ دۆزینەوەو کەشف کردنی نادیارەکان". هونەرمەندی ڕۆمانتیك خەیاڵ و هیواو خۆزیا و پەڕجوو لە جێی حەقیقەت دادەنێ و زیاتر پابەندی تەسەور و

وێنایە تا پابەندی تەقلید بێ. هونەری خۆی ئاوێتەی زێدەڕۆیی دەکات, یانی ئەوەی کە هەیە نایڵێ, بەڵکو باسی ئەوە دەکات کە پێویستە هەبێ. ڕۆمانتیزم جۆرە "دەرون بینی"یەکی موبالەغە ئامێزە. و ئەم پێناسەیەی کە (لامارتین) بۆ شیعری کردووە, بە باشترین شێوە ئەم بابەتە دەردەبڕێ:

"بێگەردترین شتێك کە لە دڵی مرۆڤدایە و خودایی ترین هزرێك کە لە مێشکی مرۆڤدایە و ئاوێتە کردنی بەشکۆترین شتێك کە لە تەبیعەتدا هەیە, لەگەڵ خۆشترین دەنگدا دەکاتە شیعر".

٦- جادووی ووشە: (وشە) تەنیا دەربڕی یەك مەبەستی سادە نییە, بەڵکو خۆی لەخۆیدا بایەخ و بەهایەکی تایبەتی هەیە و دەبێ ئاگاداری چەمکی خەیاڵئەنگێز و بایەخی سەدا و ئاهەنگی ووشە بین. ئێستا دەبێ لە هەموو شتێ زیاتر لە پەیوەندی ووشە لەگەڵ یەکتر و ئەو جۆش و خرۆش و بیرەوەرییانەی کە هەر وشەیەك دەیوروژێنێ ورد ببینەوەو ڕابمێنین. لە ساڵی ١٨٢٠دا هێشتا (وشە) لە کۆیلەیەك زیاتر نەبوو. خەڵکی لە ساڵی ١٨٣٠دا ئازادیان کرد و لە ساڵانی دواتردا, پایەی فەرمانڕەوایی وەرگرت. (ڤیکتۆر هۆگۆ) لەم بارەیەوە کۆمەڵێك وتاری نووسیوەو دەڵێت: (وشە بریتییە لە قسەو قسەش خوایە.)

بەمجۆرە بایەخدان بە بەهای ووشەێن جیاواز, قاموسی ڕۆمانتیکەکانی دەوڵەمەندتر کرد و قاییل بوون بە کۆمەڵێك ووشەی سادەو دیاریکراو کە بەشێك بوو لە بنەمای کاری کلاسیکەکان, تەرك کرا.

بە گوێرەی پێناسەی کلاسیك, شیعر بریتییە لە هونەری هەڵبەستن. ئەمە لە کاتێکدایە کە زۆربەی نووسینە نەزمدارەکان ناکرێ بە شیعر بزانرێن, بەڵام زۆر نووسینی پەخشان هەیە لە ڕاستیدا شیعرەو نووسەرانی ئەو پەخشانانە دەبێ بە شاعیر بزانرێن, بەمجۆرە شیعر لە بری ئەوەی بە ژانرە نووسینێکی تایبەتی ناوبنرێ, واچاکترە بە هەستێکی جوانیناسی و حاڵەتێکی ڕوحی تایبەتی وەربگیرێ. یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی دیکەی ڕۆمانتیزم جۆرە هەوادارییەکە لە مەسیحیەت. ئاین کە فەیلەسۆفانی سەدەی هەژدەیەم دژی وەستابوونەوە, لەناو ڕۆمانتیکەکاندا وەکو پێداویستیەکی ڕوحی و دەرونی ژیایەوە. ڕۆمانتیکەکان کە لە ڕێگەی هەست و سۆزەوە بەرەو ئیمان دەچوون, لە ڕوانگەی (هونەرییەوە) دەیانڕوانییە ئاین. (شاتۆبریان) مەسیحیەتی نەك وەکو دروست ترین ئاینان خۆشدەویست, بەڵکو وەکو

شاعیرانەترین ئاین خۆشی دەویست, هەر لەو روانگەیەشەوە (شکۆی مەسیحیەت)ی نووسی. کڵێسای (گوتیك) نەوەك وەکو مەرکەزێك کە بەشەریەتی بەڕێوەدەبرد, بەڵکو وەکو شاکارێکی تەلارکاری کە دڵان دێنێتە جۆش و خرۆش, بەرجەستە کردووەو جا لە سایەی هەمان مەسیحیەتدا بووە کە شیعری رۆمانتیك بە پێچەوانەی شیعری کلاسیك, لایەنی "دەروونی و ناوەوەی گرتەخۆ. تەنانەت رۆمان کە پتر لە هەر ژانرێکی ئەدەبی دیکە لایەنی "دەرەکی" هەیە, رێی لە خەیاڵاتی بەربلاو و هەستی توندی نووسەرانی رۆمانتیك پێ نەگیرا.

ڤیکتۆر هۆگۆ خۆی ناوناوە "بیرەوەری روحێك". واچاکە ئەم ناوە لە سەراپای بەرهەمێن رۆمانتیك بنەین.

لەم شیعرانەدا, زیاتر گەڵای زەردی پایز بەرچاو دەکەوێ تا سەوزی بەهار, پتر سەدای غەمئامێزی زەردەپەڕی ئێوارە جیلوە دەکات تا ئاهەنگی پڕ چالاکی و جۆشی بەیانیان. لە جیاتی روناکی, سێبەر و تاریکی حوکمڕان و زاڵە.

ئەم خەم و خەیاڵە, وەکو نەخۆشییەکی نادیار, بە بەردەوامی لە شیعری رۆمانتیکەکاندا دەنگ دەداتەوە. هەڵبەتە رەگی ئەم دوو دڵی و نائومێدییەش دەچێتەوە سەر هەمان ئەو لایەنی هەستپەروەری و جوانی خوازییەی کە لە مەسیحیەتدا دەبینرێ.

ئەو مەسیحیەتەی کە لە جیاتی ئەوەی خەیاڵ و دوودڵی وەلاوە بنێ, زیاتری دەکات.

نەخۆشی سەدە

پاش کاریگەری و بارگرژی ترساوەری شۆڕش و پاش ئەوەی حەماسەو سەرکەوتنە خوێناوییەکانی لەنێو بەدبەختی و نەگبەتییەکی گەورەدا دادەمرکێتەوەو شوێنی خۆی بۆ ئیمبراتۆری چۆڵ دەکات, شاعیری رۆمانتیك کە لە بەرانبەر ئەم دەورە غەریبەدا چارەنووسی خۆی دۆڕاندووە, پەنا بۆ دەروون و ناخی خۆی دەبات. لەم جیهانی ناخ و ناوەوەیەدا, یەکەم شتێك کە شاعیر رووبەڕووی دەبێتەوە, وجوودێکە کە بەرەو فەنا دەڕوات و هیچ ڕێگەیەکی گەڕانەوە نییە. ئەم شاعیرە کە سوودی لە لایەنە ئەقڵانی و ڕێنوێنیکارەکانی مەسیحیەت وەرنەگرتووە, هەست دەکات کە خەمێکی خەست ڕەگ و ریشە لە دڵیدا دەهاوێ. جا بۆ دڵدانەوەو تەسەلای خۆی, پێی وایە دەبێ هەموو ساتێك لە بیری باشترین تەرزی ژیانی مومکیندا بێ, بۆیە عەودالی ئەو

فاکتەرە خەیاڵییانەیە کە ئەو جۆرە ژیانەی بۆ دابین بکات. لەبەر ئەمە رۆمانتیزم, بەوپەڕی جۆش و خرۆشەوە, عەودالی گەیشتن بە سەرزەمینانی ئایدیالییە.

نەخۆشی (ڕنە)ی رۆمانە بەناوبانگەکەی شاتوبریان, بێ دەرمانی روحێکە کە لە بۆشاییدا لەقەفرتێیەتی, نازانی چی دەوێ, جارێ دەیەوێ لە جەستەی خۆی بێتە دەرێ و هەڵێ, و گاڤێ دەخوازێ هەموو بوونەوەران لە خۆیدا بتوێنێتەوە. ئەم نەخۆشییە کە (نەخۆشیی سەدە)ی ناوە بە شێوەو قاڵبی جیاواز دەردەکەوێ. (ئوبرمان)ی قارەمانی سینانکور کە دووچاری خەیاڵات دەبێ و دەداتە کێوو بیابانان و (ئەدۆلف)ی قارەمانی بەنجامین کونستانت کە بە تەجرەبەیەکی تاڵ, چرۆی ژیانی خۆی دەژاکێنێ, و قارەمانانی دیکەی لەم بابەتە, لەم قاڵبەی خەیاڵاتەدا زۆرن, کە بە هۆشیاری و ئاگاییەوە رەنج دەکێشن و لەزەت لە ئازاردانی خۆ دەبینن, و لامارتین-ش لە رەخی دەریاچە خەیاڵ ئەنکێزەکاندا دووچاری خەیاڵات دەبێ.

زڤڕین بۆ سەدەکانی ناڤین

وەکو لە سەرێڕا ئاماژەمان کرد, رۆمانتیزم خۆی بە پابەند نازانێ کە پەیڕەوی چەند بنەمایەکی دیاریکراوی حیسابکراو بکات, هەروەها سوور نییە لەسەر ئەوەی کە وەکو کلاسیزم لاسایی ئەدەبیاتی سەردەم و قۆناغێکی دیاریکراو بکاتەوە. بەڵام لە هەمان کاتدا دەخوازێ تەبیعەت و سروشت, نەك بەو شێوەیەی کە نووسەرانی کلاسیك سنووردارییان کردووە, بەڵکو بە شێوە سەرەتایی و خۆڕسکەکەی خۆی وەسفی بکات.

لەبەر ئەمە روو دەکاتە ئەفسانەو سروود و حەماسە گومناو و کۆنەکان. سەدەکانی ناڤین بە شیعرە لیریکییەکانییەوە, بە سروود و گۆرانییە ئاشقانەکانییەوە, بە سوارچاکی و ئەفسانەکانییەوە, بە زیندان و ژێرزەمینەکانییەوە, بەکەشیشە گوناهکارەکانییەوە, بە کۆڕی عەیش و نۆشەوە, بە کۆشك و تەلارە پڕ رەمز و رازەکانییەوە, سەرنجی هونەرمەندانی رۆمانتیك رادەکێشێت و لە ناکاودا دێتە ناو ئەدەبیاتی رۆمانتیکەوە. هۆگۆ (هان دیسلاند) و (هۆنراوان) دەنووسێت و (نوتردامی قەمور) کە بەهێزترین بەرهەمی پەخشانی ئەوە بە شێوەی حەماسەی (گوتیك) دادەهێنێ. چەند کلاسیزم لە سەدەکانی ناڤین بێزارە, رۆمانتیزم ئەوەندە مەفتون و شەیدایەتی.

لە جیهانی شانۆدا

مەیدانی کێشمانەکێشی نێوان کلاسیزم و ڕۆمانتیزم بواری شانۆ و شانۆکارییە. ڤیکتۆر هۆگۆ لە ساڵی ١٨٢٧دا پێشەکییەکی بۆ درامای (کرمول) نووسی و ئەو ململانێیەی ڕاگەیاند و دوابەدوای ئەوە, شەڕی واقیعی لەسەر نمایش و نواندنی درامایەکی دیکەی هۆگۆ بەناوی (ئێرنانی) دەستی پێکرد.

کلاسیکەکان حەقیقەتیان تەنیا لە یەك لاوە دەدایە بەر سەرنج و ئەگەر ئەم حەقیقەتە لەگەڵ نموونەیەکی دیاریکراوی جوانیدا نەگونجایە, بێ ئینسافانە توڕیان دەدا. ڕێیان نەدەدا ئەو عەیبانەی کە لە ژیاندا بەدی دەکران, یان شتە ناشیرینەکانی ژیان بێتە سەر شانۆ, بەڵام (درامای ڕۆمانتیك) دەیویست وەکو تەبیعەت ڕەفتار بکات, دەرگای شانۆی بۆ هەموو شتەکانی ناو ژیان کردەوە.

لایەنی تاك و تاکگەرایی لە نك کلاسیزم هیچ جۆرە بایەخێکی نەبوو. ئەم قوتابخانەیە تەنیا گرنگی بە سیفەتە گشتییەکان دەدا. لە شانۆی سەدەی هەڤدەدا (حەسوودی) و (پیسکەیی) هەبوو, بەڵام درامای سەدەی نۆزدەیەم (پیاوێکی حەسوود) یان (پیاوێکی پیسکە)ی بە هەموو تایبەتمەندییەکانی خۆیەوە دەهێنایە سەر شانۆ.

قارەمانانی کلاسیك لە دنیایەکی ئایدیالیدا دەژین. سەر بە هیچ سەردەم و ووڵاتێك نین, و هونەرمەندی کلاسیك خۆی لەوە دوور دەگرێ لە مۆرگ و شەقڵی سەردەمێك یان ژینگەیەکی تایبەتی بە قارەمانەکانی ببەخشێت. دیمەن و شانۆ تا بێ مۆرك تر بێ, بۆ هونەری موجەڕەد و رووتی تراژیدی گونجاوترە, و ئەم قارەمانانە وەکو ڕوحێن ڕەهان و کات و شوێن بەهیچ کلۆجێ کاریان تێ ناکەن. ڕۆمانتیزم لە بری سیما ئایدیالییەکانی کلاسیك, کەسانێك دادەنێ کە ژیانی فەردی و تایبەتییان هەیە و دەکەونە ژێر کاریگەری ژینگەو سەردەمی خۆیانەوە.

جا بۆیە هونەرمەندی ڕۆمانتیك, بەزەبری روونکردنەوەی تایبەتی و دیار قارەمانی خۆی دەناسێنێ و بەرجەستەی دەکات. (ڤیکتۆر هۆگۆ) لە کۆتایی پێشەکی شانۆنامەی (کرۆمویل)[٢]دا دەڵێت: "شانۆ و تەمەشاخانە, جامی جیهان نمایە کە هەرچی لە دنیا و مێژوو و ژیانی بەشەردا هەیە دەبێ لەوێدا ڕەنگبداتەوە... لێ بە زەبری عاسای جادوو ئامێزی هونەر... جا لەبەر ڕۆشنایی هەمان دارعاسای ئەفسوون ئامێزدایە کە خودی ڤیکتۆر هۆگۆ

دەڕوانێتە هەر لایەك دزێوی و جوانی, (کازیمودو) و (ئەسمرالدا)- قارەمانانی نوتردامی قەموورن- وەکو ڕەمزی ڕۆمانتیزم لەپاڵ یەکدیدا دەبینێ. لە (ماریۆن دولۆرم)دا ئارەزووی سۆزانییەت و ئەڤینی پاك, لە (لوکریس بۆرژیا)دا تامەزرۆیی خوێنخۆری و مەحەبەتی دایکایەتی, لە (تریبولە)دا لیبۆکی خایەن و بابی میهرەبان دەخولقێنێ.

بەڵگەکانی پێشەکی (کرۆمویل) ئەگەر بە گوێرەی پێوەری ئەمڕۆ مشت و مڕ هەڵبگرێ و کەسانێك قەبوڵ یان ڕەفزی بکەن, ئەوا بۆ سەردەمی خۆی بەکارێکی گەورەی سەلماوی بێ چەند و چوون دەژمێردرا. بڵاو بوونەوەی ئەم پێشەکییە لە فەرەنسادا ڕاپەڕینێکی بەرپا کرد کە هاوتای ڕاپەڕینی (رینیسانس)بوو, و خوێنێکی تازەی خستە دەماری بزاڤی ڕۆشنبیری وەختەوە. پاش نمایش کردنی پڕ هەراو هەنگامەی (ئێرنانی), شانۆنامەێن دیکەش خرانە سەرشانۆ. ڕۆژی ١٧٣١/٥/٣ درامای (ئەنتونی)ی ئەلکساندەر دۆمای باوك و لە ڕۆژی ١٨٣٥/٢/١٣ (شاترتون) ئالفریدووینی نماییش کران. ئەم درامایانە بە نموونەی زیندووی ئەو گوتانەی هۆگۆ دەژمێردران کە لە پێشەکی (کرۆمویل)دا گوتبوونی, و ئەو سەرکەوتنەی کە لە ئەنجامی نماییشی ئەو کارانەوە بەدەست هات وەکو فەتحی (ینا) و (ئەستەر لیتز) دەنگی دایەوەو لە بیری خەڵکیدا مایەوە.

ڕۆمان و ڕۆمانتیك

وەکو لە فەسڵی ڕابردوودا بینیمان, نووسەرانی کلاسیك بەلای ڕۆماندا نەدەچوون و لە قۆناغی کلاسیك دا ڕۆمان بایەخێکی گرنگی نەبوو. بەڵام لە سەردەمی ڕۆمانتیك دا, ئەم بابەتە ڕێك پێچەوانە بووەوەو ڕۆمان لە چاو هەموو ژانرە ئەدەبییەکانی دیدا, بایەخێکی تایبەتی پەیدا کرد. نووسەری ڕۆمانتیك خۆی کرد بە بابەتی ڕۆمان و حاڵەتە کەسایەتی و ڕۆحییەکانی خۆی شرۆڤە کرد و بەمجۆرە بۆ یەکەمجار (ڕۆمانی شەخسی personal Roman) هاتە ئاراوە. کەڵکەڵەی شرۆڤە و وەسفی ڕووداوی سەرنج ڕاکێشی ڕابردوو (ڕۆمانی مێژوویی) داهێنا و دەرکی پەیوەندێن ئاشقێنی و ژیاندۆستی بووە مایەی پەیدابوونی (ڕۆمانی ئەڤینی).

وەکو بینیمان درامای ڕۆمانتیك بۆ وەدەستهێنانی سەرکەوتن, ململانێیەکی سەختی لەگەڵ تراژیدیای کلاسیکدا کرد, بەڵام سەبارەت بە ڕۆمان پێویست بەو ململانێیە نەبوو. چونکە نە

کلاسیزم بایەخی بە رۆمان دەدا و نە سنور و لەمپەر و کۆسپ لە بەردەم رۆماننووساندا هەبوون تا خەبات لە پێناوی لابردنیاندا بکرێ.

ئەو رۆماننووسانەی کە لە سەردەمی رۆمانتیکدا هاتنە مەیدان, دەستیان دایە هەموو جۆرە رۆمانێك, بە ئارەزووی خۆ بابەتیان هەڵبژارد و رۆمانیان لە بارەیەوە نووسی. بەڵام شێوەو قاڵبی ئەم رۆمانانە بە هەموو فۆرمێ دادەڕێژرا, زیاتر بە مەبەستی رەنگدانەوەی روحی نووسەر بوو.

رۆمانی شیکاری و دەروونیش لەم بوارەدا کاریگەرییەکی گرنگی هەبوو. (رنە)ی شاتوبریان و (ئوبرمان)ی سینانکورد و (ئادولف)ی بەنجامین کونستانت کە زادەی (نەخۆشی سەدە)بوون, لە ریزی ئەم جۆرە رۆمانانە دادەنەن. دەتوانرێ بگوترێ کە شا رۆمانی ئەم رۆمانە سایکۆلۆژیانە (شەهوەت- volupte)ی سەنت بیفی کەڵە رەخنەگرە.

رۆمانتیزمی ڤیکتۆر هۆگۆ لە پەخشاندا بەهێزترە. لە (خەندەلێو)دا دزێوی دەرەوەو جوانی ناوەوە لە یەك شوێندا کۆ دەکاتەوە. لە (بێنەوایان)دا کێشمانەکێش لە گەڵ نەحسییەکانی یاسادا نیشاندەدا. لە (دوارۆژی مەحکومێك)دا ئازار و پەژارەو نیگەرانی لە تەحەمول بەدەری روحێکی نائومێدی نەگبەت بەرجەستە دەکات و لە (کرێکارانی دەریادا) شەڕ دەگەڵ هێزێن هەو سارپچڕیوی تەبیعەتدا نیشان دەدا. هەموو ئەم رۆمانانە کە بە پەخشانێکی لیریکی و رەزمی و نمایشی نووسراون, زادەی خەیاڵی سەیر و نائاسایی هۆگۆن. بەرهەمەکانی (لامارتین) وەکو بارانی بەهارێکن کە دوای شەوێکی تۆفی ئاڵۆز, لەگەڵ هەتاوێکی خۆشدا ببارێن. لە (روفائیل) و (گروزیلا)دا عەشق و مەحەبەتی خۆی شرۆڤە دەکات و لە (ژنویو) و (بەردتاشی سن پوان) خۆشەویستی خۆی بۆ تەبیعەت دەردەبڕێ.

(ئالفرەدوموسە) لە کتێبی (دانپێدانانەکانی یەکێك لە رۆڵەکانی زەمان)دا بەڵگەیەکی بنجبڕ دەربارەی (نەخۆشی سەدە) و ژیانی دەرونی بەدەستەوە دەدات.

هەموو تایبەتمەندییەکانی رۆمانتیزم لەو رۆمانانەدا کە باس کران بەدی دەکرێن, بەڵام زیندووترین نموونەی رۆمانی رۆمانتیك لە بەرهەمەکانی جۆرج ساندا دەبینرێ. ئەم خانمە هونەرمەندە کە سەربهووردی خۆی لە بەرهەمەکانیدا بەرجەستە کردووەو ئەوەی لە کتێبەکانیدا تۆماری کردووە لە ژیانی رۆژانەو واقعیشدا مومارەسەی کردووە, یەکێکە لە دیارترین

نوێنەرانی رۆمانتیزم کە ئارەزووی بێ پایان و لە دامرکانەوەنەهاتووی روحی رۆمانتیك و خەیاڵاتی بەختەوەری و ئەڤینداری و جۆش و خرۆشی لەخۆیدا کۆکردووەتەوە. جۆرج ساند رستەیەکی هەیە کە هەقە بە (دەستووری رۆمانتیزم) دابنرێ. رستەکەش ئەمەیە: "ئێمە نەوەیەکی بەدبەختین. بۆیە ناچارین کە بە درۆیەکانی هونەر, خۆمان لە حەقیقەتەکانی ژیان دوور بگرین."

رۆمانی (Elleetlul). بابەتی هەموو بەرهەمە رۆمانتیکەکانی جۆرج ساند پێکدێنێ. ئەو لە هەموو رۆمانەکانی خۆیدا لە (ئیندیانا)وە بیگرە تا (Jacques) و (lelia) ئاشقێنییەکانی خۆی لەگەڵ (ئالفرەدوموسە)دا شرۆڤە دەکات. نووسەری ئەم بەرهەمانە هەندێ جار یاخییە و هەندێ جار خۆی دەخاتە بەختی تەسلیم بوون و رەزامەندییەوە, بەردەوام نیگەرانە و نووسینەکانی ئەو زیاتر خەیاڵات و بیرەوەریین و لە شێوەی رۆماندا داڕێژراون.

وێڕای ئەو جیاوازییەی کە لە نێوان رۆمانی (رۆمانتیك) و رۆمانی (ریالیست)دا هەیە, دەبێ رۆمانی (رۆمانتیك) بە پێشەکییەك بۆ رۆمانی (ریالیست) بێتە ژماردن. پەیوەندی بە هاوئاهەنگی لەگەڵ کات و شوێندا, ئاوڕدانەوە لە مەسەلە کۆمەڵایەتییەکان و پەیوەندی نێوان تاك و کۆمەڵ, هەندێ لەو خاڵانەن کە پەیوەندی نێوان ئەم دوو جۆرە رۆمانە بەرهەم دێنن, و وەکو چۆن لە رۆمانێن کۆمەڵایەتی رۆمانتیك دا هەندێ نیشانەی سەرهەڵدانی ریالیزم دەبینرێ, هەندێ بەرهەمی گەورە نووسەرانی ریالیستی وەکو بالزاك و ستندال-ش لایەنی (رۆمانتیکیان) هەیە.

ئاوابوونی رۆمانتیزم لە فەرەنسادا

ساڵی ١٨٣٠ کە بەساڵی لوتکەی رۆمانتیزمی فەرەنسا دەژمێردرێ دەبێ لە هەمان کاتدا بە سەرەتای ئاوا بوونی ئەم قوتابخانەیە بژمێردرێ. چونکە لە ئەنجامی ئەو ئاژاوە سیاسییانەی کە لەم ساڵەدا لە فەرەنسا روویدا, ئەو داوەی کە هەڵسوڕێنەرانی ئەم قوتابخانەیەی پێکەوە گرێ دەدا پچڕا و شیرازەی قوتابخانەی نێوبراو تێکچوو.

هەڵسوڕێنەرانی ئەم قوتابخانەیە پەرت و بڵاو بوونەوە, چونکە وەزع و حاڵێك هاتبووە ئاراوە کە وای دەخواست, لەو زەمانەدا زۆربەی هونەرمەندان راستەوخۆ کاریان دەکرد, لامارتین کە بە

کەسایەتییەکی بەرجەستە و دیاری ئەم قوتابخانەیە دەژمێردرا خەریکی سیاسەت و کاری سیاسی بوو, کە لە ساڵی ١٨٣٤دا بە نوێنەری ئەنجوومەن هەڵبژێردرا بە تەواوەتی پەیوەندی خۆی لەگەڵ ئەم قوتابخانەیەدا بچڕی. ئالفرەدوموسە لە ساڵی ١٨٣٢دا کتێبێکی بەناوی (lettresde Dupulset contonet) بڵاو کردەوە کە جیابوونەوەی ئەو لە قوتابخانەی رۆمانتیك نیشاندەدات. هەروەها مەیخۆری و رابواردن بڕستی لێبڕی و بەر لە پیری کوشتی. ئالفرەدوینیی لە ساڵی ١٨٣٧دا لەگەڵ ڤیکتۆر هۆگۆدا تێك چوو بیروباوەڕی گۆڕا.

لەم بەینەدا تەنیا ڤیکتۆر هۆگۆ تا ساڵی مردنی خۆی ١٨٨٥ لەسەر نووسین و شیعر گوتن بەردەوام بوو. ئەویش لە ساڵانی ١٨٤٣-١٨٥٤دا بەبۆنەی مەرگی کچەکەیەوە بێدەنگ بوو, لێ کە لە ساڵی ١٨٥٥دا دووبارە دەستی بە کاری ئەدەبی کردەوە, دەورووبەری چۆڵ بوو و هیچ کەسێکی لە دۆستان و هاوکارانی خۆی نەبینی. لە ساڵی ١٨٤٠دا (سەنت بوف)ی گەورە رەخنەگری بەناوبانگی رۆمانتیزم بەتەواوەتی پەیوەندی خۆی لەگەڵ ئەم قوتابخانەیەدا پچڕی, تەنانەت لە ئاخر و ئۆخری تەمەنی خۆیدا حاشای لە هاوکاری پێشووی خۆی لەگەڵ رۆمانتیکەکاندا کرد. دەبێ ئەوە بگوترێ کە لە ساڵی ١٨٤٠ بە دواوە دیوارەکانی کۆشکی رۆمانتیزم بەرەو وێرانی و داروخان چوون.

ئەدەبیاتی رۆمانتیك
لە وڵاتی دیکەدا

لە ئینگلستاندا:

(شاعیرانی دەریاچە) یان (لیکیستەکان) دەستەیەکی بچووك بوون لە شاعیرانی ئینگلیزی کە لە دەوروبەری دەریاچەکانی باکوری رۆژاوای ئینگلستان خڕ بوو بوونەوەو لە ساڵی ١٧٩٨وە تا ساڵی ١٨١٥ خالیسەترین شیعری رۆمانتیکییان بەرهەم هێنا. بەناوبانگترین شاعیری نێو ئەم دەستەیە (ویلیام وردز ورپ ١٧٧٠-١٨٥٠) بوو کە (شاعیری تەبیعەت)ی پێ دەبێژن. وردز ورپ لە سەردەمی شۆڕشی گەورەدا سەفەرێکی درێژی بۆ فەرەنسا کرد و لە نزیکەوە ئاشنا و هۆگری شۆڕش بوو. هەڵبەتە ئەم پەیوەندییە زۆری نەبرد, لێ بووە مایەی ئەوەی کە شاعیری ئینگلیزی, پاش گەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆی و ئاکنجی بوون لە کەناری دەریاچەکاندا —

هەرچەندە کەسێکی موحافەزەکار بوو- ببێ بە دۆستی هەژاران و دۆستداری ئازادی. هەندێ لە شیعرەکانی کە تایبەتن بە وەسفی جووتیاران و بەشێوەیەکی سادەو لیریکی نووسراون, ناسکی و جەزبەیەکی تایبەتیان هەیە. شیعرە سادەو رەوانەکانی کە یەك پارچە هەستی پاك و لێکچوونی بەرز و باڵان, نموونەیەکی بەرزی رۆمانتیزمی ئەوروپان.

شاعیرێکی دیکەی ئەو دەستەیە (سەموئیل تایلر کولریج ١٧٧٢-١٨٣٤)ە کە ژیانێکی بێ سەروبەری هەبوو. سەفەرێکی ئەڵمانیای کرد و لە نزیکەوە ئاشنای بیروبۆچوونی نووسەرانی ئەو وڵاتە بوو. زۆر خوتبەی ئەدەبی داو چەندین وتاری رەخنەوانی و فەلسەفی نووسی. ئەم پیاوە ئالوودەی ئەفیون بوو, و ئەفیون باشترین ساڵانی تەمەنی بەبادا دا. روحێکی لاواز و زەینێکی ئاڵۆزی خەوناوی هەبوو. لە شاعیری دا هونەرمەندێکی بێ چەند و چوون بوو. یەکێك لە بەیتەکانی ئەو کە ناوی (سەربهووردی دەریاوانی پیر)ـە شاکاری شیعرێن رازئامێز و پڕ کول و کۆڤانی رۆمانتیکە کە لە هەمان کاتدا مرۆڤدۆستیەکی قووڵی تێدا بەدی دەکرێت.

یەکێکی دی لە شاعیرانی رۆمانتیکی ئینگلیزی کە لە کاریگەرییەکی قووڵی لە ئەدەبیاتی رۆمانتیکی ئەوروپادا هەبووەو خەڵکێکی زۆر پەیڕەوییان کردووە (لۆرد بایرون ١٧٨٨-١٨٢٤)ـە. ئەم شاعیرە ژیانێکی پڕ لە بەسەرهاتی هەبووەو لە گەنجیدا دەستی دایە گەڕان و سەفەران و لە یۆناندا شانبەشانی خۆیبوونخوازان جەنگیوەو لە تەمەنی ٣٦ ساڵیدا لە شەرگەدا کوژراوە. تەمەنی کورتی پڕە لە سەرەڕۆیی و بێباکی.

غروری جۆشدار و عەشقی ئازادی لە هەموو بەرهەمەکانیدا دەبینرێ. قارەمانە جۆراوجۆرەکانی ئەو لە راستیدا خۆین و سەرانسەری شیعرەکانی لێوانلێوی ئاشقێنی و ڤیانن.

کاریگەری و دەسەڵاتی بایرۆن لە ئەوروپادا گەلەك بەلەز و بێ وێنە بوو. بایرۆن بۆ خوێنەرانی بێ شوماری وڵاتانی جیاوازی ئەوروپا نموونەی رۆمانتیزمی پڕ جۆش و خەون ئامێز و رەشبین و نائومێد و لە هەمان کاتدا پڕ بریق و باق و درەخشان و یاخی و بێباك و سەرەرۆ و سەرسامی ئامێز بوو. لە ساڵانی ١٨١٥-١٨٥٠دا هەموو لاوانی ئیحساساتی (هەستپەروەر) دووی بایرون کەوتن. تەنانەت دەشێت بگوترێ کە کاریگەری ئەو لەسەر چینە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگەی وڵاتانی جیاواز زۆر قووڵتر و پایەدارتر بووە لە کاریگەری (رۆسۆ).

هەڵبەتە دەبێ لەم وارەدا یادی (شیللی ١٧٩٢-١٨٢٢)ش بکرێتەوە. ئەم شاعیرەش کە بە گەنجی مرد, خودانی روحێکی تەژی ڤیان و ئارمانجان بوو, لە سروشت دا نقووم دەبوو و لەزەتی لێ دەبینی, بەڵام زیاتر تیرەی بەشەری خۆش دەویست و دڵسۆزی بۆ دەکرد, لایەنگری شۆڕش و کودەتا بوو لە هەموو وارەکانی مەزەب و ئەخلاق و سیاسەتدا, بەڵام ئەم خۆزیا و حەزانەی ئاوێتەی ئایدیالیزمێکی شاعیرانەی کاڵ دەکرد, ئارەزووی دەکرد کە لە سەر دار و پەردووێن کۆشکی ستەم, کوچك و سەرای ئاشتی و ڤیان و بەختەوەری رۆبنرێ. شیعری ڤیانی و ئاگرین و ئاشقانەی هەیە و وەکو شاعیرانی دیکەی رۆمانتیك باسی خۆی دەکات و دەرد و ئازار و رەنجی هەموو خەڵکیش دەردەبڕێ. (شیللی) کە بەهرەیەکی خۆڕسکی شاعیرانەی هەبوو خەیاڵێکی یەجگار بەهێزیشی هەبوو, و هەموو بیر و وێناکانی ئاوێتەی خەیاڵە. بەڵام ئەم خەیاڵە ناسکی و تازەیی تایبەتی خۆی هەیە.

والتر سکوت دیارترین و کاریگەرترین رۆماننووسی قۆناغی رۆمانتیکی ئینگلستانە کە لە رێگەی بەرهەمێن مینا (بوب روی Bob roy) و (ئیڤانهو)وە رۆمانی مێژوویی هێنایە ناو ئەدەبیاتەوە. هەڵبەتە شۆرەتی سکۆت زۆر زوو کاری کردە سەر نووسەرانی هەموو دنیاش.

لە فەرەنسادا ڤیکتۆر هۆگۆ (نوتردام دوپاری) و (مریەم) "رووداوەکانی سەڵتەنەتی شارلی نۆیەم"ی نووسی. لە روسیادا گوگول "تاراس بولبا"ی نووسی و لە ئەنجامدا نووسەرێکی پسپۆری وەکو (ئەلکساندەر دوما) پەیدا بوو کە لە رۆمانێن مێژوویی دوورو درێژی وەکو (سێ تفەنگدار) و (کۆنت منت کریستو)ی بەرهەم هێنا. ئەم رۆمانە مێژووییانە سەرنجی خەڵکی وڵاتانی جیاوازی بەلای داب و نەریت و خووخدەی میللیدا راکێشا. لێ رۆمانی مێژوویی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ئەو بایەخ و شۆرەتەی, کە پەیدای کردبوو, لەدەست دا, چونکە یا بوون بە رۆمانێن سەرگەرمکەری بازاڕی کە بەدەستی نووسەرانی بێ بایەخ دەنووسران یان لایەنی کەوناراناسی و لێکۆڵینەوەو پەیگیری گرتە خۆ وەکو (سالامبو- ١٨٦٢)ی گۆستاف فلوبیر کە لایەنی زۆر ورد دەربارەی مێژووی (کارتاژ) دەخاتە بەر وردەبینی لێکۆڵینەوەو نموونەیەکە لە هەوڵ و وردەکاری و بەهرەو هونەری ئەم کەڵەنووسەرە.

لە ئەڵمانیادا:

یەکەمین قوتابخانەی رۆمانتیك-ی ئەڵمانیا لە شارانی (لنا) و (بەرلین) دامەزرا. ئەم قوتابخانەیە لەسەر دەستی برایانی شلگل دامەزرا واتە (ویلهلم شلگل ١٧٦٧-١٨٤٥) و (فردریك شلگل ١٧٧٢-١٨٢٩) ئەم جووتە برایە یاسا و رێساکانی رۆمانتیکیان شرۆڤە کرد و کورتە مێژووی قوتابخانەی نێوبراویان نووسییەوە. لەم سەردەمەدا گۆتە شیعر و رۆمان و شانۆنامەو بەرهەمە جیاوازەکانی خۆی یەك لە دووی یەك بڵاو کردەوەو نەك هەر لە ئەڵمانیادا بەڵکو لە سەرانسەری وڵاتانی جیهاندا دەنگی دایەوەو کاری خۆی کرد. شیللەر-ش بە هۆزان و شانۆنامەکانی خۆی کارێکی زۆری کردە سەر ئەدەبیاتی جیهان. دەبێ ئەو دوو نەفەرە بە دوو کۆڵەکەی سەرەکی رۆمانتیزمی ئەڵمان دابنرێن. رەوتی رۆمانتیزمی ئەڵمان, بەتایبەتی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا گوڕوتینی گرت و جگە لە برایانی شلگل, (نوڤالیس ١٧٧٢-١٨٠١) لە واری شیعردا, (هوفمان ١٧٧٦-١٨٢٢) لە بواری چیرۆکی خەیاڵیدا و (هنریش فن کلایست ١٧٧٧-١٨١٠) لە دنیای شانۆدا پەیدا بوون.

رۆمانتیزمی ئەڵمانی پاش شەڕێن خۆیبوون و کۆنگرەی ڤێنا بەتەواوەتی گۆڕا و شەقڵێکی رەشبینانەی گرتەخۆ, چونکە ئارەزووی دامەزراندنی ئیمپراتۆریەت نەهاتبووە دی و خەڵکی ئەڵمانیا تووشی نائومێدییەکی توند بوون و خۆیان دایە دەست رەشبینییەوە, ئەم رەشبینییە جۆرە کاردانەوەیەکی توند بوو دژی خەیاڵپەروەری و خۆزیاکانی رۆمانتیك. لە ئەدەبیاتی ئەڵمانیدا ئەوەی توانیویەتی ئەم رەشبینییە قووڵە, بەتایبەتی لە بەرهەمە هەجوئامێزەکانی خۆیدا زۆر لێهاتووانە بنوێنێ, (هنریش هاینەیە ١٨٥٦-١٨٩٧). هەڵبەتە ئەم رەشبینییە بەرە بەرە رەوییەوەو قۆناغێکی دیکە لە ئەدەبیاتی ئەڵمانی دا هاتە ئاراوە کە ناویان نا قۆناغی گەشبینی.

لە روسیادا:

لە روسیادا یەکەمجار شاعیرێك بەناوی (ژوکوفسکی ١٧٨٦-١٨٥٢) بە چاولێکەری شاعیران (گری) و (ئوسیان) هەندێ بەرهەمی نووسی. بەڵام یەکەمین شاعیری ناوداری رۆمانتیکی روسی ئەلکساندەر پوشکین ١٧٩٩-١٨٣٧)بوو. پوشکین کە خودانی بەهرەیەکی نائاسایی و روحێکی یاخی بوو لە سەرەتادا کۆمەڵە شیعرێکی بێ پەراوو پڕ جەسارەتی ئەوتۆی

نووسی کە بووە مایەی نەفی کردنی بۆ قـەفقاز و کریـمە. پوشـکین لـە تەمـەنی ٣٨ساڵیدا لـە دوئێلێك دا کوژرا. پوشکین هـەوەڵجار وەکـو ڤـولتیر بەرهـەمی (حەماسـی-هیجـایی) وەکـو (روسلان و لودمیلا ١٨٢٠)ی نووسی. پاشان شەکسپیر و بایرۆنی خوێندنەوەو ئیلهامی لەم دوو شاعیرە ئینگلیزە وەرگرت. هەروەها دەڤەری قەفقاز و کریمە ئیلهامی بەرهەمێن مینا (زیندانی قەفقاز) و (فوارەی باخچەسەرا)ی پێ بەخشی. ئەو بەرهەمانە لێوان لێون لە جـوانی و ناسـکی شاعیرانە, لە (ئوجین ئونگین)دا کە شیعرێکی تازەیە لە حەوت هـەزار بـەیت داو بـە شـاکاری پوشکین دەژمێردرێ و دە دانەساڵی پێوە بووەو هەمـوو ئەزموون و هونـەری خـۆی تیـا بـەکار هێناوە, بە ئاشکرا کاریگەری (دون ژوان)ی بایرۆنی پێوە دیارە.

بە شێوەیەکی گشتی پوشکین کە دامەزرێنەری شیعری تازەی روسییە, دەبێ بە یـەکێك لـە گەورەترین شاعیرانی رۆمانتیکی جیهان بژمێردرێ. بەتایبەتی کەنێرۆی خەیاڵ, جوانی دیـمەنان و ئاهەنگی شیعری لە بەرهەمەکانیدا بێنەزیرە.

دووەمین شاعیری رۆمانتیکی روسی کە پێویستە لێرەدا نـاوی بـبرێ (لیرمـانتوف ١٨١٤-١٨٤١)ـە. ئەم شاعیرە چونکە لە ٢٧ ساڵیدا لە دوئیلدا کوژراوە, تەمەنی لەوە کـورتتر بـووە کە بتوانێ شەقڵ و شێوازی تایبەتی و دیاریکراو بە بەرهەمەکانی ببەخشێت. بەڵام ئەو شـیعر و نووسینانەی کە لە دووی ئەو بەجێماون ئـەوە نیـشاندەدەن کـە ئـەم شـاعیرە روسـییەش لـە کاریگـەری (بـایرون) و (ئـالفرەدوویینی) بـەدەر نـەبووە. بەتایبـەتی لـە (شـەیتان ١٨٣٨)دا کاریگەری (ئەلوا)ی (وینیی) بەتەواوەتی دیارە. هەروەها لە بەرهـەمی (قارەمـانی سـەردەمی مە)دا خوێنەوارییەکی قووڵ بەدی دەکرێ.

میتسکیویچ و رۆمانتیزمی پۆڵاندی

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا, لە سێبەری دەسەڵاتی رۆمانتیزمی رۆژئاواییدا, توانای زەوقی پۆڵاندی بۆ وەرگرتنی شیعری رەزمی, نیشتمانی پڕ جۆش ئاشکرا بوو کۆمەڵە بەرهـەمێك لـە ژێر کاریگەری و لاسایی کردنەوەی بەرهەمێن گۆتەو شیلەر و بایرون لـە ئـەدەبیاتی پۆڵاندیـدا هاتە ئاراوە.

لێ شیعری راستەقینەی رۆمانتیکی پۆڵاندی, شیعری قۆناغی کۆچبەرییە. خەم و پـەژارەی دابەشکردنی وڵات بەسەر سێ وڵاتی بێگانەدا لەلایـەك و سـەرهەڵدانی هـزرێن ئازادیخوازانـە و ئارەزووی شۆڕش و یاخی بوون, گیان و بایەخێکی نا ئاسایی بە شیعری ئەم قۆناغـە بەخـشی. شیعر دەورێکی گرنگی لە پەروەردەکردنی گیانی میللی دا بینی, بۆ میللەتی زۆر لێکراو بۆ بە ویژدانی بێداری , نەوایەکی ئاسمانی و ئیلهامبەخشی بەخۆوە گرت و بـوو بـە دەربـڕی حـەز و ئارەزوو و ڤیان و ئیمان و ئومێدی میللەت.

لەم قۆناغەدا ستوان (نایب زابت) (ئادام میتسکیویچ ١٧٩٧-١٨٥٥) بەهۆی هـزر و بـیرە نەتەوەییەکانییەوە گیراو بۆ سیبریا نەفی کرا, پاشان لە ئەڵمان و ئیتاڵیا و فەرەنـسادا ژیـا, لـە نێوان ساڵانی ١٨٢٢-١٨٣٤دا بەهێزترین و کاریگەرترین شیعری رۆمانتیکی پۆڵاندەی بەرهەم هێنا و لاوانی وڵات تا رادەی پەرستن رێز و حورمەتیان دەگرت, بەرهەمە گەورەکـەی ئـەو کـە ناوی (پێشینان)ـە و هەم سێبەری شێوازی (ڤارتـەر)ی گۆتـەی بـە سـەرەوەیە و هـەم لایـەنی فانتازی ئەفسانەیێن کۆنی پۆڵاندی پێوە دیـارە, لـە ریـزی بەرهەمـە گرنگـەکانی رۆمـانتیکی ئەوروپا دادەنرێ. ئەم شاعیرە شیعری دیکەشی هەیە لەسەر شێوازی پوشکین و بایرون. بەڵام بە هیچ کلۆجێ ناتوانرێ بەرهەمی میتسکیویچ بە لاسایی کردنەوەی خـەڵکانی دی بزانـرێ و لـە سەرانسەری بەرهەمەکانیدا تازەیی و داهێنانی تایبەتی بەدی دەکرێ.

میتسکیویچ یەکێکە لە ستایـشکارانی غـەم و پـەژارە لـە سـەدەی نـۆزدەدا. لـەنێو ئـەو شاعیرانەدا تاقە کەسێك بوو کە هەرگیز لە چەمکی قووڵی ژیـان و کـاردا سـڵی نەکردۆتـەوە, خەمناکترین بەرهەمی لە جۆش و خرۆش و کارو کۆشش و جەزبەی ژیان بەدەر نەبووە.

میتسکیویچ وەسفکاری خۆزیـاو تامـەزرۆیی و ئومێـد و ناکامییـەکانی زەمـانی خـۆی و میللەتی خۆی بوو. هونەرمەندێك بوو کە لەگەڵ سەدەکەی خۆیدا هەوراز و نشێوی زۆری بـینی و هەمیشە لە هەوڵ و کۆشش دابووەو قەت کۆڵی نەداوە, پوشکین دەربارەی ئەو دەیگوت: "لە سەردەمانی ئایندەوە دەپەیڤێ, سەردەمانێ کە میللەتان کەرب و کینە فەرامۆش بکەن و یـەك دڵ و یەك گیان وەکو یەك خانەوادەی گەورە رەفتار بکەن.

میتسکیویچ مژدەدەری مرۆڤایەتی و دادوەری و حەقیقەت و مژدەو مزگێنی ئایندە بوو."

له وڵاتانی دیدا:

له ساڵی ١٨٠٢دا ستیفنس-ی فەیلەسوفی ئەڵمانی كه چووبووه "كوبنهاگن" له دانیمارك دا بانگەشەی بۆ بنەماكانی رۆمانتیكی ئەڵمان دەكرد. لەو سەروبەندەدا (ئوهلنشلگر ١٧٧٩-١٨٥٠)ی شاعیر و نووسەری دانیماركی دیدارێكی شانزه سەعاتی لەگەڵدا كرد كه دەبێ ئەو دیداره به دەسپێكی قوتابخانەی رۆمانتیكی دانیمارك بێته ژماردن. هەر له هەمان ساڵدا (ئوهلنشلگر) كتێبێكی بەناوی (لقه زێرینەكان) نووسی و لەو كتێبەدا خەڵكی دانیماركی لەسەر ئەوه سەرزەنشت كردبوو كه ئەفسانەێن میللی خۆیان فەرامۆش كردووه. پاشان چوو بۆ ئەڵمان و سویسرا و ماوەیەك لەگەڵ (مەدام دیستال)دا مایەوەو به كۆمەكی ئەدەبیاتی مەسیحی سەدەكانی ناڤین چەندین شیعر و نمایشنامەی رەزمی و لیریكی نووسی كه بەهرەیەكی شاعیرانەی زۆریان تێدا بەدی دەكرێت.

ئەو شاعیره دانیماركیانەی كه پاش (ئوهلنشلگر) هاتن هەمان رێچكەو رێبازی ئەویان گرتەبەر. ئەدەبیاتی رۆمانتیكی دانیماركی له بری لایەنی (فەردی) هەبێ پتر لایەنی ئەفسانەیی و خواستنی هەبوو, پایان و كۆتایی ئەم قۆناغەی ئەدەبیاتی دانیماركی رێك دەكەوێته ناوەڕاستی سەدەوە.

رۆمانتیزمی سوێد-ش له سایەی كاریگەری (ئوهلنشلگر) و رۆمانتیزمی ئەڵمانیادا به شێوەیەكی كوت و پڕ له ساڵی ١٨١٠دا دەستی پێكرد. سەرەتای رۆمانتیزمی سوێد له چوارچێوەی دوو دەستەی هەڤڕك دا بوو. دەستەی یەكەم (فسفورییەكان) بوو كه لاسایی (شلگل) و (نوڤالیس)یان دەكردەوە, ئەم ناوه له گۆڤارەكەیانەوه وەرگیراوه كه ناوی (fosforos)بوو. دەستەی دووەم (گوتیكەكان)بوو كه دەگەڕانەوه سەر سەرچاوەی ئەفسانەكانی ئەسكەندیناوا و شیعری كۆن.

گەورەترین شاعیری رۆمانتیكی سوێدی (تیگنر ١٧٨٢-١٨٤٦) بوو كه هەوەڵجار مەعلیم بوو و پاشان بوو به كەشیش و ژیانێكی تایبەتی زۆر ئازاد و ئاشقانەی هەبوو.

ئەم پیاوه بەلای گوتیكەكاندا دایدەشكان, بەڵام حەزی له توندڕەوی ئەوان نەدەكرد. دژی (فسفورییەكان) بوو, چونكه رۆمانتیزمی ئاڵۆز و هەستپەروەری ئەوانی, كه لایەنی نەخۆشی گرتبووه خۆ, بەتایبەتی لاسایی كردنەوەی ئەدەبیاتی ئەڵمانی پەسند نەدەكرد. (تەگنر) زیاتر

پەیڕەوی (گۆتە و بایرون ئوهلنشلگر)ـە شیعرەكانی بەهێز و ئاهەنگداره و خەیاڵی زۆر بەربلاوه.

له مەرجەرستاندا, بەرهەمەكانی (كیشفالودی ١٧٧٢-١٨٤٤) به دەستپێكی قۆناغی رۆمانتیك دادەنرێن. ئەم شاعیر و نووسەره كه له پێشا ئەفسەر بوو له لایەن فەرەنسییەكانەوه دەستگیر و زیندانی كرا, جگه له شیعری رۆمانتیك, به نووسینی (چیرۆكی كۆنی هنگری) وەكو (والتر سكۆت), وەكو نووسەرێكی میللی وڵاتی خۆی ناوبانگی دەركرد.

لێ گەورەترین شاعیری رۆمانتیكی مەجەڕ (شاندور پیتوفی ١٨٢٢-١٨٩٤)ـە كه له هەوەڵەوه ئەكتەر بوو و پاشان له ڕای رزگاری وڵاتەكەیدا دژی روسەكان و نەمساوییەكان شەڕی كرد و مەردانه كوژرا. پیتوفی هەر به زكماك شاعیره و شیعری گەرم و گوڕ و كاریگەری هەیە. بابەتی شیعره میللییەكانی خۆی له سروود و گۆرانییه كۆنه میللییەكانەوه وەرگرتووه و نەفەسی (شەخسی) خۆی پێ بەخشیوه. له هەمان كاتدا سوودی له (هاینه) و (هۆگۆ)ش وەرگرتووه.

له ئیتاڵیادا, له نێوان ساڵانی ١٨١٦-١٨٢٠دا گروپێك بەنێوی (گروپی رۆمانتیكی میلان) دامەزرا بەڵام هیچ شاعیرێكی بایەخدار لەنێو بەڕێوەبەرانی ئەو گروپەدا هەڵنەكەوت. تاقه نووسەری رۆمانتیكی ئیتاڵیا كه بەرهەمی بایەخداری له پاش خۆی بەجێهێڵابێ و چووبێته ریزی نووسەرانی ناوداری جیهانەوه (ئەلیساندرۆ مانزۆنی-١٧٨٥-١٨٧٣)ـە. مانزۆنی خاوەن هەستێكی بەرزی, ناسكی مرۆڤپەروەره. ئەو چامەیەی كه به بۆنەی مردنی ناپلیۆنەوه نووسیویەتی بەهێزترین شیعری ئەو بۆنەیه بوو, له زەرفی ماوەیەكی كەمدا ٢٧ جار بۆ زمانانی جیاوازی دنیا وەرگێڕدرا, گۆته تەرجەمەی ئەڵمانی كرد.

له ئەسپانیادا رۆمانتیزم پاش نیوەی یەكەمی سەدەی نۆزدەیەم كاریگەری راستەقینەی خۆی نیشاندا, ئەم كاریگەرییه زیاتر له بواری شانۆدا دیار بوو. ناودارترین نووسەران و شاعیرانی رۆمانتیكی ئەسپانیا بریتین له: (خوزه دوسپرۆنسدا ١٨٠٩-١٨٤٢) و (زوریلا ١٨١٧-١٨٩٣) كه بەرهەمی ئەدەبی بەناوبانگیان لەپاش بەجێماوەو ئەدەبیاتی ئەسپانیایان دەوڵەمەند كردووه.

لاپەڕەیەك لە پێشەکی درامای کرومڤێل

کە ڤیکتۆر هۆگۆ بەخۆی بۆی نووسیوە

ڤیکتۆر هۆگۆ پێشەکییەکی بۆ درامای کرومڤێل نووسیوە کە بۆخۆی کتێبێکی بچووکەو گرنگی ئەم پێشەکییە زۆر لە ئەسڵی درامای (کرومڤێل) زیاترە.

پێویستە ئەم پێشەکییە بە پرۆگرامی قوتابخانەی ڕۆمانتیك بژمێردرێ. ڕۆمانتیزم وەکو قوتابخانەیەکی سەربەخۆ بەو پێشەکییە دەست پێدەکات و هەر ئەم پێشەکییە بووەتە مایەی ئەوە کە (هۆگۆ) بە پێشەنگ و پێشەوای ڕۆمانتیزم بژمێرن. جا لێرەدا لاپەڕەیەك لەو پێشەکییە دەخەینە روو.

دەورانی سێ قۆناغەی مێژووی بەشەری

لەسەر رووی زەمیندا, بە بەردەوامی یەك جۆرە شارستانیەت یان بە شێوەیەکی سادەتر بیڵێین تەنیا یەك کۆمەڵگە نەبووە. بە شەرییەت وەکو هەر یەکێك لە ئێمە, گەورە بووە, تەرەقی کردووەو گەشەی سەندووە. سەردەمانێ مناڵ بووە, سەرزەمانێ گەورە بووە و هەنووکە سەردەمی پیریی پڕ شکۆی بەچاوی خۆ دەبینین. بەر لەم عەسرەی کە گۆمەڵگەی ئەمڕۆکە ناوی (عەسری کۆن)ی لێناوە, سەردەمێکیش هەبووە کە پێشینان (قەرنی ئەفسانە)یان پێگوتووە, لە کاتێکا ئەگەر ناوی (عەسری سەرەتایی) لێنرابا دروست تر بوو. ئەمە سێ قۆناغی دوابەدوای یەکە کە شارستانیەت لە هەوەڵەوە تا ئێستا بەخۆیەوەی دیتووە. جا مادامێکی شیعر بەردەوام لە کۆمەڵگەدا پەیدا دەبێ, ئێمەش بە گوێرەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی ئەوە دیاری دەکەین, کە شیعر دەشێت لە هەر قۆناغێکی سێ قۆناغەکەدا (عەسری سەرەتایی, کۆن و تازە)دا چ تایبەتمەندییەکی هەبێ...

دەبێ ئەوە بڵێم کە شیعریش سێ قۆناغی هەیە کە هەر قۆناغێکی زادەی سەردەمێکی کۆمەڵایەتییە, شیعرێن لیریکی, حەماسە, درام. عەسری سەرەتایی دڵداری و لیریکییە, سەردەمی کۆن رەزمییە (حەماسی) و سەردەمی تازە دراماتیکییە.

شیعرێن لیریکی عەسرێن سەرەتایی نەغمە و نەوای ئەدەبیەت ساز دەکات, حەماسە, مێژو بەرجەستەو شکۆدار دەکات, درام ژیان وێنە دەگرێت. سیفەتی یەکەمیان تەبیعی بوونە, سیفەتی دووەمیان سادەیی و سیفەتی سێیەمیان حەقیقی بوونە.

مێژوونووسان لە سەردەم و قۆناغی دووەمدا هاتوونەتە ئاراوەو رووداونووسان و رەخنەگران لە سەردەم و قۆناغی سێیەمدا پەیدا بوون. قارەمانانی شیعرێن لیریکی کەسانی گەورەو کەلەش زەلامن, وەکو (ئادەم), (قابیل) و (نووح). قارەمانانی حەماسەکان پاڵەوانانی دێوسیفەتن وەکو (ئاشیل), (ئاترە) و (ئۆریست). و قارەمانانی درام خەڵکانی ئاسایین. وەکو (هاملیت), (ماکبێ) و (ئوتیللۆ). شیعری لیریکی ئایدیال لە بەرچاو دەگرێ, حەماسە شکۆ و گەورەیی و درام واقیع. بەهەرحاڵ دەبێ ئەوە بگوترێ کە ئەم شیعرە سێ سەردەمییە, لە سێ سەرچاوەی گەورەوە هەڵ دەقووڵێ (تەورات), (هۆمەر) و (شەکسپیر)...

پەراوێزەکان

١- تەنانەت گۆتەی کەڵە شاعیری ئەڵمانی, کە بەرهەمەکانی وی لە سەرهەڵدان و پەیدا بوون و خەملێنی قوتابخانەی رۆمانتیزمدا کاریگەری یەجگار زۆریان هەبووە, لە کتێبی (ڤارتەردا) کە گەورەترین بەرهەمی رۆمانتیکی ئەوە, بەشێك لە شیعرەکانی (ئوسیان)ی وەکو خۆی تەرجەمە کردووەو لە کۆتایی کتێبەکەدا دایناوە. و مادام دوستال-ی رەواجدەر و هاندەری رۆمانتیزم لە فەرەنسادا, ئەم بەیتە چکۆلەیەی لە هەموو بەرهەمەکانی (هۆمەر) بە بالاتر زانیوە.

٢- ڤیکتۆر هۆگۆ پێشەکییەکی بۆ شانۆنامە بەناوبانگەکەی خۆی (کرۆمویل) نووسیوە کە بەخۆی کتێبێکی بچووکە و زۆر لە خودی شانۆنامەکەش بەبایەخترە. پێوستە ئەم پێشەکییە بە پەیڕەو پرۆگرامی قوتابخانەی رۆمانتیك بژمێردرێ. بەم پێشەکییە قوتابخانەی رۆمانتیك دەستی پێکرد و ئەم پێشەکییە بووە مایەی ئەوە کە هۆگۆ بە پێشەنگی رۆمانتیزم بژمێرن.

ریالیزم
Realisme

رۆمانتیزم لە لایەنێکەوە بە هەمان رێگەدا دەڕۆیی کە دەبوایە لە ئایندەدا, ریالیزم بە دڵنیاییەوە بە هەمان رێگەدا بڕوات, واتا لە جیاتی شەرح و شرۆڤەی دنیایەکی مجەرەدی وەها کە شێوەو رەنگەکانی لە پشت پەردەیەك لە یاسا و رێسای سنووردار و داب و نەریتی ئەدەبییەوە تێکرژابێ, دنیایەکی وێنە دەگرت لە شێوەو رەنگی واقیعی خۆی هەبوو, و ئیلهامی لە رابردووی مێژوویی یان قۆناغی هاوچەرخەوە وەردەگرت. بەڵام دوو کۆسپ لە رێگەی گەیشتن بەو مەبەستە هەبوو: یەکەم لایەنی دەروونی و ناوەوەی رۆمانتیزم و دەخالەتی هەستەکانی خودی نووسەر لە بەرجەستەکردنی دنیای دەرەکی, دووەم فەرمانڕەوایی خەیاڵ بەسەر واقیعدا. ریالیزم ئەم دوو لایەنەی قوتابخانەی رۆمانتیکی تێکشکاند و دووری خستەوە. واتا دەبێ ریالیزم بە سەرکەوتنی حەقیقەتی واقیع بەسەر خەیاڵ و هەڵچوونان بێتە ژماردن. بایەخی ئەم قوتابخانەیە زیاتر لەمەدایە کە قوتابخانە ئەدەبییە جۆراوجۆرەکانی دواتر نەیانتوانیوە لە قەدر و ئیحتوباری کەم بکەنەوەو بینای رۆمانی تازەو ئەدەبیاتی ئەمڕۆی جیهان لەسەر بناغەی ئەو رۆنراوە.

(رۆمانتیزمی کۆمەڵایەتی)

لە ساڵی ١٨١٥وە تا ساڵی ١٨٥٠ ژمارەیەکی زۆری فەیلەسوف و کۆمەڵناس و مێژوونووس و رەخنەگر لە دەوری نووسەرانی رۆمانتیك هەبوون کە زۆربەیان پشتیوانیان لە بیروبۆچوونی رۆمانتیکەکان دەکرد, بەڵام جارجارێ هەندێ بۆچوونیان دەردەبڕی کە بەتەواوەتی

پێچەوانەو دژی بیر و باوەڕی رۆمانتیکەکان بوو. تەنانەت هەندێك لەوانە, بەتایبەتی رۆماننووسەکان, خۆیان لە رۆمانتیزم دوور دەگرت و بەجۆرێك دەیاننووسی وەك بڵێی خەبەریان لەو قوتابخانەیە نەبێ.

لەم ماوەیەدا رۆمانتیزمی هەستەوەری خۆبەخۆ تێکدەشکاو رۆمانتیزمی کۆمەڵایەتی رەواجی پەیدا دەکرد. چونکە پاشکەوتنی ئیمپراتۆریەتی ناپلیۆن, هەندێ لە نووسەران دەیانویست کارێك بکەن کە بتوانن سیستەمی کۆمەڵایەتی بگۆڕن. زۆربەی ئەم نووسەرانە رۆمانتیك بوون, لێ فەرقیان لەگەڵ رۆمانتیکە ئیحساساتییەکاندا ئەمە بوو کە فەزڵی (تاك) یان بەسەر (کۆمەڵ)دا نەدەدا. بەپێچەوانەوە هەموو ئەوانە یا سۆسیالیست بوون یا لایەنگری سۆسیالیزم بوون و باوەڕیان وابوو کە پاشاگەردانی کۆمەڵایەتی بەرەنجامی ئەوەیە کە کەمینەیەکی بچووك سەروەت و سامانی وڵات دەگرنە دەست و زوڵم لە زۆربەی جەماوەری خەڵك دەکەن. دەیانگوت لە کۆمەڵگەی باش و رێك و پێکدا, ئەرکی دەوڵەت ئەمەیە کە یەکسانی موڵکداری و سەروەت و سامان بپارێزێ. لێ ئەم ژمارەیە بە زۆری رۆمانتیك بوون چونکە دەیانویست کۆمەڵگەی ئایندە نەك بە شێوەی زانستی و پراکتیکی, بەڵکو بە شێوەی خەیاڵی بونیاد بنەن.

بەڵام بابەتی ئەم نووسەرانە هەمیشە هەر لایەنی رۆمانتیکی نەبوو, و هەندێ جار لە برێ لایەنەوە, لایەنی ریالیستی-شی هەبوو. هەرچەندە ئەو سیستەمە کۆمەڵایەتیانەی کە هزرڤانانی ئەو زەمانە لە بەرهەمەکانی خۆیاندا وەسفیان دەکرد, زۆر لێکدی جیاواز بوون, لەگەڵ ئەمەشدا بەزۆری نوقستان یان خەیاڵی و ناعەمەلی بوون. ئەمە جگە لەوەی کە هیچ یەکێك لەو نووسەرانە ریالیست نەبوون, لێ لێکۆڵینەوە لە مەسەلەکانی ژیان و داوەری دەربارەی ژیان و ئاشنایەتی لەگەڵ تەرزی بیر کردنەوەی ئازادا دەبووە مایەی ئەمەی کە ئیدی نووسەران لە پشت پەردەی وەهم و خەیاڵاتەوە تەماشای دنیا نەکەن, بەڵکو هەوڵیان دەدا تا رووداوەکانی ژیان, پەیوەندی بە هەر چینێك و هەر ژینگەیەکەوە هەبێ وەکو خۆی شرۆڤە بکەن و نیشانی بدەن.

(کاریگەری بالزاك)

لەم سەروبەندەدا بالزاك بە نووسینی زنجیرە بەرهەمێکی خۆی بەناونیشانی (کۆمیدی مرۆڤانی) هەنگاوێکی تازەی لە بواری ئەدەبدا نا, و وێڕای ئەوەی کە نیازی دامەزراندنی قوتابخانەی نەبوو و تیۆری نووس نەبوو, بوو بە پێشەنگی بێ هەڤڕکی نووسەرانی ریالیست. بالزاك-یش لە هەمان کۆمەڵگەدا دەژیا کە نووسەرانی رۆمانتیکی لە باوەشی خۆیدا پەروەردە کردبوو, بەڵام ئەم نووسەرە لە جیاتی ئەوەی کە خۆی تەسلیمی خەیاڵات و حەسرەت بکات و دووچاری نەخۆشی قەرن ببێ و بۆ هەڵاتن لە ژینگەی خۆی دەستەوداوێنی پێشینان بکەوێ و پەنا وەبەر سەدەکانی ناڤین بەرێ, کۆمەڵگەی خۆی بە هەموو تایبەتمەندی و نهێنییەکانییەوە, و بە هەموو داب و نەریت و چاکی و خراپییەکانییەوە لە بەرهەمەکانی خۆیدا نیشان دا. ئەوەی کە تا ئەو رۆژە نووسەرانی رۆمانتیك لێی بێ ئاگا بوون, واتە کاریگەری و دەسەڵاتی پارەی لە کۆمەڵگەی ئەو زەمانەدا پێشان دا. لەو پێشەکییە سێ لاپەڕەییەدا کە بۆ چیرۆکی (کیژی چاو زێڕین)ی نووسیبوو, پاریسی بە هەموو چینە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکانەوە نیشانداوەو دەڵێت:"ئەمانە یان زێڕیان گەرەکە یان کەیف و خۆشی!" هەروەها دەڵێت: "لە پاریسدا خۆشەویستی هەوەسێکە و کینە شتێکی بێ هودەیە. لەوێندەر مرۆڤ جگە لە ئەسکەناسی هەزار فرانکی کەس و کاری تری نییە و جگە لە بانقی رەهنی دۆستی نییە."

بالزاك دەیزانی کە ئەوەی نووسەران و شاعیرانی رۆمانتیك تا ئەو زەمانە گوتویانە چیتر بەکار نایەت. لە ساڵی ١٨٤٠دا لە پێشەکی "چەند دیمەنێکی ژیانی تایبەتی"دا روونی کردووەتەوە کە لە نووسینی رۆمانتیکاندا: "هەموو نێوەرۆکەکان تەواو بووەو هەموو شێوەو فۆرمەکان کۆن بووەو سواوە" و نیشانی داوە کە کاری رۆماننووس لەم قۆناغەدا شتێکی دیکەیە: دەبێ کۆمەڵگەی خۆی شی بکاتەوەو (نموونەکان)ی ناو ئەم کۆمەڵگەیە نیشان بدات, و گوتویەتی کە کاری نووسەر لە روویەکەوە لێکچوونێکی زۆری لەگەڵ کاری (مێژوونووس)هەیە و لە راستیدا نووسەر "مێژوونووسی داب و نەریت و ئەخلاق"ی خەڵك و کۆمەڵگەی خۆیەتی. ئەگەر دوو جۆرە گیانلەبەر لە دوو شوێنی جیاواز لە رووی ئاو و هەواوە وەربگرین ئەوا گیانلەبەری یەکێك لەو دوو شوێنە, لە ژێر کاریگەریی ئاوو هەوای ئەو شوێنەدا

رەفتار و سیفەتی تایبەتی پەیدا دەکات. بەشەریش زادەی کۆمەڵگەی خۆیەتی و هەمان ئەو کارەی کە ئاوو هەوای جیاواز دەیکاتە سەر گیانلەبەران, کۆمەڵگەێن جیاوازیش دەیکاتە سەر تاکەکانی کۆمەڵگە. بەڵام چونکە بەشەر بە هەمان سادەیی گیانلەبەران نییە و ئەقڵ و هۆشی هەیە ئەم کاریگەرییانەش بەسەر ئەوەوە قوڵتر و ئاڵۆزترە, و نووسەر نیگارکێشێکە کە سیمای رۆحی تاکەکانی کۆمەڵگەێن جیاواز و چینێن جۆراوجۆری ئەم کۆمەڵگایانە دەگرێت. بالزاك لە پێشەکی (کۆمیدی مرۆڤانی)دا دەڵێت:

"بە رێکخستنی لیستی خەوش و چاکە, و بەدیاری کردنی ئەو شتانەی زادەی هەواو هەوەس و ڤیانانە و بە تۆژینەوەی تایبەتمەندییە ئەخلاقییەکان و بە هەڵبژاردنی رووداوە بنەڕەتییەکانی کۆمەڵگە و بە رێکخستنی نموونان لە رێگەی سیفەت و تایبەتمەندیانی چوون یەکەوە, لەوەیە بگەمە نووسینی مێژوویەك کە مێژوونووسان لێی بێ ئاگا بوونە: "یانی مێژووی داب و ئەخلاقی کۆمەڵگە!"

لە روانگەی بالزاکەوە ژیان بریتییە لە "کۆمەڵێك رووداوو و مەسەلەێن بچووك" کە رۆماننووس دەبێ تا رادەی پێویست گەورەیان بکاتەوەو لەنێو ئەم رووداوانەدا ئەوانەیان هەڵبژێرێ کە دەشێت رەگەزی چیرۆکەکەی ئەو پێکبهێنن. هەروەها دەبێ قارەمانانێ بۆ چیرۆکەکەی خۆی هەڵبژێرێ کە بکرێ ببنە نموونە بۆ هاوتا و هاوشێوەکانی خۆیان. و هەر هەڵبژاردن و ئەفراندنی نموونەێن لەو جۆرەیە کە پێی دەگوترێ تیپیزاسیون. کەسایەتی لەو جۆرە فەرقی زۆرە لەگەڵ تاکی ئاساییدا, وەکو (سیزار بیروتو) یا (ڤەترین) کە لە کەسانی ئاسایی باڵاترین. لێ بەلزاك "حەقیقەت لە تەبیعەتدا" لە "حەقیقەت لە ئەدەبیات"دا جیا دەکاتەوە. یەکەمیان هەندێ جار بە ئەندازەیەك زبرە کە ناکرێ بخرێتە ناو کارێکی ئەدەبییەوەو خوێنەر نارەحەت نەکات, کەواتە نووسەر بە ئەفراندنی "نموونە"ی دڵخوازی خۆی, دەبێ حەقیقەت لە چەند نموونەیەکی واقیعی و زیندووەوە وەربگرێ و بەگوێرەی زەوق و هونەری خۆی تێکی هەڵشێلێ و "نمونە"ی ئایدیاڵی خۆی لێ دروست بکات.

ئەمانە هەندێ لەو مەسەلانە بوون کە بالزاك لەبن دێڕی لاپەڕەکانی بەرهەمەکانی خۆیدا خستنییە روو و بەمجۆرە بینای رۆماننووسی نوێی لە ئەدەبیاتی ئەوروپادا دامەزراند. هەڵبەتە بالزاك ئەو دەرفەتەی بۆ هەڵنەکەوت کە بیر و باوەڕی خۆی بە شێوەی یاسا و رێسا و بنەمای

قوتابخانەیەك ڕێك بخات و لەپاش خۆی بەجێی بێڵێ, بەڵام ئەو تۆژینەوانەی کە پاشان کران ئەوەیان سەلماند کە کارەکانی بالزاك لە کاری هەر کەسێکی دیکە کە یاسا و ڕێسا بۆ ئەدەبیات دابنێ زیاتر بووە.

جەنگی ڕیالیزم

ئەوەی مایەی سەرنجە و پێویستە لێرەدا ئاماژەی بۆ بکرێ ئەمەیە کە ڕیالیزم, لە هەوەڵەوە کاردانەوەیەك بوو کە دژی ڕێبازی "هونەر بۆ هونەر" هاتە ئاراوە. بەڵام جەنگی ڕیالیزم لە هەوەڵەوە لە مەیدانی ئەدەبیاتدا دەستی پێنەکرد, بەڵکو ئەم جەنگە لە مەیدانی نیگارکێشیدا دەستی پێکرد. پێشەوای ڕیالیزم لە بواری نیگارکێشیدا (گۆستاف کوربیە ١٨١٩-١٨٧٧) بوو کە دەیگوت: "ئامانجی هونەر بۆ هونەر, بێهودە و پووچە." کوربیە کە لە پێشانگا ڕۆمانتیکییەکانی نیگارکێشیدا گاڵتەیان بە بەرهەمەکانی دەکرد, کەوتە بەرەڤانی لە خۆی و پیشانگایەکی بۆ بەرهەمەکانی خۆی کردەوەو بەمە دەستی بە ململانێ دەگەڵ هەڤڕەکەکانی خۆیدا کرد. ئەم ململانێ سەختە, کە لە ساڵی ١٨٤٨وە تا ساڵی ١٨٥٠ی خایاند بە سەرکەوتنی کوربیە شکایەوەو توانی رای گشتی بە قازانجی خۆی گەڵاڵە بکات. ئەم سەرکەوتنە لە واری ئەدەبیاتیشدا کاری خۆی کرد و کۆمەکێکی گرینگی بە نووسەرانی ڕیالیست کرد.

ڕیالیزم وەکو قوتابخانەی ئەدەبی, بەر لە هەر شوێنێکی دیکە, لە فەرەنسادا هاتە ئاراوە, بەڵام دامەزرێنەرانی قوتابخانەی ئەدەبی ڕیالیزم ئەم نووسەرە گەورانەی کە ئەمڕۆکە ئێمە دەیانناسین نەبوون, بەڵکو کۆمەڵە نووسەرێکی مامناوەندی بوون کە ئێستا شۆرەتێکی ئەوتۆیان نییە. ئەم نووسەرانە بریتی بوون لە: شانفلوری و مورژیە و دورانتی.

ناوی ڕیالیزم و یاساکانی قوتابخانەی ڕیالیزم یەکەمجار شانفلوری, لە ساڵی ١٨٤٣دا لە یەکەمین نووسینەکانی خۆیدا هێناویەتە ئاراوە. لە (مانیفێستی ڕیالیزم)دا نووسیویەتی: "ناونیشانی ڕیالیست دەدرێتە پاڵ من, وەکو چۆن ناونیشانی ڕۆمانتیك دەدرێتە پاڵ نووسەران و شاعیرانی ساڵی ١٨٣٠". شانفلوری نکۆڵی لە هەموو شێوەو جۆرە نووسەرییەك کرد کە تا ئەو زەمانە هەبوو. زۆر بە توندی کەوتە سەرزەنشتی ئەوانەی کە ڕۆمانیان کردبوو بە جۆرە ئیدیعانامەیەك و لاف و گەزافنامە, هێرشێکی توندی کردە سەر نووسەرانی وەکو ئۆجین سو و

ئالکساندەر دۆما کە پشتیان کردبووە ڕووداوەکانی ژیان و خۆیان تەسلیمی خەیاڵاتی بێ پایان دەکرد, هەموو ئەو ڕۆمانە, خەیاڵیانەشی ڕەت کردەوە کە بە شێوازی (جورج ساند) دەنووسران.

جا لەو بەینەدا تەنیا ڕێچکەی (بالزاك)ی بەگەندە کرد و دەیگوت: "زانین لە ڕای توانین! ئەمەیە باوەڕی من! توانای نیشاندانی داب و نەریت و ڕەوشت و باوەڕ و سیمای ئەو کۆمەڵگەیەی کە تیایدا دەژین. خۆڵاسە, داهێنانی ئەدەبی زیندوو! "ئەمە مەبەست و ئامانجی منە" و لە سەری دەڕوات: "قوتابخانانی ئەدەبیم خۆش نەگەرەکە, ئاشقی شێوازان نیم و کلێشە و قەراردادی پێشوەختە و ئامادەم حەز لێ نییە, بۆ من زەحمەتە خۆم لەناو چوار دیواری کلێسای ڕیالیزمدا حەپس بکەم, من لە هونەردا جگە لە خلوسیەت و بێگەردی شتێکی دی ناناسم."

لە ساڵی ١٨٥٢دا بە شێوەیەکی بنجبڕتر بنەماکانی بیر و باوەڕەکانی خۆی خستە ڕوو و گوتی کە ڕۆماننووس دەبێ لە پێشدا وەزع و حاڵی بێرونی تاکەکان بخوێنێتەوە, شتی زۆریان لێ بپرسێت و گوێ لە وەڵامەکانیان بگرێ, لە داب و نەریت و خوو خدەیان ورد بێتەوە, پرسیار و تاقیب لە دراوسێکانیان بکات, پاشان هەموو ئەم زانیاری و بەڵگانە بە سەلیقە و ڕێبازی خۆی کورت بکاتەوەو لە نووسینی چیرۆکدا سوودیان لێ وەربگرێ. بەمجۆرە کاری نووسەر شێوەی جۆرە لەزنووسین و وێنەگرییەکی هەمەلایەنە دەگرێتە خۆ. و لە هەر جۆرە خەیاڵ و فەنبازییەك دوور دەکەوێتەوە. شانفلوری و (دورانتی) هاوڕێ و موریدی کە دژی ڕۆمانتیزم هەستابوون, هەندێ دیمەنێن ژیانی وردە بورژوایان و عەوامی خەڵکیان هەڵبژارد و لە بەرهەمەکانی خۆیاندا بەرجەستەیان کرد. لەناو ئەم نووسەرانەدا (دورانتی) زیاتر بایەخی بە ژیانی کۆمەڵایەتی و داب و نەریتی خەڵکی داوەو هەوڵی دەدا کە هونەرەکەی بۆ کۆمەڵگە بەسوود بێ. دورانتی گۆڤارێکیشی بەنێوی (ڕیالیزم) بڵاو کردەوە و لەوێدا زۆر بە توندی هێرشی کردووەتە سەر پارانسییەکان. دورانتی و هاوکارەکانی هێرشی توندیان دەکردە سەر ڕۆمانتیکەکان: "هۆگۆ" یان بە "دێو" و "موسیە" یان بە "سێبەری دون جوان" و "گوتیە" یان بە "پیرەمێری ساویلکە" ناو دەبرد. دەیانگوت: **"شاعیران نزمترین لێبۆکی دنیان"** ئەوەندە لەشیعر بێزار بوون کە دورانتی بە سوعبەتەوە ڕەشنووسی یاسایەکی چەند مادەیی نووسی کە بە پێی ئەو یاسایە هەرکەس شیعر بڵێ ئیعدام دەکرێت.

گۆڤاری ریالیزم دوای پێنج هەیڤان وەستا, بەڵام وەستانی گۆڤارەکە خەباتی ریالیستەکانی رانەگرت و دورانتی لە وتارێکیدا کە بە بۆنەی وەستانی گۆڤارەکەوە بڵاوی کردەوە, نووسی: "ریالیزم مرد, بژی ریالیزم!"

ئەم نووسەرانە جگە لەو یاسا و رێسایانەی کە بۆ ریالیزمیان دانا و جگە لەو تێوریانەی کە لەو بوارەدا نووسیان کەوتنە بیری ئەوەش کە بەرهەمێن ریالیستی بنووسن و ئەوە بوو هەندێ رۆمانانیان نووسی کە هیچیان بایەخ و ئیحتوباریان پەیدا نەکرد. بەتایبەتی شانفلوری کە سوور بوو لەسەر ئەوەی بەشوێن پێی پاکی بالزاك دا هەنگاو بنێ.. برونتیر رۆشنبیری ناوداری فەرەنسی باوەڕی وایە کە "ئەو پیاوێکی ئازا لێ ئۆمی بوو, لە ناخی دڵەوە ستایشی بالزاکی دەکرد, بەڵام ئەوەی کە توانیبووی لە کۆمیدی مرۆڤانییەوە فێری بێ, لاسایی کردنەوەیەکی تورەهات زیاتر نەبوو و ئەوەی بەلای ئەوەوە لە بەرهەمەکانی بالزاکدا گرنگ دەهاتە بەرچاو بوونی وردە بۆرژوایان و پیرە کچان بوو."

ئەوەی پێویستە دەربارەی ئەم نووسەرانە بگوترێ ئەمەیە کە ئەمانە نووسەرێن پلە یەك نەبوون, لێ بوونی هەردووکیان لەناو رەوتی گەشەکردن و پێشڤەچوونی رابوونی ئەدەبی ئەو سەردەمەدا کاریگەرییەکی زۆری هەبوو و بێگومان بەبێ بوونی ئەوان راپەڕینی ریالیستی ئەو جۆش و خرۆش و گەرم و گوڕییەی بەخۆوە نەدەبینی و بەو خێراییە نەدەگەییە ئاستی کەماڵ.

(بالزاك و ستاندال)

تا ئەو زەمانە بۆچوونی جیاواز دەربارەی بالزاك و ستاندال هەبوو. بالزاك دۆستی رۆمانتیکەکان بوو, لێ ستاندال حەزی لە رۆمانتیکەکان نەدەکرد و گاڵتەی پێ دەکردن, بەم حاڵەشەوە لە بەرهەمەکانی ستاندال دا خەیالاتێك دەبینرا کە لە خەیالاتی رۆمانتیکەکانەوە دوور نەبوو. ژمارەیەك بالزاك-یان بەگەورەترین نووسەری رۆمانتیك دەژمارد و نەیاندەتوانی بەرهەمەکانی ستاندال لە بەرهەمێن رۆمانتیکەکان دابڕن. بەڵام پاش جەنگی ریالیزم و ستایشی شانفلوری بۆ بالزاك, پسپۆڕ و شارەزایانی گەورەی وەکو (سەنت بوف) و (تن)ش ستایشی بەرهەمێن ستاندال و بالزاك-یان کردو کەوتنە راڤە و شرۆڤەی ریالیزمی ئەوان. خودی ئەم رەخنەوان و رۆشنبیرانەش لە هەمبەر ئەو کەسانەدا کە بەرەڤانیان لە رۆمانتیك و

کلاسیکەکان دەکرد, لایەنی واقیعیەتیان گرت و ریالیزم بەلای ئەوانەوەو بۆ ئەوان بوو بە قوتابخانەیەکی ئەدەبی هەڵبژاردە. دەبێ ئەوەش بگوترێ کە ئەو جووتە لە ریالیزمەوە بەرەو ناتورالیزم دایانکێشابوو, بەڵام چونکە خودی ئەوان بابەتی باسکەی ئێمە نین بۆیە بەو ئاماژەیە واز دێنین.

(گۆڕانی ئەدەبیات)

هەڵبەتە ناکۆکییەك لە نێوان ریالیزم و رۆمانتیزم دا هەیە, دەبێ بەر لەوەی بکەوینە شرۆڤە و تۆژینەوەی هەر جۆرە مانا و چەمکێك, لە دیارترین وێنەێن ئەدەبیات دا بۆ ناکۆکییەکە بگەڕێین: دەرەجەبەندی ژانرە ئەدەبییەکان تێك دەڕێژێ و تەبیعەتی هەر یەکێکیان دەکەوێتە ژێر رەحمەتی گۆڕانکاری گرنگەوە و هەروەها شانبەشانی ئەدەبیات, ئەو رایەی دەربارەی نووسەر هەیە دەگۆڕێ.

لە هەر سەردەمێك دا یەکێك لە ژانرە ئەدەبییەکان زاڵ دەبێ و ڕەواج پەیدا دەکات و بە هەڵبژاردە دەژمێردرێ, رۆمانتیزم قۆناغ و سەردەمی شیعر بوو وەکو چۆن سەدەی هەڤدە سەدەی تراژیدیا بوو و سەدەی هەژدەیەم سەدەی پەخشانی فیکری بوو. بایەخی رۆمانی رۆمانتیك ئاشکرایە بەڵام ئەم رۆمانە چ رازگۆیی لیریکی بێ, چ رەمز یان داهێنانی دنیایەکی خەیاڵی بێ, لە هەموو حاڵێکدا پتر پەیوەستە بە جیهانی شیعرەوە.

کۆتایی رۆمانتیزم هاوزەمانە لەگەڵ ئاوابوون و نەمانی هێزێن شاعیرانەدا.

تیوفیل گوتیە لە ساڵی ١٨٦٧دا گوتویەتی: "زەوقی زەمان و رۆژگار رووی لە شیعر وەرگێڕاوە." دیارترین شاعیرانی عەسر, کەوتوونەتە دووی زەمینەێن ناشەخسی, گێڕانەوەکاری, شیتەڵکاری یان فەلسەفی. بەرهەمی روبەرت براونینگ جۆرە تەلارکارییەکی رۆشنبیرییە کە پەیوەندی زانستی بە هۆشیارییەوە نیشاندەدا. (ئینۆکاردین)ی تینی سۆن یەکپارچە گوزەشت و لێبوردەییە. شیعرێن شپیتلەری ئەڵمانی حیکایەتی رەزمییە. بەلای کاردوچیی ئیتاڵیاییەوە, سروشت واقیعێکی جوانە کە دەبێ شیبکرێتەوەو مێژوو بابەتێکی شاعیرانەی گرنگە و خەڵکی لە بری ئەوەی لایەنی فەلسەفی بخەنە ئەستۆی شیعر, ئەرکی مەدەنی یان کۆمەڵایەتی لێ بار دەکەن. (ئەلکساندەر پوشکین) کاتێ باسی "هونەر بۆ گەل"

دێتە ئاراوە بە ڕستە مەنشوورەکەی (نیکراسوف) وەڵام دەداتەوە: "تۆ دەتوانی شاعیر نەبی-بەڵام دەبێ هاوڵاتی بی" بەلای هەندێ لە هونەرمەندانی دیکەی ئەم قۆناغەوە, وەکو تیوفیل گوتیە و لایەنگرانی هونەر بۆ هونەر, شاعیری کارێکی سەنعەتکارانەیە و شیعر بەرهەمێکی جەواهێرسازییە. لەگەڵ ئەمەشدا ئامانجی هەموو ئەم کەین و بەینە مەوزوعیەت بەخشینە بە شیعر.. بەڵام جیاکردنەوەی شیعر لە سۆز و گوداز و هەڵچوون و سەراب و تراویلکەی ناوەوە دەکاتە ئەوەی کە شیعر لەخۆی جیا بکەینەوە. چەند شاعیرێك لە شاعیرانی قۆناغی ریالیست هەرچەندێك گەورەبن, خەسڵەت و سیمای فێرکاری, گێڕانەوەکاری, یا ئەخلاقی شیعرەکانیان ئێمە لەوان جیا دەکاتەوەو دەشێت بگەینە ئەم ئامانجگیرییەی کە شیعر لە قۆناغی نێوان ڕۆمانتیزم و سەمبولیزمدا, بۆ ماوەیەك لە خەودا بووە.

سەردەمی ریالیست سەردەمێکی ڕەخنەوانییە. بە چەکی هۆشیاریی ڕۆشنبینانە بەرانبەر فەرمانڕەوایی و زاڵی حەساسیەتی زەینی و هێزی خەیاڵ دەوەستێتەوە. نیتشە سەردەمەکەی خۆی ناودەنێ سەردەمی "ویستی بێ پایانی گەیشتن بە ئاگایی". تین-ی فەیلەسوفی فەرەنسی دژی (خەون و تەجرید) هەڵدەستێ, (رینان) نووسەر بەهاوتای فەیلەسوف و هزرڤان دەزانێ و دەڵێت: "کاتێ کە نووسەر بتوانێ ئەوەی بنجبڕە بنجبڕی بژمێرێ, لە گێن بەلەگین بزانێ و ئەوەی کە مومکینە بە مومکینی بخوێنێتەوە, دەبێ ویژدانی ڕەحەت و ئاسوودە بێ." و دەبێ ئەوە بگوترێ کە زەمینەی بنەڕەتی ئەم قۆناغ و سەردەمە, ئەم فەیلەسوف و نووسەرانە بە زەبری بەرهەمی خۆیان لە بوارێن ڕەخنە, مێژوو و دۆز و مەسەلانی دیکەدا خۆشیان کردووە: ئەسڵی ئەنواعەکەی داروین, دەرسەکانی فەلسەفەی پۆزۆتیفزمی ئوگوست کونت, هەوەڵێن بنەما-ی سپینسەر, پرت رویالی سنت بوف لە جوملەی ئەو بەرهەمانە بوون.

وێڕای ئەمەش لە سیستەمی داهێنانی ئەدەبی دا, پێشکەوتنی ڕۆمان حاشا هەڵنەگرە. قۆناغی ڕۆمانتیك چەند ڕۆماننوسێکی بەخۆوە بینی بوو, بەڵام ساڵانی ١٨٥٠ تا ١٨٩٠ لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاوادا, سەردەمی ڕۆمانە. چ لە رووی چۆنی و چ لە باری چەندییەوە ڕۆمان لە پلەی یەکەمی گرنگی و بایەخدا بوو.

(ڕۆمان و بێرونگەرایی)

ریالیزم بە پلەی یەکەم کەشف و دەربڕینی واقیعێکە کە ڕۆمانتیزم یان گوێی نەدەدایێ یان مەسخی دەکرد. جا لەم قۆناغی فەرمانڕەوایی زانست و فەلسەفەی پوزۆتیفزمەدا. ڕۆمان ناتوانێ بوونی خۆی بسەلمێنێ مەگەر بەوەی کە وەهم و خەیاڵ وەلاوە بنێ و پەنا وەبەر دیتن بەرێ. فلوبێر دەڵێت: "ڕۆمان دەبێ هەمان ڕێچکە و ڕێبازی زانست بۆخۆی هەڵبژێرێ." تین دەڵێت: "ئەمڕۆکە ڕۆمان و ڕەخنە یان ڕەخنە و ڕۆمان زۆر لێکدییەوە دوور نین. هەردووکیان بریتین لە لێکۆڵینەوەیەك یان خوێندنەوەیەك دەربارەی مرۆڤ." هەموو ئەو شتانەی کە لە ڕۆمانتیزم دا, شتی ناواقیعی لە جێی واقیعی دادەنا: "وەکو میتافیزیقا, فانتازیا, خەون, ئەفسانە, جیهانی فریشتە, جادوو تاپۆیان" بۆیان نییە بێنە ناو قەڵەمڕەوی ریالیزمەوە.

هەڵبەتە بایەخدان بەسەرزەمینانی دیکەو زەمان و ڕۆژگارانی دیکە (سەفەر لە شوێن و سەفەر لە کات)دا کە لە تایبەتمەندییەکانی ڕۆمانتیزم بوو, هیچیان (شوێن و کات) لە ئەدەبیاتی ریالیستی دا نەسڕاونەتەوە. لێ سەفەری واقیعی و دیتنی ئەو سەرزەمینانە شوێنی ئەو سەرزەمینە دوورە دەستەخەیاڵییانەی گرتووەتەوە: فلوبێر بەر لە نووسینی (سالامبو) بۆ (تونس) سەفەر دەکات. هەڵبەتە لەبەر ئەوەی سەفەر لەناو یەك وڵاتدا ئاسانترە لە سەفەر بۆ وڵاتانی دوورە دەست, ڕۆمانێن نووسەرانی ریالیست زیاتر شەرح و راڤەی شار و گەڕەکەکانی وڵاتی خۆیان دەگرێتەوە. (بۆ نموونە, نۆرماندی لە بەرهەمەکانی فلوبێر و موپاسان, بری لە بەرهەمەکانی جورج ساند, ستۆکهۆڵم لە بەرهەمەکانی سترینبرگ, سیسیل لە بەرهەمەکانی ورگا, ڕۆمانی لە بەرهەمەکانی ئەمنیسکودا شوێنی گرنگیان گرتووە.) هەروەها مێژووش سەرچاوەو ئیلهامبەخشی زۆر بەرهەمی ریالیستییە. لە (سالامبۆ)ی فلوبێرەوە بیگرە تا دەگاتە ڕۆمانەکانی (هنریك سینکویچ) کە پۆڵەندای نێوان ساڵانی ١٦٤٨-١٦٧٢ سەر لەنوێ دروست دەکاتەوە. بەڵام ڕۆماننوسی ریالیست, مێژووش وەکو سەرچاوەیەکی هوشیاریی ورد وەردەگرێ نەك سەرچاوەیەك بۆ خەیاڵڕێسی. جا لەبەر ئەوە ئەو رابردووەی کە لە بەرهەمێن ریالیستیدا دەخرێتە روو زیاتر رابردووی نزیکی کۆمەڵگەیەکە کە خودی نووسەر سەر بەو کۆمەڵگەیەیە. شانفلوری لە ساڵی ١٨٧٢دا بەمجۆرە پێناسەی ریالیزم دەکات: "مرۆڤی ئەمڕۆ, لە شارستانیەتی تازەدا." و موپاسان لە ساڵی ١٨٨٧دا وێنەیەکی دیکەی ئەو پێناسەیەمان

دەداتێ:"دۆزینەوەو پیشاندانی مرۆڤی هاوچەرخ وەکو چۆن هەیە." بە کورتی و کوردی بلیمەتی نووسەری ریالیست لە خەیاڵڕێسی و داهێناندا نییە, بەڵکو لە سەرنجدان و دیتندایە.

ناتوانرێ رۆمانتیزم و ریالیزم وەکو دوو قوتابخانەی (ناواقیعی) و (واقیعی) لە بەرامبەر یەکتردا دابنرێ. رۆمانتیزم جیهانی هەست پێکراوی کەشف کردووە و لە راستیدا سەرەتایەکە بۆ ریالیزم. بەڵام رۆمانتیزم کاتێ سەروساخت لەگەڵ واقیعدا پەیدا دەکات بە پەلە و زەینیانە مامەڵەی لە تەکدا دەکات. ریالیزم بە هەمان شێوە جێی رۆمانتیزم دەگرێتەوە کە شیکاری و شرۆڤە جێی لێکدان (ترکیب) دەگرێتەوە و دۆزینەوە و تاقیبی ورد جێی ئیلهامی سەرانسەری دەگرێتەوە. ریالیزم لایەنگری شیتەڵکردنەوەی وردە بەشەکانە, کاتێ بالزاك دەنووسێت: "تەنیا شیتەڵکردنەوەی جوزئیات دەتوانێ بایەخی پێویست بەو بەرهەمانە ببەخشێت کە بە درشتی رۆمان خوێنراونەتەوە." و کاتێ ستاندال باسی "رووداوی بچووکی واقیعی) دەکات, لە راستیدا هەردووکیان هەواڵی ریالیزم رادەگەیەنن. (واترلۆ)ی هۆگۆ لە (بێنەوایان)دا رۆمانتیکە و (واترلۆ)ی ستاندال لە (دێری پارم)دا ریالیستییە.

ئەم لایەنگرییە لە ئاگایی بابەتی و ورد کە بەسەر ریالیزمی رۆژئاواییدا زاڵە زادەی هەلومەرجێکی هزری و کۆمەڵایەتی تایبەتییە. سەردەم, سەردەمی زانست و هونەرە. هەموو هزرڤانانی مەزنی زەمان هەوڵدەدەن بگەنە رێبازێکی ئاگایی و رێبازێکی پراکتیکی ورد: ناسین و کەشفکردنی دنیا بۆ گۆڕینی دنیایە. هەڵبەتە بۆ ئەم ناسین و کەشف و کەشفکاری و ئاگاداری و زانیاریانە بە هیچ جۆرێ جایز نییە پەنا وەبەر خەیاڵڕێسی و جیهانی خەونان ببرێ. زانستەکان, میتۆدی وردی خۆیان هەس. ئەو یاسایانەی کە لە واری واقیع دا وەدەست هاتوون وەکو سوودمەند بوون, گۆڕان, هەڵبژاردنی سروشتی و خەباتی چینایەتی- لە هەمان کاتدا کە ئیمکانی کارکردن دەربارەی دنیا بە ئێمە دەدەن, رێگەشمان نادەن لە دەرێی ئەواندا هەنگاو بنەین, ناچاری جۆرە قبوڵکردنێکی قووڵمان دەکەن. ئەمەش دروست نییە کە بڵێین سەردەمی ریالیست پاش قۆناغی رۆمانتیك, رەشبینییەکی تێك شکاوە کە لە دوای قۆناغێکی ئومێد و ئیمانەوە هاتووە.

(تیبودە)ی رەخنەگر و فەیلەسوفی فەرەنسی, رۆمانی ریالیستی بە دامرکانەوەی هەڵچوونێك لە قەڵەم دەدا. ریالیزم بە ئەنجامی جۆرە شتێك دەژمێرن کە لە دوای ساڵی ١٨٤٨ و نەمانی

خەونە گەرمەکانەوە هاتۆتە دی. هەڵبەتە گومان لەمەدا نییە کە جۆرە رەشبینییەکی ریالیستی هەیە. (رنان) دەڵێت کە حەقیقەت خەمناکە و (نیتشە) حەقیقەت بە مەرگبار دادەنێ. رۆمانتیزمی فەرەنسە بە (سەرهەڵدانی مەسیحیەت)ی شاتۆبریان دەست پێدەکات کە دەربڕی باوەڕە, لێ وەڵامی ریالیزم بۆ ئەم قۆناغە کتێبی (مێژووی سەرچاوەکانی مەسیحیەت)ی رنانە کە بەرهەمێکی رەخنەییە و لەسەر بناغەی گومان و دوودڵی رۆنراوە. لە بەرانبەر گەشبینی سیاسی ڤیکتۆر هۆگۆ و لامارتین دا, نەهلیزمی کۆمەڵایەتی فلۆبێر و نووسەرانی دی دێتە ئاراوە. لێ دەشێت پێچەوانەش راست بێ. ئایا رۆمانتیزم لە زۆر بواردا رەنگدانەوەی نائومێدی رەنجان و تۆران نییە؟ لە روانگەی دۆستۆفسکییەوە مرۆڤی رۆمانتیك کەسێکە کە پەی بە پوچی بەهاکانی سەدەی هەژدەیەم بردبێ, ئەو بەهایانەی کە لەو سەدەیەدا دژی بەها کلاسیکەکان وەستابوونەوە. بە بۆچوونی دۆستۆفسکی پەیامی سەدەی ئەو ئەمەیە کە بە باوەڕ و ئیمانێکی (مەزەبی و کۆمەڵایەتی) نۆسازەوە رووبەڕووی ئەو خەمە فەردییە ببێتەوە کە بایرون و لرمانتۆف نوێنەرایەتیان دەکرد.

هەڵبەتە ئەدەبیاتی ریالیستی کۆمەڵگەی هاوچەرخ و پێکهاتەی دۆزەکانی ئەو کۆمەڵگەیە دەکات بە بابەتی خۆی: یانی ئەو کۆمەڵگەیە هەیە و بەرهەمی ئەدەبی ناچار دەکات کە بکەوێتە نیشاندان و شیکردنەوەی. ئەدەبیاتی رۆمانتیك ئەدەبیاتی ئەرستوکراتی و فەردی بوو, خوێنەری تایبەتی و دیاری کراوی نەبوو. لێ لە ناوەندی سەدەی نۆزدەدا کۆمەڵگەیەکی هەمەجۆر دروست بوو. بورژوازی بە شێوەیەکی بنجبڕ شوێنی ئەرستوکراتیەتی گرتەوەو جڵەوی بەڕێوەبردنی راپەڕینی پیشەسازی گرتە دەست و هەر ئەم چینە بوو کە کتێبی دەکڕی و دەیخوێندەوەو سەرکەوتنی شانۆنامەکانی لە هۆڵی شانۆکاندا زامن دەکرد. دنیای هاوچەرخ بواری بەرهەمێن ئەدەبی بوو, هەڵبەتە ئەم بەرهەمانە خاڵە لاواز و سەلبییەکانی هەمان کۆمەڵگەیان دەخستە روو و بەها کۆن و سواوەکانیان دەدایە بەر رەخنە و رەخنەکاری. بەرجەستەترین بەرهەمی ئەدەبی رەنگدانەوەو دەنگدانەوەی نارەزایی بوون. رق و کینە لە بورژوازی بەلای (فلوبێر) و برایانی (گونکور)ەوە نیشانەی زیندوویەتیە. ئیبسن, ستریندبرگ, تورکینیف و تۆڵستۆی لە بەرهەمەکانیاندا بورژوازی سەردەمی خۆیان مەحکوم و تاوانبار دەکەن. یان باشتر وایە بڵێین کە خودی بورژوازی خاڵە لاوازەکانی خۆی ئاشکرا دەکات. کتێبی

(سەرمایە) یان سەربوردێن راوچییەك) لە لایەن کرێکاران و زەحمەتکێشانەوە نەنووسراوە. ئەدەبیاتی کۆمەڵایەتی، ریفۆرمخوازی یان شۆڕشگێڕی، بەری کاری نووسەرانی بورژوازییە. هەروەها (رۆمانێن عامیانە) کە لە ئاخر و ئۆخری دەورانی رۆمانتیکدا سەری هەڵداوە: وەکو هەندێ کاری (ئوجین سو)، (هۆگۆ)، (دیکنز)، (بالزاك) باسی خەڵکی دەکەن و خەڵکی دەدوێنن، هەروەها باسی خەڵکی کوچە و بازاڕ و جەرگەی کۆمەڵگەی لەندەن و پاریس بۆ بورژوازی سەردەمی خۆیان دەکەن و لە راستیدا بە کەشف کردن و ناساندنی بەدبەختی و رۆژڕەشی ئەو رۆژگارە، بورژوازی دەخەنە خانەی مەسئولیەتەکانی خۆیەوە.

فلوبیر و ریالیزم

گەورەتری نووسەری ریالیست لەم قۆناغەدا گوستاف فلوبیرە، مادام بوڤاری کە شاکاری ئەوە، بە کتێبی موقەدەسی ریالیزم دەژمێردرێ. بابەتی ئەم کتێبە چیرۆکێکە کە بەڕاستی لە فەرەنسادا روویداوە و قارەمانانی ناو چیرۆکەکە خەڵکانی ئاسایین و هیچ جۆرە خەیاڵێك دەستی لە خولقاندنیاندا نەبووە. لە دەسپێکی یەکەمین لاپەڕەکانی کتێبەکەوە توانای نووسەر لە بوارەکانی دیتن و تۆمار کردنی راستییەکانی ژیاندا بەرچاو دەکەوێ. لە "مادام بوڤاری)دا هیچ شتێکی خەیاڵی و نائاسایی نابینرێ.

فلوبیر ژیانێکی واقیعی بە قارەمانەکانی بەخشیوەو پاشان تاکو مردن پەیگیری کردوون. بەڵام ئەویش وەکو بالزاك هەرگیز بیروباوەڕی خۆی لە شێوەی یاسا و رێسای بنجبڕدا نیشان نەداوەو نەسەپاندووە. لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ ئاماژە بەوە بکرێ کە هیچ نووسەرێك بە ئەندازەی ئەو دەربارەی هەلومەرجەکانی داهێنانی رۆمان بیری نەکردۆتەوەو مێشکی خۆی نەگوشیوە. نامەکانی ئەو کە یەجگار فرەو هەمەجۆرن پڕن لە باری سەرنج و تێبینییان چ دەربارەی هەلومەرجەکانی کارە داهێنراوەکانی خۆی و پێدا چوونەوەو دووبارە نووسینەوەیان و چ دەربارەی هەلومەرجە گشتییەکانی هونەری رۆماننووسین.

فلوبیر وەکو کاردانەوە لە هەمبەر ئەو رەوتانەی کە پاش ساڵی ١٨٥٠ لە ئەدەبیاتدا پەیدا بوو بوون، ئەو بۆچوونە رەتدەکاتەوە کە رۆمان دەبێ ئامانجێکی ئەخلاقی روونی هەبێ یان لە فکرۆکەیەکی سیاسی یان کۆمەڵایەتی و یان مەزهەبییەوە هەڵقولابێ. وەکو چۆن (بودلیر) و

(پارناسینەکان) گوتویانە، رۆمان وەکو ژانرێکی ئەدەبی، رێك وەکو شێوەکاری، مۆسیقاو یان شیعر سەر بە جیهانی هونەرە. جا بۆیە، دەبێ یەکەمین خەمی رۆماننووس چۆنیەتی نیشاندان بێ. فلوبیر دەڵێت: رەخنە لە نووسەرانی خاوەن شێوازی چاك دەگرن کە فیکری ئەسڵی و ئامانجی ئەخلاقیان فەرامۆش کردووە، وەکو بڵێی ئامانجی پزیشك شەفابەخشین، ئامانجی نیگارکێش وێنەگرتن و ئامانجی بولبول خوێندن نەبێ و بەو پێودانگە ئامانجی هونەریش بەر لە هەر شتێکی دی جوانی نەبێ...

رۆماننووسێك کە رۆمان دەخاتە خزمەتی تێزێکەوە، نەك هەر خیانەت لە پەیامی هونەرمەند دەکات، بەڵکو پایەی هونەر دێنێتە خوارەوەو دەیکات بە شتێکی سواوی بازاڕی و بیەوێ و نەیەوێ لە جیاتی ئەوەی هونەر ئامانجی خۆی بێ دەیکات بە ئەوزار: ئەوزارێکی پڕ سوود بۆ هەدەف و ئارمانێك کە بە زۆری قازانجێکی تێدایە:

وەکیل مەئابی لە هەموو شوێنێ رەگی داکوتاوە، کەڵکەڵەی وتاربێژی، قسەکردن و بەڕەڤانی، خواوەندی هونەر دەبێ بە سەکۆیەك بۆ سەرکەوتنی هەزاران حەسوودی و.. ئاه ئەی ئولەمپ-ی داماو، ئەوانە ئامادەن لوتکەی تۆ بگۆڕن و بیکەن بە مەزرای پەتاتە.

ئایا مەبەستی فلۆبیر ئەمەیە کە رۆمان دەبێ لە هەر جۆرە ئایدیالێکی ئەخلاقی دووربێ؟ نە، بە هیچ جۆرێ نا، چونکە ئەگەر نووسەر جوانیی هونەری بەدەست بێنێ، لە هەمان رێگەوە دەگاتە جوانی ئەخلاقیش و بەمجۆرە سوودمەند و کاریگەر دەبێ:

کەواتە هونەرش وەکو تەبیعەت بە زەبری بەرزی و شکۆی خۆڕسکی خۆی، دەبێت بە کارێکی ئەخلاقی و سوودمەند. کەماڵخوازی و کەماڵ وەکو خۆرێکە کە هەموو لەوتاوییەکانی زەوی رادەکێشێت و وشکی دەکاتەوە.

جگە لەمانە، جوانی خەیاڵ، لە جوانی فۆرم و قاڵب جیا نابێتەوە (بوفون) بۆ یەکەمجار ئەو خاڵەی بەوپەڕی روونی دەربڕیوەو گوتویەتی: "شێواز بریتییە لەو نەزم و بزاڤەی کە مرۆڤ بە بیر و بە خەیاڵەکانی خۆی دەبەخشێت." ئەوەی خەڵکی بە گوێرەی عادەت دەیکەن بە دوو بەشی (فۆرم) و (ناوەرۆك)ەوە لە راستیدا یەك شتن و (فۆرم) و (ناوەرۆك) دوو روانگەی جیاواز و چۆنایەتی یەك کرۆك و جەوهەرن:

شاعیری فۆرمالیست! بۆچی پەیتا پەیتا دەڵێت کە من بریق و باق و زێڕ و زیوم خۆشگەرەکە؟ ئەمانە ووشەی قەبە و قەڵەوو پووک و پووچن و قازانجپەروەران بەسەر هونەرمەندانی واقیعی دا پەخشی دەکەنەوە. من تا ئەو زەمانەی کە کەسێك پەیدا نەبێ و نەتوانێ بە رستەیەك فۆرم و ناوەرۆك لێکدی جودا بکاتەوەو بە جیا جیاو یەك بە یەك نیشانی بدات، من هەر لە سەر ئەم باوەڕەی خۆم دەمێنمەوە کە ئەم دوو وشەیە بێ مانان. هیچ بیرێکی جوان بەبێ فۆرمی جوان و هیچ فۆرمێکی جوان بەبێ بیری جوان بوونی نییە و نابێ.

بەم شێوەیە لە روانگەی فلوبیرەوە، رۆماننووس بە پلەی یەکەم، هونەرمەندێکە کە ئامانج و مەبەستی داهێنانی بەرهەمێکی هونەری تەواوە. لێ ئەم ئایدیالە بەدەست نایەت مەگەر نووسەر وەکو چۆن کە دەربارەی پرسێن جیاواز بیرۆکە پەراگەندەکانی لە مێشکی خۆی دوور دەخاتەوە، بەو ئاوایە کاردانەوە ئیحساساتیەکان و هەڵچوونە شەخسەکانیش لە خۆی بتارێنێ. رۆماننووس دەبێ بەرهەمی (غەیرە شەخسی) بەرهەم بێنێ. لەم گۆشە نیگایەوە هیچ کەسێك بە ئەندازەی رۆماننووس لە شاعیری لیریکی جیاواز نییە. تۆ حەیفت دێ کە سروودی خۆت گوتووە. ئەم کارە رەنگە تاقە جارێك، و لە یەك هاواردا، ئەنجامبەخش بێ، لێ هەر هەوێنێکی لیریکی کە بۆ نموونە بایرون هەیبێ، شەکسپیر بە شێوازی غەیرە شەخسی پەرجووئاسا تێك و پێکی دەشکێنێ و دەیخاتە لاوە... هونەرمەند دەبێ کارێك بکات کە خەڵکی دوارۆژ گومان بکەن کە ئەو نەژیاوە.

ئەوانەی سۆز و گودازی خۆیان لە بەرهەمەکانیاندا بەرجەستە دەکەن، شایستەی ناوی هونەرمەندی واقیعی نین و لەم رووەوە لە روانینی فلوبیرەوە بچووك دەبنەوە:

هەمموو ئەوانەی کە باسی ڤیانی نەبەکامی خۆیان، باسی گۆڕی داك و بابیان، باسی یادگاری ئازیزانیان بۆ ئێوە دەکەن، منداڵیان ماچ دەکەن و لەبەر تریفەی مانگ دا دەگەڕێن، بە دیتنی منالاَن سۆزیان دەجوولێ و دەکەونە ورێنە، لە شانۆدا دەبوورێنەوە و لە بەرامبەر ئۆقیانووسدا دەکەونە رامان و تێفکرین هەمموو لە یەك قوماشن! لیبۆکن! لیبۆك! بۆ وەدەست هێنانی شتێك بەسەر دڵی خۆیاندا تەقڵە لێدەدەن.

ئەم رستەیە دەقاودەق ئاراستەی لایەنی شەخسی و تایبەتی رۆمانتیزمە. هونەر بەلای فلوبیرەوە زۆر نزیکی زانستە و چۆن دانا بێ لایەنانە مامەڵە لەگەڵ ئەو تەبیعەتەدا دەکات کە

دەیخاتە بەر وردەبینی خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەوە رۆماننووسیش دەبێ بەرامبەر بەو بەشەریەتەی کە وێنەی دەگرێ تەواو بێ لایەن بێ و رێگەی سۆز و گوداز نەدات. رۆماننووس، بۆ ئەوەی ئەم وێنەگرتنەی دروست و واقیعی بێ، دەبێ دادپەروەر بێ و سەبارەت بە کاراکتەرانی هەمان بێ لایەنی قازی هەبێ سەبارەت بە لایەنەکانی دەعوا:

ئایا وەختی ئەوە نەهاتووە کە عەدالەت بێنینە ناو هونەرەوە؟ لەو حاڵەتەدایە کە بێلایەنی وێنەگرتن، گەورەیی قانوون و وردی زانست پەیدا دەکات "١" (لە نامەیەکی فلوبیر بۆ جۆرج ساند لە ١٨٦٨/٨/١٠ وەرگیراوە)

وەکو چۆن قازی دەبێ لە هەر جۆرە بەرژەوەندییەك دابڕێ.

رۆماننووسیش دەبێ سەبارەت بەو ژیانەی کە وێنەی دەگرێ بێ لایەن بێ. چونکە ژیان بابەتی کاری رۆماننووسە. کەواتە رۆماننووس دەبێ خۆی لەوە دووربگرێ بکەوێتە بەینی چەکوش و سندانی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە. چونکە بەو خۆپارێزی و دابڕانە رێژەییە دەتوانێ واقیعی دەرەکی وردتر و دروستتر وێنە بگرێ و نیشان بدات. لە ١٥/دیسامبەر/١٨٥٠دا نووسیویەتی کە:

مرۆڤ کاتێ ئاوێتەی ژیان دەبێ، وەکو پێویست ژیان نابینێ. ئەو ئایدیالخوازییەی کە هونەرمەند هەیەتی بۆ ئەو حوکمی قانونی هەیە و ئەمەش رێگەی دەدات کە تایبەتمەندییە گشتییەکانی (نموونە)یەك بە کاراکتەرانی بدات. لە راستیدا جوانی رۆمان لەوەدا نییە کە تایبەت مەندی ریزپەڕ یان بێ وێنەی تاکێك شرۆڤە بکرێ، بەڵکو دەبێ هەر کاراکتەرێکی رۆمان مرۆڤێك بێ بە هەمموو بوونێکی مرۆڤانییەوەو نموونەی گروپە بەشەرێك بێ بەتایبەتمەندییە گشتییەکانیانەوە:

هونەر بۆ وێنەگرتن و نیشاندانی ریزپەڕان (استپناو) نەهاتۆتە ئاراوە... رەنگە ئەو کەسەی مامەڵە لەتەك تۆدا دەکات، زۆر لە جەنابی (گۆستاف فلوبیر) لە بەردلان تر بێ، چونکە حاڵەتێکی گشتی تر و لە ئەنجامدا (نموونەیی)تری هەیە. یەکێك لە لەمپەرە بنەڕەتییەکانی ئەم راستگۆییە (ئیلهامە). فلوبیر تانە و تەشەر نەماوە لەم حاڵەتە ناپایەدار و لەم هێزە رازئامێزەی نەدابێ کە لە نکاودا یەخانگیری نووسەر دەبێ و بەشێوەیەکی کاتی جڵەوی لە دەست دەردێنێ:

پێویستە سڵ لە ئیلهام و هەر شتێکی تری لە بابەتی ئیلهام بکرێتەوە. چونکە ئەمە جۆرە تەرەفداری و جۆشێکی دەستکردە کە مرۆڤ بە ئانقەست لەخۆیدا دەیخولقێنێ و خۆبەخۆ دەرناکەوێت ئەمە جگە لەوەی کە مرۆڤ بە (ئیلهام) ناژی. (پیگاز) (رەمزی ئیلهامە لە ئەفسانەکانی یۆنان دا و لە شێوەی ئەسپی باڵداردایە) زۆرجار لە بڕی ئەوەی لە چوار ناڵە بدات بە رەوتە دەڕوات. هەموو بەهرەی مرۆڤ لەمەدایە کە رەفتاری ئەو بەو شێوەیەی کە دەیەوێ نیشان بدات* (* لە نامەیەکی فلوبیر بۆ لویز کولە, لە ١٣/دیسامبەر/١٨٤٦ وەرگیراوە.)

بە باوەڕی فلوپیر, ئیلهام کە لە هەموو هونەرەکاندا موزیرە, ئەوا لە هونەری رۆماننووسیندا زیانەکەی دووچەندانەیە. چونکە جگە لەوەی کە نایەڵێ نووسەر وشیارانە سوود لە هەموو توانا هونەرییەکانی خۆی وەربگرێ, ئەو سەبر و حەوسەڵە و هەوڵدانانەشی لەلا نایەڵێ کە پێویستە بۆ فەراهەم کردنی کەرەستەی پێویست بۆ بەرهەمەکەی, واتا بەهرەی دیتن و خوێندنەوی هونەری لەلا دەکوژێت. چونکە رۆمان, بەگوێرەی بۆچوونی فلوپیر, تەنیا کارێکی هونەری نییە, بەڵکو لە هەمان کاتدا کارێکی ریالیستییە. چونکە تاقیبی ورد و سەبوورانەی ئەمری واقیع, وردە کارییەکانی ژیانی رۆژانەو نموونەیی و جم و جۆڵ و رەفتارێن نهێنی ئامێز لەگەڵ درەوشانەوە ناگەهانییەکانی خەیاڵ و سەرمەستی تیژتێپەڕدا ئەوەندە سازگارە مەگەر کاری قورس و وردی هونەرمەندی مۆسیقازان لە رەچاوکردنی وەستان و دەنگ دا ئەوەندە زەحمەت و قورس و دژوار بێ.

موپاسان لە پێشەکی (پییر و ژن- ١٨٨٨)دا پەند و ئامۆژگارییەکانی فلوپیر بەزمانی ئەوەوە واهی دەگێڕێتەوە: ئەوەی کە مرۆڤ دەخوازێ دەریبڕێ, دەبێ بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ و زۆر بە وردی بیخاتە بەر وردەبینی سەرنجەوە, تا بتوانێ لایەنێکی لێ بدۆزێتەوەو کەشف بکات کە پێشتر لە لایەن هیچ کەسێکەوە نەگوترابێ. هەرشتێك بگری لایەنێکی پەنهان و دەرنەبڕدراوی هەیە. چونکە ئێمە بەوە راهاتووین تەنها بۆ ئەو شتەی لە بەردەمماندایە سوود لە چاوانمان وەربگرین. بچووکترین شتان لایەنی پەنهان و کەشفنەکراوی خۆیان هەیە... لە سەرمانە ئەو لایەنانە بدۆزینەوە... تەنیا بەمە کاری مرۆڤ جوانی و رەسەنایەتی پەیدا دەکات.

کەواتە رۆماننووس دەبێ بە بەردەوامی بڕوانێتە واقیع و لێی ورد بێتەوە تا تایبەتمەندێین تازەی لێوە هەڵێنجێ و کەشف بکات: ئەو تایبەتمەندییانەی کە چاوانی بێ بەهرەتر و بێ

دیقەتتر ناتوانن بیدینن. بەرە بەرە بەوە ڕادێ کە (ئادەمیزادانی دەوروبەری خۆی بە شێوەی کتێب بدینێ) و بە جۆرە تەقەلایەکی زەینی کە بەزۆری بە ئێش و ژانە "خۆی بە ناخی قارەمانانی رۆماندا دەکات نەك قارەمانەکان بەرەو خۆی رابکێشێت."

بە رامان لەو فرمۆڵەی سەرێ, پیاو پەی بەوە دەبات کە چۆن دوو فاکتەری گرنگی شێوازی فلۆپیر, واتە کاریگەری پەزێری و دیتن, بە شێوەیەکی ناسك دەچنەوە سەر یەك و پەیوەندی پەیدا دەکەن.

لێ ئەو زیانەی کە سەرۆ (ئیلهام) بە سێیەم فاکتەری شێوازی فلۆپیری, واتە (بە فۆرمی) دەگەیەنێ, لە دوو فاکتەرەکەی دیکە کەمتر نییە. لە راستیدا هونەری پەخشاننووس گەلەك دژوارترە لە هونەری شاعیر. چونکە شاعیر پشت بە کۆمەڵێك (یاسای جێگیر) و (هەندێ رێنمایی پراکتیکی دەبەستێ کە زانست و هونەری پیشەکەی ئەو پێك دێنێ) بەڵام: "لە کاری پەخشاندا پێویستی بە هەست کردن هەیە, هەست کردنێکی قووڵ بە جۆرە کێشێکی جیوەیی, بەدەر لە هەر یاسا و رێسایەکی بنجبڕ و جێگیر, پێویست بە کۆمەڵێك تایبەتمەندی و خەسڵەتی زکماك و توانای ژیری, و هەستی هونەرمەندانەی زۆر ناسك و ڕسکاو هەیە تا بتوانرێ لە هەر ساتێکدا جووڵە, رەنگ و ئاهەنگی شێوازی نووسین بە گوێرەی ئەو بابەتەی دەبێ بێتە دەربڕین, بگۆڕدرێ* (لە پێشەکی پییرو ژن, وەرگێراوە کە بە زمانی فلوپیرەوە گێڕدراوەتەوە.).

جگە لەو دژوارییانەی کە پەیوەستن بە (شێواز)ەوە, کۆمەڵە دژوارییەکی دیکەش هەن کە پەیوەندییان بەکاری (پێکهاتەی کەلامەوە) هەیە و زۆریش گرنگن. سەبارەت بە بەشە جیاوازەکانی بەرهەمێك, روونی و هاوئاهەنگی بەرهەمەکە, گواستنەوە لە بەشێکەوە بۆ بەشێکی دیکە و ئەو شتانە, بۆ رۆماننووسی پابەندی هونەر زۆر گیروگرفتی فراوان دەنێتەوەو خودی فلۆبیر زۆری ئەزیەت بەم بابەتەوە دیتووە.

هەڵبەتە شێوازی فلوبیر بەسەرمەشق بۆ هەموو بەرهەمێن ریالیستی نایەتە هەژماردن چونکە فۆرم گەرایی توندڕەوانەی شێوازی فلوبیر دەمانباتە سەر رۆمانێك کە بریتییە لە فۆرمی رووت و ناوەڕۆکە مادییەکەی کە لە رێگەی دیتنەوە بەدەست دێ, یان بە تەواوەتی رەنگ دەبوێرێ یان دەبێتە بیانویەك بۆ (شێواز) بەماناو چەمکە فراوانەکەی ووشە, واتا هاوئاهەنگی ووشە و بونیادی رستە و دەستەواژەکان: واتا هەمان "کتێبێك لەسەر هیچ" کە فلوبیر لە کاتی

دیتنی گەمەی روناکی لەسەر یەکێك لە دیوارەکانی (ئاکروپل) بیری لێ دەکردەوە: رۆمانێکی تەواو موجەڕەد کە هەموو جوانییەکی بریتییە لە پەیوەندی رەنگ و هێڵەکان و بونیادی رستەکان هەموو بوونی پێك دێنێ. بەڵام لەودیوی ئەم خەونەوە کە دەشێت نەیەتە دی, فلوبیر هەوڵی داوە ئایدیالێکی تازە پێشنیاز بکات و ئەویش ئەو یەکێتی و ئارەزووەیە کە تا زەمانی ئەو بە دژی یەك دەژمێردران: وردی و دەوڵەمەندی واقیع گەرایی و زەوقی هونەری خالیسە.

قوتابخانەیەکی بابەتی و ناشەخسی

لە فەسڵی پێشوودا گوتمان رۆمانتیزم قوتابخانەیەکی زەینی یان خودییە, یانی نووسەر خۆی لە رەوتی نووسینەکەی هەڵدەقورتێنێ و لایەنی شەخسی و تایبەتی بە بەرهەمەکەی دەبەخشێ. بەڵام ریالیزم وەکو لەم نووسینەدا باس کراوە, قوتابخانەیەکی بابەتی یان بێرونییە و نووسەری ریالیست لە کاتی داهێنانی بەرهەمدا زیاتر تەماشاڤانە و بیروهزر و هەستەکانی خۆی لەناو بەرهەمەکەیدا دەرناخات. ریالیزم دەخوازێت هەموو واقیع کەشف بکات, بەڵام ئەم هەستە لەلای خوێنەر بخولقێنێ کە ئەمە واقیعە و بەو جۆرە دەردەکەوێ. جا بۆ ئەم مەبەستە پەنا وەبەر هونەری غەیرە شەخسی دەبات. رۆماننووس خۆی لە رازگۆییە سۆزدارییەکان و لە فەلسەفەڕێسی دەپارێزێ. تەنانەت وەکو نووسەری بەرهەمەکەش خۆی لەوە دوور دەگرێ کە لە بەرهەمەکەدا خۆی بنوێنێ. بەم جۆرە لە رۆمانی ریالیستیدا تەنانەت ئەو رێبازەش کە بالزاك لە بەرهەمەکانیا دەیگرتە بەر تەرك کراوە. رۆماننووس ئیدی هەقی ئەوەی نییە دەنگی خۆی تێکەڵ بە دەنگی قارەمانانی ناو بەرهەمەکەی بکات, قەزاوەتیان دەربارە بکات یان چارەنووسیان پێشبینی بکات. ئەو زانیارییە کە ئەو دەربارەی هەر یەکێك لە قارەمانەکانی هەیەتی, رێك بەو ئەندازەیەیە کە قارەمانەکانی تری رۆمان دەتوانن هەیانبێ. جا بۆیە هەرگیز خۆی وەکو بینەری چاك و شارەزا نانوێنێ.. گفتوگۆی نێوان کاراکتەرەکان بەرە بەرە شرۆڤەی رووداوەکە دەکەن و ئەو دیمەن و رووداوەش کە شەرح دەکرێ لە هەمان ساتی گێڕانەوەکەدا روودەدا.

لێ ئەم خاڵەش ئاشکرایە کە نووسەر ناتوانێ بەتەواوەتی بوونی خۆی لە بەرهەمەکەدا بشارێتەوە. هەرچەندە بە زمانی قارەمانەکەوە, بیروبۆچوونی خۆی دەڵێت و لە دروست کردنی دیمەنەکاندا بەرجەستەی دەکات بەڵام چ گومانێك لەوەدا نییە کە ئەو بیروبۆچوونانە هی ئەون.

وەکو چۆن مەتریالیزمی (ماڵباتی روگون ماکار) رەنگدانەوەی هزرێن ئەمیل زۆلایە, (حەتمیەتی مێژوو) لە جەنگ و ئاشتیدا نیشاندەری هزرێن تۆلستۆیە و وێڕای ئەوەی کە ئەم دوو بەرهەمە بە شێوازی ناتورالیستی نووسراون و لایەنی شەخسی و دەروونییان نییە, لێ هزرێن نووسەرەکانیان لە میانەی بەرهەمەکانەوە رێك بە ئەندازەی گەشبینی خێرخوازانەو میهرەبانانەی ڤیکتۆر هۆگۆ لە کتێبی (بێنەوایان)دا ئاشکرایە.

(قارەمانان و بابەتی بەرهەمی ریالیستی)

نووسەری ریالیستی بە هیچ کلۆجێ بە پێویستی نازانێ کە تاکێکی دیار و نائاسایی و یان سەیر, کە جیاواز بێ لە خەڵکانی ئاسایی, بکات بە قارەمانی چیرۆك. قارەمانی خۆی لەنێو خەڵکییەوەو لە هەر ژینگەیەك کە خۆی بیەوێ هەڵدەبژێرێت و ئەم تاکە لە هەمان کاتدا هەم نوێنەری هاونەوعەکانی خۆیەتی و هەم وابەستەی ئەو کۆمەڵگەیەیە کە تیایدا دەژی, لەوەیە ئەم تاکە نموونەی بەرجەستە و کاریگەری کۆمەڵە خەڵکێك بێ, لێ تاکێکی دیار و نائاسایی نییە. بۆ نموونە کاتێ نووسەری ریالیست دەیەوێ جەنگ بکات بە بابەتی کتێبی خۆی, هیچ گومانی تێدا نییە کە بێتە سەر هەڵبژاردنی قارەمان, ئەفسەری بچووك یان سەربازی پێ چاکترە لە فەرماندەی لەشکر, چونکە ئەو سەربازە زۆر لە مەیدانی جەنگ نزیکترە و کاریگەری ئەو ژینگەیە لەسەر ئەو زۆر زیاترە تا لەسەر فەرماندە. و هۆی لایەنگری زەقی ریالیستان لە خەڵکانی (بچووك و بێ بایەخ)ش هەر ئەوەیە.

نووسەری ریالیست سەبارەت بە بابەتی بەرهەمەکەشی, بە هیچ کلۆجێ خۆی بەناچار نازانێ کە وەکو رۆمانتیکەکان عەشق بکات بە بابەتی رۆمان. چونکە لە روانگەی نووسەری ریالیستەوە ئەشقیش دیاردەیەکە وەکو هەموو دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە و لە هیچ دیاردەیەکی دی زیاتر نییە. بۆیە ئاساییە نووسەری ریالیست کتێبێ بنووسێت کە تاقە ووشەیەکی لەبارەی ئەشقەوە تیا نەبێ و لە بری ئەوە باسی هەندێ پرس و مەسەلەێن دیکە بکات کە بایەخیان زۆر لە ئەشق زیاترە. هەروەها رووداوێن بە رێکەوت و دوور لە واقیع و نەگونجاو لە بەرهەمێن ریالیستیدا بەدی ناکرێن, بۆ وێنە هیچ کەسێك بە تاقە ئامۆژگارییەك رەفتار و تەبیعەتی ناگۆڕێ یان هیچ کەسێك لە سوێی عەشقی کەسێکی دی نامرێ. یەکێتیی

دەستکردیان تێدا نییە، بەڵکو ڕووداوەکانیان زنجیرە ڕووداوێکی ئاسایی و زۆرجار کۆمەڵە حەقیقەتێکی ئاڵۆزە کە دوابەدوای یەك ڕوو دەدەن، لێ نووسەری ریالیست هەوڵ دەدا بە کۆمەکی کاریگەری ژینگە و کۆمەڵگە دیوی دەرەوەو ناوەوەی قارەمانەکانی خۆی، و پەیوەندییە سروشتییەکانی نوێی ڕووداوەکان نیشان بدات.

دیمەنسازی لە ریالیزم و ڕۆمانتیزمدا

دیمەن سازی و شرۆڤە و بەرجەستە کردنی ئەو ژینگەیەی کە ڕووداوی تێدا ڕوودەدات لە بەرهەمی ڕۆمانتیکەوە بۆ بەرهەمی ریالیستی جیاوازە.

نووسەری ڕۆمانتیك کاتێ کە دەیەوێ دیمەنی چیرۆکەکەی نیشانبدات هەقی بەسەر واقیعەوە نییە بەڵکو ئەو دیمەنە بەگوێرەی ئەو وەزعە دەخولقێنێ کە بە چیرۆکەکەی خۆیی داوە. و کارێك دەکات کە ئەو دیمەنەش کار لە خوێنەری هەستیار بکات و کاریگەری نووسینەکەی ئەو زیاتر بکات. لێ نووسەری ریالیست کە دیمەنان شەرح دەکات بە هیچ کلۆجێ ئەو مەبەستەی نییە، بەڵکو دیمەنەکان بەم مەبەستە شەرح و شرۆڤە دەکات کە خوێنەر لە ڕێگەی ناسینی دیمەنەکانەوە پتر ئاشنای قارەمانەکان و باری دەروونی و ڕوحی قارەمانەکان بێ. واتە تەنیا ئەو کاتانە دەکەوێتە وەسفی دیمەنەکان کە پێویستی پێی بێ. بۆ نموونە بالزاك لە هەوەڵی کتێبی (بابا گوریو)دا بۆیە هەموو هۆدەکانی ئوتێلەکەی (مادام ڤۆکر) بەو وردییە وەسف دەکات تا ئەوە نیشان بدات ئەو باوکەی بە سۆزەوە هەموو سەروەت و سامانەکەی خۆی بە کیژەکەی بەخشی بوو، لە چ شوێنێکدا دەژیا و ئەو شوێنە دەیتوانی چ کاریگەرییەکی بەسەر باری دەروونی ئەو پیرەمێردەوە هەبێ. یان گوستاف فلوبیر لە ڕۆمانی (مادام بوڤاری)دا بەو مەبەستە ئەو هەموو وەسف و شەرحە دوورودرێژەی شارۆچکەی (یانڤیلی...) دەکات تا ئەوە نیشان بدات کە مەدام بوڤاری چەندێ لەوێندەر دووچاری دڵتەنگی و بێتاقەتی دەبوو. دەنا ئەگەر ئەم بەشە بەزیاد بزانرێ و لە ڕۆمانەکە لابرێ، ئەوا ئەو خوێنەرەی ئەم ڕوونکردنەوەو شەرحە دوورودرێژەی نەخوێندبێتەوە، ناتوانێ پەی بەوە بەرێ کە بۆچی (ئیما) لە کاتی پیاسە و گەڕاندا، دەکەوتە باوەشی ڕودلف، لە ئەنجامدا ئەم کارەی ئەو بە نائاسایی و غەیرە واقیعی تەسەور دەکات و بایەخ و بەهای ریالیستی ڕۆمانەکەی بۆ دەرناکەوێ. ئەم هەوڵ و تەقەللایانە

بۆ گونجاندنی قارەمانەکان و دیمەنەکانی ڕۆمانەکەیە لەگەڵ واقیعدا کە تەنانەت خودی نووسەرە گەورەکانیش دەخاتە ژێر کاریگەرییەوە، تا ئەو ڕادەیەی کە کاتێ (ژۆل ساندو) دەربارەی مەرگی خوشکەکەی خۆی لەگەڵ بالزاك دا قسە دەکات، نووسەری گەورە لە نکاودا خۆی لە قسە نیوەچڵەکانی دۆستەکەی هەڵدەقورتێنێ و دەڵێت: "هەموو ئەم شتانە دەگوزەرێ... دەبێ واقیعی بین. بەڕاست بڵێ بزانم دەبێ ئوژنی گراندە بدرێ بە چ پیاوێك؟"

ریالیزم لە وڵاتەکانی دیکەدا

بەشێوەیەکی گشتی لە ساڵانی ١٨٥٠-١٨٩٠دا مقۆ مقۆ ڕەوت و ڕێبازێك کە زیاتر کاردانەوە بوو بەرامبەر بە ڕۆمانتیزم، لە ئەدەبیاتی هەموو وڵاتانی ڕۆژئاوادا سەری هەڵدا، ئەم ڕەوت و ڕێبازە ماکی شەپۆلی ریالیزمی لەگەڵ خۆدا هەڵگرتبوو کە پاشان (ناتورالیزم)شی بەدوودا هات.

(لە ئینگلیستاندا)

ئەم ساڵانە لە ئینگلیستاندا دەورانی فەرمانڕەوایی و زاڵی هزری زانستی و پێشڕەوانەی (ستیوارت میل و داروین و سینسەر)ە کە لە دنیای ئەدەبدا ڕۆشنبینی ئاگایانەی تاکری لە بەرانبەر وەهم و خەیاڵاتی بایرون دا دادەنێ و بەڵگەنووسی چارلز رید و ویلکی کالینز و بەرهەمی مرۆڤپەروەری جۆرج ئیلیوت دەخاتە جێگەی خەیاڵاتی سۆزئامێزی والترسکوت و دواجار شیعری هزرێنراوو فەلسەفی براونینگ دەخاتە جێگەی غەزەلیاتی پەتی شیللی و کیتس. بەڵام ریالیزمی ئینگلیزی بەجۆرێ نییە کە دەقاودەق بە پاشکۆی ریالیزمی فەرەنسی بژمێردرێ، لە ئینگلیستاندا ریالیزم هاوزەمان بوو لەگەڵ قۆناغی فەرمانڕەوایی شابانۆ (ڤیکتۆریا)دا و ئەم قۆناغە کە بە (قۆناغی ڤیکتۆریا) ناو دەبرێ، یەکێکە لە قۆناغە پڕ بەخششەکانی ئەدەبیاتی ئینگلستان. هەڵبەتە دەبێ ئاماژە بۆ ئەم خاڵە بکرێ کە ریالیزم لە ئینگلستاندا جۆرە دابێکی بەردەوامە (دانیال دیفۆ بە ئەندازەی تاکری ریالیست بوو) و هەروەها چونکە ڕۆمانتیزمی ئینگلیزی بە ئەندازەی ڕۆمانتیزمی فەرەنسا توند و پڕ جۆش و خرۆش نەبوو، کاردانەوەیەکی توندیشی لێ نەکەوتەوە و ریالیزمی ئینگلیزی بە شێوەیەکی

میانڕەوانە دەستی پێکرد و لە دەربڕینی واقیعەکانی ژیاندا پەنای وەبەر تەنز و گاڵتە و گەپ دەبرد. لەلایەکی ترەوە قەرارادە کۆمەڵایەتییەکان کە لە ئینگلستاندا مایەی ڕێزە نەیهێشت کە ئازادییە ئەخلاقییە تایبەتییەکانی ناتۆرالیسم بێتە ناو ئەدەبیاتی ئینگلیزەوە.

لە ساڵی ١٨٣٥دا ریالیزمێکی پوختە و سەربەخۆ لە ئەدەبیاتی ئینگلیزیدا, بەتایبەتی لەواری ڕۆماننووسیدا هاتە ئاراوە. دیارترین نوێنەری ئەدەبیاتی ئینگلیزی ئەم قۆناغە (چارلز دیکنز-١٨١٢-١٨٧٠)بوو کە هەجوی ڕۆمانتیزمی دەکرد, بەڵام لەباری مرۆڤدۆستییەوە هەر پابەندی ڕۆمانتیزم بوو. دیکنز سەر بە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە بوو و ناچار بوو لە منداڵییەوە بۆ وەدەستهێنانی بژێوی کار بکات. تا ساڵی ١٨٧٠ چواردە ڕۆمانی نووسی و بە شێوازە تەنزئامێزەکەی خۆی بەوپەڕی تواناییەوە ژیانی چینەکانی خوارەوەی وڵاتی خۆی گرتووە. هیچ نووسەرێك نەیتوانیوە وەکو ئەو ئەو سیما کاریگەر و زندووانە وێنە بگرێ. ریالیزمی دیکنز لەسەر بناغەی مرۆڤایەتی و بەشەردۆستی ڕۆنراوە. دیکنز بێ نەواو دڵسافان و مناڵانی خۆش دەویست. بەر لەو هیچ نووسەرێکی دیکە نەیتوانی بوو بەو توانا و بەهرەیەوە مناڵانی بچووك بنێتە ناو بەرهەمی خۆیەوەو نەمری پێ ببەخشێت. کەسێك کە ڕۆمانەکانی دیکنز بخوێنێتەوە لە لاپەڕەیەکدا پڕ بە دڵ پێدەکەنێ و لە لاپەڕەیەکی دی دا بەکوڵ دەگری یان بەڕادەیەك هەڵدەچێ کە لەرزی لێدێ. بەرهەمەکانی دیکنز بەتایبەت لە ئەڵمانیادا زۆر بە گەرمی پێشوازی کران و نووسەرانی گەورەی ئەو وڵاتە کەوتنە ژێر کاریگەرییانەوە. ریالیزمی ئاوێتە بە ڕەشبینی, لە ڕێگەی ئەدەبیاتی فەرەنسییەوە لە ئاخر و ئۆخری قەرن دا لەم وڵاتە پەیدا بوو. هەندێ بەرهەم لە ئینگلستاندا بڵاو بووەوە کە بێ پەرواتر بوو و جۆرە کاردانەوەیەکی سەبارەت بە داب و نەریتە ئەخلاقی و کۆمەڵایەتییەکانی دەوڵەتی ڤیکتۆریا تێدا بەدی دەکرا. یەکێك لە نووسەرانی ئەم قۆناغە (جسینگ ١٨٥٧-١٩٠٣)بوو کە بە درێژایی تەمەنی خۆی هەر هەژار و داماو بووە. راستە ئەم نووسەرە لاسایی دیکنزی دەکردەوە بەڵام بەرهەمەکانی لە بەرهەمەکانی دیکنز ڕەشبینانەتر بوو. هەروەها (هنری جیمز١٨٤٣-١٩١٦) یەکێکی تر بوو لەو نووسەرانە, هەرچەندە ئەمریکایی بوو بەڵام لە ئینگلستان دەژیا. بەرهەمەکانی (فلوبیر و تورگینیف)ی دەخوێندەوەو هەوڵی دەدا ئەوان بکات بەسەر مەشقی خۆی. لە ڕۆمانە زۆرەکانی خۆیدا لە هەوەڵەوە ماوەیەك کەوتە شەرحی جیاوازییەکانی نێوان

ئینگلیزەکان و ئەمریکاییەکان. پاشان تا ڕادەیەك بایدیایەوە سەر وێنەگرتن و شیکردنەوەی کۆمەڵگەی ئینگلیزی. (جیمز) تەماشاڤانێکی بێ هەستە, ئاسۆی بینینی سنووردار و تەنگە, بەڵام ڕۆمانەکانی لەباری ڕێکخستنی بابەت و شێوازی نووسینەوە بایەخی خۆیان هەس.

لە ساڵی ١٨٧٥ بەدواوە لە ئەدەبیاتی ئینگلیزیدا کۆمەڵێك ڕێچکە و ڕێبازی تازە هاتە ئاراوە. مەردیت بە دەرونزانی روحانی, سامۆئیل بوتلەر بەیاخی بوون لە میکانیزم, چیستەرتۆن بە باوەڕی بتەوی ئاینییەوە, روبرت لویس ستیڤنسن بە سەرەڕۆیی و هەڵاتن بۆ وڵاتانی دیکە نوێنەر و رابەری ئەو ڕێچکە و ڕێبازە جۆراوجۆرانە بوون.

لە ئەڵمانیادا:

ئەدەبیاتی ئەڵمان پاش مەرگی گۆتە و دوای ئەوەی لە لوتکەی شکۆفایی و گەشەی ڕۆمانتیزمەوە هاتە خوارێ بۆ ماوەیەك وا دەهاتە بەرچاو کە هەموو گوڕوتینێکی خۆی لەدەست دابێ. هیچ بەرهەمێکی بەرجەستە نەهاتە ئاراوە, بەتایبەتی کە ریالیزم وەکو قوتابخانەیەکی سەربەخۆ سەری هەڵنەدا. بەپێچەوانەی نووسەرانی ریالیستی فەرەنسییەوە کە بە هەرا و هەنگامەیەکی زۆرەوە هاتبوونە مەیدان و دژایەتی ڕۆمانتیزمیان دەکرد, نووسەرانی ئەڵمان بەتایبەتی ئەوانەی کە نەفەسێکی ریالیستیان تێدا بوو, هەوڵیان دەدا کە لایەنە ڕۆمانتیکییەکان و تەنانەت کلاسیکییەکانیش لە بەرهەمی خۆیاندا بپارێزن. جا بۆیە بەرهەمێن وەکو (ئیمینزە)ی (تیودور شتورم ١٨١٧-١٨٨٨) کە لەم قۆناغەدا هاتۆتە ئاراوە, زیاتر شەقڵ و مۆرکی ڕۆمانتیکی پێوەیە و هەر ئەمەش جۆرە تایبەتمەندییەکی سەیری پێ بەخشیوە.

(گوتفرید کیلەر ١٨١٠-١٨٩٠) کە خەڵکی زوریخ بوو, هەرچەندە لە شاکاری (هنری کەسك)دا دژی ڕەشبینی ڕۆمانتیك دەوەستێ و باسی زەرووڕەتی گونجان لەگەڵ ژیاندا دەکات, بەڵام ڕۆمانتیزم یەکێکە لە سەرچاوەکانی بەرهەمەکانی. ڕۆمانە گوندییەکانی (کیلەر) شەقڵی سویسرای پێوەیە. بەتایبەتی تراژیدیایەکی ریالیستی هەیە بەناوی (رومیو جولیت لە گوندی)دا کە بە یەکێك لە شاکارەکانی ڕۆمانی گوندی دەژمێردرێ.

لە بورای شیعری ئەڵمانیش دا, لە ماوەی نێوان هنریش هاینە و ستیڤان گیورگی دا هیچ بەرهەمێکی شیعری مەزن بەرچاو ناکەوێ. دەتوانرێ دهمیل بە شیعرە میللییەکانی و هۆڵتز بە

شیعرە مۆدێرنزمیەکانییەوە بە شاعیرانی ریالیست بژمێردرێن. بەڵام ئەمانە شاعیری گەورە نین. شانۆی ئەڵمان پاش قۆناغێکی دوور و درێژ و بێ بەرهەمی (نیورۆمانتیزم) لە سایەی سترینبرگ و ئیبسن و شانۆی ئازادی ئانتوان دا, زنجیرە بەرهەمێکی گرینگی ناتورالیستی هێنایە ئاراوە کە دیارترین نموونەیان بەرهەمەکانی (هاویتمان)ە (وەکو شانۆنامەی "جۆلایان").

لە ئەمریکادا:

رۆمانتیزمی ئەمریکاش وەکو رۆمانتیزمی ئینگلیز پڕە لە رەگەزێن ریالیستی. و ریالیزمی ئەمریکایی لە راستیدا بە درێژەی ئاسایی رۆمانتیزم دەژمێردرێ و هیچ جۆرە دابڕانێکیان لە نێواندا نییە. رێبازی بینین و تەنزی واشینگتون ئیرونیگ, بنجبڕی سەختگیرانەی ئەمرسۆن, وردی شیتەڵکاری کوپەر, زەبت و رەبتی دەربڕینی ئیدگار پۆ, و دروستی بەرجەستەکاری ناتانیل هوترون, و تورو, رەنگ و سیمایەکی تایبەتی بە رۆمانتیزمی ئەمریکایی دەدات. کەچی (والت ویتمن)ی شاعیری رۆمانتیزم بەزەبری فەساحەت و زمان پاراوی و جۆش و خرۆشی خۆی لە راستیدا رۆمانتیك ترین شاعیری ئەدەبیاتی ئەمریکایە.

بەڵام ئەوەی دەبێ لە موتالاّ و خوێندنەوەو شیکردنەوەی ئەدەبیاتی ئەمریکادا لەبەرچاو بگیرێ ئەمەیە کە ئەدەبیاتی ئەمریکا پەیوەندییەکی نزیکی بە ژیانی کۆمەڵگەی ئەمریکاییەوە هەیە. هەندێ کەس گوتویانە کە رۆمانتیزم لە ئەمریکادا لە قۆناغی خۆشگوزەرانیدا گەشە دەکات و ریالیزم لە قۆناغێن قەیران و ئاستەنگاندا سەر هەڵدەدا. بۆ نموونە لوتکە و هەرەتی رۆمانی ریالیستی ئەمریکا لە نێوان سالانی ١٨٨٠-١٩١٠ دابووە, هەروەها مێژووی پەیدا بوون و سەرهەڵدانی نیو ریالیزم لە ئەدەبیاتی ئەمریکادا دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٢٩, واتە بۆ پاش قەیرانی ئابوری و تێشکانی (ڤال ستریت).

لە ساڵی ١٨٧٧دا لە کاتێکا مانگرتنە توند و تیژەکان شارانی (پیتسبورگ) و (شیکاگۆ)یان غەرقی خوێن و ئاگر کردبوو, مەزراداران بەهۆی سفتەبازی خودان بانکەکانەوە لە قوڕی رەش نیشتبوون. کۆچبەران لە خەمی کار پەیدا کردندا بوون, ناڕەزایی لە گەندەڵی سیاسەتوانان گەیی بووە لوتکە. لە ساڵی ١٨٩١دا ئەنارشیتان بێ ئەوەی تاوانیان لە هەراکەی (های مارك)دا ساغ بکرێتەوە لە قەنارە دران. ئەم هەرایە لە نکاودا پیاوێکی وەئاگا هێنایەوە,

ئەم پیاوە بابایەکی پوستونی ئایدیالیست بوو, و ژیانێکی رەبەنانەی بەسەر دەبرد, کۆمەڵێك شیعر و رۆمانی بە شێوازی باوی دەورانی ڤیکتۆریا نووسیبوو, گۆڤاری زۆر موحافەزەکاری (ئەتلەنتیك مونسلی) بەڕێوە دەبرد. ئەم نووسەرە کە (ولیام دین هوفلز)ی ناو بوو, لە کاتێکا تەمەنی لە پەنجا ساڵی تێپەڕی بوو, لە ئەنجامی هەرای ناوبراودا وەئاگا هاتەوەو هەڵوێستی خۆی گۆڕی, کورسی مامۆستایەتی زانکۆی هارڤۆردی رەت کردەوە, بۆستونی بەجێ هێشت و چوو بۆ نیویورك و خووی دایە رادیکالیزم. ئەمە لە باری ئەدەبییەوە بەمانای قەبوڵکردنی ریالیزم بوو. (هوفلز) ئیدی لە رۆمانێکی دا خۆیدا کەوتە وێنەگرتنی سیمای ئەمریکای تازەی سەرمایەداری و پیشەسازی. لە رۆمانتیکیدا کەشیشێك دەبینین کە دەست بە پایەی کەشیشی خۆی هەڵدەگرێ و دەچێتە ریزی کرێکارانی چنینەوە. (هوفلز) هەرزوو لەگەڵ ئەو گروپە لاوە رادیکالیستانە کەوت کە ئەدەبیاتی ئەمریکایان بەرەو ناتورالیزم برد.

هەڵبەتە ئەم ناتورالیزمە وەکو ناتورالیزمی فەرەنسا قوتابخانەیەکی ئەدەبی نەبوو, بەڵکو تەڤگەرێکی هەمەلایەنە بوو کە لە تورەیی و ناڕەزایی جووتیاران و کەرب و کینەی خەڵکی شارستانی دەستبەتاڵ و بێ کارەوە. دژ بە دەوڵەمەندانی تازە پێگەیشتوو, هەڵقوڵابوو. ئەم نووسەرانە لە بەرهەمەکانی خۆیاندا لاسایی رۆماننووسانی فەرەنسایی وەکو (فلوبیر و موپاسان, برایانی کنگور و ئەمیل زولا)یان دەکردەوە. نووسەری ریالیست و ناتورالیست لە ئەدەبیاتی ئەمریکادا سیماو کەسایەتی تایبەتی خۆی هەس: بەزۆری بابایەکی هەژاری سەر بە کەمینەیەکی میللی یان نەژادییە و کارو پیشەی زۆری جەربانددووە و سەرەنجام لە رێگەی رۆژنامەگەرییەوە هاتۆتە ناو جیهانی ئەدەبەوە. کە دەبینی تورە و نائومێدە لەبەر ئەوەیە کە نوێنەری یاخی گەری و بەدبەختیە. ئەو چوار پێنج نووسەرە گەورەیەی کە بە نوێنەری بەرجەستەی ئەدەبیاتی ئەمریکای ئەم قۆناغ و سەردەمە دەژمێردرێن, هەموویان ژیانیان دژوار و ناخۆش بووە. ستیڤن کرین لە ٢٩ساڵیدا مرد, فرانك نوریس لە ٣٢ساڵی و جاك لوندون لە چل ساڵیدا خۆی کوشت. هیچ یەکێك لەوانە دەرفەتی ئەوەیان بۆ نەڕەخسا کە بگەنە لوتکەی هونەری خۆیان. لە بەرهەمەکانی (ستیڤن کرین) جگە لە (نیشانەی سوری دلێری) کە بە شاکاری ئەو دەژمێردرێ و بۆ نووسینی ئیلهامی لە جەنگە نێوخۆییەکانەوە وەرگرتووە, دەبێ

ئاماژە بۆ کارێکی دیکەی ستیڤن بەنێوی (ماگی, کیژە بەرەڵڵاکەی نێو شەقامان)ش بکرێ. ئەم کتێبە بریتییە لە بەسەرهاتی کیژێکی بەرەڵڵای ئیرلەندی کە لە ئەنجامدا خۆی دەکوژێت.

(فرانگ نوریس), لە هەوەڵێن بەرهەمەکانیدا, ناتورالیزمی خۆی ئاوێتەی جۆرە ماکێکی رۆمانتیکی کردووە. و زیاتر کاریگەری ستیڤن-ی پێوە دیارە. کارە هەرە گرینگەکەی ئەو لە بواری ناتورالیستیدا رۆمانێکە بەنێوی MC Teague) ئەمە بەسەرهات و ماجەرای کرێکارێکی کانە لە سان فرانسیسکو کە زیاتر بەرهەمە بەنێوبانگەکەی زۆلا (Assommoir) وەبیر دێنێتەوە. (نوریس) لە بەرهەمی (Octopus)دا کە تەواوی نەکردووە, بەتەواوەتی لەژێر کاریگەری زۆلادایە.

لە نێو ئەم سێ نووسەردا (جاك لوندون) لە هەمووان زیاتر لە ئەوروپا و (لە وڵاتی ئێمەش)دا ناسراوە, و بەرهەمە زۆر و هەمەجۆرەکانی, وەکو: (مارتین ئەدن, دەنگی هۆڤی, کەڵبە چەرموو...) بە بەردەوامی لە ئەوروپا و بەزمانانی جیاواز چاپ دەکرێنەوە. جاك لوندون لاوێتی پڕ لە سەرکێشی خۆی لە باکووری بەفرپۆش و لە (کلوندایك) و لە بەندەرەکانی سان فرانسیسکو دا بەسەر بردووە. لە ساڵی ١٨٩٤دا لەگەڵ (سوپای بێکاران)دا بەرەو واشنگتون رێپەیماییان کرد و پۆلیس پاش ئەوەی رێی پێ گرتن و بڵاوەی پێ کردن, ژمارەیەکی بە بیانووی پایەماڵکردنی چیمەنەکانی سەنا, لێگرتن. هەموو ئەم بەسەرهات و رووداوانە لە بەرهەمە جۆراوجۆرە یاخی ئامێزەکانی ئەودا بەرجەستە کراون.

بەڵام تاکە نووسەرێك کە شێوەو فۆرمی بنجبڕی بە ریالیزمی ئەمریکایی دا (تیودور درایزەر ١٨٧١-١٩٤٥) بوو. ئەم نووسەرە لە بەرهەمەکانی خۆیدا, کە بەناوبانگترینیان بریتییە لە: (سیستەر کزی) و (کارەساتی ئەمریکایی), کارەسات و بەڵاکانی ژێرەوەی کۆمەڵگەی ئەمریکای پێشکەوتووی پیشەسازی دەردێنێ و دەیخاتە بەرچاوی جەماوەری خەڵکی.

هەرچەندە کە درایزەر پیاوێکی ئەوەندە خوێنەوار نەبوو و شێوازێکی پوختەی نەبوو, بە گوتەی یەکێك لە توێژەرانی بەرهەمەکانی ئەوەی دەنووسی کە پێویست بوو بینووسێت و نەیدەتوانی نەنووسێت. لە بەرهەمەکانی درایزەر و هەروەها لە بەرهەمە ریالیستییەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمی ئەمریکادا شتێك هەس کە هەمیشە بەردەوامە و یەکێك لە

تایبەتمەندی و هەڵاوێردەکانی ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئەمریکا: (تیودور روزفیلت) سەرکۆماری ئەمریکا گوتبووی کە: "هەرگیز وەچە نووسەرێك ئەم هەموو جنێوەی بە وڵاتی خۆی نەداوە."

روزفیلت, ئەو نووسەرانەی ناونابوو (حەیابەران). بەڵام واقیع لە سەرووی ئەو قسانەوە بوو. چونکە هەر لە زەمانی سەرهەڵدانی نەسل و نەوەی حەیابەرانەوە جۆرە ئەدەبیاتێکی ئیعترازی و بەدگۆیی سەبارەت بە لاف و گەزافی میللی و (رەوشی ژیانی ئەمریکایی) لە ئەدەبیاتی ئەمریکادا گەشەی کردووەو بە ئارامی بەردەوام بووەو لە ئەنجامدا شەپۆلی جیهانگیری (هیپی) لێکەوتووەتەوە کە ژمارەیەکی زۆری هەرزەکارانی بەلای خۆدا راکێشاوە. بەردەوامبوونی ئەم هەرا و ئاژاوەگەرییە تا رادەیەکی زۆر دەنگدانەوە و رەنگدانەوە و دەربڕی پرەنسیپی رەخنەئامێزی ئەدەبیاتی ئەمریکایە و ئەوە نیشاندەدات کە ئازادی دەربڕین لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا هەمیشە زەمینە بۆ تاك فەراهەم دەکات کە لە بەرانبەر پایەخوازی میللی و رەوتی باوی ژیانی کۆمەڵگەی ئەمریکایی دا بەرەڤانی لەخۆی بکات.

ئەم رەخنە گرتنە لە دیاردەکانی کۆمەڵگەی ئەمریکایی لە بەرهەمەکانی (شیروود ئاندرسون ١٨٧٦-١٩٤١) و (سینکلر لویس ١٨٨٥-١٩٥١)شدا هەر بەردەوام بووە.

بەڵام ئەگەر بمانەوێ بە سیما تازەکانی ریالیزمی ئەمریکا ئاشنا ببین ئەوا دەبێ لە بەرهەمی نووسەرانی پاش ساڵی ١٩٣٠دا بۆی بگەڕێین, واتە لای جون شتاینبك, هەمینگوای, ویلیام فۆکنەر, ئارسکین کالدویل و جان دۆس و... بۆی بگەڕێین کە ئەمە بۆ خۆی باسێکی سەربەخۆ هەڵدەگرێ و ئەم وتارە کورتە لە عۆیەی نایەت.

لە روسیادا:

لە ساڵی ١٨٥٢ لە روسیادا (بەسەرهاتەکانی راوچییەك)ی تورکینیف و (منداڵ)ی لیۆن تۆڵستۆی بڵاو بوونەوە. رۆمان جێگەی شیعری گرتەوە, واتە ئەو هونەرەی لە خزمەتی جەماوەری خەڵکدا بوو, جێگەی هونەری خالیسەی پوشکینی گرتەوە. بەڵام وێڕای ئەمەش دەبێ ئەوە بگوترێ کە رۆمانتیزمی روسی لە جۆرە ریالیزمێك بەدەر نەبوو, واتە ماکێکی ریالیزمی تێدا بوو. شیعری پوشکین جۆرە ریالیزمێکی لیریکی بوو و ئەو بەخۆی دەیگوت: "شیعر تا بەرەو ئاڵمان بچێتە سەرێ ساردتر دەبێ." و بەرەڤانی لە هەندێ بەهایان دەکرد کە

تەواو لە رۆمانتیکەوە دوور بوو. وەکو: بایەخدانی تەواو بە فۆرم و ناوەرۆك و هاتنە دەرەوە لە دەروونی خۆت. کاتێ دۆستوفسکی دەڵێت (هەموومان لە پاڵتۆکەی گوگوڵەوە هاتووینەتە دەرێ) و پوشکین بە گوگوڵ دەڵێت کە بلیمەتی ئەو لەوەدایە (بیهودەیی ژیان دەگۆرێ بۆ هەست...و بێ مانایی و سواوی ژیانی مرۆڤی ئاسایی و هەموو ئەو وردە شتانەی کە ئێمە نایانبینین بەرجەستە دەکات...) لە راستیدا رێنوێنیمان دەکەن کە هەموو ئەدەبیاتی روس بە دیدی ریالستی بخوێنینەوە. لێ ریالیزمی روسی تەواو جیاوازە لە ریالیزمی فەرەنسی. ریالیزمی روسی پیسترین لایەنێن ژیان دەخاتە بەر وردەبینی شیکردنەوە و تۆژینەوە و چیخۆف وتەنی بابەتی ریالیزمی روسی خەڵکانێکە کە جگە لە "خواردن, خواردنەوە, خەوتن و مردن" چ کارێکی دی ناکەن. بەڵام ریالیزمی فەرەنسی بریتییە لە ویستنی هوشیارانەی رۆشنبینی و هوشیاریی بابەتی یان روو بەروو بوونەوەی قەراردادەکان لە واری ئەخلاق و هونەردا. چیخۆف هاواری باوەڕی لەدەست چوو دەکات و ماکسیم گۆرکی هاواری شۆڕش دەکات. ریالیزمی رووسی لە دوو خەسڵەتی سەرەکی و بنەڕەتی ریالیزمی فەرەنسی غافڵە: یەکەم رۆشنبینی کە شەقڵی وەسیلەی هوشیاری بە هەر شتێك دەدات, دووەم هونەر, کە چەمکی شتێکی هونەری بە هەر واقیع و رووداوێك دەدات. ریالیزمی هونەری لە جیاتی ئەوە یا دەربەندی تەواوەتی داب و نەریتە یان دەربەندی پرسیاری روحانی و مەعنەوییە. هەڵبەتە گومان لەمەدا نییە کە رۆماننووسانی گەورەی کۆتایی سەدەی نۆزدەم گرنگترین خەسڵەتێن ریالیزمیان لە سەرانسەری جیهاندا چەسپاند و بوون بە خەسڵەتی جیهانی رۆمان, دۆستۆفسکی و چیخۆف توانایەکی یەجگار گەورەیان لە نیشاندانی جوزئیاتدا هەیە و تۆلستۆی جۆش و خرۆش و هەڵچوونی دەرونی لە رێگەی شیکردنەوەی رەفتارانەوە بەرجەستە دەکات و توانا و بەهرەی بەرجەستە کردنی حسی ئەو بێ نەزیرە. بەڵام رۆمانی روسی, لە هەموو ئەمانە زیاتر (پرسیارە لە خوا). دۆستوفسکی کە باسی (جن زەدە)کانی خۆی دەکات, دەڵێت: "من ویستم پرسیارێك بکەم و ئەوسا بە شێوەیەکی تا بکرێ روون و رەوان لە قالبی رۆماندا وەڵامی بدەمەوە: چۆن دەشێت لە کۆمەڵگەی سەیر و سەمەرەی سەردەمی ئێمەدا نەك هەر یەك نیچایف, بەڵکو نیچایفان پەیدا بن؟ (نیچایف شۆڕشگێڕێکی نەهلیستی روس بوو (١٨٤٧-١٨٨٢) کە ژیانی ئەو هەوێن و سەرچاوەی دۆستۆفسکی بووە لە نووسینی جن زەدەکان دا.)

و کاتێ تۆڵستۆی ئەوە رادەگەیەنێ کە)عەسری رۆمان بەسەر چووە) لەبەر ئەوەیە کە گومانی لەوەیە رۆمان وەکو قالبێك بۆ ئەو پرسیارە ئەخلاقییە بشێت یان دەرەقەتی بێت..

پێویستە ریالیزمی رووسی بەسەر سێ قۆناغدا دابەش بکرێ:

١- ریالیزمی سەرەتا

٢- ریالیزمی رەخنەیی

٣- ریالیزمی سوسیالیستی.

ریالیزمی سەرەتا

ئەم قۆناغە دەبێ بە قۆناغی شکۆی ئەدەبیاتی روسیا بژمێردرێ. ئەدەبیاتی رووسیا لە هیچ قۆناغێکدا وەکو ئەم قۆناغە خاوەنی کەڵەنووسەران و شاکارێن گرانبەها نەبووە.لەساڵی ١٨٤٠وە تا ساڵی ١٨٨٠ شاکارێن ئەدەبی ئەوتۆ لە ئەدەبیاتی روسیادا هاتە ئاراوە کە وڵاتی روسیای گەیاندە لوتکەی شۆرەت و ناوبانگ. وەکو پێشتر ئاماژە کرا ریالیزمی روسی هەوەڵجار بە کورتە چیرۆکی (پاڵتۆ)ی (گوگول ١٨٠٩-١٩٥٢) دەستی پێکرد. ئەم نووسەرە شێوازێکی تەوسئامێزی هەبوو لە جیاتی وێنەی قارەمانانی واقیعی, وێنەیەکی پێکەنیناوییانی دەگرت. بەرهەمەکانی گۆگۆڵ هەجونامەیەکە دژی رەوش و باروودۆخی کۆمەڵایەتی روسیای تزاری . گەورەترین بەرهەمی گۆگۆڵ "روحە مردووەکان"ە کە تەواو نەکراوە. پاش گۆگۆڵ, (گونچاروف ١٨٢٣-١٨٩١) رۆمانی (ئەبلۆموف)ی نووسی و توانی بۆ یەکەمجار بە شێوازی بالزاك, باشترین نموونەی روس بئافەرێنێ.

نووسەرێکی دیکەی گەورەی ئەم قۆناغە (تورگینیف ١٨١٨-١٨٨٣)بوو کە ماوەیەکی زۆری لە پاریس دا گوزەراند و دۆستایەتی نزیکی لەگەڵ (فلوبیر, ئالفونس دودە, زولا)دا هەبوو. لە سەرەتاوە بە چەند کۆمیدیایەکی بچووکی رۆمانتیکی لەسەر شێوازی ئالفرد موسیە دەستی پێکرد. پاشان (بەسەرهاتەکانی راوچی)ی نووسی و دواتر بە رۆمانێن گەورەی (رودین) و (باوکان و فەزرەندان) و بەرهەمەکانی تری خۆی شیکردنەوەیەکی هونەریانەی توێژ و چینە جیاوازەکانی گەلانی روسیای ئەنجامدا. بەرهەمەکانی جوان و ئاهەنگدار و ریتمدارن و

رەشبینییەکی قووڵیان پێوە دیارە. نووسەرانێکی زۆری ئینگلیزی و دانیمارکی و نەرویجی تا ماوەیەکی باش کەوتنە ژێر کاریگەری تورگینیف و لاسایی ئەویان دەکردەوە.

پێویستە (لیون تۆڵستۆی ١٨٢٨-١٩١٠) بە گەورەترین نوێنەری ریالیزمی سەرەتای روسیا بژمێردرێ. تۆڵستۆی نووسەری گوندییانی روسییە. تەنانەت لە ساڵی ١٨٧٩دا تۆڵستۆی بەخۆی لێبڕا کە ژیانی گوندیاتی هەڵبژێرێ و بە رەنجی شانی خۆی بژی. تۆڵستۆی توانی لە رێگەی داهێنانی کۆمەڵێك نموونەی واقیعی لە خەڵکی وڵاتێکدا کە تەمەنێکی زۆری تیا بەسەر برد, و لە رێگەی دۆزینەوەو شیکردنەوەی تایبەتمەندییەکانی ژیان و ئازارێن کۆمەڵایەتی ئەو خەڵکەوە ببێ بە نووسەرێکی ریالیستی. بەڵام ریالیزمی ئەو سادە و روون و بەرنامەدار نییە. تۆلستۆی لە سەرانسەری ژیانی دا هەر لە ژێر کاریگەری جان جاك روسودا بووە و لە بندێڕی شیرەت و ئامۆژگاریانی ئەخلاقی و لە دوو توێی ئینجیل دا بۆ چارەسەری گیروگرفتە کۆمەڵایەتییەکان گەڕاوە. بەڵام ئەم شتانە ناتوانن لە بەهای ریالیزمی تۆلستۆی کەم بکەنەوەو رۆمانی (جەنگ و ئاشتی) کە پڕە لە نموونەێن بەرجەستەی چینە جیاوازەکانی خەڵکی روسیە و تەژی شیکردنەوەو راڤەی لایەنە جۆراوجۆرەکانی ژیانی ئەو خەڵکەیە بە شاکاری بەرهەمێن ریالیستی روسیا دەژمێردرێ.

تۆلستۆی نووسەرێکی یەجگار چالاك و بەتوانایە و ژینگەی پڕ لە سەرکوتکاری سەردەمی تزاری نەیتوانیوە چۆکی پێ دابدات. بەڵام دەبێ هاوزەمان لەگەڵ ئەودا ناوی (دۆستۆفسکی ١٨٢١-١٨٨١)ش ببرێ کە بەهرە و توانایەکی یەجگار گەورەی لە بواری شیکردنەوەی دەروونیدا هەبوو, بە نوێنەری رەشبینی و نائومێدی ئەم قۆناغە دەژمێردرێ و لایەنە نەخۆشین و سازگارەکانی دەروونی ئادەمیزادی شرۆڤە و وەسف کردووە. قارەمانەکانی هەم جەلادن و هەم قوربانی بەزۆری لە بەردەم خەڵکانی دیدا دان بە رابوردووی خۆیاندا دەنەن. و بەخۆیشی نووسەرێکە کە بەردەوام لە هەڵچوون و داچوون و ژان و ئازاردا ژیاوە.

نووسەرانێك لە پاش دۆستوفسکییەوە هاتن کە رەوشی ژینگە و ئەو گوشارە روحییەی لە سەریان بوو وای لێکردن پەیڕەوی دۆستوفسکی بکەن. جا ئەم ئەدەبیاتە بە ژان و ژار و پڕ لە رەشبینییە بەردەوام بوو تا (ماکسیم گورگی ١٨٦٨-١٩٣٦) بە نەفەسێکی تازەترەوە پەیدا بوو و (ریالیزمی رەخنەیی) دامەزراند.

ریالیزمی رەخنەیی

گۆرگی کە تەمەنی هەرزەکاری بە سەرگەردانی و وێڵی و رۆژە رەشی بردبووە سەر, لە سەرەتادا شێوازێکی تایبەت بەخۆی نەبوو, و بە هەندێ نووسینی کورتی رۆمانتیك ئامێزەوە هاتە ناو جیهانی ئەدەبەوە. بەڵام هەستی مرۆڤپەروەری و ژیاندۆستی ئەو لەگەڵ بیروبۆچوونە کۆمەڵایەتییەکانیدا یەکیان گرت و گیانێکی تازەی بە بەرهەمەکانی بەخشی کە لە ژیانی خۆی و هاوسنفەکانی خۆیەوە هەڵی هێنجابوون. گۆرگی زۆر دڵی بە ئایندە خۆش بوو, باوەڕی تەواوی بە هێز و نێروی مەردوم هەبوو, ئەمەش کردییە کارێك کە ریالیزمی گورگی بە شێوەیەکی تازە بێتە مەیدان و بکەوێتە خزمەتی مەبەست و ئارمانجە کۆمەڵایەتییەکانی ئەوەوە. بەمجۆرە گورگی بە نووسینی ژمارەیەکی زۆری چیرۆکان کە زیاتر لە ژیانی خۆیەوە هەڵیدەهێنجان, و هەروەها لە رێگەی رۆمانێن گەورەی وەکو (فاماگاردیف) و (دایك) بناغەی قۆناغێکی ریالیزمی دامەزراند کە پێی دەگوترێ (ریالیزمی رەخنەیی).

لەم قۆناغەدا قارەمانانی نووسەر لە ژینگەی خۆیان لە پێشترن و لە پێناوی باروودۆخێکی کۆمەڵایەتی باشتردا دەخەبتن یانی ئەم قارەمانانە لە وەزع و حاڵی باو رازی نین و کار بۆ گۆڕینی دەکەن. قۆناغی نووسەرایەتی گۆرگی ساڵانێك بەر لە شۆڕش دەستی پێ کرد و نزیکەی بیست ساڵ دوای شۆڕش بەردەوام بوو, لەگەڵ ئەمەشدا ئەدەبیاتی قۆناغی دواتر, واتە (ریالیزمی کۆمەڵایەتی)ش لە سەر دەستی گۆرگی داڕێژرا.

ریالیزمی سۆسیالیستی

لە ساڵی ١٩٢١وە زۆربەی هەرەزۆری ئەدەبیاتی سۆڤیەتی لە بازنەی شەرح و شرۆڤەی سەربوری شۆڕش و خەباتی خەڵکیدا دەسوڕایەوە. ئەم بەرهەمانە شێوازێکی تایبەتییان نەبوو, بە شێوەیەکی گشتی زادەی سۆز و گوداز بوون و بە جۆرێکی شپرزە دەنووسران. لە ساڵی ١٩٢٤وە (ریالیزمی کۆمەڵایەتی) بە شێوەیەکی تازە دەستی پێکرد و نووسەران پەیان بە گرنگی (کار) لەناو کۆمەڵگەی خۆیاندا بردوو ئیدی ئەو رێگەیەیان گرتە بەر کە لە بەردەمیاندا بوو. لەم ساڵەدا (گلادکوف ١٨٨٣-) رۆمانێکی بەناوی (چیمەنتۆ)بڵاو کردەوەو شورەتێکی زۆری پەیدا کرد. ئەم بەرهەمە زۆر دیمەنی جوانی ژیانی پیشەسازی پاش ساڵی ١٩٢٧ی

گرتبووه خۆ. هەڵبەتە دەبێ ئەوە بگوترێ کە ئەم نووسەرە تا ڕادەیەك قەرزارباری گۆرگی بوو. لە ساڵی ١٩٣٠دا (پیلنیاك ١٨٩٤-) بەرهەمێکی بەناوی (ڤۆڵگا دەڕژێتە دەریای خەزەر)ەوە بڵاو کردەوە کە باشترین ڕۆمان بوو دەربارەی (بەرنامەی پێنج ساڵە). هەروەها لە هەمان ساڵدا بوو کە (دنی ئارام)ی شاکاری شولوخۆف بڵاو بووەوە. ئیدی لەو زەمانەوە نووسەرانی دیکەش هەوڵ دەدەن کە بە بەرهەمەکانی خۆیان ئەم قۆناغە تازەیەی ریالیزم دەوڵەمەند بکەن. ئیلیا ئەهرنبورگ چەند ساڵێك لەمەوبەر لە نامیلکەیەکی خۆیدا دەربارەی (کاری نووسەر) دەڵێت: "بابەتی کار, بابەتێکی گەلەك گرنگە. ئەمە جگە لەوەی کە بابەتێکی نوێیە: لە کۆمەڵگەی سەرمایەداریدا, وەکو جۆرە نەگبەتی و بەدبەختییەك تەمەشای کار دەکەن و هزرڤانان پێ لە سنوری ئومێدی کەم کردنەوەی سەعاتانی کار هێوەترنانەن. لە کۆمەڵگەی ئێمەدا ستایشتی کار دەکەن و وەکو رەگەزێکی داهێنان سەیری دەکەن. ناکرێ تەسەوری ئەوە بکرێ ڕۆمانێك دەربارەی ژیانی ئێمە بێ و قارەمانەکانی هیچ کارێك نەکەن یان کار وەکو شتێکی بێ کەڵکی بوونیان تەماشا بکەن."

(ئەریك هارتلی) بەمجۆرە پێناسەی (ریالیزمی سۆسیالیستی) کردووە: " ریالیزمی سۆسیالیستی لەسەر ئەو پرەنسیپە رۆنراوە کە کار توانایەکی داهێنەرانەی هەیە و هونەر نیشاندان و رەنگدانەوەی ئەو رەگەزەی (داهێنان) کارە. ئەم دووانە بەشێوەی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ پەیوەندی و بەرژەوەندییە گرینگە کۆمەڵایەتییەکان عەکس دەکەنەوەو لە هەمان کاتدا کاری تێ دەکەن.

لە وڵاتانی دیکەدا:

ئەدەبیاتی ریالیستی زۆر لەگەڵ روح و تەبیعەتی ئیتالیاییدا نەدەگونجا, بۆیە ئەدەبیاتی ئیتالیا لەم قۆناغەدا بایەخێکی ئەوتۆی پەیدا نەکرد و ئەو چەند نووسەرە گەورەیەش کە لەو وڵاتەدا بوون, بەرهەمەکانیان پتر لایەنی میللیان لەخۆ گرتبوو. ریالیزم دواتر لەو وڵاتەدا لە ژێر کاریگەری ئەدەبیاتی فەرەنسادا پەیدا بوو, بەڵام سەرڤە سەرڤە و زوو گوزەر بوو. ئەدەبیاتی ئەسپانیاش یەجگار پابەندی رۆمانتیزم بوو و خۆی لە رۆمانتیزمدا دەبینییەوە, بۆیە تا ماوەیەکی زۆر دەستبەرداری رۆمانتیزم نەبوو. لە ئاخروئۆخری سەدەدا چەند نووسەرێك

کەوتنە کەڵکەڵەی لاسایی کردنەوەی (بالزاك) و (دیکنز) و هەندێ کاریان بەرهەم هێنا. یەکێك لەوانە (پیرز گالدوس ١٨٤٥-١٩١٠)بوو کە لە رۆمانەکانیدا ژیانی خەڵکی مەدریدی وێنە گرتووە. زۆربەی بەرهەمەکانی کە بۆ سەلماندنی ئایدولوجیا و تیورییەك تەرخان دەکران, لە باری سایکولوژییەوە نادروست بوون. ئەدەبیاتی پرتوغال, لە ساڵی ١٨٦٠وە تا ١٨٧٠ کەوتە ژێر کاریگەری ریالیزمەوە. بناغەرێژی ریالیزمی پرتوغال (ئیسادوکیروز١٨٤٥-١٩٠٠) بوو کە پەیڕەوی بالزاك و فلوبیری دەکرد. نووسەرێکی باڵادەست و ریالیستێکی بە تەنز و تەوس بوو. دوای ئەو دەبێ ناوی (تەکسیر دوکیروز١٨٤٩-١٩١٩) ببرێ کە (کومیدی بورژاو) و (کومیدی وەرزێر)ی لە چەندین بەرگدا نووسیوە.

دەسەڵات و کاریگەری بالزاك و فلوبیر لە هیچ وڵاتێکا وەکو یوگسلافیا کاریگەر نەبووە. (ئیگناتوڤیچ ١٨٢٣-١٨٨٤) کە خەڵکی سربستانە لە رۆمانە کۆمەڵایەتییەکانی خۆیدا تەواو لاسایی بالزاك-ی کردۆتەوە. و(ماتاڤللی ١٨٥٢-١٩٠٩) کە ئەویش سربستانی بوو یەجگار بەبەهرە و توانادار بوو لە شیکردنەوەی ریالیستیانەی داب و نەریت و ئەخلاقیاتی خەڵکی وڵاتەکەی خۆیدا. ریالیزمی پاك و پوختەی ئەو تازەیی و ناسکییەکی تایبەتی بە بەرهەمەکانی دەبەخشی. لە پۆڵاندەدا کە شۆڕشی ١٨٦٣ شکستی هێنا, خەڵکی پشتیان کردە رۆمانتیزم و روویان کردە ریالیزم و دەیانویست حەقیقەتی رووداوەکان وەکو خۆی بدینن و شی بکەنەوە. لە مەجەریستانیش دا هەمان ئارەزوو پاش ساڵی ١٨٤٨ و ١٨٧٤ پەیدا بوو.

هونەری شانۆ لەم قۆناغەدا, و لە زۆربەی وڵاتانی ئەوروپایی دا بایەخ و گرینگی خۆی هەیە. لە روسیادا (ئوسترۆفسکی ١٨١٤-١٨٨٧) کە دامەزرێنەری شانۆی ریالیستی روسیا بوو, پتر لە سی (٣٠) شانۆنامەی جیاوازی دەربارەی داب و نەریت و ئەخلاقیاتی خەڵکی بڵاو کردەوە کە زۆربەیان کۆمیدیایی بوون. ئەم شانۆنامانە تاکو زەمانی چیخۆف, لە برەودا بوون و لەسەر تەختەی شانۆکانی روسیادا نمایش دەکران. ستروفسکی لە شانۆنامەکانیدا, وەکو "گورگ و مەڕ" و (خۆمانە) و...هتد. بازرگانانی ئەو سەردەم و قۆناغەی بە پولپەرستی و چاوچنۆکی و رژدی و پاشکەوتووی خۆیانەوە نیشاندەدا. قارەمانانی شانۆنامەکانی ئەو دەستەمۆی خەیاڵ و خەیاڵپڵاوییەکانی نووسەرن و یان بەرەو کەماڵی چاکی یان کەماڵی خراپی ئاراستە کراون. شانۆی رۆمانی هەر لە سەرەتاو هەوڵی نەش و نما و گەشەکردنی خۆیدا بوو بە خاوەنی

نووسەرێکی گەورەی وەکو: (کاراجیال ١٨٥٢-١٩١٢) بە نەوایەکی تەوس ئامێز و گوزارشتێکی پڕ بەهرەوە دنیای کاسبکاران و بازرگانان و دەلاڵانی وێنە گرت. نووسینەکانی کاراجیال زۆر قوڵن و زۆر رستە و دەستەواژەی ناو بەرهەمەکانی کەوتوونەتە سەر زاری خەڵکی رۆمانی و وەکو پەند دەگوترێنەوە. لە وڵاتانی ئەسکەندیناوادا, بیروبۆچوون و روانگەی ریالستەکانی فەرەنسا بوو بە ئەوزارێك بەدەستی نووسەرانەوە بۆ هێرش کردنە سەر کڵێسا و باس کردن و شیکردنەوەی مەسەلە کۆمەڵایەتییەکان و ئازادی ژنان. یەکەمین شانۆنامەی ریالیستی لە وڵاتانی ئەسکەندیناوا, شانۆنامەی (تێشکان ١٨٧٥) بوو ئەم بەرهەمە لە نووسینی (بیورنسن ١٨٣٢-١٩١٠)ی نەرویجی بوو کە زۆر رۆمان و نمایشنامەی هەیە و بە نووسەری پلە یەکی وڵاتەکەی خۆی دەژمێردرێ. بەر لەو (ئبسن ١٨٢٨-١٩٠٦) لە رێگەی شانۆنامە و چیرۆکەکانییەوە شۆرەتی جیهانی پەیدا کردبوو, بەڵام ریالیزمی زەق لە بەرهەمەکانیدا بەدی نەدەکرا. لە سوێدا (ستریندبیرگ ١٨٤٩-١٩١٢) وەکو رۆماننووس و شانۆنامەنووس و شاعیر بە گەورەترین نووسەری سوێد دەژمێردرێ و ریالیزم لە بەرهەمەکانی ئەودا روونتر و دیارترە تا لە بەرهەمێن ئەو دوو نووسەرە نەرویجییە کە لە سەرێ ڕا ناومان بردن. رۆمانێکی بەناوبانگی هەس بەنێوی (هۆدەی سوور) لەم رۆمانەدا کۆڕی بازرگانانی ستۆکهۆڵم-ی بە ئاوایەکی تەوس ئامێزی وەکو (دیکنز) نیشانداوە.

ناتوراليزم

Naturalisme

"ناتوراليزم"، بە چەمکی فەلسەفی بەو زنجیرە رێچکە و رەوشە فەلسەفییە دەگوترێ کە باوەڕی بە توانای رەهای تەبیعەت هەیەو هەرگیز سروشتو تەبیعەت بە ئالەتو ئەوزاری دەستی سیستەمێکی باڵاتر نازانێ.

لە روانگەی ئەدەبییەوە —ئەگەر تایبەتمەندییەکانی ئەو قوتابخانە ئەدەبییەی کە بەم ناوەوە ناسراوەو ئێستا خەریکی باس کردنیین وەلاوە بنەین- ئەوا زیاتر بەلاسایی کردنەوەی وردی موو بە مووی تەبیعەت دەگوترێ. ئەم جۆرە ناتوراليزمە جۆرە ناتوراليزمێکی سەرەتاییو (کلاسیکە) کە بە پاشماوەو پاشکۆی ریالیزم دەژمێردرێ، ئەگەر بمانەوێ (گوستاف فلۆبێر) بە نووسەرێکی (ناتوراليزم) بژمێرین دەبێ بیدەینە پاڵ ئەم قۆناغەی ناتوراليزم.

بەڵام ناتوراليزم، وەکو (قوتابخانەیەکی ئەدەبی) چوار چێوەیەکی زۆر تەنگتری هەیەو بەو قوتابخانەیە دەگوترێ کە ئەمیل زولا ١٨٤٠- ١٩٠٢و هەڤاڵەکانی بونیاتیان ناو نزیکەی دەساڵ ١٨٨٠- ١٨٩٠ بەسەر ئەدەبیاتی ئەوروپاوە فەرمانڕەوا بوو، پاش ئەوەش هەر چەند وەکو قوتابخانەیەکی سیستەماتیك نەمایەوە بەڵام سێبەری بەسەر گەلێك لە نووسەرانی سەدەی بیستەمەوە دیارەو دەتوانرێ بگوترێ کە ژمارەیەك لە نووسەرانی هاوچەرخی ئەوروپاو ئەمریکا سوودیان لەم پێشەنگانەی ناتوراليزم وەرگرتووەو لاساییان کردونەتەوە.

راپەڕینێکی سیاسیو ئابووری

ئەو گوتارانەی کە ئەمیل زولا لە ساڵی ١٨٦٥دا لە رۆژنامەی (Salutpublic)دا بڵاوی دەکردنەوە نوقڵانەی لەدایکبوونی ناتوراليزمی رادەگەیاند، زۆلا لەو وتارانەیدا وەکو ناوی

قوتابخانەیەك سوودی لەو وشەیە وەرنەگرتبوو، بەڵام ئەو رێسایانەی، کە پاش ئەوە، دەبوایست بۆ هونەرەکەی خۆی هەڵبژێرێ بە زەقی دەری دەبڕی.

زولا کە لاوێکی شارستانی بوو و لە ساڵی ١٨٥٨دا لە شاری "ئاکس"ەوە بۆ پاریس هاتبوو، لە ژینگەی تایبەتی (سیاسیو ئابووری) ئاخرو ئۆخری قۆناغی ئیمپراتۆری دووەمەوە (ناپلیۆنی سێیەم) ئەزموونێکی زۆری بەدەست هێنابوو، بەگەڵ شەپۆلی ئارەزوو کەلکەڵەکانی نەوەی خۆی (واتە ئەو لاوانەی کە لە ساڵی ١٨٦٠دا بیست ساڵان بوون) کەوتبوو و لەهەموو ئەو گەنجانە پتر توانی بووی ئەو خولیاو کەلکەڵانە بە جدییەتو بە باوەڕی بتەوەوەو لە شێوەی تیۆریدا دەربڕێ.
نا توراليزمی زولا هەمیشە نیشانانی شۆڕشێکی دووانی (سیاسیو ئابووری) پێوەبوو هەروەها جۆرە گۆڕانێکی زەینی، کە زادەی ساڵانی ١٨٦٠- ١٨٦٤ بوو، لەخۆگرتبوو، جا لەم رووەوە لەگەڵ (ناتوراليزمی) کەسانێکدا کە خرابوونە ریزی ناتوراليستانەوە، جیاواز بوو، ئەمەش خۆی لە خۆیدا یەکێکە لە نیشانەکانی ئەو بەدحاڵی بوونەی کە پاشان کەوتە نێوانیانەوە.

(ناتوراليزم) بەلای زۆلاوە "فورمۆلێك" یان خۆی گوتەنی (ئەوزاری سەدە) بوو بۆ بەکارهێنانی تۆژینەوەو تیۆری هاوچەرخانی یەکێك لەوانە: ئۆگوست کونت-ی دامەزرێنەری رێبازی فەلسەفەی Positivismeو، هیپولیت تن-ی بانگەشەکاری ئەم رێبازە فەلسەفییە لە بواری هونەرو ئەدەبیاتدا. "تن" لە ساڵی ١٨٦٢ نووسیویەتیو دەڵێت:

"نەوەی ئێمە، وەکو نەوەکانی پێشوو، دووچاری (نەخۆشی قەرن) بوو بوو(٠٠٠)، لە داوەرییەکانماندا دەربارەی ئادەمیزاد، ئیلهام بەخشانو شاعیرانمان وەکو مامۆستاو پێشرەوانی خۆمان هەڵبژاردووەو وەکو ئەوان هەندێ لە خەونێن جوانی خەیاڵی خۆمان و تەلقیناتی کارگەری دڵی خۆمان دەکەین بە بریکاری حەقیقەت. ئێمە باوەڕمان بە وابەستەگی پێشگوییە مەزەبییەکان و نادروستی پێشگوییە ئەدەبییەکانەکان هێناوە.(....) و لە ئەنجامدا زانست خەریکە نزیك دەبێتەوەو لە ئادەمیزاد نزیك دەبێتەوە (...) جا لەم بەرەوەی زانستداو لەم دەرککردنی شتانەدا، هونەرێکی تازە، ئەخلاقێکی تازە، سیاسەتێکی تازەو ئاینێکی تازە هەیەو لە رۆژگاری ئەمڕۆدا ئەرکی ئێمەیە کە بە دوای ئەو شتانەدا بگەڕێین.".

ئەم گەڕانە، گەڕانێك بوو کە زۆلا دەستی پێکردو ئەوزارو ئالەتی دەستی ئەو "ناتوراليزم" بوو.

گۆڕانێکی هزری

هاوزەمان لەگەڵ گۆڕانی

ئابووری‌و سیاسیدا

بەلای مێژوونووسانی هاوچەرخەوە، سالانی ١٨٥٩- ١٨٦٠، سالانێکی یەجگار گرنگ بوون لە ژیانی رامیاری فەرەنسییەکانداو لە راستیدا سالانی خەلەسینی فەرەنسییەکان بوو لە سستی‌و خاوی‌و راپەڕینی تازەی کۆماریخوازەکان بوو. ئەم بێدارییە لە راستیدا کاری کردە سەر تەرزی کاری رژێم (ئیمپراتۆریەتی دووەم) و ماهیەتی کاری رژێم‌و، سالی ١٨٦٠ لە رووی گۆڕانی بیروباوەڕو سیستەمەوە هێڵێکە کە دوو لایەنی دژی یەك لێکدی جیا دەکاتەوە. چونکە وەکو دەزانین رژێمی ئیمپراتۆریەتی دووەم لە رووی ئابوورییەوە قۆناغی بوژانەوەو گەشەکردن بوو و، تۆڕی سکەی قیتارو تۆڕی بانك‌و بانکداری‌و دامەزرانی شاری گەورە لە فەرەنسادا هەمووی میرات‌و پاشماوەی ئەو قۆناغەیە.

ئەم گۆڕانکارییە دوولایەنەیە، کارێکی زۆر گەورەی کردە سەر بونیادی کۆمەڵایەتی‌و ئایدولۆژی وڵات، بە تایبەتی لاوانی دژ بە ئیمپراتۆریەتی دووەم. هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە زۆلا هەر کە گەییە پاریس، واتە لە شوباتی ١٨٥٨دا، بەگەڵ ئەو لاوانە کەوتبوو.

ئەگەر سەرنجی ئەو رۆژنامەو گۆڤارانە بدەین کە لەگەڵ یەکەمین هەنگاوی ئازادی بەخشی رژێمدا، ژمارەیان دوو هێندەی جاران زیادی کردبوو، بە تۆزێك سەرسامییەوە دەبینین ئەو بیروبۆچوونانەی بلاویان دەکردەوە زۆر لەو بیروبۆچوونانەی زۆلا دەچوون کە لە هەردوو وتاری (رقەکانی من)و (ناتورالیزم لە شانۆ)دا دەری بڕی بوون، هەروەها هەمان هەست‌و بیرۆبۆچوون لە گوتارێن دانایان‌و دەرس و وانەکانی مامۆستایانی زانکۆدا دەبینین. بۆ نموونە لە وانەکانی (کولژدوفرانس) بە تایبەتی وانە فیزیولوژییەکانی کلود برنار، یان وانەکانی فلورەنس، لە هەموو ئەوانەدا ئاوڕدانەوە لەوەزعی پیشەسازی‌و کشتوکاڵی هاوچەرخ، ئاوڕدانەوە لە داهێنان‌و ئیمکاناتی تازەو پیشانگاکان‌و... هتد دەبینرێ.

نارەزایی لە هەموو ئەوانەدا هەمان نارەزاییە، هەموو ئەوانە پتر لە هەر شتێك هێرش دەکەنە سەر ئەدەبیاتی فەرمی، سەر ناودارانی درۆینەی ئەدەبی، سەر ئەو شتانەی رۆژنامەی (فەرەنسای لاو)، ناوی دەنا (شێوازی دەسکردی تەقلیدی‌و دوور لە رەسەنایەتی‌و ژیان)،

قوتابخانان‌و مۆدیلان رەفز دەکەن‌و پشت بە تەبیعەت‌و بلیمەتی کەسانێك دەبەستن. بە رادەیەك کە زۆلا لە رۆژی ١٦/٤/١٨٦٠دا داوا لە سیزان دەکات کە مۆدیلان‌و زەوقی بازاڕی وەلابنێ، رەخنە لەو "سوفستائی‌و پیلانگێڕانەی... کە بەرژەوەندی گەورەی نەتەوەیی، بە بیانووی بەرەڤانی لەو بەرژەوەندیانە, دەخەنە خەتەرەوەو دەیخەنە خزمەتی قازانج خوازی بچووکەوە" دەگرێ. دروشمی وان (ئازادی)یە، ئازادی لە هەموو وارەکاندا، بە تایبەتی لە واری مەزەبیدا. زۆربەی ئەوانە خەڵکانێکی ئازاد هزرن‌و هەموویان ئەخلاقی کۆن‌و باو رەتدەکەنەوە. ئەوان ئاگایان لەوە هەس کە هەموویان سەر بەیەك حیزبن "حیزبی لاوان"و چارەنووسی خۆیان‌و چارەنووسی وڵات‌و ئایندە بەیەك دەزانن (فەرەنسای لاو) لەم بارەیەوە دەنووسێت:

"زەمانی رابوون‌و بێداری‌و خەبات‌و بەرەڤانی هاتووە. بۆ پێشەوە ئەی لاوان! (...) ئێمە وەچەی لاوی ئایندەین. ژیان بۆ ئێمەیە (...) ئێمە رۆڵەێن ئەم زەمانەین، و راستگۆیانە قەبوولی دەکەین، بەڵام دەمانەوێ پێش بکەوێت‌و بە ئومێدی ئایندەی باشترین. حیزبی ئێمە حیزبی نیشتمانە. ئێمە تەنیا سەرکەوتنی نیشتمانمان دەوێ, بۆیە رایدەتەکێنین تا بێدار بێتەوە..

بەمجۆرە تەنیا مەسەلەی ململانێی وەچەکان لە ئارادا نییە. بەڵکو مەسەلەیەکی قووڵتر لە نێودایە، ئەویش دەرك کردنی گۆڕینی سیمای شارستانیەتێکی تەواو، واتا گۆڕینێکی ریشەیی.

چونکە ئەم لاوە نارازییانە لەوە بە ئاگان کە شایەتی کۆتایی شتێکن‌و بەخۆیان دەوریان لەو پرۆسەیەدا هەیە. (ژول میلین) لە رۆژی ١٦/٢/١٩٦٢دا لە رۆژنامەی کاردا دەنووسێت: ئێمە لە رۆژگارێکی پڕ پاشاگەردانی ئەخلاقی‌و زەینیدا دەژین. (...) قەڕنی هەژدەیەم هەموو هێزو تواناو کاروکردەوەی خۆی بۆ دژایەتی هەڵە کۆن‌و خورافاتە کۆنەکان تەرخان کرد. بە جورئەتێکی گەورەوە بینای حکومەت‌و سیستەمی فیۆداڵی‌و کەشیشانی، کە زۆر مکوم‌و قایم دەهاتە بەرچاو، هێنایە لەرزەو بەم کارەش خزمەتێکی گەورەی بە ئایندەکرد. بەڵام کە رابوردووی رووخان، چ شتێکی لە جیاتی ئەو رۆنەنا، کاری بونیادنانەوە خرایە عۆدەی قەڕنی نۆزدەو ئێستا ئێمە دەبێ لە رێگەی ئەم ئەرکە شانازی ئامێزەدا هیممەت بکەین (...) ئێمە ئەمرۆ بە هەمان شێوەی هەژدە سەدەی پێش ئێستا، لە قۆناغێکی پڕ زاوزێدا دەژین. زەینمان پێویستی بە فورمۆلێکی فەلسەفی تازە هەس‌و پێویستە ئەوەندە کار بکات کە بتوانێ ئەو فەلسەفە تازەیە بدۆزێتەوە.

(گۆڕانکاری)، (بێداری)، (زاوزێ)، (زمانگرتنی منداڵ)، (سکپڕی)و... ئەمانە ئەو وشانەن کە لە نووسینی هەموو ئەندامانی ئەم (حیزبی لاوان)ەداو لە نووسینەکانی (زۆلا)شدا دەبینرێن. زۆلا لە ١٨٦٠/٦/٢ لە نامەیەکیدا بۆ (بای) دۆستی دەڵێت: ئەم سەدەیەی ئێمە سەدەی گۆڕانە، لە رابردووی بێزراوەوە هاتووینو بەرەو ئایندەیەکی نادیار بەرێوەین.

هەڵبەتە ئەم ئاگادارییە سەبارەت بە بەشداریکردن لە کۆتایی هێنانی رۆژگارێك، و پێشوازیکردنی تەواو لە رۆژگارێك کە لەحاڵی مەیینو دروست بووندایەو، باوەڕهێنان بەوەی کە دەبێ لەم بونیادە نوێیەدا بەشداری بکرێ، بناغەیەکی مکومو بتەوی بۆ ئەو دنیا تازەیە دابین کرد. پاش شکستی کۆماری خوازان لە ساڵی ١٨٤٨دا، ئەم وەسوەسەی (مەحکەمکاری)و (حەددی بوونە) لە هەوویانداو بە تایبەتی لەلای زۆلا دەبینرێ، کە لە زۆربەی نووسینەکانی ئەودا بە تایبەتی لەگەڵ وشەی (ناتورانیزم)دا بەدی دەکرێ.چونکە (زۆلا) بە هەموو هێزو توانایەوە لەم راپەڕینەدا بەشدارە. لە پێشەکی (رقەکانی من)دا دەڵێت:

من گاڵتەم بە سەدە زێڕینەکان دێ. من تەنیا دەرەبەستی ژیانو خەباتم. لە نێو هاو تەمەنانی خۆمدا خەیاڵم رەحەتە.

لەم قۆناغی پڕ جۆشو خرۆشە گشتیەدا، لەم قۆناغی توژینەوەو یاخی بوونو وێرانکاریو بونیادنانانەوەدا، ئەویش هەست بە زەرورەت ئەو (فرمۆلە فەلسەفیی)یە دەکات کە (ژول میلین) عەوداڵی بوو. لە هەمان نامەدا کە بۆ (بای) نووسیوە دەڵێت:

ئەوەی رۆژگاری ئێمە جیا دەکاتەوە، ئەم هەڵچوونو چالاکیو چەلەنگییە پڕجۆشو خرۆشەیە. چالاکی لە بواری زانستدا، لە وار ی بازرگانیدا، لە مەیدانی هونەرداو، لە هەموو شوێنێکدا: سکەێن قیتار، ئەو هەڵمەی کە کەشتیان دەجوڵێنێ، ئەو باڵۆنانەی کە دەچنە ئاسمان. لە واری سیاسەتدا وەزعو رەوشەکە خراترە: میللەتان رادەپەڕنو ئیمپراتۆریەتەکان دەیانەوێ یەك بگرن. لە جیهانی مەزەبو ئایندا هەموو شتێك لەق بووە، لەم دنیا تازەیەدا کە لە حاڵی سەر هەڵبڕیندایە، پێویست بە مەزەبێکی تازەو زندوو هەس.

وەڵامی (ناتوراليزم) بۆ ئەمە چاوەڕوان کردنە. ئەم قوتابخانەیە لە هەمان کاتدا هەم نکۆڵی کردنەو هەم بونیاد نانەوەیە. بۆ دروستکردنی دنیای ئاینده لەسەر پایەی مکوم، دەبێ سیستەمێك بدۆزرێتەوە کە نە سیستەمی محافەزەکاری بێ (کە پشت بە تەسەوراتی

کۆنەپەرستانە دەبەستێ)و نە سیستەمی شۆڕشگێڕان بێ (کە پشت بە تەسەوراتی سەلبی دەبەستێ).

پێویستە کۆمەڵگەیەك بونیاد بنرێ کە کۆمەڵگەی دادپەروەریو برایەتی بێ... زۆلا دەڵێت:

ئێمە نەخۆشی پێشکەوتنو سنعەتو زانستینو بەدەم تاوە دەژین. کۆمەڵگە لە راستیدا وەکو جەستەیەکی زندوو یان وەکو ئامێرێکە. ئۆژن پاز لە ساڵی ١٨٦٥ وای نووسیوە:

من دەتوانم خۆمان بەو مەکینەی قیتارانە بشبهێنم کە بە زەبری هێزی بوخار یان هەڵم گەرم بووەو کۆمەڵێك پێچکە و گێڕی لاوازی پێوە بەستراوە، ئیدی یان دەبێ مەنجەڵی هەڵمە کە بتەقێ یان پێچکەو گێڕەکان بشکێنێ.

بەمجۆرە دەبێ هاوسەنگیو هاوئاهەنگییەك لە نێوان بەدەنو روحدا دروست بکرێ، لە نێوان دەسەڵاتو ئازادی تاکدا، هەروەها هاوسەنگی کۆمەڵایەتی، هاوسەنگی بەرژەوەندییەکان، و دادپەروەری کە داینەمۆی رێکخستنی پەیوەندی نێوان بەرژەوەندی تاكو بەرژەوەندی کۆمەڵە.

تاتورالیزمی زۆلا دەخوازێ بە گەڕانەوە بۆ مودیلی تەکنولۆژی یان مۆدیلی سروشتی ئەو هاوسەنگییە بدۆزێتەوە، و ئەم کارەش بە هیچ کلۆجێ بریتی نییە لە بێدەنگ بوون یان محافەزەکاری، بەڵکو مەبەستو ئارمانجی ئەم کارە دوزینەوەو پەیداکردنی هاوسەنگییە لە نێوان ژیانو سەلامەتیدا.

بەڵام لە روانگەی کۆماریخوازانی لاوەوە ئەوەی رێگە لەم کارە دەگرێت، کلێسایە کە ئەوان زۆر بە توندی سیستەمەکەی رەتدەکەنەوە. کلێسا پشتیوانی لە کودەتا کردبوو و گەورەترین هێزی محافەزەکاری کۆمەڵایەتی بوو. هەڵبەتە خودان موڵكو کاسبکاران (نەك هەر خودان موڵکی گەورە، بەڵکو تەنانەت سەرمایەدارانی بچووکیش) لەترسی سوسیالیزمو بەرپابوونی ئاژاوە لە ناو کۆمەڵگەدا، روویان کردبووە کلێسا. ڤیویو-ی رۆژنامەنووسی کاتولیكو داکۆکیکاری کلێسا دەینووسی کە:

پێویستە لە کۆمەڵگەدا خەڵکانێك هەبن زۆر کار بکەنو ژیانێکی کولەمەرگییان هەبێ. هەژاری، یاسای بەشێکی کۆمەڵگەیە. ئەمە یاسایەکی خواییەو دەبێ جێبەجێ بکرێ.

پاپی نۆیەم، لە ١٨٦٠/١/٣٠دا لە نامەیەکیدا بۆ کەشیشەکانی، فەرەنسایەکان هاندەدا بۆ جیهاد دژی شۆڕش، کە بەلای ئەوەوە ترسناكو زەرەردار بوو (شۆڕش) لەولاشەوە لاوان دژی

دەستوەردانی کڵێسا بوون لە کاروباری کۆمەڵایەتیو پێیان وابوو تا پەیوەندی نێوان کڵێساو دەوڵەت کەمتربێ، تەرەقی و پێشکەوتن ئاسانتر دەبێ.

بەجۆرە ناتورالیزم بەلای زۆلاوە بەر لە هەر شتێك ڕێبازێکی ئەنتی کڵێسایی و کۆتایی (تابۆ)کان بوو، گێڕانەوەی ئابڕوو حەیسیەتی جەستەیە یان بە گوتەیەکی باشتر ڕێبازێکی تازەیە بۆ قسەکردن لەسەر جەستەو بەخشینی ژیان بەجەستە. بە کورتی هاوسەنگییە هەم بۆ تاكو هەم بۆ کۆمەڵگە. چونکە (زۆلا)ش وەکو (لویس ژوردان)و (ئۆژن پاز)و گەلێك لە ڕۆژنامەوانانو نووسەرانی دیکەی هاو سونحی خۆی، پێی وابوو کە کڵێسا نەژادی بەشەری وێران کردووەو هێزو وشنگی لەبەر فەرەنسا بڕیوەو وەکو هەموو ئەوان جگە لەوەی لایەنگری خوێنەواری گشتیو نەهێشتنی نەخوێنەواری بوو (چونکە سەدی پەنجای دەنگدەران نەخوێنەوار بوون) دەشیویست لاوان بکەونە وەرزشی بەدەنیو کوڕان- سەربازانی ئایندە-و کیژان — دایکانی ئایندە- ژیانێکی شایستەیان هەبێ.

ناتوارالیزمو زانست

پێشکەوتنی زانست، بە تایبەتی لە هەردووك بواری (فیزیۆلۆژی)و (زەویناسی)دا بە تەواوەتی بیری زۆلای مژۆل کردبوو و جۆرە شۆڕشێکی لە ناخیدا بەرپا کردبوو. زۆلا لە نێوان سالآنی ١٨٦٦ (ساڵی پەیوەندی کردنی زۆلا بە کۆنگرەی زانستی Aix- en- provence تا ساڵی ١٨٨٠ (ساڵی بڵاوکردنەوەی بەرهەمە تیۆرییە بەناوبانگەکەی زۆلا بەناوی ڕۆمانی ئەزمونگەری) لە ڕێگەی زۆر نووسینیەوە تیۆرییەکانی ناتورالیزمی راڤەو شرۆڤە کرد. لەو ماوەیەدا ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆژنامەوانان بە بەردەوامی هێرشیان دەکردە سەریو، ئەویش وەلامی دەدانەوەو بەرڤانی لە خۆی دەکردو، تایبەتمەندیو خەسڵەتەکانی ڕۆمانی لە گۆشەنیگای خۆیەوە شرۆڤەو شەرح دەکردو ئیعترازی لەو ڕەخنەگرە بێ ئاستو بەدخواو دڵپیسانە دەگرت کە بیروبۆچوونەکانیان دەشێواند:

جارێ ناتورالیزم لە ئەدەبیاتدا بیدعەتێکی سەیر نییە کە زادەی خەیاڵی پایەخوازانەی کاندیدێك بێ بۆ سەرۆکایەتی قوتابخانەکە. زۆلا لە هەموو نووسینە تیۆرییەکانیدا ئەوەی دووپات کردۆتەوە کە لە ئەدەبیاتدا شتێك نییە بەنێوی (قوتابخانەی ناتورالیست)و ئەم

قوتابخانە خەیاڵییە ناکرێ سەرۆکێکی هەبێ. زۆلا دەیگوت: "ناتورالیزم ڕێبازە یا بە گوتەیەکی سادەتر بیلێین گۆڕانێکە"و لە هەمان کاتدا درێژەی خواستی بەرهەمی ژمارەیەك لە پێشەوایانەو لەلایەکی دیکەوە ئەنجامی ئاسایی قۆناغێکی تازەی شارستانییەتە.

زۆلا، ناتورالیزم بە زادەی بیروباوەڕەکانی دیدرۆ دەزانێ (زانست پەروەری) ئەم ئەنسکلۆپیدیادارە ناسراوەی فەرەنسا، لە بەرانبەر (ئایدیالیزم پەروەری روسۆدا) دیدرۆ دەخاتە خانەی پێشەواو پێشەنگی باوەڕێکەوە کە لافی زەرورەتی بەکارهێنانی ڕێبازی ئەزموونگەری زانستان لە واری ئەدەبیاتدا لێدەدا. (زۆلا) دەڵێت: "لەگەڵ دیدرو-ی باوکی پوزیتیڤیستانی ئەمڕۆی ئێمەدا، ڕێبازێن دیتنو ئەزموونی پراکتیکی لە ئەدەبیاتدا لە دایك دەبێ". وەکو چۆن ڕۆمانتیکەکان، ڕۆڵەو پاشماوەو جێ نشینی ڕۆسۆو دواتر شاتۆبریان، لامارتین، هۆگۆ، و جورج ساند بوون، ناتورالیستەکانیش جێنشینی دیدرۆو دواتر ستاندال، بالزاك، فلوبیر،و برایانی گنکورن: زۆلا بە ئانقەست بیروبۆچوونەکانی خۆی لە هەمبەر ڕێبازی ڕۆمانتیکەکان رادەگرێو بەراوردیان دەکاتو ئەوان بە هونەرمەندانێك دەزانێ کە بێ ئەوەی بەخۆ بزانن هەمان ئەستاتیکی کلاسیك بەکار دێنن: "نموونەکان دەپارێزنو تەجریدیەتی باوی کلاسیك پەرەپێدەدەنو دڵیان بەمە خۆشدەکەن کە گوایە بەرگێکی دیکەی لەبەر دەکەن"، ئایدیالیزمی ڕۆمانتیك دروست خاڵی بەرانبەری ئەو (ریالیزمی زانستی)یەیە کە زۆلا پێشنیازی دەکات. زۆلا هۆی شکستی ڕۆمانتیزم لەمەدا دەبینێ کە ئەم قوتابخانەیە لەگەڵ کۆمەڵگەی تازەو ئارەزووی زانست پەروەری ئەو کۆمەڵگەیەدا نەدەگونجا.

زۆلا دەڵێت: "هەندێ کۆمەڵگە هەن کە گۆڕانکاری ئەدەبی دروست دەکەن" داهێنانی ئەدەبی هەر سەردەمێك وەکو بەرهەمێکی گەورەی نەناسراوە کە ئەندێشەی گرنگ بەڵام ناچاری هەموو ئەو وەچەیە ڕێبەرایەتی کردووەو هێناویەتە ئاراوە. هەروەها دەڵێت:

"نووسەرێك چەند بەهرەدارو بلیمەت بێ، هەر کرێکارێکی سادەیەو بەردی خۆی بەشانی خۆی دەکێشێتو بەگوێرەی توانای خۆی درێژە بە تەمەنی ساختمانی میللی دەدات" ناتورالیزم وەزعێکی شۆڕشگێڕانەی ئاژاوەخوازی نییە، بەڵکو بەرەنجامی گۆڕانێکی سروشتییە. سەدەی نۆزدە بە دەرەجەی یەکەم سەدەی زانستە:

"ناتوراليزم بەرەنجامی سروشتی کۆمەڵگەی دیموکراتیکی تازەیە گرنگترین نیشانەی شارستانیەتی رۆشنبیرانەی تازەی ئێمە، زیاد بوونی لە تەسەور بەدەری ئاگایی‌و هۆشیاری ئێمەیە. دەبارەی سروشت. نووسەری ئەورۆ، ئەگەر لە رووی بەهرەداری‌و بلیمەتیشەوە هاوتاو هاوشانی نووسەرانی رابردوو بێ، ئەوا گومانی تێدا نییە کە بەرهەمی دەولەمەندترو دروستتر لە پێشینانی خۆی دادێنێ‌و لەوان نزیکترە لە واقیعەوە".

ئەوەی زۆلا داوای دەکات بەر لە هەر شتێك بریتییە لە بەکارهێنانی رێبازە زانستییە سروشتییەکان لە بواری ئەدەبیاتداو هەروەها سوود وەرگرتن لەو زانیارییانەی کە ئەو زانستانە بە دەستیان هێناوە. رێنوێنی ئەو لەم بارەیەوە بەرهەمە زانستیەکانی رۆژگارو سەردەمی خۆیەتی کە بوارە جیاوازەکانی ژیان‌و رێبازە زانستییەکانی شیکردۆتەوە. هەندێ لەو بەرهەمە گرنگانە بریتییە لە: (نامەی بۆ ماوەیی سروشتی)ی (لۆکاس ١٨٤٧- ١٨٥٠)، وەرگێڕانی (ئەسڵی ئەنواع)ی داروین (١٨٦٢)و بە تایبەتی (پێشەکییەك بۆ پزیشکگەری ئەزموونگەری ١٨٦٥)ی کلود برنار. زۆلا لە زۆربەی وتارەکانی خۆیدا پشتی بە کتێبەکەی کلود برنار دەبەست. هەر چەندە لە کاتی نووسینی یەکەمین رۆمان‌و دەربڕینی هەوەڵین بیروبۆچوونەکانی خۆیدا، ئاشنایەتی لەگەڵ ئەو بەرهەمەی برناردا پەیدا نەکردبوو، لێ پاش خوێندنەوەی ئەو کتێبە لە پڕ بیروبۆچوونە ئاڵۆزو نا پوختەکانی ناو مێشکی بە تەواوەتی لا روون بووەو لێبڕا لەوە بەدواوە پەنا وەبەر ئەو زانا بلیمەتە بەرێ، بۆیە لەوە بەدواوە ئەو کتێبەی کرد بە سەرچاوەی هەموو بەڵگەکانی خۆی.

(کلود برنار) پێی وا بوو کە ئەو رێبازە زانستییە بنجبڕەی دەرەبارەی (تەنە بێ گیانەکان) بەکار دەبرێ پێویستە دەربارەی (تەنە زیندووەکان)ش تەتبیق بکرێ. و زۆلا دەیگوت دەبێ ئەم رێبازە لەگەڵ (ژیانی سۆزداری‌و زەینی)شدا بسازێنرێ. ئامانجی رەوش‌و رێبازی ئەزموونگەری (دۆزینەوەی ئەو پەیوەندییانەیە کە دیاردەیەك بباتەوە سەر هۆیە هەرە نزیکەکەی ئەو دیاردەیەو هەلومەرجە پێویستەکانی بە دیارکەوتنی ئەم دیاردەیە بدۆزێتەوە).

بۆ گەیشتن بەم ئەنجامەش دەبێ پەنا وەبەر رامان‌و دیتن‌و تۆژینەوەی پاژەکان (جزئیات) ببرێ. پێش زۆلا، رێبازی دیتن‌و رامان لە ئەدەبیاتدا، لەلایەن بالزاك‌و ستانداڵ‌و فلوبیرەوە بەکار هێنرابوو. زۆلا روانگەو تیۆری خۆی بەم رستەیە دەردەبرێ:

" کەسێك کە لەسەر ئەزموون کار بکات، موفەتیشی سروشتە"و دەڵێت: "رۆمان بریتییە لە راپۆرنامەی تەجروبەو ئەزموونان" بەمجۆرە باوەڕی وایە کە نووسەر بەتەواوەتی خەیاڵ تەرك بکات، چونکە:

"چۆن جاران دەیان گوت فلاّن نووسەر خودانی خەیاڵێکی بەهێزە، من دەمەوێ لێرە بەدواوە بگوترێ کە خودانی هەستی واقیعبینییە. ئەم پێناسەیە دەربارەی نووسەر گەورەترو دروستتر دەبێ. بەهرەی دیتن لە نێو خەڵکانی جیاوازدا خاڵی هاوبەشی زۆر کەمترە لە بەهرەی ئەفراندن لە نێو هەمان ئەو خەڵکەدا.

بەڵام ئەم دیتن‌و روانینە دەبێ ئاوێتەی تەجروبەو ئەزموون بێ, یانی نووسەر حاڵاتێك لەبەرچاو بگرێ کە بتوانێت پەیوەندییەکانی نێوان دوو دۆخی جیاوازی یەك دیاردە نیشان بدات. ئەمەش هەمان ئەو رێبازە ئەزموونگەرییەیە کە کلود برنار دەیویست لە واری لێکۆڵینەوەی دیاردەکانی زیندەوەرزانیدا جێبەجێی بکات‌و بیهێنێتە ناو زانستی پزیشکگەرییەوە. زۆلا لە کتێبی (رۆمانی ئەزموونگەری)دا بەمجۆرە رێبازی ئەزموونگەری بۆ رۆماننووسان شەرح‌و شرۆڤە دەکات: رۆماننووس هەم تەماشاکەرەو هەم ئەهلی تەجروبە. وەکو تەماشاکەر، رووداوەکان وەکو چۆن دەیان بینێ ئاوا نیشانیان دەدا. بۆ ئەم کارەش، سەرەتای دەست پێکردن دەست نیشاندەکات‌و زەمینەیەکی مکوم‌و قایم بۆ جولەی قارەمانەکان‌و دیاردەکانی چیرۆکەکەی لەبەرچاو دەگرێ. پاشان وەکو ئەهلی تەجروبە، قارەمانەکانی خۆی لە چوارچێوەی چیرۆکێکی تایبەتیدا دەخاتە گەر، کە لە وێدا زنجیرەی یەك لە دوای یەکی رووداوەکان بە شێوەی ئەنجامێکی جەبری ئەو دیاردانەی خراونەتە بەر موتاڵا بەرجەستە ببێ. لە شوێنێکی دیدا دەڵێت: "رۆمانی ناتوراليستی تاقیکردنەوەیەکی واقیعییە کە رۆماننووس بە پشتیوانی ئەزموونەکانی خۆی لەسەر تاکی کۆمەڵ ئەنجامی دەدات".

بەکارهێنانی ئەم رێبازە وا دەخوازێ کە دنیای ئەخلاقی بە شێوەیەکی ماددی و میکانیکی دەرك بکرێ، زۆلا وای دادەنێ کە "دنیای بەشەری-ش سەر بە هەمان جەبرییەتە کە بەسەر هەموو بوونەوەرانی تەبیعەتەوە فەرمانڕەوایە". ئەم باوەڕە کە بە پایەو کۆڵەکەی فەلسەفی ناتوراليزمی ئەدەبی دەژمێردرێ، زیاتر لە هەر شتێکی دی دژمنانی زۆلای هاروژاندو دەنگی ناڕەزاییان بەرز بووەوە. جا ئەمانە رەخنەی ئەوەیان لە زۆلا دەگرت کە کاری رۆماننووسی بە

تاقیکردنەوەی زاناکان دەشوبهاند. چونکە ئەو رۆماننووسەی کە رێبازی ئەزموونگەری دەگرێتە بەر، زیاتر لە زانا دەچێت تا لە شاعیرو هونەرمەند. دەتوانین لە رێگەی ئەم گوتەیەی زۆلاوە باشتر پەی بەو مەبەستو بابەتەی سەرێ بەرین:

"ئێستا زانست دێتە ناو قەڵەمڕەوی ئێمەوە. ئێمەی رۆماننوسان لەم قۆناغەی کاری خۆماندا توێکاری وەزعو حاڵی فەردیو کۆمەڵایەتی تیرەی بەشەرین. وەکو چۆن فیزیۆلۆجی زان درێژە بەکاری فیزیکزانو کیمیازان دەدات، ئێمەش بەدیتنو ئەزموونەکانمان درێژە بەکاری فیزیۆلۆجی زان دەدەین.. بە کورتی وەکو چۆن کیمیازان و فیزیازان لەسەر کەرەستەی بێ گیان کار دەکەنو فیزۆلۆجی زان تەنە زندووەکان دەخاتە بەر تاقیکردنەوە.

ئێمەش دەبێ کار لەسەر سیفەتو تایبەتمەندیو هەوەسو ئارەزوو هەڵچوونو رەفتارو دابو نەریتی تاکو کۆمەڵی تیرەی بەشەر بکەین.

یەکەم بەرهەمی زۆلا کە لەسەر بناغەی ئەم تیۆرییە ئەزموونگەریو "جەبرە زانستییە" دامەزرابێ (ترازراکون)ە زۆلا لە پێشەکی ئەم کتێبەدا دەڵێت:

"لە ترزراکوندا تایبەتمەندییە ئەخلاقیو روحییەکانی قارەمانەکانم شی نەکردۆتەوە، بەڵکو وەزعی میزاجیانم خستۆتە بەر شیکردنەوە. ئاشقێنی قارەمانانی من تێرکردنی پێداویستییەکە ئەو قەتڵەی ئەنجام دەدەن ئەنجامی زینای ئەوانە، وەکو چۆن گورگان مل دەدەنە کوشتنی مەڕ، ئەوانیش ئەم ئەنجامە قەبوڵ دەکەنو، لە ئەنجامدا ئەو شتەی کە ناچار بووم ناوی بنەم پەشیمانی، زادەی بێ نەزمی سادەی ئۆرگانیو سەرکێشی ئەعسابی بزواو نارەحەتی ئەوانە".

لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێت:

" مەبەستی من زیاتر مەبەستێکی زانستی بوو. من پاشاگەردانیو پەشێوی قووڵی میزاجی خوێناویم، لە مامەڵە کردن لەگەڵ تەبعی رەشبینیدا نیشان داوە... من زۆر سادە ئەو کارەی کە جەڕاح لەسەر جەستە ئەنجامی دەدا، لەسەر دوو بوونەوەری زندوو ئەنجامم داوە.

مەسەلەی ویراسەت

مەسەلەیەکی دیکە، کە ناتورالیستەکان هێناویانەتە نێو رۆمانەکانی خۆیانو پشتیان پێ بەستووە، مەسەلەی کاریگەری بۆ ماوەییە لەسەر بارودۆخی روحی مرۆڤ. چونکە باوەڕیان وابوو کە هەلومەرجی بەدەنیو روحی هەر کەسێك لە دایكو باوکییەوە بۆی ماوەتەوە.

دەربارەی مەسەلەی ویراسەت زۆلا سوودێکی زۆری لە لۆکاس و کتێبەکەی لۆکاس (نامەی ویراسەتی سروشتی) وەرگرتووەو لەسەر بنەمای ئەم تیۆرییە زنجیرە رۆمانی ناوداری (روگون ماکار)ی لە بیست بەرگدا بەناوی (مێژووی سروشتیو کۆمەڵایەتی ماڵباتێك لە زەمانی ئیمپراتۆریەتی دووەمدا) نووسی. زۆلا، لەم زنجیرە کتێبەدا ژیانی خانەوادەیەکی بچووکی. شەرحو شیکردۆتەوەو سەرجەلە نامەیەکی بۆ فەرزەندانی ئەم خێزانە رێکخستووەو بەسەر لقو پۆپی جیاوازدا دابەشی کردوون. حیکایەتی ئەم زنجیرە کتێبە، بریتییە لە گەشەکردنو نەشونمای لقو پۆپەکانی ئەم شەجەرەیە. لە یەکەم روانینەدا هیچ لێکچوونێك لە نێو ئەندامانی ئەم خێزانەدا نابینرێ، لێ ژێراوژێر رستێکی قایمو توند پێکەوەی بەستوونو بردوونیەتێوە سەر یەکدی. ئەو فەرزەندەی کە لە ئەنجامی پەیوەندییەکی حەرامو لە دایکێکی داوێن پیس هاتبێتە دنیاوە، سەرسەریو عەرەقخۆرو تاوانکار دەردەچێت، هەڵبەتە ئەوانی تریش رۆڵەی هەلومەرجو ژینگەی خۆیان دەبن.

تایبەتمەندییەکانی بەرهەمێن ناتورالیستی

بەم جۆرە ناتورالیزم لە شێوەی راپەرنێکدا، دژ بە داوەرێن پێشوەختە و قەرارداد ئەخلاقی و مەزهبی دێتە مەیدان . ئەو سانسۆرەی کە کۆمەڵگە خستوویەتیە سەر بەشێك لە دیاردەکانی تەبیعەت و ژیان، تێك دەشکێنێ. باسی شتانێك دەکاتو دیمەنانێك شیدەکاتەوە کە تا ئەو رۆژە رێیان نەکەوتبووە نێو بەرهەمێن ئەدەبییەوە ، جا ئەمە یەکێکە لەو تایبەتمەندییانەی ناتورالیزم کە پابەندانی داب و نەریت و قرێردادە ئەخلاقییەکان و دژی ناتورالیزمیان دەهاڕۆژێنێ. باسکردنی دزێوی و کارەساتەکانی هەژاری و بێدادی کە هەوەڵجار لە بەرهەمەکانی دیکنزەوە دەستی پێکرد بوو، و کۆمەڵگەی بورژوازی دەیویست خۆی لێ گێل بکات، لە کارەکانی زۆلادا گەییە لوتکە. لە وڵاتانی دیکەشدا تورگینیفو جورج ئیلیوت و هاوپێتمان باسی دەکەن.

تاکری داوەرییە پێشوەختە میلییەکانو خۆپەسندیو پایەخوازیو شکۆخوازی کۆمەڵایەتی دەداتە بەر تەوسو توانجان. لە شانۆدا، سودرمان رەخنە لە دابو نەریتی شەرەفو شانازی دەگرێت، ئیبسن پەردە لەسەر دووڕوویيو ریا لادەبات، جیاوازییە قوڵەکانی نێوان حەقیقەتو

ژیانی کۆمەڵایەتی دەخاتە روو، و ئەو لەمپەرو بەرهەڵستانەی دێنە بەردەم گەشەی ئازادی تاك نیشان دەدات. نا توراليستەکان. شتانی نەنگ ئامێز, مایەی پێکەنینو شەرمەزاریو بچوکبوونەوەی ئەڤین لە بەرا نبەر سوودخوازیدا ریسوا دەکەنو بۆ یەکەمجار ئەڤین بە شێوەی ویستێکی بەدەنیو رەگەزی وەکو ئەزموونێکی حەڵاڵو رەوا لە بەرهەمەکانیاندا دەخرێتە روو. بەمجۆرە دەتوانرێ بگوترێ کە ئەدەبیاتی ناتوراليستی بەشێوەیەکی گشتی رەخنەیەکی توندوتیژە لە بونیادەکانی کۆمەڵگە جا چونکە ئەم کۆمەڵگەیە جۆشو خرۆشی راستگۆیانەی رۆمانتیزمو روحیانەتی قووڵی مەزەبو ئاینی لە دەست داوە، بۆیە لە هەوڵی ئەوەدایە بە هەر چوار چنگ خۆی بە جۆرە ئەخلاقێکی ئایدیالیستیدا هەڵواسێ، و لە بەرانبەر ئەم بەربەست شکاندنەدا جۆرە کاردانەوەیەك نیشان بدات. هێرشی توند بۆ سەر زۆلاو لایەنگرانی، و محاکەمەی فلوبیر، بۆدلێرو ئۆسکار وایلد لەوەوە هەڵقولاوە.

جا بە حوکمی ئەو رێبازەی کە ناتوراليزم گرتوویەتیێ بەر، هەندێ لە دیاردەکانی کۆمەڵگە لە بەرهەمێن ناتوراليستیدا هەقی دەست پێشکەری پەیدا دەکەن. ماجەرای زۆربەی چیرۆکەکانی بە جۆرێ روو دەدا کە دەڵێی جگە لە چەپەڵی، پەرێشانی، بێدادیو خەوشو نەنگ چ شتێکی دی لە ئارادا نییە. ناتوراليزم بەپێی لۆژیکی کاردانەوە دژ بە دیدو روانگەی رۆمانتیك، ئایدیالیستی یان تەنیا فەرمی، هەموو دنیا تەنیا لە دیاردە پێچەوانەکا نی هەموو ئەوانەدا کورت دەکاتەوەو ئەگەرچی زۆربەی ئەم کارانە بەناوی ریالیزمو واقیعبینییەوە ئەنجام دەدات، لێ لە ئاکامدا یا ن لە کۆتاییدا کارەکە بە شێوەی جۆرە لاسارییەکی هاندەرو، رەخنەی شۆڕشگێڕانەو یان مامەڵەیەکی رەشبینانەو فەلاکەت گەرا بۆ مرۆڤ دەشکێتەوە.

سووربوون لەسەر پەردەلادان لەسەر هەموو رووداوەکانو واقیع بەوە دەشکێتەوە کە تەنیا دیاردە بازاڕییە رۆژانەکان شیبکرێنەوە. سوور بوون لەسەر دیتنی هەموو ئەو شتانەی کە لە مرۆڤدا هەن دەبێتە هۆی ئەمەی کە هەموو مرۆڤەکان لە شێوەی بوونەوەرانێکدا بدینین کە هیدایەت گوتەنی: "هەر هەموویان یەك زار بوونەو کۆمەڵێك ریخۆڵەیان پێوە هەڵواسراوەو دەچێتەوە سەر کۆ ئەندامی زاوزێییان" بایەخدانی لە رادە بەدەر بەوەی کە تەسلیمی خورافا ت نەبین. دەگاتە ئەوەی کە هەر جۆرە ئیمانو باوەڕێك بە خورافات بژمێرێن. (ئازادی) تەنیا لەبەر

ئەمەی کە هەستێکی خۆ بەخۆی دەروونییە، ئینکار دەکرێ: ژیانی مرۆڤانی لە کۆت و زنجیری بێڕەحمانەی جەبری مێژوویی، کامڵبوونی ژیننانسی، ویراسەتی جەستەییو کۆمەڵایەتی نراوە.

ناتوراليزم کە لە باری تیۆرییەوە دژی داوەرییە پێشوەختەکان رابووەو بەناوی ریالیزمو واقیع گەراییەوە هاتۆتە مەیدان، بە جۆرێ لەسەر بنەمای قەرار و بڕیارە پێشوەختەکان هەڵوێست وەردەگرێ کە بە ناچاری ئەو روانگە ئازادو روونەی کە لە مەڕ واقیع هەمانە، ئاوەژوو دەکاتەوەو رەنگە خودی واقیعەکەش ئاوەژوو بەرەواژ بنوێنێ. قارەمانی رۆمانی ناتوراليستی، لە ژێر فەرمانی هەلومەرجێن بەدەنیو جەستەیی خۆیدایە. زۆلا دەڵێت:

"وەزعی میزاجی قارەمانەکان بخوێنینەوەو شی بکەینەوە نەك ئەخلاقو عاداتیان.... مرۆڤ لە ژێر فەرمانی ئەعسابو خوێنی خۆیدایە..."

نیتشە لەم بارەیەوە دەڵێت:

"یەکێك لە کەشفو دۆزینەوەکانی ئەم سەدەیە ئەمەیە کە مرۆڤ بریتی نییە لە ویژدان بەڵکو سیستەمێکی عەسەبییە بۆ خۆی".

بەمجۆرە وەزعی بەدەنی وەکو پرەنسیپێك حەساو کراوەو وەزعی روحی دەبێ بەسێبەرو سایەی بەدەن بژمێردرێ. واتە دەرکەوتە رووحییەکان ئەنجامی هەلومەرجە جەستەییو بەدەنییەکانە.

کەواتە هەموو هەستو هزرەکانی مرۆڤ، ئەنجامی راستەوخۆی ئەو گۆڕانکارییانەن کە لە بونیادی جەستەییدا روو دەدەنو بارودۆخی جەستەییش بەپێی یاساکانی ویراسەت لە دایكو باوکەوە بۆ ئەو ماوەتەوە.

یانی ئەگەر کێماسییەك یان شێوانێکی بەدەنی لە باپیرێکدا هەبێ، ئەوا ئەم کێماسییە بەرەبەرە زیاد دەکاتو لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دی دەمێنێتەوەو دەبێتە باعیسی ئەوەی کە نەوەکانی دواتر ئالودە یان سۆزانی دەربچن یا ن کێماسی روحی دیکەیان لێ پەیدا ببێ.

ناتوراليزمو ئەخلاقو کۆمەڵگە

زۆلا ئیدیعا دەکات کە بەرهەمی زانستی، واتا رۆمانی تازە، لە هەمان کاتدا بەرهەمێکی ئەخلاقییە. هەر چەندە زۆربەی رەخنەگران، لە بەرهەمەکانی زۆلادا ئارەزوویەکی توندی بێ

پەردەیی‌و بێ ئەخلاقییان کەشف دەکردو دەخستە روو، بەڵام زۆلا هەر سوور بوو لەسەر ئەو ئیدیعایەی خۆی. بەڕای زۆلا، رۆماننووس بە تەواوەتی کاری زانا ئەنجام نادات. هەڵبەتە لە شیکردنەوەی وەزع‌و حاڵاندا، رەچاوی بێ لایەنی زانایەك دەکات، جا لەگەڵ ئەمەشدا وەکو چۆن (کلود برنار) گوتویەتی "ئەزمونگەر موفەتیشی تەبیعەتە" زۆلاش دەڵێت کە: "رۆماننووس موفەتیشی مرۆڤو سۆزی مرۆڤە"و ئەگەر قەرارە قازی بێ لایەن بێ چۆن دەتوانێ دەرهەق بە مەسەلە ئەخلاقییەکان بێ لایەن نەبێ؟ جگە لەوە رۆماننووس دەبێ:

"میکانیزمی دیاردەکان لە مرۆڤدا بزانێ، بونیادو تەرزی کاری دەرکەوتە زینی‌و هەستییەکان بە هەمان شێوە ی کە فیزیولوجی لە ژێر کاریگەری ویراسەت‌و فاکتەری ژینگەدا بۆ ئێمەی شەرح دەکات، نیشان بدات، دواتر زیندوو لە ژینگەی کۆمەڵایەتییدا نیشان بدات..و کاریگەری بەسەر دیاردەکانەوە هەبێ‌و کۆنترۆڵیان بکات، و بەمەش بە کردەوە کار بکاتە سەر ژینگەی کۆمەڵایەتی.

رۆماننووس بە کەشفکردنی یاساێن ژیانی کۆمەڵایەتی، ئیمکانی ئەوە بە سیاسەتوانان‌و خەمخۆرانی مەیدانی ریفۆرمێن کۆمەڵایەتی دەدات کە دەست بەکار بن‌و کۆمەڵگە چاك بکەن.

زۆلا زۆر بە توندی بەرپەرچی تۆمەتی ئەو (جەبریەت‌و قەدەرییەتە) دەداتەوە کە دەیدەنە پاڵ فەلسەفەکەی‌و رایدەگەیەنێ کە: "ناتورالیزم لە ئەدەبیاتدا، نوێکارییەکی وردەو قەبوڵکردن‌و وێنەگرتنی شتێکە هەیە". زۆلا باوەڕی بە پێشکەوتی کۆمەڵایەتی هەیەو دەیەوێت رێگەکانی پێشکەوتن هەموار بکات. ئامانجێکی ئەخلاق ی توندو سەختگیرانەی هەیەو لەم رووەشەوە سەر بە یاساکەی (کلود برنار)ـە: "ئەخلاق ی ئەمڕۆ، عەودالّی تاقیبی هۆکارەکانە، دەیەوێ هۆکارەکان شی بکاتەوەو لەبەر رۆشنایی شیکردنەوەکاندا دەست بەکار بێ."

زمانی بەرهەمێن ناتورالیستی

ئەمیل زۆلا لە وتارێکدا بەناوی (ناتورالیزم لە شانۆدا) دەڵێت:

ئێستا دەگەینە سەر مەسەلەی (زمان) دەڵێن کە شێوازێکی تایبەتی بۆ شانۆ هەیە. دەخوازن کە ئەم شێوازە بە تەواوی لە زمانی ئاسایی دیالۆگ‌و گفتوگۆ جیاواز بێ، ریتمدراو توندتر لەو، بە هەناسەیەکی یەجگار درێژ، قاژ قاژ وەکو ئەڵماس کە روناکی چلچرایانی بەسەردا بدرەوشێتەوە.

لە رۆژگاری ئێمەدا بۆ نموونە رێزدار (ئالکساندەر دۆمای کور) بە شانۆنامەنووسێکی گەورە دەژمێردرێ. وشەکانی ئاهەنگدارن وەکو فیشەکە شێتە بە ئاسماندا دەچن‌و لە نێو چەپڵەرێزانی تەماشاڤاناندا رادەخوشێن‌و دێنە خوارێ. هەموو کاراکتەرانی بەرهەمەکانی ئەو بە یەك زمان دەدوێن: زمانی پاریسی بە توێکڵ, تەژی پێچەوانەخوانی کە وەکو نێزە وشك‌و زبر بێتە هاویشتن. من هەقم بەسەر بریق‌و باقی ئەم زمانەوە نییە، بریق‌و باقی ئەم زمانە ئینکار ناکەم. بریق‌و باقێکی سەرڤە سەرڤە! لێ حەقیقەتبوونی ئەو زمانە ئینکار دەکەم. هیچ شتێك هێندەی ژارخەنی بەردەوامی رستە تاقەتبەر نییە. من چاوەڕوانی نەرمی زیاترو تەبیعی بوونم. خودان شێوازانی واقیعی ئەم سەردەمە رۆماننووسەکانن. دەبێ لە بەرهەمەکانی (گوستاف فلوبیر)و (برایانی گنگور)دا بۆ شێوازی بێ کەم‌و کوڕی‌و زندوو رەسەن بگەڕێین. کە پەخشانی رێزدار (دوما) لەگەڵ کاری ئەم پەخشان نووسە گەورانەدا بەراورد بکەین، دەبینین کە نە دروستەو نە رەنگ‌و روویەکی ئەوتۆی هەیەو نە جۆش‌و خرۆش... ئەوەی دەمەوێ لە شانۆدا بیدینم، پوختەیەکی زمانی گفتوگۆیە —ئەگەر نەتوانرێ گفتوگۆیەك بە هەموو درێژدادڕی و دووبارە بوونەوەیەك‌و بێهودەییەکییەوە ببرێتە سەر شانۆ، ئەوا دەتوانرێ حاڵەت‌و تۆنی گفتوگۆیەکە، تایبەتمەندی هەر قسەکەرێك‌و، بە کورتی واقیع لە رادەی زەرورەتدا بپارێزرێ....

بەمجۆرە ناتورالیزم گفتوگۆ, یەکەم لە رێگەی رۆمان‌و دواتر لە رێگەی شانۆوە دێنێتە ناو ئەدەبیات. نووسەرانی ناتورالیست، هەوڵدەدەن لە گوێزانەوەی گفتوگۆی هەر کەسێکدا، ئەو رستەو دەستەواژانە بەکاربێنن کە ئەو کەسانە بەکاری دێنن، ئەمە یەکێکە لەلایەنە هەرە گرنگەکانی ریالیزمی ناتورالیستەکان کە پاش پێچانەوەی خودی قوتابخانەکەو نەمانی دامەزرێنەرانی قوتابخانەکەش، لە نێو نووسەرانی سەدەی بیستەمدا رۆژ بە رۆژ رەواجی زیاتر پەیدا دەکات. بەمجۆرە دەتوانرێ زۆلاو پەیڕەوانی زۆلا بە پێشینانی هەموو ئەو نووسەرە گەورانە بژمێردرێ کە ئەورۆ زمانی گفتوگۆ لە نووسینەکانی خۆیاندا بەکاردێنن.

گروپی میدان

لە مێژووچەی ناتورالیزمی فەرەنسادا، دامەزرانی دەستەی (میدان) بایەخێکی فرەی هەس.

ئەمیل زۆلا کە لەو رۆژگارەدا گیرۆدەی دەستکورتی‌و هەژارییەکی لە رادەبەدەر بوو، ئەنجام کتێبی (ئاسوموار)ی بڵاوکردەوەو پارەیەکی بەدەست هێناو توانی موڵکێ بەناوی (میدان)

بکرێ. لەم سەردەمەدا زۆلا لەلایەکەوە کەوتبووە بەر هێرشێن توندو تیژو لەلایەکی ترەوە ژمارەیەك لە نووسەرانی لاو بەرەڤانیان لێدەکرد. ئەم ژمارەیە کە بۆ بەرەڤانی لە پێشەواکەی خۆیان لە دەوری گردبوو بوونەوەو کۆبوونەوەیان دەکرد بریتی بوون لە: (پل ئەلکسی ١٨٤٧- ١٩٠١) کە هاوشاری زۆلاو خەڵکی (ئەکس) بوو و تاقە کەسێك بوو کە تا کۆتایی پشتیوانی لە زۆلا کردو پابەندی رێبازەکەی ئەو بوو و، (گی دوموپاسان ١٨٥٠- ١٨٩٣) کە دۆستی فلوبێر بوو و فلوبێر لەگەڵ خۆیدا هێنابیە لای زۆلاو بەوی ناساند، (هنری سیارد ١٨٥١- ١٩٢٤)، (هویسمان ١٨٤٨- ١٩٠٧)و لیون هنیك ١٨٥١- ١٩٣٥). ئەم نووسەرانە کۆبوونەوەکانی خۆیان لە ماڵی زۆلا لە پاریسو، لە بەهارو لە هاویندا لە (میدان) ئەنجام دەدا. ئەم ژمارەیە بۆ ئەوەی بە کۆمەکی یەکتریو بە پەیڕەوی لە رێبازی قوتابخانەکەیان بەرهەمێك بنووسن لێبران کتێبێك بلاوبکەنەوە. ئەم کتێبە کۆمەڵە چیرۆکێك بوو بەناوی (شەوانی میدان) کە هەر چیرۆکێکی لەلایەن یەکێك لە نووسەرانی نێو براوەوە نووسرابوو، لەم کتێبەدا بوو کە موپاسان چیرۆکە بەناوبانگەکەی خۆی (بول دوسویف)ی بلاوکردەوە، ئەم کتێبە لە ساڵی ١٨٨٠دا بە پێشەکییەکی توندو پڕ هەراو هەنگامەی زۆلاوە بلاوبووەوە دوا بە دوای ئەو بوو کە زۆلا وتارو تیۆریو بەرهەمە رەخنەییەکانی خۆی بلاوکردەوەو یاساو بنەماکانی بۆچوونەکانی خۆی ئاشکرا کرد.

چەند بیروبۆچوونێك

(گوستاف فلوبێر) لە ساڵی ١٨٧٨دا لە چوار چێوەی چەند نامەیەکدا ئیرادی لە بۆچوونەکانی زۆلا گرتووەو نووسیویەتی:

سەیری پێ دێ کە بۆچی هاوڕێی نووسەری ناتوانێ ئەوە بدینێ کە لە (ئەزموونەکانی) ئەودا هیچ شتێکی جەبری نییە. بەڵکو هەرچییەك هەیە ئەوەیە کە ئەو بە کەیف ی خۆی تێهەڵکێشی کردووەو ئەوەی نووسیوە کە دڵی ویستوویەتی وابێ.

(هنری سیارد) لە ساڵی ١٩١٨دا نامەیەکی بەم شێوەو ناوەرۆکە بلاوکردووەتەوە:

"کاتێ کە من کتێبی پێشەکییەك لەمەڕ توبی (پزیشکگەری) ئەزموونگەری"ی (کلود برنار)م بۆ خوێندنەوە دا بە زۆلا، کە دەیگوت کاری نووسەر دەبێ وەکو کاری زانا بێ، ویستم

ئەوەی پێ نیشانبدەم کە تەرزی کاری زانا تا چ ئەندازەیەك وردو گرانەو ئەگەری بە هەڵەچوونی تەرزی بیرکردنەوەی نووسەرا ن چەند زۆرە، دەمویست بەمە لە ئاکام و ئاقیبەتی ئەو جۆرە بڕیارە وریای بکەمەوە. بۆی بسەلمێنم کە تەنانەت لە کتێبەکانی خۆشیدا کاتێ کە قارەمانانی چیرۆك یەکیان خۆشدەوێ یان رقیان لێکدی دەبێتەوە، کە لێکدی نزیك دەبنەوە یان دوور دەکەونەوە بە هیچ کلۆجێ پەیڕەوی یاساو رێساو بنەمای زانستی ناکەن، بەڵکو قەڵەمی نووسەر چۆنی بوێ ئاوهایان دەجولێنێ".

(رنە دومنیل)ی خاوەنی کتێبی (ریالیزم) دەربارەی ئەو نامەیە دەڵێت:

"ئەگەر ئەمیل زۆلا بە گوێی هنری سیار-ی بکردایە کتێبی (رۆمانی ئەزموونگەری) نەدەنووسیو بەم شێوەیە بەرهەمەکەی خۆی لەوە رزگار دەکرد کە ببێ بە ئەوزارو ئالەتی تیۆریانی زانستی غەڵەتو، خوێندنەوەی پاش دەیان ساڵ خوێنەران نارەحەت بکات. ئەم تیۆرییە ئاساییو سەرەتاییانە کە خۆی لە خۆیداو بەدەر لەم باسانەیە، بایەخو ئیحتوبارێکی هەس، سێبەرێك دەخاتە سەر بەرهەمەکەی زۆلا".

ئەم بابەتانەی خوارەوە لە یاداشتەکانی (برایانی گنگور) لە ١٨٧٧/٢/١٩دا دەبینرێ:

"فلوبێر دەستی داوەتە هێرشێکی توندو هەر هەموو تیوریو کارەکانی زۆلای کوتیەوەو، زۆلاش بەم ناوەڕۆکە وەڵامی دەداتەوە: " ئێوەگەل، سووکە سەروەتو سامانێکتان هەیەو لە زۆر گیروگرفتان رزگارتان دەکات، بەڵام من ناچاربووم هەر جۆرە کتێبێك بنووسم! بەڵێ، نووسینی ناچیزە! خودایە من، منیش وەکو ئێوە گاڵتەم بە وشەی (ناتورالیزم) دێ، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هەر دووبارەی دەکەمەوە، چونکە دەبێ ناوی تازە لە هەر شتێك بنەی تا خەڵکی بە تازەو نوێی تەسەور بکەن... من هەوەڵجار بزمارێکم هەڵگرتو لە مێشکی خەڵکیم کوتی، پاشان چەکوشێکم بەدەستەوە گرتو بە ئەندازەی یەك سەنتیمەتر لە سەری خەڵکیم داکوتی، پاشان بە ئەندازەی دوو سەنتیمەتری دی دام کوتی.. چەکوشەکەی من هەمان هەراو زەنای ناو رۆژنامەکانو ئەو دەنگۆیانەیە کە دەربارەی بەرهەمەکانم دەینەمەوە..."

(دانیل مورنە)ی نووسەری "مێژووی ئەدەبیاتی فەرەنسا" دەربارەی ناتورالیزم دەڵێت:

"هەڵبەتە رێبازێکی ئەدەبی پشت بەستوو بە بنەماێن زانستی گومان لێکراوی منالانە، تەنیا رۆمانی منالانەو پێکەنین ئامێزی لێدەکەێتەوە. لێ زۆلا بلیمەتییەکی شیعریو خەیالێکی

بەهێزی ئەوتۆی هەبوو کە زۆر لە سەرووی ئەم تیۆرییە بێهودانەوە گیرسابووەوە... زۆلا توانایەکی باڵای دیتنی هەیە، ئەگەر نەی توانی بێ تایبەتمەندییە ئەخلاقیو روحییەکانی قارەمانەکانی بەرجەستە بکات، ئەوا ژینگەی بیرونیانی زۆر چاك داوەتە بەر زەینو شیکردۆتەوە. بۆ وێنە لە ئاسومواردا جلشۆرخانەکەو لە فەسڵی (مانگرتنی) کتێبی ژەرمینالّدا جۆشو خرۆشو رابوونی کرێکارانی مەعدەنچی بە توانایەکی سەیرەوە بەرجەستە کردووە... لێ لەلای هەموو نووسەرانی ناتورالیستدا، چ بەرهەمێك بە شێوازی زۆلا نابینرێو زۆربەیان دووبارە هاتوونەتەوە سەر ریالیزم. ئەمانە تەنیا هەوڵی ئەوەیان داوە کە لە نێو دابو نەریتی باوی ناو خەڵکیدا، ئەو بابەتانە وێنە بگرن و شەرح بکەن کە لە هەوەسبازی و ئارەزووی سیکسییەوە نزیکە، واتە بە زۆری لایەنی فەسادێن ئاساییان خستوەتە بەر وردەبینی لێکۆڵینەوەوە".

جگە لەوە، خودی زۆلا نووسەرێکی خەباتگێڕ بوو، ملی بۆ نا ئومێدی نەدەداو تەسلیمی ئەو جەبرە نەدەبوو کە بەو هەموو جۆش و خرۆشەوە لە کتێبەکانی خۆیدا پشتی پێ دەبەست، گەورەترین بەڵگەش بۆ ئەم بابەتە رووداوی "دریفوس" بوو کە زۆلا لە پێناوی رزگاری تۆمەتبارێکی بێگوناحدا لە بەرانبەر دەسەڵاتدارانی گەندەڵو سەرمایەدارانی زۆرداری عەسری خۆیدا، وەستاو هاواری (مەحکومتان دەکەم)ی ئەو دنیایەکی هێنایە لەرزە.

ئەو خاڵەی کە دەبێ لێرەدا ئاماژەی بۆ بکرێ ئەمەیە کە هەڵەی زۆلاو پشت بەستنی زۆلا بە "زانستێن ئەزموونگەری" لە راستیدا هەڵەی سەدەکەی ئەو بوو. سەدەی نۆزدەیەم لەم رووەوە سەدەیەکی سەیر بوو. ئامێری بوخارو گلۆپی گاز بەدوا کەشفو دۆزینەوەی بەشەر دەژمێردرانو هەموو گەورە زانایانی عەسر گەیی بوونە ئەم ئەنجامگیرییەی کە هیچ رازێکی شاراوە لە جیهانو لە ئینساندا نییە. لە روانگەی ئەوانەوە هەموو شتێك ماددیو مەلموس بوو و کاری (کلود برنار) گەیی بووە ئەوەی کە دڵنیا بوو بە زووترین کات کەرەستەو پێکهاتەکانی هزرو خەیاڵ لە نێو مێشکی مرۆڤەوە دەردێنێو بە بەرچاوی هەمووانەوە شی دەکاتەوەو فورمولو یاساکانی دەنووسێت.

لە فەسڵی یەکەمی کتێبی (بەرەبەیانی جادووگەران)دا کە نووسەران لویس پاولزو جاك بورژیە لە ساڵی ١٩٦٠دا بڵاویان کردۆتەوە شتی سەیر دەربارەی ئەم (هەڵەی سەدە)یە دەبینرێ، جێی خۆیەتی چەند بڕگەیەکی ئەو فەسڵە لێرەدا بە نموونە بێنینەوە:

"ئەفسوس کە مێژوو ناوی ئەوی تۆمار نەکردووە. ئەو بەڕێوەبەری (نووسینگەی تۆماری داهێنانەکان)ی ئەمریکا بوو. هەر ئەویش بوو کە یەکەمجار ئەم هەراو هوریایەی نایەوە. لە ساڵی ١٨٧٥دا ئیستیقالەنامەکەی خۆی بۆ وەزیری بازرگانی ناردو بیانووشی ئەوە بوو کە ئیدی چ شتێك بۆ داهێنان نەماوە. ئیدی ئەوە بوو دوازدە ساڵ دواتر (مارسیلین بیرتلو)ی گەورە کیمیازان نووسی کە: "جیهان لەمەودوا چ نهێنییەکی نییە...." هەموو دەرگاکان لە رووی هەر جۆرە تەسەورێك دەربارەی کەشفو کەشفکاری تازە لە بواری زانستەکاندا دادەخرا... (برونتیر) لە ساڵی ١٨٩٥دا بە دڵنیاییەوە باسی (ئیفلاسی زانست)ی کرد. پرۆفیسۆر (لیپمان)ی ناودار هەر لەو سەرو بەندەدا بە یەکێك لە قوتابییەکانی خۆی راگەیاند کە زانستی فیزیا تەواو بووەو، وا چاکە بچێ سۆراغی زانستێکی دیکە بکات. ئەو قوتابییە کە (هلبرونر)ی ناو بوو پاشان بوو بە یەکەمین مامۆستای (کیمیا- فیزیا)ی ئەورووپاو گەلێك کەشفیاتی بەرچاوی دەربارەی (هەوای شل)، تیشکی سەرووی وەنەوەشەییو (نەرمە ئاسنجاو ئەنجامدا....

لەو جۆرە سەدەیەداو لە نێو ئەو زانایانەدا بوو کە زۆلا بە دڵنیاییەوە بناغەی (رۆمانی ئەزموونگەری" دامەزراندو پاشان کە لە کەسێکی پسپۆری ژنەفت کە یاساکانی (ویراسەت) ئەو یاسایانەی پایەی زانستی بەرهەمە بەناو بانگەکەی ئەو (روگون- ماکار) بوون بە هیچ کلۆجێ جێگیر نینو هەموو کاتێ ئەگەری ئەوە هەیە کە لە ئەنجامی کەشفکاری تازەوە بگۆڕێن، یەجگار سەرسام بوو. هەروەها بە هەمان ئەندازە سەرسام بوو کە کاتێ پێیان گوت کە زانست لە قەڵەمڕەوی (مرۆڤناسی)دا یەجگار کەم پێشکەوتووە و رۆماننووس بە هیچ کلۆجێ ناتوانێ لافی ئەوە لێ بدات کە یاساکانی ئەم بابەتەی دۆزیوەتەوە!....

ئایا دەکرێ ریالیزمو ناتورالیزم تێکەڵ بکرێن؟

ناتورالیستەکان بەو بیانووەوە هاتنە مەیدان کە گوایە دەخوازن ریالیزم کاملتر بکەنو لایەنە رۆمانتکییەکانی لێ بژار بکەن. جا لەم رووەوە تیۆرییە نا ئاساییەکانی خۆیشیان دایە پاڵ ریالیزم. بۆیە هێشتاش زۆربەی نووسەرانی مێژووی ئەدەبیات، ناتورالیزم بە فۆرمێکی خەملیوترو وردتری ریالیزم دەژمێرنو کە باسی ئەو دوو قوتابخانەیە دەکەن لە سایەی تایتڵی ریالیزمدا

باسیان دەکەن، بەڵام بە گوێرەی ئەو پێناسەیەی کەلە فەسڵی رابردوودا سەبارەت بە ریالیزم کردمان، ناتوانین نووسەرێك کە توانای بەسەر هەڵسەنگاندنی رووداوی چیرۆکەکەی خۆیو ئەنجامی چیرۆکەکەی خۆیدا نەشکێو لە ئەنجامی باوەڕبوونی بە زنجیرە بنەمایەکی زانستی گومان ئامێزو منالأنە، نەتوانێ هۆکاری دروستی رووداوەکان دیاری بکات، ناو بنەین ریالیست.

ئەمە جگە لەوەی کە نووسەرانی ریالیست نموونەی جیاوازی خەڵکیان لە کۆمەڵگەی خۆوە وەردەگرتو لە بەرهەمەکانیاندا نوێنەری دیاری ئەو خەڵکەیان بە تواناو بەهرەیەکی هونەری پەسندەوە بەرجەستە دەکرد. بۆ نموونە لە ناو نموونەکانی (کۆمیدی مرۆڤانی) بالزاکدا قارەمانانی زیندوو بەرجەستەی وەکو "کوزین بتو گرندەو وترن" هەن. لێ زۆلاو پەیڕەوەکانی (نموونەسازی)یان بە کارێکی رۆمانتیك دەژمارد. بۆیە قارەمانانی ئەوان لایەنی گشتایەتیان نییە، بەڵکو هەریەکەیان تاکێکنو بە گوێرەی کاریگەری بۆماوەییو بونیادی بەدەنی، ناچارن هەندێ کاران ئەنجامبدەن. جا بۆیە دەبێ ئەوە بگوترێ کە نووسەری ناتوڕالیست ناتوانێ دەست بخاتە رەوتی رووداوی چیرۆکەکەی خۆی، بەڵکو رووداوی چیرۆکەکە کە زادەی کۆمەڵە فاکتەرو هۆکارێکی جەبرییە، بەدەر لە ویستی نووسەرەکە بەرەو ئەنجامێك دەڕوات کە دەبێ بیگاتێ.

لە جیهانی شانۆدا

ناتورالیستەکان زۆریان هەوڵدا لە جیهانی شانۆدا سەرکەوتن وەدەست بێنن، وێڕای ئەوەی کە لەم وارەدا سەرکەوتنی گەورەیان بەدەست نەهێنا بەڵام هەر چۆنێ بوو شوێن پێیەکیان لە دوا بەجێما. رۆماننووسانی ناتورالیست هەستیان دەکرد کە پێویستە لەواری شانۆشدا وەکو واری رۆمان سەرکەوتنو پیرۆزی وەدەست بێنن. دیارە کەسیان لە خۆیان بە شایستەتر بۆ ئەم مەیدانە نەدەزانی. بۆیە بیرۆکەی نووسینی شانۆنامە چووە مێشکیانەوەو گنکورو زۆلاو ئالفونس دودەو موپاسانو ژول رنار بەریز تواناو بەهرەی خۆیان لەو وارەدا تاقی کردەوە. بەڵام کەسیان نەیانتوانی تەنانەت ئەو نیمچە سەرکەوتنەش بەدەست بێنن کە لەواری رۆماننووسیدا بەدەستیان هێنابوو نیشانەی هەرە دیاری شانۆ نامەێن ناتورالیستی ئەمە بوو کە لە رادەبەدەر بایەخ بەدیکۆرو جلو بەرگ دەدراو نووسەران دەیانویست ئەو وردە شتانەی لە رۆمانەکانی خۆیاندا دەربارەی هەر شتێك شەرحو شرۆڤەیان دەکرد، لە شانۆنامەدا لە رێگەی دیکۆرو جلو بەرگەوە نیشانی بدەن.

لێ ئاشکرایە کە ئەو شتانە (دیکۆرو جلو بەرگ) نەیان دەتوانی جێگەی ئەو وردەکاریانە بگرنەوە کە لە رۆمانی ناتورالیستیدا ئەنجام دەدران.

گومان لەوەدا نییە ئەگەر هنری بك شانۆنامەی "قەلأنی نەنووسیبایە، ئەمڕۆکە لە هیچ مێژوویەکی ئەدەبیاتدا ناوی شانۆی ناتورالیستی نەدەبرا. (قەلان) حیکایەتو سەربوری ژنی کابرایەکی کارخانەداری دەوڵەمەندە کە لەگەڵ سێ کیژەکەیدا کەوتۆتە ناو کۆمەڵێك دەستبڕو فیڵباز، لە ئەنجامدا یەکێك لە کیژەکانی ناچار دەبێ شوو بە یەکێك لەو پیاوە خوێڕیانە بکات.

هەڵبەتە (هنری بك) لە پەیڕەوانی (زۆلا)و لە لایەنگرانی قوتابخانە زانستیو ئەزموونگەرییەکەی ئەو نەبوو بەڵکو ناتورالیزمێکی تایبەت بە خۆی هەبوو و بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدا بوو کە بەرەڤانی لە رێبازەکەی خۆی بکاتو دەیگوت: "من ئەوەندە حەزم لەوە نییە خۆم بە پیاوکوژانو کوژراوانو بادەنووشانو قوربانیانی ئیرسیەتو قوربانیانی وەچەوە خەریك بکەمو بچمە بنجو بناوانی ئەو مەسەلەو بابەتانە". دەربارەی ئەو تیۆرییانەی کە زۆلاو دۆستەکانی بۆ ناتورالیزمیان داناوە، پێی وابوو کە حەقیقەت پێویستی بە تیۆرییان نییە، بریتییە لە شتێك کەمرۆڤ دەیبینێو هەستی پێدەکاتو خۆڕسكو ئاسایی نیشانی دەداتو پێویستی بە یاساو رێساو فورمۆلان نییە.

بە شێوەیەکی گشتی ئەگەرچی خەباتی پڕ جۆش و خرۆشی ناتورالیستەکان لە دنیای شانۆدا سەرەکەوتنێکی زۆری بەدەست نەهێناو بەرهەمی بەرجەستەو شاکاری لە پاش بەجێنەما، بەڵام نابێ ئەوە لە یاد بکرێ کە ئازادییەکی کاری فراوانی بۆ شانۆنامەنووسانی ئایندە فەراهەم کردو هەر کۆششی بێ وچانی ئەو نووسەرانە بوو کە کردییە کارێك ئەوڕۆکە شانۆنامەکانی جان ئانویەو مارسیل ئەیمێو جان پۆل سارتەر و ئالبیر کامۆ سەرکەوتووانە لەسەر شانۆگەورەکاندا نیشان دەدرێنو وازی دەکرێن.

رێبازی نووسەرە ناتورالیستەکانی دیکە

تەنانەت ئەو نووسەرانەش کە لەگەڵ خودی زۆلادا هاوکارییان هەبوو و پەیڕەوی ئەویان دەکرد، پابەندی بنەما فەلسەفیو زانستییەکانی ئەو نەبوون، و تەنیا پەیڕەوی رێبازە ئەدەبییەکەیان دەکردو ئیدی تاقەتی ئەوەیان نەبوو تاقیبی شەجەرەی میراتی کاراکتەران بکەنو

ژیانی بۆ ماوەیی خەڵکانی ئالودەو کەچڕەو بخەنە بەر وردەبینی لێکۆڵینەوەو موتالآوە. نەیانویستوە ڕۆمانەکانی خۆیان لە شێوەی نامەیەکی زانستی زانایانەدا دەربڕن و بە ئەزموونێکی زانستی فیزیولۆجی کۆمەڵایەتی بزانن. بەڵکو لە هەمان ڕێبازی ئەدەبیدا، کە خودی زۆلا لە نووسەرانی ریالیستی وەکو فلوبێرو گنکوری وەرگرتبوو، زیدەڕەویان دەکرد. ئەم نووسەرانە دەیانگوت لە ڕۆماندا هەر جۆرە گریمانەو تەسەورێك بگری درۆی رووتە، بۆیە جگە لەو شتانەی کە بە کەماڵی دیقەت دەبینرێن، نابێ هیچ شتێکی دی بخرێتە ناو ڕۆمانەوە، تەنانەت هەندێ ڕووداوی سەیرو دەگمەنیش کە لە ژیانی واقیعیدا ڕوو دەدا، نابێ ناوکێشی کتێبەکەتی بکەی، چونکە ئەو جۆرە ڕووداوانە زیاتر لە درۆ دەچن. نێوەڕۆکی ڕۆمان دەبێ بریتی بێ لە ڕووداوە ڕۆژانە ئاساییو باوەکانی ناو ژیان، دەبێ لەو شتانە بێ کە نە سەرەتایان هەسو نە کۆتایی، ئەو ڕووداوانەی کەهەمیشەو لە هەموو شوێنێکدا هەنو ڕوو دەدەنو بەسەر هەموو کەسێکدا دێن. ئەمەشیان بە هەند وەرگرتووە کە ژیانی ڕۆژانەی هەموو کەس لە مەیلو ئارەزووی ناچیز یان نزمو یان دزێو پێکهاتووە، جوانیو سوخەتێن باش، یان خەیاڵو وێنای ڕووتە یا ئەگەر هەقیقەتیش بێ ئەوا حەقیقەتێکی ریزپەڕو نا دروستەو ناشێت ببێ بە بابەتی ڕۆمان. ڕۆمان دەبێ درۆو دەلەسەو نزمیو دوو ڕووییو ریاکارییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی کە لە سەر بناغەی عەیبو عارو خۆپەرستی ڕۆنراوە، نیشان بدات. بایەخ و جوانی ڕۆمان لەمەدایە کە زیاتر پابەندی دزێویو بێهودەییو بێ بەهایی دنیا بێ. بۆیە پەیڕەوانو موریدانی زۆلا کە بنەماکانی قوتابخانە زانستیو ئەزموونگەرییەکەی ئەویان پشت گوێ خستبوو، لە حەقیقەتدا کۆمەڵە نووسەرێکی ریالیستی توندڕەو بوونو تەنیا سازی دزێویو خراپییەکانیان لێدەدا.

بەجۆرە جگە لە ژمارەیەکی زۆری نووسەران کە کەوتبوونە دژایەتی ناتورالیزم و هەوڵیان دەدا لە ڕێگەی نووسینی بەرهەمی هەمە جۆری ئەخلاقیو ئایدیالیستیو زانستییەوە پەلاماری ناتورالیستەکان بدەنو بونیادی ئەم قوتابخانەیە هەڵوەشێننەوە، خودی نووسەرە ناتورالیستەکانیش لە بنەماکانی قوتابخانەکەی خۆیان هەڵگەڕانەوەو تا ڕادەیەك بۆ ریالیزمی (فلوبێر)و (گنکور) گەڕانەوە.

جا لەم بەینەدا "بەیاننامەیەکی پێنج قۆڵی" بڵاوبووەوەو لەو بەیاننامەیەدا پێنج نووسەری لاو زۆر بە توندی هێرشیان کردە سەر زۆلاو دەیانگوت پێشەوای ناتورالیزم ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر لەبەرنامەکەی خۆی هێوەتر دەڕواتو ناتورالیزمی کردووە بە لانەو ئاشیانەی مەسەلەێن تورەهاتو، هاواریان دەکرد کە دەبێ تا زووە نەسڵی تازە رزگار بکرێ.

بەڵام ئەم بەیاننامەیە کە هێرشی ڕاستەوخۆ بوو بۆ سەر زۆلا هیچی بەهیچ نەکرد، تەنانەت ناحەزانی زۆلاش پێی قایل نەبوون.

کاریگەری ناتورالیزم

زۆربەی ئەو نووسەرانەی کە پابەندی قوتابخانەی ناتورالیزم بوون هەر زوو لە بنەماکانی هەڵگەڕانەوە. لەبری ڕاڤەو شرۆڤەی (حەقیقەتی بچووكو ڕۆژانەی ژیان) هەر کەسەو بە شێوەی خۆیو هونەرمەندانە، ریاکارییەکانی کۆمەڵگەو ساختەکاریو فریوکاری چینی فەرمانڕەوای سووكو ریسواکردو بە هەزاران نموونەی جۆراوجۆری لە بابەتی چیرۆکەکەی موپاسان (بول دو سویف)یان لە بەرهەمەکانی خۆدا بەرجەستە کردو خەڵکانی (خوانەسو پارێزکار)ی وایان نیشاندا کە لە کاتی پێویستیدا ڕوو لە ژنێکی سۆزانی دەکەنو هەر کە پێویستی خۆیان ڕایی کرد، ئیدی بەر جنێوانی دەدەن.

لایەنگری یەك لایەنە, ئەم (ئەدەبیاتە بێلایەنە)ی بە خێرایی لەبەر چاوی خەڵکی خستو پاش ئەوە تەقریبەن چ شتێك لە ناتورالیزم نەمایەوە جگە لە مەیلە ریالیستییەکانی. بەم حاڵەشەوە ناتورالیزم بە هەموو کاڵیو کرچییەکی خۆیەوە ڕەوتی ڕۆماننووسی لە سەدەی بیستەمدا گۆڕی.

یەکەم ئەوەبوو کە ڕۆمان بە پشتیوانی قەواڵەو بەڵگە نامانو کەرەستەی واقیعی بنووسرێت, چیتر ڕۆماننووس نەخزێتە ناو جیهانی ناخو دەروونو لە گۆشەی تەنیاییدا نەژی، و ئەگەر جارجارێکیش پەنا وەبەر خەڵوەتخانەی دڵ بەرێ ئەوا ناچارە تەرکی گۆشەگیری بکات تا بچێتە تەمەشای ژیانی ڕۆژانەو لەو دیوی دیاردەو ڕواڵەتی کاروبارەکانەوە تاقیبی ئەو غەریزەو هەوەسو کەڵکەڵانە بکات کە جڵەوی ڕاستەقینەی ژیانی هەر تاکێکیان بەدەستە، لە ڕوانگەی ئەم جۆرە ڕۆماننووسەوە، ژیانی ڕاستەقینە، ژیانی ئەو کۆمەڵە تەمەڵە ئەرستوکرات

ڕەچەڵەکانە نییە، چونکە ئەم ژیانە جگە لە درۆو ڕیاکاری چ شتێکی تری تیدا نییە، بەڵکو ژیانی زۆرینەی خەڵك، ژیانی خەڵکانی بێ شومارو دڵساف بابەتی ئەوەو شایستەی لێ وردبوونەوەیە، و هونەر بریتییە لە وێنەگرتنی ژیانی ئەو ڕەشوو ڕووتە ساکارو عەوامەی خەڵك.

خاڵێکی دیکە ئەوەیە کە ڕۆماننووس دەبێ لە قەراردادو پەیمانو ڕێسا دەستکردو کۆنەکان سڵ بکاتەوە: واتە ڕووداوی چیرۆك لەبری ئەوەی بەسەر هاتی سەیرو سەمەرەی منالآنەی وەکو بۆکەڵەبازی نیشان بدات یان بەدەم خەیاڵ پلاوەوە سەرکەوتنی ئەخلاقی زانستان وەسف بکاتو بەردەوام بە وەهمی چاکیو چاکەکاری خوێنەر فریو بدات، دەبێ ڕەوتی ئاڵۆزو پڕ گرێو گۆڵی بێ سەرەتاو بێ کۆتایی ژیان نیشان بدات.

ئەم ناتورالیزمە بەڵگەنامەییو کۆمەڵایەتیو ڕەشبینو تەوسئامێزو ڕەخنەییە دەسەڵاتی خۆی گەیاندووەتە زەمانی ئێمەش.

ناتورالیزم لە وڵاتەکانی دیکەدا

دەسەڵاتو کاریگەری ناتورالیستانی فەرەنسەیی زۆر کەم لە ئینگلیستاندا ڕەنگی داوەتەوە، چونکە تەسەوری بێ پەردەیی دیمەنانی چیرۆك بەو جۆرەی کە لە بەرهەمی ناتورالیستەکاندا دەبینرێ لەگەڵ تەبیعەتو گیانی ئینگلیزیدا نەگونجاوە. وەشانکاری یەکەمین وەرگێڕانی بەرهەمەکانی (زۆلا) خرایە زندانەوە. لە نێوان نووسەرانی ئەم قۆناغەدا دەتوانین تەنیا یەك کەس بپەڕێنین، ئەویش (جورج مور ١٨٥٢- ١٩٣٣)یە کە نووسەرێکی ڕیالیستی تەوق شکێن بوو و گەنجی خۆی لە پاریسو لە نێو نووسەرانو هونەرمەندانی پێشڕەودا بەسەر بردبوو، یەکێك لە بەرهەمەکانی (مور) کە ناوی (Extherwatem) بوو بەرهەمێکی ناتورالیستییە.

ناتورالیزم لە ئەدەبیاتی هولەندیدا زۆر بە گەرمی ڕەواجی سەند، زەوقی میللی ئامادەی قەبوڵکردنی شیکردنەوەی واقیعەکان بوو و کاردانەوەیەکی توند دژی ڕۆمانی محافەزەکارو تەقلیدی هاتبووە ئاراوە. (ڤان لانپ) کە کتێبی (Keaasge zevenster -١٨٦٥) بلاوکردووەوە، هێندە توندڕەوانە بەلای ڕیالیزمدا دایکێشابوو کە هەراو زەنایەکی زۆری نایەوە. بەڵام دامەزرێنەری ڕاستەقینەی ناتورالیزمی هۆڵەندا (ئیمانیس ١٨٤٨- ١٩٢٣) بوو کە پەیڕەوی (تن)ی دەکردو دەیویست هونەریش وەکو زانست ئازادو بێ پەروا بێ. ئەم نووسەرە

خودان زەوقێکی شیکاری دروست بوو و شێوازێکی سادەو ڕوونو ڕەوانی هەبوو لە ڕۆمانەکانیدا تا ڕادەیەکی زۆر قەرزار باری (سێ نۆڤل)ی تۆڕگینیفەو بەناوبانگترین ڕۆمانی (مادامۆزیل لینا ١٨٨٨)یە کە کەوتە بە هێرشو پەلامارێکی زۆر. نووسەرێکی دیکەی ئەم قوناغە (ئالترینو ١٨٥٨- ١٩١٤) یە، ئەم نووسەرە پزیشك بوو، لاسایی فلوبێر و زۆلاو بەتایبەتی برایانی گنکوری دەکردەوە. چونکە بۆ خۆی هەر لە بیری نیگەرانی و مەرگدا بوو, ژیانی کەسانی نەخۆشو ئەسیرو دیلی غەریزەو مەیلەکانی خۆیانی, دەخستە بەر وردەبینی شیکردنەوەوە، جا ئەم نووسەرە شێوازێکی ڕیتمدارو بێ کەمو کوڕی هەبوو. زۆر چیرۆکی وەکو (مارتا)ی هەیە.دەسەڵاتو کاریگەری (تن)و (زۆلا) توانای وێنەگرتنی بێ پەردەو ڕەشی واقیعو ڕووداوەکانی بەم میللەتە بەخشی بوو. جا لەم بارەیەوە ئەم قۆناغەی ئەدەبیاتی هۆڵەندی بە قۆناغێکی گرنگ دەژمێردرێو ڕۆمانی هۆڵەندی چڕترو دەوڵەمەندترو واقیعی تر کردووە.

لە ئەڵمانیا:

لەو قوناغەدا کە ڕۆمان شێوەیەکی سواوو بازاڕی وەرگرت، تیۆریو ڕێبازەکانی زۆلا زۆر بە گەرمی پێشوازی لێکرا، ناتورالیزم کە ڕاپەڕینێکی تازە بوو بە تایبەتی لە بەرلیندا دەنگی دایەوەو بە گەرمو گوڕی پێشوازی لێکرا، یەکەم نووسەرێك کە ڕووی کردە ئەم قوتابخانەیە (کرتزر) بوو کە بە (زۆلای ئەڵمان) ناسرا. لێ لە بەرهەمەکانی خۆیدا زیاتر لە ژێر کاریگەری (دیکنز)دا بوو و شێوازێکی زۆر ئەدەبیو ئەدیبانەی هەبوو. تیۆریسیی ناتورالیزمی ئەڵمانی نووسەرێکە بەناوی (هۆڵتز ١٨٦٣- ١٩٢٩) کە لایەنگری (وێنەگرتنی واقیعەکانە) (ڕیالیزمی فۆتۆگرافیك) هۆڵتز لەساڵی ١٨٨٩دا بە یارمەتی نووسەرێکی دیکە بەناوی (شلاف) سێ چیرۆکی بەناوی (پاپا هاملێت) بە هەمان شێوازی (ڕیالیزمی فۆتۆگرافی) بلاوکردەوە . بە شێوەیەکی گشتی ناتورالیزم لە ئەڵمانیادا هاوتاو هاوکات بوو لەگەڵ هەراو زەناو دامەزراندنی ئەنجوومەنانی ئەدەبی و بلاوکردنەوەی بەیاننامانو دامەزراندنی شانۆیاندا. لە نێو شانۆنامەنووسانی ئەم قۆناغەی ئەڵماندا دەبێ ناوی هوپتمان ١٨٦٢- ١٩٤٦) ببرێ کە بەرهەمی هەمە جۆری هەیەو هەموو قوتابخانە جیاوازەکانی تاقیکردۆتەوە، بەڵام زیاتر بە هۆی شانۆنامەی ناتورالیستی (بەر لە سپێدە ١٨٨٩) شۆرەتی پەیداکردووە کە باسی کارەساتێك

دەکات بەهۆی کاریگەریی ویراسی مەیخۆرییەوە روویداوە. ئەم شانۆنامەیە کە هەم کاریگەری زۆلاو هەم کاریگەری ئیبسنی پێوە دیارە گەلەك مشتو مڕو هەراو زەنای نایەوە. (هوپتمان) لە رێگەی شانۆنامەێن (جەژنی ئاشتی)، (پیاوی تەنیا)و (جۆلایان)وە بەدەست هێنا. ئەم شانۆنامەیە بوێرییەکی زۆری تێدایەو بێ پەروا باسی کارەساتی کۆیلەیەتیو رۆژ رەشی کرێکارانی سیلزی دەکات.

لە ئیتاڵیادا:

لە ئیتاڵیاشدا، لەم قۆناغەدا، رۆمانێن ریالستی روو لە کەسادو بێ برەویو بێ بازاڕی بوو، بۆیە لاوانی سەرکێشو خوێنگەرم کەوتنە بیری ئەوەی روو لە ناتورالیزمی فەرەنسا بکەنو ئیلهامی لێوەربگرن. ئەوانەی کە دوور بوون لە دیدو بۆچوونی (ئوبجەکتیف) سوودیان لە ئازادی تازە وەرگرت بۆ بەرەنگاربوونەوەی (ئایدیالیزمی ساردو ئەخلاقی تەقلیدی) کەبەسەر ئەدەبیاتیاندا زاڵ بوو. بەڵام هیچ یەکێك لەوانە نەبوون بە نووسەری دەرەجە یەك. ئەم قۆناغی (ڤیریزم verismeە لە ئەدەبیاتی ئیتاڵیادا هیچ سەرکەوتنێکی بەخۆوە نەبینی. چونکە زەوقی ئیتاڵیایی بە هیچ کلۆجێ ئەدەبیاتی نا شەخسی- objective) قەبوڵ نەبوو و لە یەکەم دەرفەتدا لایەنی لیریکی یان گەپجاڕی بۆ زیاد دەکرد.

هونەر بۆ هونەر
و
قوتابخانەی پارناسی

ساڵی ١٨٣٠ ساڵی کۆمەڵە کودەتاو گۆڕانکارییەك بوو کە کۆتایی بە قۆناغی (رستوراسیون)* لە فەرەنسادا هێناو بوو بە سەرەتاو دەستپێکی گۆڕانکاری لە بارودۆخی سیاسیو کۆمەڵایەتی فەرەنسادا، لە قۆناغی (رستوراسیون)دا رۆمانتیزم بەسەر ئەدەبیاتی فەرەنسادا فەرمانڕەوا بوو. مێژوونووسان ساڵی ١٨٣٠ بە ساڵی هەرەتی کەماڵو لوتکەی توانای رۆمانتیزم دەزانن، چونکە لەم ساڵەدا بوو کە (ئیرنانی) هاتە سەر شانۆو (لامارتین) بوو بە ئەندامی ئەکادیمیای فەرەنسا بەڵام وەکو لە فەسڵی رۆمانتیزمدا گوتمان، ئەم ساڵە لە هەمان کاتدا بە ساڵی سەرەتای ئاوابوونی رۆمانتیزم-ش دێتە ژماردن. گەلێك لە شاعیرانی رۆمانتیك دەیانبینی ئەو قوتابخانەیەی کە بەگەڵی کەوتبوونو تا ئەم قۆناغە بە بەرزی هێنابوویان بەرەبەرە دەپۆکێتەوەو لەبەرچاو دەکەوێ. حەقیقەتی مەسەلەکەش ئەمە بوو کە جەماوەری خەڵك پاش گۆڕانی بارودۆخی سیاسیو کۆمەڵایەتی دەیانویست بە تەواوەتی لە رابردوو دابڕێن و پەیوەندییان پێوەی نەمێنێ. لەبەر ئەمە رۆمانتیزم-ش روو لە نەمانو فەرامۆش بوو، سەنت بیف-ی گەورە رەخنەگری فەرەنسی لەم بارەیەوە بەمجۆرە بیرو بۆچوونی خۆی دەردەبڕێ:

"رەوتی ئەدەبی قۆناغی رستوراسیون لە لوتکەی پەرەسەندنو لە درەخشانترین قۆناغی خۆیدا بوو، بەڵام لە ئەنجامی کودەتای تەمووزو ساڵانی پاش کودەتادا شکستی هێناو تڕۆ بوو".

* Restauartion: قۆناغی گەڕانەوەی دەسەڵاتە بۆ ماڵباتی بۆربۆنەکان کە لە ساڵی ١٨١٤ (کەوتنی ناپلیون) تا ساڵی ١٨٣٠ (کەوتنی شارلی دەیەم بەردەوام بوو.

پاش ماوەیەك لەدوو دڵیو پاشاگەردانی، کە هەراو زەناو پەشێوییەکانی نیشتنەوەو خەڵکی توانیان بارودۆخەکە روونتر بدینن، تەماشایان کرد کە شاعیرانو نووسەرانی رۆمانتیك بایان داوەتەوەو لە بیروبۆچوونەکانی رابردوویان ژێوان بوونەتەوە، یان بە گوتەیەکی دی بیروبۆچوونە ئەدەبیو هونەرییەکانیان ئاراستەیەکی دیکەی وەرگرتووە.

لە قۆناغی یەکەمی پاش کودەتای ساڵی ١٨٣٠دا، هەموو رۆشنبیران کەوتنە بیری ئەوەی کە لە کۆمەڵگەی تازە ئەرکی کاریگەر بگرنە ئەستۆ، بە زۆری روویان کردە حیزبە سیاسیو قوتابخانە فەلسەفییەکان. لە ماوەی چەند ساڵێکدا بە نزیکە هەموو نووسەرانو شاعیران، پڕ بەمانای واقیعی وشە بوون بە (رۆژنامەڤان)و چەند کەسێکیانیش بوون بە نوێنەر لە ئەنجوومەنداو پایەو پۆستی وەزارەتیان وەرگرت.

هونەری ئامانجدار

لەم سەرو بەندەدا لەلایەکەوە لە رێگەی بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکانی بالزاکەوە پایەو بناغەی ریالیزمو ناتورالیزم دادەمەزرا (کە لە فەسڵەکانی پێشتردا باسمان کرد)و لە لایەکی دیکەوە ژمارەیەك لە فەیلەسوفو ئەدیبان کە لایەنگری هونەری ئامانجدار بوون، شاعیرانو نووسەرانیان هاندەدا کەبەرهەمەکانی خۆیان بخەنە خزمەتی کۆمەڵگەو ئەخلاقەوە (پێشخستنی بیری مرۆڤانی). ئەمانە بریتی بوون لە (کلاسیکەکان) کە پێیان وابوو ئارمانجی هونەر (پەروەردەییو فێرکاری)یەو دەیانگوت هونەر دەبێ بۆ فێرکردنو رێبەرایەتی تیرەی بەشەر بەسوود بێو، فەیلەسوفان دەیانویست شیعرو پەخشان لە خزمەتی پێشکەوتنی فیکری بەشەردا بێو ریفۆرمخوازان هەوڵیان دەدا لە پێناوی جێگیر بوونی سیستەمێکی نوێترو باشتردا سوود لە هونەرو ئەدەبیاتیش وەربگرن.

بەهێزترین گروپی ئەم مەیدانە (پەیڕەوانی سەنت سیمون) بوون کە هەندێك لە کلاسیکەکانو ژمارەیەك لە رۆمانتیکەکانی گرتبووە خۆو داوایان لە هونەرمەندان دەکرد کەلە کۆششی دەستەجەمی رۆشنبیراندا بۆ چاکترکردنی هەلومەرجی ژیان بەشداری بکەنو هونەری خۆیان بخەنە خزمەتی پێشڤەچوونی کۆمەڵگەوە. ئەم گروپە پێیان وابوو کە بۆ سەرخستنی ئەو ئامانجە ئەوەندە بەسە کە هەستی هاوسۆزیو هاودەردیو هاوکاری لەلای خەڵکەکە بوروژێنن:

مەحەبەت‌و برایەتی‌و هەستی لە بابەتی هەستێن ئاینی بوروژێنن. لەم ڕێبازەدا یان لەم ئاینەدا کاری وەعزو وتاربێژی لە ئەستۆی هونەرمەندانا بوو و دەیانگوت دەبێ هونەرمەندان ڕێبەرایەتی کردنی کۆمەڵگە بە ئەرکی خۆیان بزانن.

جگە لە "هۆگۆ" ئیدی هەموو نووسەران‌و گەورە شاعیرانی ڕۆمانتیك هاتنە ریزی (پەیڕەوانی سەنت سیمون)ەوە. تەنانەت (موسیە)ی شاعیری گریان، ڕوندکی شاعیری بە هەتوانی زامەکانی کۆمەڵگەی بەشەر دەزانی.

هونەر بۆ هونەر

ڵ ڤیکتۆر هۆگۆ ویڕای ئەوەی جاران بایەخی بە دۆزو پرسە کۆمەڵایەتییەکان دەدا،و پاشانیش لە ساڵی ١٨٤٠دا بەوە قاییل بوو کە هونەرمەند ئەرکی کۆمەڵایەتی لەسەرە. لە ساڵی ١٨٢٩دا کتێبی (شەرقیات)ی بڵاوکردەوەو بەمە بوو بە دامەزرێنەری قوتابخانەی هونەر بۆ هونەر. گەورە شاعیری ڕۆمانتیك لەم بەرهەمەیدا بایەخێکی زۆری بە فۆرمو کێش‌و قافیەی شیعرداو لە پێشەکییەکی غروور ئامێزدا وەڵامی (پەیڕەوانی سەنت سیمون)ی دایەوەو ئازادی شیعری ڕاگەیاندو گوتی کە شاعیر هەمیشە هەقی ئەوەی هەیە "بەرهەمێکی بێهودە بڵاوبکاتەوە کە شیعری پەتی بێ". هۆگۆ لە هەمان پێشەکیدا گوتوویەتی: "ئەگەر بە چاوێکی بەرز بڕوانین ئەوا لە شیعردا بابەتی چاك‌و خراپ لە گۆڕێ نییە، شاعیرانی چاك‌و خراپ هەیە. لەلایەکی دیکەوە هەموو شتێك بابەتی شیعرە، هەموو شتێك هەوێنی هونەرە، هەموو شتێك بۆی هەیە بێتە ناو قەڵەمڕەوی شیعرەوە.. کەواتە نابێ بپرسێ کە چ هۆکارێك وای لە شاعیر کردووە بابەتێکی شاد یان خەمناك، ترسناك یان دڵگیر، ڕوون یان ئاڵۆز هەڵبژێرێ، دەبێ تەمەشای ئەوە بکرێ کە چۆن کاری کردووە نەك چ کارێکی کردووە.

دەستەواژەی (هونەر بۆ هونەر)ش لە هەمان ساڵداو لەلایەن (هۆگۆ)وە ڕاگەیەنراو ئەوەبو بەدەم باس‌و خواس‌و مشتومڕی ئەدەبییەوە گوتی: "سەد جار دەڵێم: هونەر بۆ هونەر!".

چەند کەسێك لە شاعیران‌و شێوەکاران‌و پەیکەرسازانی لاو لە دەوری مامۆستا (هۆگۆ) خڕبوونەوەو پێشەکییەکەی (شەرقیات)یان بە ئینجیلی هونەر داناو گوتیان کە ئامانجداری یان پابەند بوون بە ئەرکی کۆمەڵایەتییەوە بایەخی هونەر لە نێو دەبات‌و گوتیان هونەر خوایەکە

کە دەبێ تەنیا لەبەر خاتری خۆی بپەرسترێ‌و هیچ جۆرە شەقڵێکی ئامانجداری یان ئەخلاقی‌و ئاکاری نەدرێتە پاڵ‌و چاوەڕوانی ئەو جۆرە وێنایانەی لێنەکرێ.

یەکێك لەو لاوانە (تیوفیل گوتیە ١٨١١- ١٨٧٢) بوو کە وەکو ڕۆمانتیکێکی دیارو پەیڕەو کارێکی هۆگۆ کەوتە بەرگری‌و داکۆکی لە شیعرێك کە بە تەواوەتی بەپرسە کۆمەڵایەتی‌و ئەخلاقی‌و سیاسییەکان نامۆو بێگانە بێ. گوتیە کە جاران نووسەرێکی ڕۆمانتیکی پڕجۆش‌و خرۆش‌و خەمین بوو، پاشان چەندین سەفەری بۆ وڵاتانی جۆراوجۆر کردو دوای گەڕانەوە بوو بە پێشڕەوی ژمارەیەك لەو لاوانەی کە (هونەر بۆ هونەر)یان کردبوو بە دروشمی خۆیان. ئەم گروپە دەیانگوت کە: هونەر تاقە بەڵگەی ژیان‌و زندویەتییەو لەگەڵ ئەمەشدا بە کەڵکی هیچ نایەت، هونەر بێفایدەو تەنیا بوونەکەی لە خودی خۆیدا بەسە. دەیانگوت ژیان ئەستەمەو پڕ لە دەردو ڕەنج‌و سەریەشەیەو چارەنووسی بەشەر روون نییە، تاقە شتێك کە بتوانێ سوکناییمان پێ ببەخشێت جوانییەو هونەر کاتێ دەتوانێ بگاتە کەماڵی جوانی کە لە هزرێن ئەخلاقی‌و فەلسەفی و گۆڕانکارییە لێکدا لێکداکانی ئەخلاق‌و فەلسەفەو لە بەرجەستەکردنی مەیلە ئاڵۆزەکان بەدوور بێ. تیوفیل گوتیە لە پێشەکی شیعرەکانی خۆیدا دەربارەی هونەر گوتویەتی: "سوودی چییە؟ جوان بوون! ئایا ئەمە بەس نییە! وەکو گوڵان، وەکو عەترو بۆنان، وەکو باڵندان، وەکو هەموو ئەو شتانەی کە بەشەر ناتوانێ بە ئارەزووی خۆی بیگۆڕێ‌و لەنێو بەرێ، بەشێوەیەکی گشتی هەر شتێك کە سوودمەند بوو ئیدی ناتوانێ جوان بێ، چونکە تێکەڵ بە ژیانی ڕۆژانە دەبێ، شیعر دەبێ بە پەخشان‌و ئازاد دەبێت بە کۆیلە. هونەر ئەمەیە. هونەر ئازادییە، شکۆیە، گوڵکردنەو پشکوتن‌و گەشەکردنی روحە.. شێوەکاری‌و پەیکەرسازی‌و مۆسیقا بەهیچ کلۆجێ بەکەڵکی هیچ نایەن...".

هەر لە هەمان پێشەکیدا گوتویەتی: "ئێمە داکۆکی لەخۆیبوونی هونەر دەکەین. هونەر بەلای ئێمەوە ئەوزار (وەسیلە) نییە، بەڵکو ئامانجە هەر هونەرمەندێك کە لە بیری هەر شتێکدا بێ جگە لە جوانی، لە ڕوانگەی ئێمەوە هونەرمەند نییە...".

هەروەها لە ساڵی ١٨٣٤دا لە پێشەکی کتێبە بە نێوبانگەکەیدا (مادموزیل دو موپن) نووسیویەتی: "تەنیا یەك شت بەڕاستی جوانە کە بە کەڵکی هیچ نەیەت. هەر شتێکی بەسوود ناشیرینە چونکە گوزارشت لە پێداویستییەك دەکات‌و پێداویستییەکانی مرۆڤ، وەکو میزاجی لە چارەسەر نەهاتووی خۆی، نزم‌و بێزەوەرە".

دوما دەربارەی (هونەر بۆ هونەر) دەڵێت: "سێ وشەیە كە لە هەر جۆرە هەستێك مەحرومە". هەقە ئەم رستەیە بە پێناسەیەكی باش بۆ ئەم قوتابخانەیە بژمێردرێ. چونكە نووسەرێكە باوەڕی بە پرەنسیپی (هونەر بۆ هونەر)ــەو جگە لە جوانی قاڵبو فۆرمی بەرهەمەكەی خۆیو چۆنیەتی دەربڕینی بابەت ئیدی بایەخ بە هیچی دیكە نادات، هەندێ جار لە هەنبەر حەساسترین رووداوی ژیاندا بە رادەیەك ساردو سڕەو بێ موبالاتە، هێندە بە بێ موبالاتی دەری دەبڕێ كە مرۆڤ دووچاری ترس دەكات.

شاعیرێكی دیكەی ئەم قوتابخانەیە (تیودور دو بانڤیل)ـە كە بە خۆی دەڵێت شوێن پێی تیوفیل گوتیە-ی هەڵگرتووە. ئەم شاعیرە دنیا بە پەردەێن شانۆو خەڵكی بە ئەكتەرانی ئەو شانۆیە دەزانێو زیاتر بایەخ بە نواندنو سیمایان دەدا تا بە هەست و سۆزیان. هەروەها دان بەوەدا دەنێت كە لە هونەری شیعردا تەنیا پابەندی كێشو قافیەیەو هیچ مەبەستێكی لەشیعر نووسیندا نییە جگە لە پاراو كردنی زەوقی خۆی. دەڵێت: "قافیەوەكو مێخێكی زێڕین وایە كە خەیاڵاتی شاعیرانی پێ داكوترێ".

قوتابخانەی پارناس

لە دەوروبەری ساڵی ١٨٦٠دا كاتێ كە باسو خواسو مشتومڕێكی توند دەربارەی ئەدەبیات لە ئارادا بوو، ژمارەیەك لە شاعیرانی لاو كە دژی رۆمانتیزم هەستابوونو لە ژێر كاریگەری رەوتی (هونەر بۆ هونەر)دا بوون، لە دەوری یەكدی خڕبوونەوەو ئەنجوومەنانی ئەدەبیان بۆ خۆ پێكهێنا.

"لوكونت دولیل" لە ریزی پێشەوەی ئەو شاعیرانەدا بوو و لە هەموویان پتر دیاربوو، و پێویستە بە گەورەترین نوێنەری ئەم رێبازە ئەدەبییە بژمێردرێ. لە ساڵی ١٨٦٦ كۆمەڵە شیعرێكی هاوبەشی ئەم شاعیرانە بەناوی (پارناسی[1] هاوچەرخ) بڵاو بووەوە. جا لەبەر ئەوەی ئەم كتێبە لەلایەن خوێنەرانەوە بە گەرمی پێشوازی لێكرا، بۆیە پاش ماوەیەك بەرگی دووەمو سێیەمیشی لێ بڵاوكرایەوە. ئیدی بەرەبەرە ئەم شاعیرانە بەناوی (پارناسین)ــەوە ناوبانگیانی

١- (پارناس) ناوی كێوێكە كەبەپێی ئەفسانەكانی یۆنانی كۆن، ئەپۆلونی خواوەندی شیعرو ئەو نۆ خۆشكەی كە فریشتەی پاسەوانی هونەرە جوانەكان بوون لەوێندەر دەژیان. ئەم ناوە بە كۆمەڵە شیعریش دەگوترێ.

دەركردو لە ئەنجامدا رەخنەگرێك بەناوی "ئاندریە تریڤ" لە كتێبێكیدا كە بۆ شاعیرانی (پارناسین)ی تەرخان كردبوو، وشەی پارناسیزم-ی بەكار هێنا.

شیعری پارناسین

بە باوەڕی پارناسینەكان، شیعر نیشانەی روحی كەسێكە كە هەستەكانی خۆی كوژاندووەتەوە. شیعری پارناسین دژی رۆمانتیزم هەستاو دژایەتی هەر جۆرە شیعرێكی شەخسی "Subjectif" دەكرد. شاعیری پارناسین بە هیچ كلۆجێ نایەوێ خۆی بە نێوەڕۆكی گەشبینانەو ئاواتو ئارەزووانەوە مژول بكاتو تەنیا هونەری پەتی بەلاوە پەسندەو بایەخ بە جوانی فۆرمو تەرزو چۆنیەتی دەربڕین دەدات، نێوەڕۆكی شیعرەكانی سادەو بێ بایەخە، لێ فۆرمو قاڵبی شیعرەكانی بە لێهاتوویی و وەستاییەكی یەجگار زۆرەوە دارشتووە، چونكە هەر یەكێك لە پارناسینەكان بگری چەند شیعرێكی یەجگار كەمیان گوتووە، بەڵام تا حەز بكەی بەرهەمەكانیان جوانو وەستایانەیە.

ئەو پرەنسیپە ناوازانەی كە جێگەی بایەخی پارناسینەكان بوو و قوتابخانەكەیانی لە قوتابخانەكانی دی جیا دەكردەوە، بریتی بوون لە:

١- كەماڵی فۆرم، چ لە رووی دەربڕینەوەو چ لە رووی هەڵبژاردنی وشەوە.
٢- دووره پەرێزی لە هەستو سۆزانو گوێ نەدان بە مەبەستو ئارمانجان.
٣- جوانی قافییە.
٤- پابەندی بەرێبازی (هونەر بۆ هونەر).

جا بۆیە شیعری شاعیری پارناسین وەكو مەڕمەڕ سافو بێ گەردەو لە هەمان كاتدا بتەوو مكومە، شاعیری پارناسین زۆر بە وردی هەر وشەیەك هەڵدەبژێرێو لە جێگەی خۆیدا دایدەنێتو هێوای ئەو ئەوەیە كە شیعر لە رووی مكومیو جوانییەوە بگەیەنێتە ئاستی پەیكەر. شاعیری پارناسین باوەڕی وایە كە شیعر نە دەبێ كەس بێنێتە پێكەنینو نە كەس بخاتە گریان. بەڵكو دەبێ تەنیا جوان بێو ئامانجو مەبەستی خۆی لە خۆیدا بدۆزێتەوە.

ئاوڕدانەوە لە قۆناغی کلاسیک

شاعیری پارناسین کە لە زەینیات هەڵدێو جوانی بەدەر لە هەر هەستێك بە ئەوزاری شادمانی دەزانێ، بە لای ئەدەبیاتی کلاسیکدا کە بە هیچ جۆرێ لایەنی زەینی تێدا نییە، دایدەکێشێ‌و، باڵاترین نموونەی جوانی ئایدیالی خۆی لە هونەری یۆناندا، لە خواوەندانی مەڕمەڕینداو لە بیناسپیانە کە سێبەری هزرو سۆز لێڵ‌و تاریکی نەکردوون دەبینێتەوە.

شاعیر لە سەردەمێکدا کە بە خەیاڵی ئەو ناشیرینی بەسەر جوانیدا زاڵ بووە، ئەسپی خەیاڵ بەرەو ئەو سەدانە تاو دەدات کە بەڕای ئەو سەراپا شکۆی داهێنان‌و جوانی دەنوێنن.

لوکنت دولیل بەرهەمی هۆمەرو سوفوکل‌و هوراس-ی تەرجەمە کردووە، هەر بۆیەش لە بەرهەمەکانی خۆیشیدا بۆ سەدەکانی سەرەتا گەڕاوەتەوە. ئەم شاعیرە وڵاتانی زۆری دیتووەو سەفەری شوێنانی جیاوازی کردووە، لێ نیشتمانی ئەسڵی ئەو یۆنانی کۆنە یۆنانی (هومەر)و (سوفوکل!). بە باوەڕی ئەو مەرجی ئایدیالیستی هونەر، بێدەنگی‌و ئارامی روحی شاعیرو بەیتی ریتمدارە کە دەتوانێ تابلۆیانی شکۆدار لەبەر چاوان بەرجەستە بکات.

نائومێدی و رەشبینی لەبەرهەمێن

پارنا سینەکاندا

"لوکنت دولیل"ی سەر قافڵەی پارناسینەکان، شاعیری نائومێدییەو بەوپەڕی رەشبینی‌و نائومیدییەوە دەڕوانێتە ژیان. بە باوەڕی ئەو هەمووی شتێك بریتییە لە وەهم‌و خەیاڵ‌و رەوتی بێ پایانی رووداوان.هیچ شتێك نایەتە راگرتن. هیچ شتێك بوونی نییە. تەنانەت خواش! تەنیا مەرگ هەیەو بەس. ئەو گوتارانەی دەربارەی مەرگو ئەو هاوارە بەزەیی ئامێزانەی کەلە شیعرەکانیدا سەبارەت بە زندووان دەنگ دەداتەوە، روحی زامداری شاعیرمان پێ دەناسێنێ.

نێوبراو پێی وایە کە خراپەو خراپی زادەی ژیانە، بۆیە دەبێ تا لە توانادا بێ کەم بژی (جا سەیر لەوەدایە ئەم شاعیرە بەخۆی ٧٦ ساڵ ژیاوە!) دەبێ جۆش و خرۆش لە خۆدا بکوژێ، یەخەی خۆت لە دەستی (نەخۆشی هومید) دەربێنی‌و روح لە هەموو ئارەزوو هەواو هەوەسەکان دوور بخەیەوە.

ئەوەی پێویستە لێرەدا ئاماژەی بۆ بکرێ ئەمەیە کەخودی شاعیریش پابەندی ئەو وڕینانە نەبووەو نییەو نابێ. بە رواڵەت دەیەوێ لە هەنبەر کۆمەڵگەو داب‌و نەریت‌و ئومێدەواری بەئایندەو شتانی دیکە خەمساردو بێ موبالات‌و بێ لایەن بێ, لێ ئەم بێ موبالاتییە دەبێ بەکینەو کەرب‌و بەتوندی دەکەوێتە دژایەتی کردنی کۆمەڵگە. خەڵکی بە "گەوج" ناو دەبات‌و مەسیحیەت بە ئاینێکی زاڵمانەو فریودەر دەزانێ. بە رواڵەت دەخوازێ تەنیا جوانی فۆرم لە بەرهەمەکانی خۆیدا بپارێزێت‌و شیعر تەنیا بۆ جوانی فۆرمەکەی بڵێ، لێ هەموو شیعرەکانی پڕن لە فەلسەفەی کەچڕەوانەو نائومێدی‌و رەشبینی.

رچەی دیکەی پارناسینەکان

لەدوای (لوکنت دولیل) بە تواناترین شاعیری ئەم قوتابخانەیە (ژوزە ماریادو هردیا)یە. ئەو شاعێرێکی تەواو پارناسینەو شیعرەکانی زیاتر (تیوفیل گوتیە) وەبیر دێننەوە تا (لوکنت دولیل) شیعرە پرشنگدارەکانی لە تۆ وایە بە دەستی جەواهێرسازێك رازێنراونەتەوە. هەر (سوناتە[٢])یەکی جوانی ئەو بەکرەی گرامافۆنێکی مەزنە کە لە سەر بازنەی تەنگ‌و بچووکیدا, زۆر باسی مێژوویی‌و ئەفسانەیی بە پەڕەمووچی خەیاڵی هونەرمەندێکی بە توانا تۆمار کراوە.

ئەم شاعیرە تەنیا یەك کتێبی شیعری بەناوی (Les Trophees) هەیەو شیعرەکانی لە رووی بونیادەوە بێ نەزیرن.

شیعری ئۆبجەکتیف

ئەنجام شیعری ئۆبجەکتیف-ش ئاوێتەی بەرهەمێن پارناسینەکان بووەو ئەویش بریتییە لەو شیعرە ناتورالیستییەی کە لەگەڵ رۆمانی ناتورالیستیدا هاتۆتە ئاراوە. شیعرێکە کە (من)ی تێدا نییە، یانی شاعیر تەنیا تەماشاکەرو بەرجەستەکاری دیمەنەکانە.

ئەم شیعرە لەگەڵ ژیانی خانەوادەیی‌و واقیعی ئاسایی‌و سواو تەنانەت ناشیرینشدا دەسازێ‌و مامۆستای ئەم جۆرە شیعرە (فرانسوا کوپە)یە کە زۆلا بەهۆی (هەڵکردنی ئاڵای ناتورالیزم لە

٢- سوناتە: قەسیدە یان شیعرێکی ١٤ بەیتییە.

شیعردا) پیرۆزبایی لێکردووە. لیَ رەخنەگری هاوچەرخی فەرەنسی "رنەلالو" پێی وایە کە (کوپە) شایانی ئەو ناوە نییە، چونکە تەنانەت ئەو شیعرە کەمانەشی کە لەسەر شێوازی ناتورالیستەکان گوتونی، لەگەڵ رێساکانی قوتابخانەی نێوبراودا ناسازێن.

(کوپە) یەکەم کتێبی خۆی (Reliquaire) پێشکەش بە (مامۆستای عەزیزی خۆی لوکنت دولیل) کردووە، هەر چەندە بابەتی شیعرەکانی لە مەسەلە رۆژانەکانی ژیانەوە هەڵێنجاوە، بەڵام لە هەندێ بەرهەمی خۆیدا، بە تایبەتی لە پارچەی (Les Humbles) شاعیرێکی پارناسینە.

(سیمبولیزم)

"چ شتێك لەمەڕ سیمبولیزم دەزانم؟ هەزار شتی ئاڵۆزو بە تەمتومان. سیمبولیزم هەمیشە لە قەڵەمڕەوی ڕەخنە هەڵدێو لێهاتووانە خۆی لە شرۆڤەو وەسفان دەرباز دەکات..." ئەو کتێبەی کە ئالبرماری شمیدت دەربارەی (سیمبولیزم) نووسیویەتیو لە زنجیرە کتێبانی "چ دەزانم؟"ـە بەو دێڕانە دەست پێدەکات!.

تاقمێك تەسەوفی تێدا دەبینن‌و ماکی عیرفانی ڕۆژهەڵات‌و ڕۆژئاوایی تیا دەدۆزنەوەو، ژمارەیەکی دی بە ڕێگەیەکی دەزانن بۆ ئیجادی زمانێکی تازە لەشیعردا، هەروەها هەندێکی دی بە هەوڵێکی دەزانن بۆ وەرگرتنەوەی ئەوزاری دەربڕین لە هونەرەکانی دیکە، وەکو چۆن زۆربەی سیمبولیستەکان بەوە دەنازن کە دەتوانن هەڤرکی مۆسیقا بکەن. ئیدی بەجۆرە پێناسەو وەسفی ئەم قوتابخانەیە گەلەك زەحمەتە. بەڵام لە گەڵ ئەمەشدا شاعیران‌و نووسەرانی سیمبولیست هەندێ تایبەتمەندی خۆیان هەیە کەبە ئاسانی دیاری دەکرێو من ئەوەندەی بتوانم ئەو تایبەتمەندییانە نیشاندەدەم.

(سەرەتای سیمبولیزم)

لە دەوروبەری ساڵی ١٨٨٠دا ژمارەیەك شاعیری گەنج، ئەگەرچی جۆرە پەیوەندییەکیان بە ڕێبازو ڕێچکەی (پارناس)وە هەبوو، بەڵام لە چوارچێوەی وشك‌و بێ گیانی شیعری پارناسین دەرچوون‌و بە حەساسیەتێکی تازەوە هەم دژی شیعرێن زبری پارناسینەکان‌و هەم دژی پۆزیتیڤیزم‌و ئەدەبیاتی ریالیستی‌و ناتورالستی وەستانەوەو یاخی بوون.

هەڵبەتە ئەمانە نیازیان نەبوو بەلای هەستی توندو تیژی غەزەلی نائاسایی ڕۆمانتیزمدا دایکێشن، بەڵکو یاخی بوونی ئەمانە بە تەواوەتی شتێکی تازە بوو و ئەوەی دەیانگوت قووڵترو ئاڵۆزتر بوو: پۆزیتیڤیزم وای تەسەور دەکرد کە توانیویەتی بەباشی دنیا وەسف بکات‌و

وێنەی بگرێو داوەری لەمەڕ بکات. بەڵام ئەم حەساوە سادەیە شاعیرانی تازەی ئیقناع نەدەکردو بەلای ئەوانەوەو لە نۆڕینی ئەوانەوە هەموو شوێنێك تەژی مەتەڵ‌و رازو نهێنی‌و نیگەرانی بوو. لەم ماوەیەدا وێڕای ئەوەی کە فەلسەفەی تەحققی (پۆزتیڤیزم) بە ناوی قوتابخانەی ئەدەبی ناتورالیزمەوە فەرمانڕەوایی قەڵەمڕەوی ڕۆمان‌و شانۆی دەکرد، بەڵام یاخی بوونی شاعیرانی تازە بە شێوەی هێزێکی تازە لە هەمبەر فەلسەفەی نێوبراو قووت بووەوە، هەر چەند نەیتوانی رای بگرێت، بەڵام سنوورێکی بۆ دانا، فەلسەفەی پۆزیتیڤیزم تەنیا بە واقیع پشت ئەستوور بوو، بەڵام گۆڤارو بڵاوڤۆکانی تازەو فەیلەسوفانی تازە پشتیان کردبووە واقیع‌و تەنانەت نکولییان لێدەکرد. لە روانگەی زۆربەی شاعیرانی سیمبولیستەوە واقیعی ئێستا یان واقیعی رابردوو و نیشاندانی ئەو واقیعە کارێکی بێزەوەر بوو.

گیانی یاخیگەرێتی لە هەموو لایەکەوە دیار بوو. یاخی بوونی وەچەی نوێ، یان بەشێك لەم وەچەیە کە لە کۆمەڵگەدا بە ئاسانی جێی نەدەبووەوە... ئەم گەنجانە لە هەر هەموو ڕەوت‌و ڕەوشە سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و هزری‌و هونەرییەکانی پێشینان بێزارو وەڕەز بوون، هێزی سوپایی، سیستەمی ئەخلاقی، هونەری ڕێك‌و پێك، ڕۆمانی ریالیستی باوەڕ بە فەلسەفەی پۆزیتیڤیزم‌و... هەر هەمووی لە نۆڕینی ئەوانەوە هیچ‌و بێ ئیحتوبار بوو. دەیانویست یان ئەنارشیست بن یا حاشا لە هەموو شتێك بکەن‌و سیمبولیزم بەر لە هەر شتێك شێوەیەکی ئەو پاشاگەردانییە بوو.

یەکەم پەیام هەڵگری ئەم یاخیگەرییە فیکرییە شارل بودلێر بوو کە بەلایەنگری ڕێبازی هونەر بو هونەر دەژمێردرا. بەڵام ڕێگەیەکی تازەی گرتەبەرو بەمەش بناغەی قوتابخانەیەکی تازەی دامەزراند. بە بڵاوکردنەوەی دیوانی (گوڵێن شەڕ) دنیای شیعری هەژاندو نەوەیەکی تەواوی شیعرو ئەدەب لە نێوان ساڵانی ١٨٥٧- ١٨٨٠ بۆدلێریان بە پێشەوای بێ چەندو چوونی خۆ دەزانی.

ئەوەی شاعیرانی سیمبولیست لەوە بە دواوە بە بنەمای قوتابخانەکەی خۆیان دەزانی، بۆدلێر لە شیعرێن بچووکی وەکو (correspondaces, Lavie anterieure) دەری بڕیوەو نیشانی داوە.

لە نۆڕینی بۆدلێرەوە دنیا بێشەکی لێوان لێوی هێماو ئاماژانە. حەقیقەت لە خەڵکی ئاسایی شاراوەو پەنهانە و تەنیا شاعیر بەزەبری ئەو ئیدراکەی هەیەتی. لە ڕێگەی تەفسیرو

راڤەو شرۆڤەی ئەو هێماو ئاماژانەوە هەستی پێدەکات، ئەو جیهانە جیاوازانەی کە کار لە هەست و حەواسی ئێمە دەکەن، پەیوەندی وردیان لە نێوان هەیە، شاعیر دەبێ کە شفیان بکات، بیاندۆزێتەوەو بۆ نیشاندانی مەبەستەکانی خۆیا بە زمانێکی تازەتر سوودیان لێوەربگرێ. هەڵبەتە خودی بۆدلێر سوودێکی ئەوتۆی لەم زمانە سیمبولیکە وەرنەگرتووە، بەڵام چەند نموونەیەکی بەرجەستەی لە پاش خۆی بەجێهێشتووە کە بە پێشینەو پێشەکییەك بۆ شیعری سیمبولیك دەژمێردرێ.

پێشەوایانی سیمبولیزم

لە نێو ئەو کەسانەی کە ئیلهامیان لە بۆدلێر وەرگرتووەو بە زەبری بەرهەمی خۆیان زەمینەیان بۆ سەر هەڵدانی سیمبولیزم خۆش کردووە سێ ناوی بە نامێ مایەی سەرنجن: پۆل ڤارلین، ئارتور رامبۆو، ستیفان مالارمیە... هەڵبەتە شێوازی شیعری ئەم سێ کەسە چوون یەك نەبوو و هەر یەکەیان تایبەتمەندی خۆیان هەبوو:

ڤارلین ئەگەرچی کەسێکی وێڵو ئالوودە بوو، بەڵام شاعیرێکی گەورەبوو. بەوپەڕی بێ باشارییەوە دەیڕوانییە نابوودی بەرەبەرەی خۆی. ڤارلین یەخسیری کەڵکەڵەو ئارەزووەکانی خۆی بوو و، یەکێك لە رەخنەگرە فەرەنساوییەکان لە بارەی ڤارلینەوە دەڵێت: "خەیاڵدانێکی شەهوانی ئاوێتەی خەمێکی ئاهەنگدار کردبوو" واتا بە شیعرێن ناسکو هونەرمەندانە نیگەرانی روحێك کە دەیویست بەرەو خوا بچێو، ئاڵۆشو خرۆشی بەدەنێك کە لەزەتی لە گەندەڵکاری دەبینی، نیشان دەدا. هاواری روحی خۆی کە بەدەم چارەنووسی خۆیەوە دەتلایەوە، لە شیعرەکانیدا نیشان دەداو بەرەو جۆرە رۆمانیتزمێك دەگەڕایەوە، لێ لەگەڵ ئەمەشدا هەناسەیەکی تازەی بە بەر شیعری فەرەنسی دا کردو سیمبولیزمی هێنایە ناو شیعرەوە.

رامبۆ کە تا نۆزدە ساڵی شاکارەکانی خۆی بەرهەم هێناو دەستی لە شاعیری هەڵگرت، باسی ولاتانی جوانو مرۆڤی غەریبو، بۆنو عەتری عەجیبو، شەهوەتو موجیزاتو گوڵی شکۆدارو جەبەروتی دەکرد. رامبۆ بلیمەتییەکی شیعریی لە رادەبەدەری هەبوو وەکو کلبر هدن-ی نووسەری فەرەنسی دەڵێت: ".... لە شیعرەکانی ئەودا وشە وێنەی تازە وەردەگرنو لە ناو نوورو پرشنگێکی فسفۆریدا غەرق دەبن!" وەکو چۆن بۆدلێر لە شیعری:

"Correspondances"ی خۆیدا دەیگوت: "عەترو رەنگو دەنگەکان پێکەوە دەسازێن" ئەویش رەنگی بۆ دەنگەکان دیاری دەکردو لە شیعری: "Voyelles"ی خۆیدا دەیگوت: "A رەش، E سپی، I قرمز، u سەوزو o شین". (جێی خۆیەتی ئەوە وەبیر بهێنرێتەوە کە رامبۆ بەم جۆرە شیعرانەی رێگەی بەرەو سورریالیزم دەکردەوە). رامبۆ زۆرجارو بەوپەڕی تواناوە باسی هەندێ شوێنی دەکرد کە نەی بینی بوو. بۆ وێنە شیعری "بەلەمی مەست"ی وەختی گوتووە کە دەریای نەبینی بوو.

ستیفان مالارمیە، هەموو تەمەنی خۆی لەسەر ئەوە دانا کە وێنەیەکی تازە لە شیعردا بدۆزێتەوە. دەیگوت دەخوازێ شیعر لە کۆتو بەندی هەموو ئەو شتانەی کە شاعیرانە نییە, ئازاد بکات. مالارمیە پابەندی هەستو فیکرو حاڵەتی روحی مرۆڤو وێنەگرتنی سروشت نەبووو گوێی بە فۆرمی شیعری ئاسایی نەدەدا. لە نۆڕینی ئەوەوە تەنیا (وشە) بایەخی هەبوو. هونەری شاعیر ئەمە بوو کە شیعر لە وشەێن شاعیرانەو ئەفسوون ئامێز دروست بکات. لە شیعری مالارمیەدا نە شادمانی هەبوو نە خەم، نەکینە دەبینراو نە ڤیان, بەکورتی هیچ جۆرە هەستێکی ئادەمی نەبوو. مالارمیە شیعری لە ژین دوور دەخستەوەو لە دەستی مرۆڤی دەردێناو بە جۆرێکی دەسازان کە تەنیا هەڵبژاردەیەکی ئەنگوست ژمێر بتوانن دەرکی بکەن.

شاعیرانی منحط (بێ بەها)

لەدەوروبەری ساڵی ١٨٨٤دا کە ڤارلین کتێبی:

"Lespoetes maudiats" بڵاوکردەوە، ناوی (مالارمیە)ش دەکەوتە سەر زاران، لەم ماوەیەدا کۆمەڵێك لە شاعیرانی لاو کە لە گەمەی پارناسینەکان بێ تاقەت بوو بوون، ناو بەناو گۆڤارێکی ئەدەبی ناپایەداریان بڵاو دەکردەوەو بۆ ماوەیەك لە دەوری خڕ دەبوونەوە. هەڵبەتە ئەم بابەتە گۆڤارانە تەمەنیان کورت بوو و بڕیان نەدەکرد. بەڵام زۆری پێ نەدەچوو کە گۆڤارێکی دیکە دەهاتە مەیدان. زۆربەی ئەم گۆڤارانە تا ٣- ٤ ژمارە بڕیان دەکرد بەڵام کاریگەرییان بەسەر ژینگەو ناوەندی شیعرو ئەدەبەوە زۆر زور بوو. جگە لەم گۆڤارانە، شاعیرانی لاو کە بە زۆری بۆچوونی جیاوازیانیش هەبوو، لەبەر ئەوەی هەموویان کەسانی تازەخواز بوون، کۆڕیان دەبەستو بە زۆری لە دەوری یەکتر خڕ دەبوونەوە. ئەم لاوو شاعیرە

تازەخوازانه بەزۆری دەبوونه مایەی قەشمەریو گاڵتەجاریو گەپجاریو ناوەنده ئەدەبییەكان لە بری ئەوەی بەجددی وەدەنگیانەوە بچن قەشمەرییان بە شیعرو نووسینەكانیان دەكرد. لێ لە ئەنجامدا قۆناغێك هاتە پێشەوە كە چەند شاعیرێكی گەورەی تازەخوازی وەكو ڤارلین، مالارمیە، شارل كروس، هردیا، فرانسوا كوپە، مورەئا- یان ناسیو توانیان بەرهەمەكانی خۆیانیان پێ نیشان بدەن.

یەكەم شەقڵێك كە ئەم رێچكە شیعرییە بە خۆوەی گرت، ئەوە بوو كە ناویان نا قوتابخانەی: "Decadisme" واتە نزمو بێ بەها، هەڵبەتە هەوەڵجار وشەی (بێ بەها= منحگ) وەكو جۆرە تانەو تەشەرێك بە هەموو ئەو كەسانە دەگوترا كە پەیڕەوی (ڤارلین)یان دەكرد. ئەم وشەیە بۆ یەكەمجار لەلایەن "گابریل ڤیكر)ەوە، لە نامیلكەیەكیدا دەربارەی ئەم شاعیرانە بەكار هێنراوە. لەو نووسینەدا بەمجۆرە باسی ئەو تاقمە شاعیرەی كردووە: " ئەم شاعیرە تازانە لە خەیاڵاتی خۆدا غەرق بوونو لە واقیعی ژیان دوور كەوتوونەتەوە. عیرفانی وردو هەستیاریان ئاوێتەی عەیشو نۆشو رابواردنو هەرزەكرداری كردووە. شیعرەكانیان كە دوورن لە تێگەیشتنەوە، زادەی رێكەوتو كە چ رەوییە.

هەندێك لە تایبەتمەندییەكانی (بێ بەهایان) ئاڵۆزی روحو بێ هەستیو بێ موبالاتیو گوێنەدانە بە ئەخلاقو لێك نەچوونی شیعرەكانیانە. ئەوانە ستران بۆ روحی خۆیان، گۆرانی بۆ روحی گۆشەگیرو چۆڵو هۆڵی خۆیان دەچڕن.. جا چونكە هەستیارو نیگەرانن بۆیە زۆر لە شێتییەوە نزیكن. لێڵی ناوەڕۆك فۆرمی شیعری دەفەوتێنێ.

بابەتی شیعری بێبەها (منحگ) بریتییە لە رەشبینی تەوس ئامێزو جیهانبینی نا جێگرو دڵتەنگیو خەمو پەژارەی بێ دەرمانو ناڕەحەتی دەروونی. شاعیرانی بێ بەها سەربوری شەوانی نیگەرانیو پەرێشانیو، یەك شەممە شومو پرسەئاساكانو درەختانی پاییزو بوونەوەرانی رازدار دەگێڕنەوە.

شاعیرانی بێبەها، وایان تەسەور دەكرد: "لە سەدەیەكدا دەژین كە هەموو ژیانی خۆیان لە دەست داوەو دوا تەكانی شارستانیەتێك دەبینن كە روو لە دامركانەوەیە...

ڤارلین ئەم بیرۆكەیە لە نیوە بەیتێكی خۆیدا بەمجۆرە دەردەبڕێ: "من ئیمپراتۆری كۆتایی بێ بەهایم= انحگاگ!".

بەناوبانگترین شاعیری قۆناغی بێبەهایی "بەهاسزی" (ژول لا فورگ ١٨٦٠- ١٨٨٧)ـە دەكرێ شیعرەكانی بە نموونەی بەرهەمی ئەدەبی ئەم قۆناغە بژمێردرێ. لافورگ شاعیرێكی خوێنەوارو رۆشنبیرو لە هەمان كاتدا زۆر هەستیارو رەشبین بوو. ژیانێكی خەمینو تەنیای هەبوو. كەسێكی ئاڵۆزو هەست نەخۆش بوو. باوەڕی بە قەدەرو چارەنووسی مرۆڤ هەبوو و بە میهرو سۆزێكی تەوس ئامێزەوە دەیڕوانییە بەشەر.

"لاڤورگ" زمانێكی تێكەڵو پێكەڵی بۆ شیعر داهێنا بوو كە خوێنەری دووچاری سەرەگێژكێو سەرسامی دەكرد. زمانی فەلسەفی بەزاراوەێن سنعەتیو بە زمانی عامیانەو بە زمانی شەلاتیانی پاریس و بە گفتوگۆی منالانی چكۆلە تێكەڵ كردبوو. لە واری كێشی شیعریشدا هەمان كاری دەكرد، هەندێ جار شیعری "ئەلكساندرن"ی بە برگەی نا ئاسایی دەنووسی، هەندێ جاریش لاسایی كێشی نا دروستی گۆرانی فۆلكلۆریو شیعرێن لاوانەوە یان شایی دەكردەوە. شیعرەكانی هەمیشە لە گوڕاندا بوو، بەڵام هەرگیز نەدەهاتە خوارەوە بۆ ئاستی دەستكردی.

یەك دنیا كتێبی فەلسەفی دەربارەی بیروبۆچوونی رەشبینانەو دەربارەی قودرەتی چارەنووسی حەتمیو "سەریەشەی ژیان" خوێند بووەوە. چونكە كەسێكی هەستیار بوو، بۆیە بەكەشفی ئەو مەسەلانە زۆر ناڕەحەت و نیگەران دەبوو. ئەو پووچیو بێهودەییەی لە دەوری خۆی دروستی كردبوو، گوشاری دەخستە سەر رۆحی. ماوەیەكی زۆر بە ترسو دوو دڵییەوە باسی ئەم قۆناغی (پەشێویە فیكرییە)ی خۆی دەكردو دەیگوت: "كاتێ بیرەوەرییەكانی ئەم قۆناغەی ژیانی خۆم دەخوێنمەوە بەترسو لەرزەوە لە خۆم دەپرسم كە چۆن نەمردووم".

باوەڕی مەزهەبی خۆی لە دەست داو بەدبەخت بوو، چونكە دەیویست ئیماندار بێ، پاشان هێور بووەوەو پاشتر بوو بە عارفێكی رەشبین. دەیویست تەماشاڤانی تێپەڕبوونی كەرنەڤاڵی ژیان بێ.

بیرو زمانو شێوازی (ژول لافورگ) بوو بە نموونەو سەرمەشقێك كە هەموو شاعیرانی دیكەی "قۆناغی بەهاسز"ی چاویان لێكردو قۆناغەكە بوو بەو قۆناغەی (R.m.Alberes نووسەری "ماجەراكانی فیكری سەدەی بیستەم" گوتەنی: "رۆشنبیران بێباكانە شانازیان بە بەهاسزیو خراپی خۆیانەوە دەكرد. قۆناغ قۆناغی پەرت بوونو پوكانەوەیەكی ئاڵۆزی ئاوێتە

بەجۆش و خرۆشی سەرهەڵدانێکی تازە بوو کە ئایندەی روون نەبوو. باوەڕی ئاینی مردبوو. بیری پەنا بردنە بەر زانستو دۆزینەوەی رێگەی رزگاریش کە نزیکەی یەك سەدە خەڵکی مژوڵ کردبوو لە ناوچوو بوو، ئەم قۆناغە، قۆناغی داتەپینو بێبەهاییو حەساسییەتی ناسەغلەم بوو.

مانیفێستی سیمبولیزم

کاتێ "ژول لاڤورگ" لە ساڵی ١٨٨٨دا، لە تەمەنی ٢٧ ساڵیدا مرد، ئیدی وشەی (انحگاگ= بێبەهایی) وای لێهات دەرەقەتی ئەوە نەیات کە مەبەستی شاعیران دەربڕێ، یانی تینویەتی شاعیرانی نەدەشکاند، وەچەی نوێ دوو ساڵێك بوو بە وشەی (سیمبرلیزم ئاشنا بوو بوو.

سیمبولیستەکان بەر لە بەهاسزان سەرکەوتنیان بەدەست هێناو یاساو رێسای مکومترو گرنگتریان هەبوو، چونکە خوێندنەوەیان لەوان زیاتر و هەوەس و ئارەزووەکانیان لەوان کەمتر بوو، ئەمانیش تا رادەیەك هەمان ئامانجی شاعیرانی قۆناغی بەهاسزییان بۆ خۆ هەڵبژاردو کەوتنە بەرەڤانی لەو رەوتە شیعرییە تازەیەی کە لە زەمانی (بۆدلێر)وە هاتبووە ئاراوە. دوا بە دوای ئەو وتارو گۆڤارانەی کە شاعیرانی لاو لە ساڵی ١٨٨٤ـەوە بڵاویان دەکردەوە, ئاقیبەت (ژان مورەئا)ی شاعیری یونانی نەژاد مانیفێستی قوتابخانەی تازەی لە ژمارەی ١٨ سێبتەمبەری ساڵی ١٨٨٦ی پاشکۆی ئەدەبی رۆژنامەی فیگارودا بڵاوکردەوە کە مشتومڕێکی زۆری لە ئەنجوومەنە ئەدەبییەکاندا نایەوە. (مورەئا) لەم مانیفێستەدا بۆ یەکەمجار زاراوەی سیمبرلیزمی سەبارەت بەم قوتابخانەیە بەکار هێناو لەوە بەدواوە قوتابخانە تازەکە بەو ناوە ناسرا. ئێستاش بەشێك لە مانیفێستی (سیمبولیزم) دەخەینە روو:

"پێشتر پێشنیازمان کردبوو کە وشەی سیمبولیزم تاقە گوزارشتێکە کە دەتوانێ ئارەزووە تازەکانی داهێنەرانی هونەر لە سەردەمی ئێمەدا نیشان بدات. ئێستاش دووپاتی دەکەینەوە کە هیچ پێویستییەك بە گۆڕینی ئەم وشەیە نییە.

جا وەکو چۆن لە هەوەڵی ئەم نووسراوەشدا گوتمان، ئارەزووە هونەرییەکانی هەر قۆناغێك، جیاوازی فیکری زۆر دەخەنەوە بۆ دۆزینەوەی سەرچاوەکانی ئەم قوتابخانە تازەیە پێویستە بچنەوە سەر هەندێ شیعری ئالفردوونیی، شەکسپیر، عارفانو سۆفیانو خەڵکانی کۆنتر

لەوانیش "شارل بۆدلێر" بە مژدەبەری واقیعی ئەم قوتابخانە تازەیە دەژمێردرێ. "مالارمیە" مانای رازئامێزۆ پێناسە ناپەزێری پێ دەبەخشێت. بەر لە ئێستا بەیتی شیعر یاساو رێسای قورسو دژواری خۆی هەبوو. یەکەمجار "تیودوردو بانڤیل" بە قامکە ئەفسون ئامێزەکانی خۆی ئەو دژوارییانەی کەمترو هەموارتر کردبوو، لێ "پۆل ڤارلین" ئەم یاسا دژوارانەی بە تەواوەتی لابرد..... شیعری سیمبولیك کە دژمنی تێوریانی فێرکاریو فەساحەتو زێدەرۆییو حەساسیەتی دەستکردو وێنەگرتنی ئۆبجەکتیفە, هەوڵدەدات فیکر بە شێوەیەك نیشان بدات کە هەست بدوێنێ. لەلایەکی دیکەشەوە فیکر نابێ خۆی لە رازانەوەی شکۆو جوانی فۆرم مەحروم بکات. چونکە خەسڵەتی بنەڕەتی هونەری سیمبولیك ئەمەیە کە هونەرمەند تا تەسەوری (فیکری رەها) نەچێتە پێشێ. بۆیە لەم قوتابخانە هونەرییەدا، دیمەنێن سروشتیو جوڵەی کەسانو رووداوانی تەواو دیار، خۆ بەخۆ بوونیان نییە، بەڵکو برێك دیتنی دەرەکینو کار دەکەنە سەر هەستێن ئێمەو ئەرکیان نیشاندانی کۆمەڵە پەیوەندییەکی شاراوەیە کە ماکیان لە فیکردایە.

ئەگەر هەندێك خوێنەری کورت بین، ئەم تێورییە هونەرییەی ئێمە بە هەند وەرنەگرن، نابێ بەلامانەوە سەیر بێ. بەڵام چ دەکەی؟ مەگەر (شیعرێن پنداروس)، (هاملیتی شەکسپیر)، (فاوستی گوتە)ش رووبەڕووی هەمان نارەزایی نەبوو بوونەوە؟".

رێچکەو رێبازی سیمبولیزم لە ساڵی ١٨٩٠دا گەییە لوتکەی چالاکیو چەلەنگی خۆی. وەچەیەك لە شاعیران لە ساڵی ١٨٨٥ـەوە تا ساڵی ١٩٠١ کەوتنە پەیڕەوکردنی سێ پێشەوای گەورەی سیمبولیزم. زۆربەی ئەم شاعیرانە فەرەنسی نەبوون. بۆ نموونە چەند شاعیرێکی گەورەی بەلچیکی لە نێو سیمبۆلیستەکاندا بوون، لەوانە: ئیمیل ڤیرهارینو موریس مەترەلینگ. هەروەها چەند شاعیرێکی دیکەی ئەمریکاییو رووسیو یونانی-شیان لە نێودا بوو و بە شێوەیەکی گشتی سیمبولیزم شەقڵی جیهانی گرتبووەخۆ.

(بنەماکانی سیمبولیزم)

لە رووی فیکرییەوە، سیمبولیزم زیاتر لە سایەی کاریگەری فەلسەفەی ئایدیالیزمدا بوو کە لە میتافیزیکەوە ئیلهامی وەردەگرتو لە دەوروبەری ساڵی ١٨٨٠دا لە فەرەنسا رەونەقی پەیدا دەکردەوە.

رەشبینی رازئامێزی (شوپنهاور)ش کارێکی زۆری کردبووە سەر شاعیرانی سیمبولیست. سیمبولستەکان لە (سوبجەکیتڤیزم)ێکی قووڵدا غەرق بوو بوونو لە پشت پەردەی خەیاڵەوە دەیانڕوانییە هەموو شتێك.

بۆ ئەو شاعیرانەی کە بەو جۆرە فەلسەفە رەشبینانە پەروەردە بوو بوون، هیچ شتێك لە دیکۆرێکی تەمو مژاویو ئاڵۆزی ئەوتۆ کە هەموو هێڵە توندو بنجبڕەکانی ژیان لەخۆدا مەحو بکاتەوەو هیچ ژینگەیەك لە ژینگەی تاریكو روونی، لەبارترو گونجاو تر نەبوو. شاعیری سیمبولیست لەو جۆرە ژینگە ئاڵۆزەداو لەنێو خەونەکانی خۆیدا تەسلیمی ماخۆلانی خۆی دەبوو، کۆشکانی کۆنەو چۆڵ، شارانی وێرانو گۆماوی مەنگی گەڵا بەسەردا رژاو، تروسکەی چرای شەوەزەنگو تاپۆی جوڵەداری سەر پەردانو سەڵتەنەتی بێدەنگیو چاوانی لە ئاسۆ بڕاو.. هەموو ئەمانە جیلوەی ئەو جیهانە خەوناویو نهێنی ئامێزە بوو کەلە شیعری سیمبولیستەکاندا دەبینرا. (جا لێرەدا نابێ کاریگەری ئیدگار ئالن پۆی شاعیرو نووسەری ئەمریکایی کە شارل بودلێر بەرهەمەکانی کرد بوو بە فەرەنسی فەرامۆش بکرێ).

خەونو خەیاڵ کە (پۆزەتیڤیزم)و (ریالیزم) دەیانویست لە ئەدەبیاتی وەدەرنێن، دووبارە لە رێگەی سیمبولیزمەوە هاتەوە نێو ئەدەبیات. هەڵبەتە سیمبولیستەکان نیازی ئەوەیان نەبووە کە بە تەواوەتی پەیوەندی لەگەڵ شیعری پارناسدا ببڕنو بگەڕێنەوە بۆ رۆمانتیزم. بۆ نموونە هەرگیز نایانەوێ ژیانو ژینامەو ئیعترافنامەی خۆ بنووسنو تۆمار بکەن. لە شرۆڤەی دیمەناندا نایەن فۆرمی پایەداری شتە مادییەکان راڤە بکەنو وێنەبگرن، بەڵکو گوزەری سەعاتانو وەرزو زەمانی زوو گوزەرو ئاهەنگو ریتمی لە وەستان نەهاتووی ژیان شرۆڤەو شی دەکەنەوەو یاسا شاراوەکانی گەردوونو سروشت وێنە دەگرن. تەبیعە لە روانگەی ئەوانەوە جگە لە خەیاڵی جوڵەدار چ شتێکی دیکە نییە. چ شتێك پایەدارو سەقامگیر نییە، بەڵکو هەر شتێك بگری ئەوەیە کە ئێمە بە هۆی هەستەکانمانەوە دەرکی دەکەین. ئەوانەیە کە لە ناخی ئێمەدان. خودی ئێمەن!... جابیروبۆچوونی سیمبولیستەکان لەم رووەوە پتر لەعیرفانو سۆفیگەری رۆژهەلات نزیك دەبێتەوە.

دەڵێن: بۆچوونی ئێمە دەربارەی سروشت، بریتییە لە ژیانی رۆحی خۆمان، ئێمەین کە هەست دەکەینو نەخشی روحی ئێمەیە کە لە شتاندا رەنگدەداتەوە، کاتێ مرۆڤ ئەو دیمەنانەی

کە دیوونی، بەوپەڕی ناسکی دەرك دەکات، بەرجەستەی دەکات، لە راستیدا نهێنییەکانی روحی خۆی ئاشکرا دەکات. بە کورتییەکەی هەر هەموو سروشت رەمزو سیمبولی بوونو ژیانی خودی مرۆڤە. وێنەگرتنی شتانو رووداوان بەهۆی رەمزەوە شێوەیەکی تازە وەردەگرێ. بۆ دەربرینی پەیوەندی نێوان ئیلهامو فۆرمو شێوەکان، دەبێ زمانی شیعر تێك بدرێو بە شێوەیەکی تر دروست بکرێتەوە. دیارە ئەم زمانە بۆ خەڵکانی ئاسایی زۆر نا مەفهووم دەبێتو نهێنی سیمبولیزم لەم شتە نا مەفهوومانەدایە. ژمارەیەك لە سیمبولیستانو لە سەرووی هەموویانەوە (مالارمیە) پەیڕەوی ئەم یاسایەیان دەکردو وشەو زاراوەو دەستەواژەی وەهایان بەکاردێنا کە هەر خۆیان لێی تێدەگەیشتنو شرۆڤەیان دەکرد. تەنانەت ئاندریە جید لە پێشەکی بەرهەمێکی خۆیدا بەناوی (پالود- Paludes) دەڵێت: "پێش ئەوەی بەرهەمەکەم بۆ خەڵکی شرۆڤە بکەم، حەز دەکەم خەڵکی ئەم بەرهەمە بۆ من شەرح بکەن".

بە گوێرەی ئەو رستەیەی سەرێ پیاو دەگاتە ئەو ئەنجامگیرییەی کە هەندێ جار تەنانەت خودی سیمبولیستەکانیش نەیانتوانیوە بەرهەمەکانی خۆیان راڤەو شرۆڤە بکەن.

لە هەمان کاتدا سیمبۆلیستەکان حەزیان دەکرد هەموو رێساکانی دەستووری زمان بگۆڕن. بەر لە سیمبولیستەکان پرەنسیپی ماقووڵو ئاسایی بەسەر پەیوەندی وشەێن زمانەوە زاڵ بوو. لێ سیمبۆلیستەکان پێیان وابوو ئەم پرەنسیپانە دەبێ تەنیا هەست پەزێر بنو وشە نابێ لە رووی رێزمانی مەنتیقییەوە بدرێنە دەم یەکەوە، بەڵکو دەبێ بەو جۆرەی کە شاعیر هەستی پێدەکات بدرێنە دەم یەکەوەو رستەیان لێ دروست بکرێ.

نیشاندانی خەیاڵاتی ئاڵۆزی سیمبۆلیستان بە زمانێکی ئاشکراو بنجبڕی ئەوتۆ کە بتوانێ هەموو شتێك نیشان بداتو ئەنجامی بنجبڕو ورد لەم نیشاندانە بەدەستەوە بدات ئیمکان نەبوو. جا بۆ دەربڕینی ئەم خەیاڵاتە زیاتر پەنا وەبەر شیعرێك دەبرا کە لە نەرمە گۆرانییەکی هێمنو ئاڵۆز بچێ، ڤارلین گوتەنی: "مۆسیقایەکی بێ ئاواز" بێ. دەیانگوت شیعریش دەبێ وەکو مۆسیقا ئاڵۆز بێ، مەبەستێکی ئاشکراو راستەوخۆ دەرنەبڕێت، بەڵکو بە یارمەتی ئاهەنگو ریتمو بە زەبری خەیاڵات کار لە مرۆڤ بکات. وەکو مۆسیقای (ڤاگنر)، پاش ئەوەی بەربەرەکانییەکی زۆرکرا، ئەنجام سەرکەوتنی بەدەست هێناو بە گەرمی پێشوازی لێکراو شاعیرانو هونەرمەندان بۆ ماوەی چەندین ساڵ لە ژێر کاریگەی ئەودا بوونو یەکێك لە گۆڤارە

هەرە گرنگەکانی سیمبولیستەکان کە لە ساڵی ١٨٨٥دا دەردەچوو ناوی: " La Revue Vagne rienne" بوو. سیمبولیستەکان دەیانگوت کە وەزنی شیعری خەیاڵ لە جوڵە دەخاتو باڵی خەیاڵ دەکات. هەروەها رەنگێن تۆخو زەقی مەبەست بە شێوەیەکی بنجبڕ دەردەبڕیو پێچەوانەی سیمبولیزمە.

شیعر نیگارکێشی نییە، بەڵکو جیلوەیەکی حاڵاتی رووحییە، مەیدانی شیعر لەوێوە دەست پێدەکات کە پەیوەندی دەگەڵ حەقیقەتی واقیعدا بڕیو ئەم مەیدانە تا هەتایە بەردەوام دەبێ. ناتوانرێ بگوترێ کە مانای فلان دەستەواژە لە شیعردا دروست ترە لە فیسار دەستەواژەو دەربڕین. ئەم داوەرییە گشتییە پەسەند ناکرێ چونکە هەر خوێنەرێك بە پێی سەلیقەی خۆی شیعر دەرك دەکات یان بەگوتەیەکی باشتر هەستی پێ دەکات. ئارمانجی شیعری سیمبۆلێك ئەمەیە کە شکۆ گەورەیی هەستو خەیاڵ بەشرۆڤەی روون و ئاشکرا لە نێو نەبەینو بۆ ئەم کارەش پێویستە ژینگەیەك بخولقێنین کە شیعری تیا بڕسکێ، یانی هێڵێن زیندوو و ئاشکراو زۆر روون نەهێڵین و غەرقی تەمتومانی بکەین. ئەم لێڵیو تاریكو روونە، بە گۆڕینی رێساکانی کلاسیك، توردانی مانای ئاساییو، تێك شکانی دەستوورەکانی زمان دێتە دی.

ژمارەیەك لە سیمبولیستەکان دەستکاری کێشی شیعریانیش کردو قافیەیان گۆڕی، بەجۆرە لە نیو سیمبولیستەکاندا دوو رێچکەی جیا پەیدا بوو:

یەکەم: رێچکەی (مالارمیە)و (رنەگیل) کە پێیان وابوو زمانی هونەری لە زمانی عەوام جیایەو بە پێویستیان دەزانی زمانێکی جیا لە زمانی عەوام بۆ نیشاندانی سۆزو گودازو هونەرکاری سیمبولیستی دابهێنرێ. ئەمانە قاڵبو فۆرمی شیعری رومانتیکی و پارناسییان پێ قەبوڵ بوو و لێی رازی بوون.

دووەم: رێچکەی ڤارلێنو ژول لافورگ ئەمانە گاڵتەیان بە رەسەنایەتی رۆشنبیرییانەی زمانو تەرزی دەربڕینی پارناسینەکان دەکردو هەوڵیان دەدا زمانی ئاساییو عامیانەی خەڵکی بەشێوەیەکی هونەریانە بەکار بێنن. ئەمانە لە هەمان کاتدا کەوتنە بیری ئەوەی کە قاڵبە شیعرییە باوەکان تێك بشکێننو بەو جۆرە مەسەلەی (شیعری ئازاد) هاتە ناو ناوانەوە.

شیعری ئازاد

ئەو شاعیرانەی کە لە هەوڵی ئەوەدا بوون شیعر لە قاڵبی سنووردارو باوی خۆی ئازاد بکەن، هاتن نەزمی (ئالکسا ندرون)= نیوە بەیتی ١٢ هیجایی)یان کە قاڵبو فۆرمی ئەسڵی شیعری فەرەنسی بوو، تێك شکاندو لەجیاتی ئەوە قاڵبی جۆراوجۆریان بۆ شیعر هێنایە ئاراوە. بەیتی کورتو درێژو نایەکسانیان داهێناو ژمارەی هیجایەکانیان بە رادەیەك زیادکرد کەتا ئەو رۆژە لە دنیای خەیاڵیشدا پێشینەی نەبوو. زەرورەتی دابەشکردنی شیعریان بەسەر بەیتی یەکساندا رەتکردەوە، قافیەیان سادەتر کردو کۆمەڵێك قافیەی نوقستانیان لە جێی دانا. (ڤارلین) لێرەدا وەستا، بەڵام پێشڕەوی هەر بەردەوام بوو، و (شیعری ئازاد) ئەنجامی ئەم پێشڕەوییە بوو.

(شیعری ئازاد) بریتییە لە چەند پارچە بەیتێکی وەزنداری نایەکسان. لەم شیعرەدا یەکێتی قاڵبو فۆرم نییە، یەکێتی شیعر، بەو یەکێتیی فیکرو خەیاڵو وێنانە دیاری دەکرێ کە لە شیعرەکەدا هەن. کورتیو درێژی بەیتەکانیش بەندە بە واقیعی نێوەرۆکی ئەو بەیتانەوە. ئیدی شاعیر مەجبور نییە بۆ تەواو کردنی هاوسەنگی بەیتەکانی خۆی وشەی زیادە بێنێتەوە، ئەوەندەی وشان گەرەکە کە مەبەستەکەی بدات بە دەستەوە. هەڵبەتە (واڵت ویتمن- ١٨١٩-١٨٩٢)ی شاعیری ئەمریکاییش هەمان رێچکەی گرتبوو، بەڵام دەتوانرێ بگوترێ کە یەکەم شیعری ئازادی فەرەنسی لە شیعرەکانی (واڵت ویتمن) بێ ئاگابووە. ئارتور رامبو لە ساڵی ١٨٨٦دا یەکەم شیعری ئازادی گوتووەو دوای دوو یان سێ ساڵ زۆربەی شاعیرانی دیکەش روویان کردۆتە شیعری ئازادو هەوڵیانداوە لە ناو خۆیاندا یاساو رێسایەکی بۆ دابنەن. هەوەڵێن وتارێن ئەوانە لە ساڵانی ١٨٨٦ و ١٨٨٩دا بڵاوبوونەتەوە. باشترین داوەری شاعیری ئازاد (گوستاڤ کان) بوو. (کان) لە پێشەکی بەرهەمێکی خۆیدا بەناوی "Lespalaisnomades"و لە ساڵی ١٨٨٨دا لە گۆڤاری "Revuoindependante"* شیعری ئازادی بە چاکی شەرحو شرۆڤە کردووەو بەرەڤانی لێکردووە.

وەکو لە بەرهەمو نووسینی سیمبولیستەکاندا دیارە، شیعری ئازاد بووە باعیسی ئەوەی کە "وشە" بە گوێرەی ئەو ریتمو ئاوازەی لە شیعەرەکەدا هەیەتی، نرخو بایەخ بە دەست بێنێ. شیعری فەرەنسی بە تێپەڕبوونی زەمان شێوەی جۆرە هونەرێکی تێوری وەرگرتبوو. عەروزی

شیعر پڕ بوو لە یاساو ڕێسای عەجیبو غەریب (وەکو جووت نەبوونی قافیەی وشەی نێر لەگەڵ قافیەی وشەی مێدا یان هەندێ قەراردادی دیکەی لەو بابەتە.)

فۆرمی ڕێنووسی شیعریش، وەکو فۆنەتیکەکەی، هەلومەرجێکی بۆ شیعر هێنابووە ئاراوە، لەتۆ وایە شیعر پتر بۆ لەزەتی چاوو بینین نووسراوە نەك بۆ لەزەتی گوێ و بیستن..

سیمبولیزم برەو ڕەواجی بە بۆچوونەکانی بۆدلێر لەمەڕ (مۆسیقای وشە) لە شیعرا داو ڕیتمی وشەی ڕوونکردەوەو مۆسیقای تایبەتی بە بەتی شیعر بەخشیو هەڵبەتە ئەم مۆسیقایە زادەی پەیوەندی نێوان ریتمەکان بوو. ئەم مۆسیقای وشەیەش پتر بۆ بەهێز کردنی توانای دەربڕین بەکار دەهێنرا. بەکارهێنانی سەرواو دووبارە کردنەوەی هەندێ پیتی دیاریکراو لە بەیتێکداو، بەکارهێنانی وشەێن هاوئاهەنگو ڕەوانی ڕستەێن شیعری، کۆمەڵێك توانای وێنەگرتنو دەربڕینی بۆ شاعیر فەراهەم کرد.

"سیمبولیزم لە جیهانی شانۆدا"

سیمبولیزم بۆ سەر تەختەی شانۆش تەشەنەی کرد، جگە لە چەند نووسەرێکی وەکو (رمی دو گورمون)و (ژول لافورگ)و... هتد. کە شانۆنامەی سمبولیکیان نووسیو کارەکانیان خرایە سەر تەختەی شانۆ، دەتوانین باشترین نمونەی شانۆنامەی سیمبولیك لە نێو بەرهەمەکانی موریس مەتەرلینگی بەلچیکیدا بەدی بکەین. شانۆنامەکانی مەتەرلینگ لەسەر بناغەی ئەم تێورییە عیرفانییەی سیمبولیزم ڕۆنراون: ئەو شتانەی کە دەیانزانین لە چاو ئەوانەدا کە نایانزانین ناکەنە هیچ، هەموو شوێنێك تەژی نهێنیانە, کۆمەڵێك هێزی گەورەی نادیارو شوومو خایەن لە دەوروبەرمانن کە هەموو ڕەفتارو جمو جۆڵێکمان تاقیب دەکەنو دژمنی چەلەنگیو ژیانو شادیو شادمانین. ئەرکی شانۆنامەنووس ئەمەیە کە بیروهزری خۆی دەربارەی ئەم هێزە نادیارانە ئاوێتەی ژیانی واقیعی بکات.

هەموو شانۆنامەکانی مەتەرلینگ لێکدی دەچن. بۆ نمونە ئەگەر سەرنجی یەکەمین شانۆنامەی ئەو (شازادە خانم مالن) بدەین دەبینین لە هەوەڵی ئەم شانۆنامەیەوە تا کۆتایی، هەمان هێزی نادیار کە مرۆڤ دێنێتە لەرزینو بە دووی خۆیدا بکێشی دەکات، مایەی سەرنجە، ئەو هێماو سیمبولە ڕاز ئامێزانەی کە جار جارێ بەدیاردەکەون، هەستی مرۆڤانی دەخەنە ژێر

کاریگەری خۆیانەوە. ئەو دەنگەی کە لە گیانەوەران یان شتانەوە دەردێ ئاماژەیەکە لەم جیهانە ڕازئامێزەوە. کاراکتەرانی شانۆنامە کە لە کەسانێك دەچن کە بەدەم خەوەوە ڕێدەکەنو هەموو ساتێ وا دێنە بەرچاو کەبە ترسەوە لەو خەوە بێدار بوونەتەوە. بۆ نیشاندانی هێزی نادیار پێویست بەوە نییە بابەتێن تراژیدی دروست بکرێ، چونکە لە ناو ئاسایی ترین ڕووداوێن ژیانیشدا ماکێکی تراژیدی هەر هەیە.

مەرگ لە هەر ساتێکی ژیاندا لە پاڵماندایەو چاوە نۆڕمان دەکات. ناتوانرێ خودی خۆی بە ئاشکرا نیشان بدرێ بەڵام دەتوانرێ سوڕانەوەی ئەوو ئەو دەنگەی کە لە کاتی دانیشتنی ئەودا لە کورسییەکەوە بەرز دەبێتەوە، لە نووسیناندا بەرجەستە بکرێ تا خوێنەر هەستی پێ بکات. زۆرینەی ئەو شانۆنامانەش کە پاش (شازادە خانم مالن) بڵاو بوونەوە، لە سایەی کاریگەری هەمان هزرو خەیاڵو ترسدا بوون.

یەکێك لە شانۆنامە زۆر بەناوبانگەکانی مەتەرلینگ، شانۆنامەیەکی چکۆلەیە بەناوی (interleur=ئەندەروون). ئەم شانۆنامەیە خانەوادەیەکمان نیشاندەدات. ئەم خانەوادەیە هێشتا بێ خەبەرە لەوەی کە یەکێك لە مناڵەکانی کەوتووەتە ئاوەوەو خنکاوە. بەڵام لە ماوەی ئەو چەند دەقیقەیەی نێوان خنکانی مناڵەکەو ئاگاداربوونی خانەوادەکە لەم ڕووداوە، لە ڕێگەی هەندێ هەڵسوکەوتی لاشعورییەوە، پەشێویو پەریشانییەکی ئاڵۆزو نامەفهوم باڵ بەسەر ئەندامانی خانەوادەی ناوبراودا دەکێشێتو هەر چەندە هێشتا بە تەواوی هەواڵی ڕووداوەکە نازانن، بەڵام هەستدەکەن کە بەڵایەك بەرە بەرە نزیك دەبێتەوە.

ئەم شانۆنامانەو ئەوانەی پاشتر بڵاوبوونەوە، هەر هەموویان لە زەمینەی خەیاڵی و نادیاردا لە قۆناغێن نامەعلوومدا، لە کوچكو کۆشکێن ڕازئامێزۆ شکەفتو غارێن سەیرو سەمەردا ڕوو دەدەن. نووسەری سیمبولیست پێویستی بە نیشاندانی ئەم کاتو شوێنانەش نییە. چونکە بە باوەڕی ئەو ئەم هێزە پەنهانو نادیارە هەمیشە هەیەو لە هەموو کاتو شوێنێکدا بەسەر مرۆڤدا زاڵە.

کورتەی پرەنسیپەکانی سیمبولیزم

بەپێی ئەو ڕاوبۆچوونانەی سەرێ، دەتوانرێ ئەو پرەنسیپانەی سیمبولیستەکان ڕەچاوی دەکەن بەم شێوەیە کورت بکرێتەوە:

١- حاڵەتی خەمبارو پرسەئامێزی سروشتو ئەو دیمەنو ڕووداوانەی کە مایەی نائومێدیو عەزابو نیگەرانیو ترس و دڵەڕاوکێی مرۆڤە دەردەبڕن.

٢- بایەخ بەو فۆرمو ڕەمزو هێماو ریتمو یاسایانە دەدەن کە ئەقڵو لۆژیك قبووڵیان ناکەن، بەڵکو تەنیا هەست پێیان قاییل دەبێ.

٣- هەر خوێنەرێك بەگوێرەی دەركو هەستی خۆی لە هەر دەقێکی ئەدەبی دەگات. بۆیە پێویستە بەرهەمێکی ئەوتۆ دابهێنرێ کە هەر خوێنەرێك بەپێی وەزعی ڕۆحی خۆیو ئاستی تێگەیشتنی خۆی شی بکاتەوەو لێی حاڵی ببێو ماناو چەمکێکی دیکەی تیا بدۆزێتەوە.

٤- پێویستە تادەکرێ لە واقیعی بابەتی دوورو لە واقیعی زەینی نزیك بێ.

٥- مرۆڤ گیرۆدەو دەستەمۆی کۆمەڵێك هێزی نادیارو شوومە کە چارەنووسی ئەوو تەبیعەتی لە دەستدایەو دیاری دەکات، بۆیە حاڵەتی مەرگ ئامێزو ترسناکی ئەم هێزانە لە میانی جۆرە خەونو خەیاڵو ئەفسانەیەکەوە دەردەبڕن.

٦- هەوڵدەدەن حاڵاتی نائاسایی روحیو ئەو زانیارییە کوتوپڕانەی کە لە ویژدانی مرۆڤدا سەر هەڵدەدەنو حاڵاتی پەیوەست بە هێزێن موگناتیسیو گواستنەوەی فیکری لە شیعرو بەرهەمەکانیاندا دەربڕنو بئافەرێنن.

٧- بە کۆمەکی هەستو خەیاڵ، حاڵە رووحییەکان لە نێو ئازادی تەواودا بە مۆسیقای وشەو بە ریتمو ڕەنگو هەڵچوون وێنە دەگرن.

(سیمبۆلیزم لە سەدەی بیستەمدا)

لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا وەها دەهاتە بەرچاو کە سیمبۆلیزم قۆناغی خۆی تەواو کردووەو لە نێو چووە.

شاعیرانی وەکو: (ژان مورەئا)و (هانری دورنیە) کە مەنشورترین نوێنەری قوتابخانەی نێو براو بوون پشتیان تێکردبوو و سەنگەریان لێ گرتبوو، و لە ساڵانی ١٩٠٠و ١٩٠١دا کۆمەڵێك بەرهەمیان بڵاوکردەوە کە خۆی لە خۆیدا ڕاگەیاندنی گەڕانەوەیان بوو بۆ قوتابخانەی کلاسیزم، دوای چەند ساڵێکی دیکەش دەستەی (Abbaye) پێکهات کە بریتی بوون لە: (ویلدراك، دوهامل، ئارکۆ، رومن) ئەمانە شەقڵی کۆمەڵایەتییان بەشیعر بەخشی.

لێ هیچ یەکێك لەم ڕێبازە تازانە نەیدەتوانی کاریگەری شیعرێن (ئارتور رامبو، ستیڤان مالارمیەو تەنانەت موریس مەتەرلینگو ژول لاڤورگ بسڕێتەوە. جا لەم بەینەدا ئاندریەجیدو پۆل کلودڤیل و پۆل ڤالیری-ش لە بواری ئەفراندنی بەرهەمێن سیمبولیکدا لە چالاکیدا بوونو دەیانویست پایەی شیعری مامۆستایانی خۆیان باشتر نیشان بدەن.

لە ساڵی ١٩٠٦دا کۆمەڵە شاعیرێك لە دەوری گۆڤاری (فالانژ)دا خڕبوو بوونەوەو ڕایانگەیاند کە درێژەپێدەری سیمبولیزمو شەیداو مەفتونی مالارمیە-ن.

پاشان چەند گۆڤارێکی دیکەش دەرچوون، تا لە ساڵی ١٩٠٩ بە دواوە گۆڤاری (Nouvelle Revue Francalse) دەرچوو و کەوتە هەوڵی زیندووکردنەوەی سیمبولیزمی (ئارتور رامبو). (ئاندریە جید) لە ریزی پێشەوەی بەرێوەبەرانی گۆڤاری نێو براو بوو. ئەم ڕێبازو ڕەوتە کە لە ساڵی ١٩١٠وە ناوی (سیمبولیزمی نوێی) گرتەخۆ، بەرەبەرە شێوەیەکی قورسترو ئاڵۆزتری بە شیعردا.

لەم زەمانەدا تاقە شاعیرێك کە پتر لە هەر کەسێکی دی، مەسەلەی شیعری لە دیدی فەلسەفەی ڕۆشنبیرانەوە دەدایە بەر باسو شیکردنەوە (پول فالیری ١٨٧١- ١٩٤٥) بوو. (ڤالیری) شیعری بەشتێکی وەکو وازی یان سرووتی ئاینی دەژماردو دەیگوت شیعر چ ئارمانجێکی نییە جگە لە خودی خۆی, نابێ کەس بیر لە ئەنجامی شیعر بکاتەوە. شیعری بە سەماو پەخشانی بەڕێکردن دەشوبهاندو دەیگوت ڕێکردن بەرەو مەبەستو مەنزڵێکە، بەڵام سەما هیچ مەبەسو مەنزڵێکی نییە، دیارە بەدەم سەماوە ڕۆییشتن بۆ شوێنێك دەبێتە مایەی پێکەنین، کەواتە ئارمانی سەما خودی سەماکە خۆیەتی. وشە، بریتییە لە هەنگاوەکان یان جوڵەکانی سەما. و شیعر بەوە لە پەخشان جیا دەکرێتەوە کە لە پەخشاندا وشە جگە لە دەربڕینی مەبەست چ کارێکی دیکەی نییە، بەڵام لە شیعردا وشە بایەخی ڕاستەقینەی خۆی پەیدا دەکاتو شاعیرەکە ئەم هێزە "جادووییە" بە وشە دەبەخشێت.

لەگەڵ ئەمەشدا، (ڤالیری) باوەڕی وابوو کە ئەگەر شیعر کامڵترینو خاڵیسەترین هونەر بێ، لەبەر ئەمەیە کە ناچارە مل بۆ کۆمەڵێك یاساو ڕێسای جۆراو جۆر بداتو، ئەم یاساو ڕێساو ناچارییە وا لە شاعیر دەکات بەنێو ئاپۆرای ئەو هزرو خەیاڵانە بکەوێ کە لە روحیدا شەپۆل دەدەن و زۆر بە وردی ئەو بابەتانەیان لێ هەڵبژێرێ کە دەبێ بگوترێنو بنووسرێن.

بەبۆچوونی ڤالیری، ئیلهام- یان ئەو شتەی بەو ناوەوە باس دەکرێ- هیچ جۆرە کاریگەریو بایەخێکی لەداهێنانی هونەریدا نییە، ئیلهام لە روانگەی ڤالیرییەوە بریتییە لە حاڵەتێك کە "هەستی داهێنەر" لە ئاستی "میکانیزمی مێشکدا" چ کاریگەرییەکی نامێنێ. (غەریزە) حەیوانی ترین بەشی روحی بەشەرییەو، ئەو ئیلهامانەی کە زادەی غەریزەکانمان بن دەکەنە "گیاکەڵەی هەستی ئێمە".

شیعرەکانی خودی (ڤالیری) پڕن لە لێکچوونو خواستنو زۆربەیان وەکو "گۆڕستانی دەریایی" بە جۆرێکن کە بەبێ تەفسیرو شرۆڤە بە هیچ جۆرێ قابیلی تێ گەیشتن نین.

سیمبولیزم لە وڵاتانی دیکەدا

سیمبولیزم لە رووسیادا

پێویستە سیمبولیزمی روسیا بە یەکێك لە درەخشانترین قوناغەکانی شیعری رووسی بێتە ژماردن، سیمبولیزم لە رووسیادا درەنگترو زیاتر لە ژێر کاریگەری فەرەنسادا دەستی پێکرد، بەڵام شێوەیەکی تایبەت بەخۆی هەبوو و لە ساڵی ١٨٩٥ەوە تا ١٩١٢ فەرمانڕەوای ئەدەبیاتی ئەو وڵاتە بوو. تەنانەت لە مەیدانی شیعریش هێوەتر چووو شێوەی رابوونێکی ئەخلاقیو هزری بەربڵاوی وەرگرت.

کەسێك کە بەر لە هەمووان هەستی بەم راپەڕینەی سەرەتای سەدەی بیستەم کرد، شاعیرو رەخنەگرو فەیلەسوفی ناوداری رووسی (فلادیمیر سولوفیف) بوو کە دەیگوت ئاینده لەبەرچاوی ئاڵۆزو بە تەمتومانو رازئامێز دەنوێنێ.

سولوفیف بەر لە هەر کەسێکی دی ئاسمانێکی خولقاند کە سپێدەی قوتابخانەیەکی نوێی شیعر لەوێندەرەوە هەڵاتو سێ شاعیری ناودار، واتە (ئالکساندەر بلوك) و (ئاندرێ بیلی)و (ڤیا چسلاڤ ئیڤانۆڤ) دەرکەوتن و کەوتنە پەیڕەوکردنی شێوازی (سولوفیف). ئەم شاعیرانە لە سەرەتای کاریاندا یەجگار لاو بوون, گەورەترینیان (ئیڤانوف) بوو کە تەمەنی (٢٠) ساڵ بوو. ئەم سیانە کتێبی زۆریان خوێندبووەوەو بە تەواوەتی لە فەلسەفەدا قووڵ بوو بوونەوە. ئەوەی سەیرە وەختێ کە دەست بەکار بوون هەسێکیان یەك رێبازیان گرتبووە بەر بێ وەوەی لێکترەوە

نزیك بن. (ئیڤا نوف) لە دەرێی رووسیا بوو، (بلوك) لە مۆسکۆ بوو (بیلی) لە پترزبۆرگ دەژیا.

لە رووسیدا وشەی (سپێدە)و (شیعر)و (شۆڕش)و (ئەڤین) هەموو مێنو شاعیرانی ئەم قۆناغە بەزۆری "ژن" یان لە جیاتی ئەو شتانە بەکار دێنا.

شاعیرانی ناوبراو لایەنگری فەلسەفەی (تاکایەتی) بوون و زیاتر لە ژێر کاریگەری هەستو سۆزدا بوون تا مەنتیقو لۆژیك. لەم لاشەوە ریالیستەکان کە لەو دەورو زەمانەدا سەرگەمی سازدانی شۆڕشی کۆمەڵایەتی بوون دەمیان لە (شۆڕشی رۆحی) دەکوتاو ئەو ژیانە کارەساتاوییەیان لە کانگەی دڵەوە قبووڵ بوو کە گەنجایەتی ئەوانی بە فیڕۆ دەدا.

لە ساڵانی ١٩٠٠- ١٩٠٣دا سیمبولیستەکانی مۆسکۆ لە دەوری یەکدی خڕبوونەوەو بە زۆری لە ماڵی (ئاندرێ بیلی)یان (بالمونت) کە ئەویش لە شاعیرە ناسراوەکانی ئەم قۆناغە بوو، خڕ دەبوونەوە.

لێ ساڵی ١٩٠٣ کە (بیلی) ساڵی یادەوەری پێ دەگوت، لە هەمان کاتدا ساڵێ بوو کە قۆناغی (انحگاگی فیکری) بەرەو کۆتایی دەچوو. شۆڕش بە هەموو هێزو توانای خۆیەوە بارودۆخی کۆمەڵایەتیو فیکری وڵاتی دەگۆڕی.

ژمارەیەك لە شاعیرانی (بەهاسز)و لە رۆشنبیرانی پەیڕەوی ئەوان کە نەیاندەتوانی بیرۆکەی شۆڕشو چالاکی ئیجابی لە زەینی خۆیاندا جێ بکەنەوە، کەوتنە باوەشی گەندەڵییەوەو پەنایان وەبەر خوێندنەوەو نووسینی رۆمانێن پۆلیسیو سێکسی و تەنانەت خۆکوژی بردو، ژمارەیەکیش کە گوڕوتینی ژیانیان لەخۆدا دەبینی بیروباوەڕیان گۆڕی، کە یەکێك لەوانە "بلۆك" بوو کە لە ساڵی ١٩١١دا لەنووسینێکدا دەڵێت: "من لەتەمەنی سیو یەك ساڵێدا گۆڕانێکی گەورە لە خۆمدا دەبینم، وا دەزانم کە دوا سێبەری (بەهاسزی) ئاوا بووەو من دەمەوێ بەشێوەیەکی ئیجابی بژیم.

سیمبولیزم لە ئینگلیستانو ئەمریکادا

یەکێك لە هەوەڵێن پێشەنگانی سیمبولیزم لە ئینگلیستانو وڵاتانی ئینگلیزی زمانی دیکە شاعیرێکی ئیرلەندییە بەناوی ویلیام باتلەر ییتز ١٨٦٥- ١٩٣٩. بابی شێوەکارێکی یەجگار

بەتوانا بوو و دۆستایەتی نزیکی دەگەڵ سیمبولیستانی فەرەنسی دا هەبوو. (ییتز) هەر لە منداڵییەوە لە کۆڕو مەجلیسی ئەواندا پەروەردە بوو و شارەزای زمانی سیمبولیستەکان بوو. (ییتز) کە پێشڕەوی خۆیبوونی ئیرلەندەش بوو لە ساڵی ١٨٩٢دا "ئەنجوومەنی ئەدەبی میللی ئیرلەندە"ی دامەزراندو بانگەشەی بۆ زەرورەتی هاوکاری نێوان نووسەرانو میللەت دەکرد. بابەتی سەرەکی شیعرەکانی ئەو بەرجەستەکردنی هیواو ئامانجو رەنجو دەردەسەری قەومی (سەلت)ـە وەکو: (ئەڤین، دەردی غوربەتو هەلاّتنو رەڤین). عیرفانی ییتز "مەتەر لینگ" وەبیر خوێنەر دێنێتەوە. شاکاری ییتز بەیتی (سەفەرەکانی ئوسیان)ـە. لە ساڵی ١٩٢١ خەلاّتی نۆبلّی وەرگرت. ییتز زۆر شانۆنامەشی نووسیوە کە بەناوبانگترینیان بریتین لە: "سەر زەمینی ئارەزووەکانی دڵ"و (ئاوەکانی زولّمەت).

لە ساڵی ١٩١٣دا کۆمەڵێك بە هاوکاری نووسەرانو شاعیرانی سیمبولیستی ئەو زەمانە: (ئالدینگتون، لورنس، هوکسلی، بروك، وئیزرا پاوەند) دامەزراو بەرە بەرە بەناوی "رەمزییەکان"وە ناوبانگی دەرکرد. ئەم گروپە خۆیان لە شیعری مەجوڕەدی زەینی دەپاراستو هەوڵیاندەدا کە بیرو حاڵەتە دەروونییەکان راستەوخۆ بە زمانی شیعر دەربڕنو لەم رێگەیەوە قۆناغی کەفو کوڵی تەسەوراتی زەینیو هێماکان، بۆ دنیای دەرەوە بگەڕێننەوە. لەم سەرو بەندەدا جەنگی جیهانی یەکەم دەستی پێکردو زۆر کەسی ئەم گروپە تیا چوونو نەمان. "بروك ١٨٧٧- ١٩١٥" کەلە "دەردەنیل" کوژرا جگە لە چەند پارچە شیعرێك چیتری لە پاش بەجێ نەما. (سی. ئێچ. سورلی ١٨٩٥- ١٩١٥) بەو مەرگە رۆیی کە بە خۆی زۆرجار بە "سەتلّی خالی"و (تاوێری لووسی) شوبهاندبوو.

(ویلفریدوون ١٨٩٣- ١٩١٨) کە بەیتی "تەرجیع بەندی لاوانی مەحکوم"ی دەهۆنییەوە زمانی سەردەمی خۆی بەرجەستە دەکرد، نا ئومێدیو یاخی بوونی ئەو لە بەرهەمێن "پاشماوەکانی جەنگ"یشدا دیارە "ریچارد ئالدینگتون- ١٨٢٩-" لە بەیتی "مەرگی قارەمانێك- ١٩٢٩"دا، -کە بە هێزترو کاریگەرترین کتێبە کە بە زمانی ئینگلیزی دەربارەی جەنگ نووسرابێ- یاخی بوونی خەڵکی زەمانی خۆی, ئەو خەڵکەی لە چنگی ئەژدیهای جەنگ رزگار بوو بوون، نیشاندەدا، یاخی بوون لە درندەییو خوێن رشتنو کوشتو بڕی مرۆڤ و چەمکی ئاوەژوو کراوی (فیداکاری)و (گیانبازی لە رای نیشتمان)دا نیشاندەدا.

یەکێك لە رابەرانی راپەڕینی رەمزییەکان لە ئینگلیستانو ئەمریکادا "ئیزراپاوەند ١٨٨٥-"ی شاعیری ئەمریکایی بوو کە وەکو نارەزاییەك ولاتی خۆی بەجێهێشت بوو و پەنای وەبەر ئینگلیستان بردبوو. ئیزراپاوەند بە حوکمی ئەو دەسەلاتو کاریگەرییەی بەسەر شاعیرانی لاوی سەردەمی خۆیەوە بوویەتی بە گەورەترین شاعیری زەمانی خۆی دێتە ژماردن. ئیزرا پاوەند بەرەبەرە لە راپەڕینی رەمزییەکان دوور کەوتەوەو بە پێچەوانەی ئەوانەوە کە باوەڕیان بە سادەیی گوزارشت و دەربڕین هەبوو، شێوازێکی هێنایە ئاراوە کە تەژی وشەی قەبەو قەڵەوو دەستکردو ئاڵۆزو نامەفهوم بوو. بۆ تێگەیشتن لە شیعرێن (پاوەند)و پەیڕەوەکانی نەك هەر پێویست بە واژەنامەیەکی گەورە هەیە بەڵکو دەبێ کتێبخانەیەکی تەژی بەرهەمی ئەدەبیو مێژوویی و جوگرافیایی فەلسەفی لەبەر دەستدا بێ. کۆمەڵە شیعرەکەی بەناوی: "Pisancatos"وە بلاوبووەتەوە.

یەکێك لە نێودارترین پەیڕەوانی "ئیزرا پاوەند" شاعیرێکی دیکەی ئەمریکایی بوو بە نێوی "T.SELiot"کە دەسەلاتی شیعریو کاریگەریی هونەری ئەو بەسەر شاعیرانی لاوو راپەڕینی رەمزییەکانەوە لە (پاوەند) کەمتر نەبووە. شیعرەکانی ئەو روونترو مکومترن لە شیعرەکانی "پاوەند"و هیچ هەوڵێك بۆ ئاڵۆزاندنی پەیڤو واتا لە شیعرەکانیدا بەدی ناکرێت. ئیلیوت لەو رووەوە کە بایەخی زۆر بە (هەرسی بابەتی شیعری) دەداتو بەرەڤانی لە (مکومی دەربڕین) دەکات، زۆرجار بە (پۆل ڤالیری) دەشوبهێنرێ.

جیاوازی هەرە گەورەی ئەو دەگەڵ (ڤالێری)دا لەمەدایە کە (ئیلیوت) باوەڕی وایە (بەشەرییەت بەبێ ئاین بێ مەعنایە). بۆیە شیعرەکانی کە بە زۆری ستایشی مەزهەبی کاتۆلیك دەکەن, لە رووی ناسکی (هەست)و قووڵی "هزر"ەوە ناگەن بە شیعرەکانی (ڤالیری). ئیلیوت لە ساڵی ١٩١٣ وە لە ئەمریکاوە رۆیی بۆ ئینگلیستانو بوو بە هاوولاتی ئەوێندەر. لە ساڵی ١٩٤٨دا لەسەر شیعرەکانی خەلاتی نۆبلی وەرگرت.

دەکرێ کورتەی بیروباوەڕو پرەنسیپی تیۆری سیمبولیستەکان لەم خالانەی خوارەوەدا بەرجەستە بکرێ:

١- بەکارهێنانی زمانی قسەکردن بە مەرجێك هەر وشەیەك مانای وردی خۆی بگەیەنێ.

٢- داهێنانی کێشی تازە، لێ بێ پشت بەستن بە شیعری ئازاد.

٣- ئازادی لەهەڵبژاردنی هەر بابەتێکدا بۆ شیعر.

٤- دەربڕینو نیشاندانی "وێنەی شیعری"و (خواستن) –شیعر نابێ بکەوێتە شرۆڤەی کولیاتی ئاڵۆز هەر چەندە بەشکۆو ئاهەنگداربێ.

٥- خولقاندنی شیعری مکومو زبرو روون- شیعر هەرگیز نابێ سستو ئاڵۆز بێ.

٦- "تەمەرکوز" کرۆكو جەوهەری بنەرەتی شیعرە.

" سیمبولیزم لە ئەڵمانیادا"

ئەدەبیاتی ئاڵمان کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمدا کەوتبووە هەمێزی ناتورالیزمو (رۆمانیتزمی نوێ)وە لە ماوەی ساڵانی ١٨٧٠و ١٨٩٠دا تەقریبەن هیچ بەرهەمێکی سەرنج راکێشی بە خۆوە نەبینی, تا کارگەییە ئەوەی (نیتشەی فەیلەسوفو شاعیری گەورەی ئەڵمانی ١٨٤٤- ١٩٠٠) لە خۆی بپرسێت کە ئایا سەرکەوتنی سوپایی ئاڵمان "بەشکستو تەنانەت نابودی زەوقو هونەری ئەڵمانو بە قازانجی ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانیا نەشکاوەتەوە". لێ پاش ساڵی ١٨٩٠، لە پاڵ رێچکەو رێبازانی ناتورالیزمو ئیمپرسیونیزم کە درێژەی بە رەوتی خۆی دەدا، گرنگترین نووسەرانو شاعیرانی ئاڵمانی هاوچەرخ هاتنە مەیدانەوە.

دیارترین شاعیری ئەم قوناغە (هۆفمانشتال ١٨٧٤- ١٩٢٩)ی نەمساوییە کە خۆی بە درێژەدەری شێوازی بۆدلێرو ڤارلین دەزانی، بەلام هێشتا نەیتوانی بوو لە چنگی ناتورالیزمو رۆمانتیزمی قۆناغی بەهاسزی رزگاربێ.

ئەم کارە گەورەیە دەبوو لەسەر دەستی شاعیری بەتوانا (راینەر ماریا ریلکە ١٨٧٥- ١٩٢٦) کە ئەویش نەمساوییەکی خەڵکی پراگ بوو، ئەنجام بدرێ. ریلکە بە ولاتانی ئەوروپادا سەفەری کردو بەشێکی ژیانی لە فەرەنسادا قەتاند. شۆرەت و دەسەلاتی ئەو لە ئەدەبیاتی ئەوروپادا، بەر لە دەست پێکردنی دوا جەنگ لە برەودا بوو و بەلایەنگری (شیعری خالیسە) دەژمێردرا. بەرهەم و شیعرەکانی ریلکە بەزمانی ئەڵمانییەو دیوانێکیشی بۆ ئەو شیعرانە تەرخانکردووە کە بە زمانی فەرەنسی گوتوونی.

ریلکە لە ناو جەرگەی هونەرەکەی خۆیدا ژیاوەو لە شیعرەکانیدا زۆرجار ئەمەی گوتووە کە: "شیعر گوتن جیلوەی بوونە" باوەڕی وابوو کەشیعر بەرەنجامی هەستو سۆز نییە بەڵکو

بەرەنجامی ئەزموونە. "بۆ گوتنی یەك بەیتە شیعر پێویستە زۆر شارو خەڵكو شتت بینی بێ" لێ ئەزموون لە روانگەی ئەوەوە ئەو رووداوانە نییە کە بەسەر کەسێکدا هاتبێ بەڵکو سوودێکە کە لەو رووداوانە وەردەگیرێ: "ئەگەر ژیانی رۆژانەت لەبەر چاوی خۆت هیچ نەبێ، خەتای ئەو مەگرە، خەتا خەتای تۆیە کە ئەوەندە شاعیر نیت تا شکۆو جوانی ئەو ژیانەت بدۆزیتەوەو کەشفی بکەی".

ریلکە وەکو گەورە عارفانی لای ئێمە باوەڕی وایە کە دەبێ لە خۆتا بۆ هەموو شتێك بگەڕێی و بیدۆزیتەوە، بەڵام نەك دانیشێتو چاوەنۆڕی یارمەتی میزاج بکەی. بەڵکو شاعیر پێویستە بە زەبری کار بتوانێ میزاجو تەبعی خۆی وەگەڕ بخات. یارمەتی تەبع بەلای ریلکەوە قسەی بێ مانایە. لە نامەیەکیدا بۆ (رودان) دەنووسێت: "من خۆم لە هەر هۆیەکی دەستکرد بۆ وەگەرخستنی تەبع پاراستووەو هەوڵم داوە کە ژیانی خۆم لە تەبیعەت نزیك بخەمەوە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەم کارانەدا کە رەنگە ئاقڵانە بووبێ، هەرگیز نەمتوانیوە دولبەری خۆشڕەی تەبع بەکار بخەمە داوەوە. ئێستا دەزانم کە تاقە ئەوزاری راگرتنی ئەو (تەبع) هەر کارە".

بەرهەمەکانی دوا ساڵانی تەمەنی ریلکە ئەوەمان پێ دەڵێن کە ئەم شاعیرە خۆی لە کۆتو بەندی هەر قوتابخانەیەك ئازاد کردووەو گەییوەتە بەرزترین لوتکەی شیعر. پایەی ریلکە پاش "گۆتە" لە مێژووی ئەدەبیاتی ئاڵماندا بێ وێنەیەو ئەدەبیاتو پێشکەوتنی ئەدەبیاتی دواتری ئاڵمان قەرزارباری هەوڵی شەخسیو دەسەڵاتو کاریگەری بەرهەمەکانی ئەوە.

لە ساڵی ١٨٩٢ دا لە بەرلیندا هەوەڵین ژمارەی گۆڤارێك بەناوی (بەرپەڕین هونەر) بڵاوبووەوە. ئەم گۆڤارە کە رابەری هونەرمەندانی لاوو پێشڕەوی لەئەستۆ گرتبوو بەناوبانگترین شاعیرانو نووسەرانی زەمانی خۆی لە دەوری خۆی خڕکردەوەو یەکەم ئاڵای (هونەر بۆ هونەر)ی لە دژی ناتورالیزمو پەیامی کۆمەڵایەتی ناتورالیزم هەڵکرد. دامەزرێنەرو بەڕێوەبەری ئەم گۆڤارە شاعیرێکی لاو بوو بە نێوی (ستیڤان گیورگی ١٨٦٨- ١٩٣٣). گیورگی کە پێشتر سەفەری فەرەنسای کردبوو لە نزیکەوە ئاشنای شاعیرانی سیمبولیست بوو بوو و تەنانەت بەرهەمەکانی (ڤارلین)و (مالارمیە)شی تەرجەمەی زمانی ئاڵمانی کردبوو، خۆی بە موریدی شێوازی سیمبولیزم و تەنانەت قوتابخانەی پارناس دەزانیو شیعری خستبووە شێوەی مەزەبێکی تازەوە. ئامانجی گۆڤارەکەی ئەو "خزمەتی هونەر بوو. بە تایبەتی شیعرو پەخشانو دوور

خستنەوەی کاروباری سەر بە سیاسەتو کۆمەڵگە". بە ئاشکرا دەیگوت کە "گۆڤارەکەمان ناتوانێ خۆی بە چاکبوونی جیهانو خەونی بەختەوەری کۆمەڵایەتییەوە خەریك بکات، تەنانەت ئەگەر ئەو کاروبارانە زۆر جوانیش بن پەیوەندییەکیان بە قەڵەمڕەوی شیعرەوە نییە". ئەمەش ناوی هەندێ لە بەرهەمە هەرە بەناوبانگەکانیەتی: "ساڵی روح، ئەڵقەی حەوتەم، ئەستێرەی یەکیەتی". دەسەڵاتو ناوبانگی گیورکی کە لە نێو چینی خوێنەوارانـدا یەجگار زۆر بوو، پایەیەکی بەرزی بەشیعر بەخشی.

سیمبولیزم لە ئەسپانیادا

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمدا، ئەدەبیاتی ئەسپانیا دژی ریالیزمو ناتورالیزمو فەلسەفی تەحوقوقی هەستاو شان بەشانی گۆڕانکارییەکانی ئەدەبی فەرەنسی بەرەو پێش هەنگاوی نا. سیمبولیستانی فەرەنسیو فەیلەسوفانی ئەڵمانو رۆماننووسانی رووسیەو (ئیبسن)ی نەرویجیو (ئوسکار والید)ی ئینگلیزیو (ئیدگار ئالن پۆ)و (والت ویتمن)ی ئەمریکایی دەبنە سەرچاوەی سەرۆو ئیلهامی بەرهەمێن نیوەی دووەمی سەدەی نوزدەیەمی ئەسپانیا. لەگەڵ ئەمەشدا ئەدەبیاتی ئەسپانیا رەنگو روو و شەقڵی ژینگەی خۆی لە دەست نادات و ئیلهام لە سەرچاوە لێوان لیوەکانی وڵاتی خۆی وەردەگرێت.

کۆمەڵێك بەرهەمی ناوازە بەرهەمدێنێو لەسایەی شکۆی شاعیرانو نووسەرانی تازەدا ئەو پایە بەرزەی کە پاش سەدەی هەڤدەیەم لە دەستی دابوو دووبارە بەدەست دێنێتەوە.

وەچەی ٩٨- داڕوخانی سیاسیو ئابووری ئەسپانیا لە ئاخرو ئۆخری سەدەی نۆزدەیەمداو لە دەستچوونی کۆلۆنییە بەرینەکانی ئەسپانیا لە ئەمریکا، بووە مایەی ئەوە کە گروپێك لە نووسەرانی لاو بکەونە تاقیبی هۆو چارەسەری ئەو کارەو پرەنسیپی مەعنەوی دیکە لە جێی بنەماو باوەڕو پرەنسیپە کۆنەکان دابنەن. ئەم گروپە کە لە ساڵی ١٨٩٨ دامەزرا زۆر بە خێرایی بەناوی "وەچەی ٩٨"وە ناوبانگی دەرکرد. هەموو ئەندامانی ئەم گروپە نیگەرانی چارەنووسی ئەسپانیا بوونو لە خەمی مەسەلە گشتییەکانی ژیانو مرۆڤدا بوونو هەوڵیاندەدا بە گەڕانەوە بۆ سەرچاوە کۆنەکان شێوازێکی تازە بێننە ئاراوە. لەسەرتادا شاعیرێکی ئەسپانی زمانی خەڵکی (نیگاراگوای) سەر بە ئەمریکای ناوەندی، بەنێوی (روبن داریو ١٨٦٧-

١٩١٦) که له قوتابخانەی ئەدەبیاتی فەرەنسا پەروەردە بوو بوو، لەو ساڵەدا سەفەری ئەسپانیای کردو بوو بە پێشەنگی گۆڕانکارییێن تازە. زۆر بەخێرایی شاعیرانی لاوی وەکو برایانی (ماچادۆ، خیمنز، و ڤیلار سپیزا) لە دەوری گردبوونەوەو شاعیرانی پارناسینو سیمبولیستانی فەرەنساوی وەکو: (ڤارلین، لوکنت دولیل، بودلیرو مورەئا)یان بە مامۆستاو پێشڕەوانی خۆیان دانا. ئەم گروپە کەلە لایەکەوە لایەنگری شیعری ئازاد بوون، لەلایەکی دیکەوە گەلێك شیعری زۆر کۆنی ئەسپانیاشیان زندوو کردەوەو ژیاندەوە.

بەڵام مامۆستای راستەقینەی ئەم وەچە لاوە (ئونامونو ١٨٦٤- ١٩٣٦)ی نووسەری سەتیرو توێژەرو رەخنەگری زۆر شارەزا بوو کە هەموو زمانەکانی ئەوروپای دەزانیو بەرهەمی فەیلەسوفانو نووسەرانی تازەی وەردەگێڕا.

(ئونامونو) لە کاتی دەستبەتاڵیدا شیعری زۆر مکوم و کورتو زەحمەتیشی دەنووسیو شانۆنامەشی دەنووسی. کتێبەکانی ئۆنامونۆ لە خانەی باشترین بەرهەمی ئەدەبیاتی ئەسپانیادان، لەوانە: (ماهیەتی ئەسپانیا، ناسکی ژیان، گیانەڵڵای مەسیحیەت). هزرو بیری ئونامونۆ لە قووڵترینو ریشەدارترین باوەڕێن ئەسپانیاوە هەڵقوڵاونو نیشاندەری عیرفانێکی تایبەتی ئەوتۆیە کە لەوە پاش بەرانبەر بە (فەلسەفەی ئەساڵەتی ئەقڵ)ی ئەوروپایی وەستاوە. ئۆنامونۆ لە وەڵامی ئەو کەسانەدا کە دەیانگوت دەبێ ئەسپانیا ئەوروپایی بکرێ دەیگوت: "هەوەڵجار دەبێ ئەوروپا بکرێتە ئەفریقایی".

دامەزرێنەری واقیعی شیعری نوێ لە ئەسپانیادا, مامۆستای شاعیرانی هاوچەرخی ئەو وڵاتە (خوان رامون خیمنز ١٨٨١-)ـە کە بە نوێنەری گۆڕانە شیعرییەکانی سەدەی بیستەم دەژمێردرێ. بەرهەمە شیعرییەکانی خیمنز بە سێ قۆناغدا تێ پەڕیوون. لە قۆناغی یەکەمدا کە خیمنز دڵبەندی سیمبولیزمی فەرەنسی بوو بایەخی زۆرو تایبەتی بە ریتمیو شەو مۆسیقای رستە دەدا. گرنگترین بەرهەمی ئەم قۆناغەی (روحی وەنەوشە)یە. خیمنز لە قۆناغی دووەمدا روو دەکاتە (ئیمپرسیونیزم)و بەوپەڕی لیهاتووییەوە گۆرانی فۆلکلۆری ئاوێتەی شیعرەکانی دەکات. کارەکانی ئەم قۆناغەی ئیلهام بەخشی شیعرەکانی لۆرکان. ئەوچا قۆناغێکی دیکە دەست پێدەکاتو خیمنز دەکەوێتە بیری (شیعری ناوازە)و وشەی کورتو شاعیرانەو مکوم بەکار دێنیو پشت دەکاتە قاڵبە سووكو ئاسانەکان.

خیمنز لە بواری پەخشاننووسینشدا هەر دەست رەنگین بووەو کتێبێکی هەیە بە ناوی (منو پلاتیرو) یان (بەسەرهاتی کەرێك) کەلە ئەدەبیاتی ئەسپانیادا بێ هاوتایە. خیمنز لەساڵی ١٩٥٦دا خەڵاتی ئەدەبی (نۆبل)ی لەسەر بەرهەمە ئەدەبییەکانی وەرگرت.

ئیدی بەمجۆرە لە هەموو شوێنێکی دیکەی ئەوروپادا، لە ماوەی هەمان ئەو ساڵانەدا، گۆڕانکاری چوونیەكو هاوشێوە روو دەدات. لە ساڵی ١٨٩١دا (کنوت هامسون ١٨٥٩- ١٩٥٢)ی نووسەری نەرویجی پێوەرو پێوانەی بایەخو بەهاکانی سەردەمی خۆی رەتدەکاتەوەو پەنا وەبەر (خەون)و (راز) دەباتو بە هەقێکی رەوای دەزانێ. لە ساڵی ١٨٩٤دا رۆمانی (پان- Pan)ی بڵاوکردەوە کە هەناسەیەکی تازەو زندوو و شاعیرانەی بە بەر جیهانی مردوو خامۆشی ناتورالیزمدا کرد.

(براندس ١٨٤٢- ١٩٢٧)ی فەیلەسوفو رەخنەگری دانیمارکی کەلە ساڵی ١٨٧١دا فەلسەفەی پەرەسەندن)ی ئینگلیسیو (فەلسەفەی تەحەقوقی) فەرەنسی هێنابووە دانیمارك لە ساڵی ١٨٨٩دا پەردە لەسەر رووی فەلسەفەی (نیتشە) لا دەباتو (پەرستنی سوپەرمان) لە جێی (ئەفسانەی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی) دادەنێ. هەر لە وڵاتی دانیمارکدا لە ساڵی ١٨٩٣دا گۆڤارێك بە نێوی (تارنت) دادەمەزرێو لە ژێر کاریگەری (بۆدلێر)و (ڤارلین)و (مالارمیە)دا جێگیری (زاتیەت)و (ئازادی هونەری) رادەگەیەنێ. لە سویدا پاش ئاوابوونی ئەستێرەی ناتورالیزمی (ستریندبرگ)، شیعری ریتمداری (فرودینگ ١٨٦٠- ١٩١١) لە غەزەلیاتی (شیللی)و (کیتز)ەوە ئیلهام وەردەگرێت. لە هۆڵەندەدا، شاعیرانی دوا چارەکی سەدەی نوزدەم، سیمبولیزمی فەرەنسا لەگەڵ غەزەلی رۆمانتیکی ئینگلیزدا لێك دەدەن. لە مەجەڕستاندا شاعیرێکی گەورە بەناوی (ئەدی ١٨٧٧- ١٩١٩) کە ناوی (بۆدلێر مەجەڕ)ی لێ دەدەن. لە شیعرەکانی خۆیدا تۆنو نەواو وشەو کێشێکی تازە دێنێتە ئاراوەو قاڵبە کۆنەکانی شیعر تێکدەشکێنێو. ئەدەبیاتی ئیتاڵیا, پاش نەمانی قوتابخانەی (ڤەریزم) لە ساڵانی نێوان دوو سەدەدا، دەستەمۆو گیرۆدەی قوتابخانەێن وەکو (فوتوریزم)و چەندین (یزم)ی دیکە دەبێ کە هەموویان لە سیمبولیزمی فەرەنساوە لقو پۆپیان هاویشتووە..

چاوخشانێکی خێرا بە ئەدەبیاتی سەرەتای سەدەی بیستەم و تێکرژانی قوتابخانەکان

ناتوانرێ ئەدەبیاتی هاوچەرخ، واتە ئەدەبیاتی دوا چارەکی سەدەی نۆزدەیەمو نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، بە ئەدەبیاتێك بژمێردرێ کە یەکێتیو نەزمێکی دیاریکراوو شێوەیەکی هاوبەشی هەبێ. ئەمە لە کاتێکدا کە ئەدەبیات لە قۆناغەکانی رابردوودا جۆرە هاوسەنگییەکی هەبوو، بەڵام کورتو کاتی بوو (بۆ نموونە دەروون پشکنی لە رۆمانتیزمداو بێرون پشکنی لە ریالیزمدا) وا دێتە بەرچاو کە ئەدەبیاتی هاوچەرخ بێ هیچ جۆرە هاوبەشییەکی شێوازو ناوەرۆك، خۆی بە دەستی کەسایەتیانی جۆراو جۆرو گۆڕانکاری ناکۆك سپاردبێو بەپێی زەمانو شوێنو کۆمەڵگەو تاك لە نێوان ژیانەوەی رۆمانتیزمی نوێو پاراستنی پاشماوەکانی ناتورالیزم، لە نێوان ناسکترین غەزەلیاتی ئاشقانەو زبرترین رۆمانێن ریالیستی، لە نێوان پتەویو مکوی کۆنی زمانی نووسینو پەرێشانیو پەشێوی روو لە زیادی زمانی گفتوگۆ، لە نێوان دەروونزانیو فەلسەفەی رەسەنایەتی کار، لە نێوان پەرستنی هونەرو بایەخدان بە رێساکانی ئەخلاقو فەلسەفەدا لە نەوەستاندایە، ئەدەبیاتی تازە وەکو نیگارکێشی هاوچەرخ، ئەدەبیاتێکە کە هیچ جۆرە روویەکی هاوبەشو هاوسەنگو هاوبۆچوونی تێدا نییە.

بەڵام کە نەتوانین یەکێتی ئەو ئەدەبیاتە دەرك بکەینو بدۆزینەوە ئایا دەبێ نکۆڵی لە رەسەنایەتی بکەین؟ جا با ئەوەمان لە بیر بێ کە بۆ وێنە دەربارەی قوتابخانەی رۆمانتیزم، کە نهوو بە بۆچوونی ئێمە یەکێتی شێوازو هاوبەشی ناوەرۆکی تێدایە، هاوعەسرانی رۆمانتیزم لە کاتی خۆیدا باسی پەرێشانیو پەشێویو پاشاگەردانیو بێ سەروبەری ئەو قوتابخانەیەیان دەکرد. ئەدەبیاتی هاوچەرخ هێشتا قاڵبێکی جێگیری وەرنەگرتووەو هێور نەبووەتەوە. هەر

کاتێ بە تەواوەتی جێگیر بوو هەنگێ دەکرێ رە سەن لە قەڵب جیا بکرێتەوەو، جیاوازی لە نێوان پاشماوەی شێوازێن کۆنو شێوازی نوێ بکرێ.

نابی ئەوەش لە بیر بکەین کە بە سەدەی بیستەم دەڵێن (قۆناغی نەمانی قوتابخانەکان)و تەنانەت بە باوەڕی گەلێك لە خودان نەزەران، ئیدی شێوازێکی تازە لە ئەدەبیاتدا پەیدا نابێ، بە هەر حاڵ لە دنیای ئەدەبیاتدا باسکردنی ئایندە کارێکی بێهودەیە لێ ئەگەر ئایندەی ئەدەبیاتی تازە هێشتا ئاڵۆزو نا جێگیر بنوێنێ، بێگومان سەرەتاو دەستپێکی روونییەکی تایبەتی خۆی هەیە، ئێمە لەم فەسڵەدا هەوڵدەدەین کە ئەم سەرەتایە پیشان بدەین.

شکستی ناتورالیزم

لە ساڵانی ١٨٨١و ١٨٩٠ تەقریبەن لە سەرانسەری ئەوروپادا، راپەڕینی ناتورالیستی دەگاتە کۆتاییو شیعری سیمبولیستی کە پێشتر هەوادارانێکی کەمی هەبوو لە تاریکیو گومناوی دێتە دەرێ. سیمبولیزمو ریالیزم بەلای کەمەوە لە فەرەنسادا، هاوکاتن (گوڵی شەڕ)ی بۆدلێر کە سەرچاوەی شیعری نوێیە، یەك ساڵ پاش (مەدام بۆڤاری) بڵاوبووەتەوە. لەو دەمانەدا کە ریالیزم گەیی بووە لوتکەی گوڕو تینی خۆی. هەندێ هێزو رەوتی پێچەوانەی دیکە لە بەرانبەریدا قووت بووەوە، بەلام تەنیا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا هێزو رەوتە تازەکان بارودۆخەکەیان بە قازانجی خۆ گۆڕی. و لە ساڵی ١٨٩٠دا، "هیپولیت تن" بە "پول بورژیە" دەڵێت. " رۆڵی وەچەی ئێمە بەسەر چووە".

هەستی ژیانی دەروونی لە بەرانبەر کەشفی دنیای دەرەکی رادەپەڕێ: "تاك" کە بەرەو ناخو دەروونی خۆی گەڕاوەتەوە ژیانێکی تازە دەبینێو تێدەگات کە زانست وەڵامی هەموو گیروگرفتەکانی ژیانی پێ نییە. لەبەرانبەر ویستی زانستی تەحقیقکاری رووتدا، ئارەزووی ناسینو زانینی رێگای جۆراوجۆری ژیان دێتە پێشێ: بەهای مەزەبی، بەهای هونەری، بەهای ئاکاریو ئەخلاقی، بەهای کۆمەڵایەتی، بوێریو یاخی بوون، خۆ پەرستیو پەرستنی "زەویو مردووان" دێنە گۆڕێ. و لە کۆتایی ئەم سەدەیەدا هەمووان هەق دەدەنە (گوتە)و (نیتشە) کە دەیانگوت: "هەر زانستێك کە هەستکردن بە ژیان زیاد نەکات بێ بایەخە".

هەڵبەتە مەبەست ئەمە نییە کە خەیاڵاتی فریودەر بخرێتە جێی حەقیقەتەکانی زانست، بە چاوی ئەفسانەو خەیاڵ ناڕواننە خواو "دەروون پشکنی شاعیرانە" بەڵکو ئەوانە بە حەقیقەتی بێ چەندو چوونی رزگاری بەخش دەژمێرن. چونکە لە ریالیزمدا، واقیع ئەوەیە کە هەیە، بۆیە شاعیرو نووسەر تاقە ئەرکیان ئەوەیە کە ئەو واقیعە بدینن‌و تەماشا بکەن، لەوەشە بتوانرێ پشتی پێ ببەسترێ و بە ئومێدی ئەو بژی. بەڵام لە هەموو حاڵێکدا ناکرێ بە پێچەوانەی ئەوەوە کاردانەوە یان پەرچە کردار بنوێنرێ. کەواتە ئەنجامگیرییەکە ئەوەیە کە ریالیزم یان (گەشبینی)یە یان (سست توخمی)یە. ژیان تەژی ئازارو رەنجە: "هەستی بەزەیی" جێی (ریالیزمی گەشبین) دەگرێتەوەو "واقیع" وەدەر دەنێ.

ساڵانێکی زۆر خەڵکی بە تاسەوە چاوەنۆڕ بوون کە بەروبوومی زانست ئاشکرا ببێ‌و، ویستی ئەقڵ‌و لۆژیك بەسەر پەیوەندییەکانی مرۆڤدا زاڵ بێ‌و هەموو کەلینەکان بگرێتەوەو مرۆڤ بە بەختەوەری‌و دادپەروەری‌و ئاشتیخوازی لەسەر تەختی مێژوو دابنیشێت. وا دەهاتە بەرچاو کە جیهان لە ئاستانەی هاوسەنگییەکی تەواودایە، ئیدی ئەم هاوسەنگییە بەناوی "سەردەمی سنعەت" یان (سەردەمی زانستی تەحقیقکاری) یا "کۆمەڵگەی بێ چینایەتی" یان "ئازادی عالەمگیر" ناو ببرێ لێ هەر زوو بەزوو ئاشکرا بوو کە هەموو دوای کڵاوی بابردوو کەوتوون: پێشکەوتنی تەکنەلۆژی‌و پیشەسازی هەژارو زوڵم‌و زۆر زیاد دەکات، دنیا بە دەست ئیمپریالیزم‌و کۆمەڵگە بەدەست پێکادانی خۆپەرستی‌و ئینکەبەرایەتییەوە دەناڵێنن، و سەدەی بیستەم بە نەعرەتەی جەنگ و شۆڕش دەست پێدەکات.

تێکەڵبوونی ئەدەبیاتی میللەتان
و
کاریگەرییان بەسەر یەکترەوە

وڵاتانی ئەوروپا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا زۆر گۆڕانی مێژوویی‌و کۆمەڵایەتیان بەسەردا هات. ئاسانی رێگاوبان‌و سەفەرو خوێندنەوەی زمانانی بێگانە پەیوەندی نزیکتر لە نێو میللەتاندا دروست دەکات. ئەدەبیاتی هاوچەرخ، ئەدەبیاتی جیهانگەرو تێکەڵاوبوونی زمانانە.

رۆژ بەرۆژ رەونەق‌و بازاڕی تەرجەمەو وەرگێڕان زیاد دەبێ، و نووسەرانی وڵاتانی جیاواز یەکتر دەناسن‌و بەرهەمی یەکدی دەخوێننەوە. لە قۆناغی کلاسیکدا، ئەدەبیاتی فەرەنسا گەیی بووە وڵاتانی بێگانە، بەڵام چ شتێکی لە بری ئەوە وەرنەگرتبوو. لە قۆناغی رۆمانتیزمدا، ئاڵمان ئیلهامی بە ئینگلیستان‌و فەرەنسا بەخشی بوو لێ دەسەڵات‌و کاریگەری سنووردارو ناڕاستەوخۆ بوو. تەنیا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کاریگەری هاوبەش‌و راستەوخۆ بایەخێکی سەیر بە دەست دێنێ.

هەر وڵاتێك دەبەخشێت‌و وەردەگرێت، و ئەدەبیات لە چوارچێوەی سنوورو کەلێنان دەردەچێت.

لە کۆتایی سەدەدا، وەکو لە فەسڵی پێشوودا ئاماژەی بۆ کرا، دەسەڵاتی سیمبولیزمی فەرەنسا لە نێو نووسەرانی ئاڵمان‌و ئینگلیزو رووسیادا یەجگار دیارەو مایەی سەرسامییە. "ستفان گیورگی" شیعری بۆدلێرو ڤارلین‌و مالارمیە بۆ سەر زمانی ئاڵمانی وەردەگێڕێت. "ریلکە"ی دۆستی "رودان" لە پاریس دەژی‌و بە فەرەنسی شیعر دەنووسێت‌و شیعرێن ڤالیری دەکات بە ئاڵمانی. "روبن داریو" کە لە پاریس دەگەرێتەوە، سیمبولیزمی فەرەنسا بۆ ئەسپانیا بە دیاری دەبات. "تی ئێس. ئیلیوت" لە رووی هونەرەوە خۆی بە قەرزارباری "بۆدلێر"و "لافورگ"ی فەرەنساوی دەزانێ.

لێ فەرەنسا ئەوەندەی دەبەخشێت، ئەوەندەش وەردەگرێت, بلاوکردنەوەی کتێبی "ڤۆگویە" بەنێوی "رۆمانی روسی"، وەرگێڕانی بەرهەمێن نیتشە، و کاریگەری "ئیدگارئالن پۆ" بەسەر مالارمیەوە لە رێگای بۆدلێرەوە، و دەسەڵات‌و کاریگەری فراوانی "ئۆسکار وایلد"و "والت ویتمن" شیعرو رۆمانی فەرەنسی بە رێگەیەکی تازەدا دەبەن.

رۆمانەکانی دۆستوفیسکی کاریکی قووڵ دەکەنە سەر بەرهەمەکانی جیدو ئەدەبیاتی ئاڵمان. دەسەڵات‌و کاریگەری رۆمانی هاوچەرخی ئەمریکا، لە دوا ساڵەکاندا، لە رێگەی فەلسەفەی ئاڵمانەوە، چوار دەوری رۆمانی فەرەنسی دەگرێ.

"مارسیل پروست" ئیلهام لە "هنری جیمس ١٨٤٣- ١٩١٦" وەردەگرێت‌و "فیرجینیا وولف ١٨٨٢- ١٩٤١" ئیلهام لە پرۆست وەردەگرێت. ئاندریەجید رۆمانەکانی "جۆزیف کونراد ١٨٥٧- ١٩٢٤"و شیعرەکانی "رابیندرانات تاگور" تەرجەمەی فەرەنسی دەکات. ئاندریە مالرو پیشەکی بۆ بەرهەمەکانی (ویلیام فۆکنەر)و جان پۆل سارتەر پێشەکی بۆ

رۆمانەکانی "دۆس پاسۆس ١٨٩٦-   " دەنووسن. تۆماس مان دوا کتێبەکانی خۆی لە پێش دا بە ئینگلیزی بڵاودەکاتەوە ئەوجا بە ئەڵمانییەکەی خۆی بڵاوی دەکاتەوە. "لاژوس زیلاهی"ی نووسەری مەجەری دوا رۆمانەکانی خۆی راستەوخۆ بە ئینگلیزی دەنووسێت.

کەشفکردنەوەی زەمانی رابردوو

یەکێك لە خەسڵەت‌و تایبەتمەندییەکانی ئەدەبیاتی هاوچەرخ ئەمەیە کە دەخوازێ پەیوەندی دەگەڵ هەموو ئەو شتانەی لە جیهانی دەوروبەریدا روودەداو دەگەڵ هەموو ئەو شتانەدا کە لە رابردوودا رووی داوە، بەرقەرار بکات. کلاسیزم تەنیا پشتی بە داب‌و نەریتە کۆنەکان دەبەست، رۆمانتیزم هەر قسەی رووت بوو، لێ ئەدەبیاتی هاوچەرخ لە رای کەشفی زەمانی رابردوو و دۆزینەوەی وەڵامێك بۆ زەمانی ئێستا هەموو مەرزو سنوورو بنەمایەك دەبەزێنێ‌و بە هیچ قاڵبێك قابیل نییە، ئەدەبیات بە گوتەی (ئیلیوت) سیستەمێکی یەکپارچەی یەکگرتووەو نووسەری هاوچەرخ هەوڵدەدا وابەستەیی خۆی لە ناو ئەم سیستەمەدا دیاری بکات.

هەر راپەڕینێکی ئەدەبی تازە دەکەوێتە خەمی کەشفکردنەوەی رابردوو یان رابردوویەك بۆ خۆی دروست دەکات‌و، شێوەیەکی تازە بۆ خوێندنەوەو تێ گەییشتنی بەرهەمی پێشینان دادێنێ.

شیعری سیمبولیستی لە راستیدا کەشفێکی تازەی شیعرێن بۆدلێرو مالارمیەو رامبو بوو، سورریالیزم وەکو دەبینین، بەرهەمەکانی "مارکیز دوساد ١٧٤٠- ١٨١٤"و "لوتریە ئامون ١٨٦٤- ١٨٧٠" لە جیهانی فەرامۆشییەوە دەردێنێ‌و فەسڵێکی تازە لە مێژووی ئەدەبیاتی رابردوو دەکاتەوە. ئیلیوت شیعرو فەلسەفەی (جوهان دون ١٥٧٢- ١٦٣١)و "شاعیرانی ئیلاهی"ی سەدەی هەژدەیەمی ئینگلیزی زیندوو دەکاتەوە.

زانستی مێژووی ئەدەبیات هەر رۆژەی کەشفێکی تازە دەکات‌و کەشفەکۆنەکان قووڵتر دەکات. سونەت‌و رێسایەکی تایبەتی حوکمڕانی دنیای ئەدەب ناکات‌و نووسەری هاوچەرخ کە ئاگای لە ئازادی‌و تەنیایی خۆی هەیە, هەوڵدەدا کە بەگەمەی زیندووکردنەوەو ژیاندنەوەی رابردووان جۆرە رەزامەندییەك بە دەست بێنێ، بە تایبەتی کە ئەدەبیات رۆژ بە رۆژ هەولی زیاتر بۆ داهێنان‌و ئەفراندنی شێوەو فۆرمی تازەی دەربڕین دەدات‌و نووسەر بۆ گەییشتن بەو ئارمانجە، ناچارە سوود لە ئەزموونی هونەری رابردووان وەربگرێ.

سەرەتای سەردەمی رۆمان

لە قۆناى "نابووتی ناتورالیزم"دا، رۆماننووسان کەوتنە هەوڵی ئەوەی کە لە دەرێی چوار دیواری ئەم قوتابخانەیەدا، بەرهەمەکانی خۆیان پوختەتر بکەن، بۆیە دیاریکردنی خەسڵەت‌و سیفەتی رۆمانی ئەم قۆناغو سەردەمە تەنیا لەبەر رۆشنایی رێبازی کاری نووسەرو بابەت‌و ناوەڕۆکی بەرهەمەکەی دێتە ئەنجامدان‌و دابەشکردن.

لە راستیدا رۆمان کە زیاتر لە شیعر پابەندی پێشبینی و چاوەڕوانیی خوێنەرانەو کەمتر لە شیعر ئامادەی گۆڕانە، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەمدا دووچاری هەمان گۆڕان‌و گۆڕین بوو بوو، لە ساڵی ١٨٩٧ وە تا ساڵی ١٩٠٢، بە مردنی "ئالفونس دودە"و "ئادمون دوگنکور"و "ئەمیل زولا" کۆتایی بە قۆناغی کۆن هات. هەروەها وەکو ئاماژەمان بۆ کرد "بەیاننامەی پێنج نەفەرە"کە دژی رۆمانی "زەوی"ی ئەمیل زۆلا بڵاوبووەوە دژایەتی پەیڕەوانی کۆنی ناتورالیزمی ئاشکرا کرد. لە دوا ساڵەکانی سەدەدا، رۆمانەکانی (پیرلۆئیس)ی وەکو "ئافرۆدێت"و "ژنو بوکەڵە"و چیرۆکەکانی (فرانسی ژام) پێ بە پێی راپەڕینی تازەی شیعر دەچێتە پێشێ. کتێبی "موریدِ"ی "پول پورژیە"و دوو بەرگەکەی "خودپەرستی"ی بەرهەمی "موریس بارس" رۆمان بەرەو پرس و مەسەلە دەروونییەکانی ژیان‌و پێداویستی تۆمارکردنی زەرورەتی ئەخلاقی ئاراستە دەکات. رۆمانەکانی "ئاناتول فرانس" بە تایبەتی "تاوانی سیلوستر بونار"و "تائیس" لە رووی تۆن‌و ئاهەنگی شاعیرانەی دەربڕین‌و ئامادەگی بەردەوامی چیرۆکنووس لە نێو چیرۆکەکەو پەیامی رۆمان بۆ پیشاندانی شێوەی دروستی ژیان، رێك رووبەڕووی ناتورالیزم دەوەستێتەوە. تەنانەت "پیرلوتی"ش لە "سەربەست"و "ماسیگرانی ئایسلاند"دا لە قوتابخانەی ناتورالیزم دوور دەکەوێتەوە.

هەڵبەتە دەبێ ئەمەش بڵێین کە رۆمان‌و شانۆنامە لە قۆناغی ریالیزمدا قاڵبێکی وەهای پەیدا کردبوو کە لەگەڵ تێگەیشتنی خوێنەری مامناوەندیدا بگونجێت: دەربارەی چەمکی واقیعیەت "ریالیتە"و شێوەی شەرح‌و دەربڕینی واقیعیەت هەموو نووسەرەکان بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ پێی قابیل بوون. جا بەم پێیە دەکرێت خەسڵەتە هاوبەشەکانی رۆمانی ئەم قۆناغە بەم شێوەیەی خوارەوە کورت بکرێتەوە.

وەسفی واقیعیو حەقیقەت نوێنی کۆمەڵگە لە چوارچێوەی چیرۆکێکی جواندا، خولقاندنی قارەمانانی زندوو و تەواو تاكو تاکڕەو، هونەری دەربڕینی واقیعو واقیعیەت بە شێوەیەك کە لە روانگەی خوێنەرەوە جیلوەو پرشنگی هەقیقەتی هەبێ، توانانوێنی لە لۆژیکی کەلامو بونیادی چیرۆكو مکومی دەربڕینو یەکدەستی شێواز:

لێ، دەکرێ رۆمانێن ئەم قۆناغە بە شێوەیەکی گشتی بەسەر دوو دەستەدا دابەش بکرێ، رۆمانی سایکۆلۆژیو رۆمانی واقیعی.

١- **رۆمانی سایکۆلۆژی:** لە ساڵانی ١٨٥٥- ١٩٢٠دا کۆمەڵێك نووسەر هاتنە مەیدانو بە پەیڕەوی "ستندال"و "بالزاك"و "برایانی گنکور" کەوتنە نووسینی رۆمانێن سایکۆلۆژیو تاقە جیاوازییان ئەوە بوو کە دەرکی ئەخلاقی. ستندالو ئەندێشە قووڵەکانی بالزاكو کۆششە هونەرییەکانی گنکورەکانیان وەلاوە نابوو. رۆمانەکانی ئەم نووسەرانە شیکردنەوەی سایکۆلۆژیو شرۆڤەی سروشتو دیمەنێن ئاشقانەو وەسفی کۆمەڵگەیان لە خۆگرتبوو. لە نێو ئەم نووسەرانەدا دەکرێ نێوی پول هریڤ و برایانی پولو ڤیکتور مارگریتو مارسیل پروڤیوستو ئەدوار ئیستونییەو ئادمۆن ژالوو پول بورژیە ببرێ.

هەڵبەتە هیچ یەکێك لەم نووسەرانە لە شێوەی رۆمانووسیدا کارێکی تازەیان ئەنجام نەداوە، یانی لەم قۆناغەدا کە ئێمە باسی لێوە دەکەین سیفەتی دیاری رۆمانی سایکۆلۆژی نە لە فۆرمی نووسینی دایەو نە لە خەسێتی ئەخلاقی دایە، بەڵکو لەو بابەتە تایبەتیەدایە کە هەڵیدەبژێرێ. تەنیا یەك رۆمان لە ئەدەبیاتی ئەم قۆناغەدا، هەم لە باری فۆرمی نووسینەوەو هەم لە رووی داهێنانو هەڵبژاردنی بابەتو خەملاندنی نێوەڕۆکەوە پایەیەکی گەورەی وەرگرتووە، ئەویش رۆمانی بەناوبانگی "لوگراند مولین"ی ئالن فورنیە یە کە لە ساڵی ١٩١٣دا بڵاوبووەوە. نووسەر لەم کتێبەدا، واتا لەم تەنیا کتێبەدا کە نووسیوویەتی، بە توانایەکی زۆر تایبەتییەوە خەونو واقیعی تێکەڵ کردووەو یەکێك لە جوانترین شاکارەکانی رۆمانی فەرەنسی هێناوەتە ئاراوە. لە نێو ئەو بەرهەمانەدا کە دەرونیشکاری منالانی گرتۆتەخۆ، ئەم کتێبە بایەخێکی یەجگار زۆری هەیە. هەندێ رووداوی ناو ئەم چیرۆکە حەقیقەتەو لە ژیانەوە وەرگیراوەو هەندێکی دیکەشی لایەنی رەمزی هەیە، ئەم رۆمانە کە بە پەخشانێکی شاعیرانە نووسراوە، بەرهەمەکانی (ژراردو نرڤال) وەبیر دێنێتەوە.

بەرهەمەکانی هەوەڵی خانم "کولت"ش لەم قۆناغەدا لە دایك بوونە. "کولت" خانم کە یەکێکە لە نووسەرە هەرە گەورەکانی دنیا جگە لەوەی کە وشەو خواستنو زمانێکی تا رادەیەك تازە بەکار دێنێ، بە شێوازێکی بەرزو بەرجەستە هەستە دەروونییەکانی قارەمانەکانی خۆی دەخاتە بەر وردەبینی شیکردنەوەوەو بەمجۆرەو لەم رێگەیەوە مەودای رۆمانی سایکۆلۆژیو شیتەڵکاری دەوڵەمەندترو بەرینتر دەکات.

لە هەمان سەرو بەندا "مارسیل پروست ١٨٧١- ١٩٢٢" کە لەوەیە گەورەترین رۆماننووسی جیهان بێ لە سەدەی بیستەمدا، بە گوڕوتینو کاریگەرییەکی زیاترەوە دێتە مەیدانو قۆناغێکی تازە لە بواری نووسینی رۆمانی دەرونیشکاریدا دادەمەزرێنێ "گەڕان بە دووی زەمانی لە دەست چوو"دا کە شاکاری هەرە گەورەی پروستەو لە ١٥ بەرگدا نووسراوە، رووداوو حیکایەتێکی دیاریکراوی تێدا نییە. راستە کە قارەمانی رۆمانەکە لە سەرەتای کتێبەکەدا منداڵەو لە کۆتاییدا دەبێ بە پیاوێکی گەورەو تەواو، بەڵام داوێك یان زنجیرەیەك لە ئارادا نییە کە رووداوەکانی ژیانی ئەو پێکەوە گرێ بدات. "پرۆست" بە وردیو بە قووڵییەکی سەیرەوە زۆر مەسەلەی وەکو زەمانو بیرەوەریو زەینو مەحەبەتو حەسوودی و بەغیلیو گەوجایەتیو مۆسیقا دۆستیو زەوقی شانۆییو هونەر دۆستیو گوناحو خەوشو نەنگی دەخاتە بەر وردەبینی شیکردنەوەو راڤەکرن. نووسەر، بۆ شیکردنەوەی ئەو مەسەلانە، باری دەروونیو تایبەتمەندی، ئەو کەسانەی کە لە منداڵیدا یان لە قۆناغەکانی دیکەی تەمەندا ناسیونیو هەڵسو کەوتی دەگەڵ کردوون لە بیرو هزری خۆیدا زندوو دەکاتەوەو چەندین قارەمانی وەکو ئەوان دەئافەرێنێو نموونەی دیارو بەرجەستە دەخولقێنێ. زۆربەی ئەم قارەمانانە نموونەی تەواوی تاکی ناو کۆمەڵگەو مرۆڤایەتین.

هەروەها نووسەر ژینگەو شوێنانی فرە راڤەو شرۆڤە دەکاتو کاریگەری ئەو ژینگانە لەسەر هەستو سۆزو دەروونی قارەمانانی نێو چیرۆکان نیشان دەدات.

"پرۆست" هەوڵیداوە لە بەرهەمەکانی خۆیدا وێنای زەینی "زەمان" دەربارەی پرسێن پەیوەست بە ژیانی دەروونییەوە ئینکار بکاتو ئەوە نیشان بدات کە زەمانی رابردوو و ئێستا، لە زەینی بنیادەمدا دوو چۆنیەتی جیاو نا پەیوەست نییە. لە کتێبە گەورەکەی "پرۆست"دا

رابردوو ئێستا ئاوێتە دەبنو ئەگەر لێکدیش جیا بکرێنەوە ئەوا تەنیا لە رووی چۆنیەتیو روالەتەوەیە نەك لە باری ماهیەتو کرۆکەوە.

گومانی تێدانییە کە بیروباوەڕی پرۆست لەم بارەیەوە لە بیروباوەڕی برگسون-ی فەیلەسوفی هاوچەرخی فرانسەوییەوە. لە روانگەی هەردووکیانەوە, زەمان لە رووی چەندییەتییەوە بایەخی خۆی لە دەست دەداتو تەنیا بایەخی چۆنی پەیدا دەکات.

٢- دیتنو رووداو نووسینەوە:

لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا، ئەو رۆمانانەی لە قاڵبی دیتنو نووسینەوەی رووداواندا دەنووسران پتر لە رۆمانانی سایکۆلۆژی رەواجیان هەبووە. نووسەرانی ئەم بابەتە رۆمانانە دەیانویست بە جۆرێك چیرۆکەکانیان رێك بخەن کە بتوانێ بە راشکاوی سووچێکی کۆمەڵگە نیشان بدات، بۆیە زیاتر بایەخیان بە رەوشی گشتی کۆمەڵگە یان سەردەم دەدا تا بەهەستو دنیای دەروونی تاك. بەرهەمی ئەو نووسەرانە هەندێ جار لایەنی شیکردنەوەی دابو نەریتو رێو رەسمان دەگرێتەخۆو هەندێ جار لە قاڵبی "رۆمانی کۆمەڵایەتی"دا بەرجەستە دەبێ. جا لەم بوارەدا ئەو بابەتانەی کە دەتوانرێ بخرێنە بەرباسو لێکۆڵینەوە، هەمە جۆرترو زیاترن لە بابەتێن رۆمانی سایکۆلۆژی. لە ژیانی ئەرستۆکراتییەوە بیگرە تا دەگاتە ژیانی شارستانیو دێهاتیو تەنانەت دەربەدەریو ماڵ بەکۆڵی, هەمووی بابەتی بەردەستی نووسەرانی ئەم تەرحە رۆمانانەن. ئەم نوورانە بە زۆری شێوەی کاری خۆیان لە پێشەنگانی ریالیزمو ناتورالیزمەوە وەرگرتووە. لە نێو ئەم نووسەرانەدا، ئەوانەیان کە سەفەری شوێنانی دووریان کردووە بە بابەت شوێنی گرنگیان پڕ کردۆتەوە وەکو: پیرلوتی، و برایانی تارو لە فەرەنسا، و کیپلنیگ لە ئینگلیستان.

گەورەترین نوێنەرانی ئەم قوتابخانەیە لە سەدەی بیستەمدا "نیودور درایزر"ی نووسەری "تراژیدیای ئەمریکایی"یە لە ئەمریکاو "ژول رومن"ی نووسەری "جوامێران"ـە لە فەرەنسا. لێ شاکاری ناو ئەم جۆرە رۆمانانە، بە باوەڕی زۆربەی رەخنەگران، رۆمانی "ماڵباتی تیبو"یە کە رۆمانێکی دە بەرگییەو نووسەری هاوچەرخی فەرەنسی رۆژیە مارتین دوگار نووسیوویەتی.

سەردەمی رۆمان

گەلێک لە شارەزایان، وەکو جۆرج سیمنونی رۆماننووسی هاوچەرخی بەلجیکی باوەڕیان وایە کە دەکرێ سەدەی بیستەم بە "سەردەمی رۆمان" ناو ببرێ، وەکو چۆن بۆ نموونە بە سەدەی هەڤدەیەمیان دەگوت "سەردەمی تراژیدی". هەڵبەتە نکۆڵی لەوە ناکرێت کە پێش سەدەی بیستەم رۆمانانی گەورەو بێ هاوتاو نەمری وەکو: "تریستان وایزوت" و "مانون لسکو"و "شازادە خانم کلو"و "سورو رەش"و "دێری پارم"و "باباگۆریو"و "کوزین بت"و "مەدام بوڤاری"و "دیڤید کاپر فیلد"و "ئارەزووە گەورەکان"و "جەنگو ئاشتی"و "تاوانو سزا"و "برایانی کارامازۆف" هەبوونە. لێ ئەو زەمانە، رۆمان هێشتا رێو رەسمی تەواوەتیو شێوە نووسینی تایبەتی خۆی پەیدا نەکردبوو و بەترسو لەرزو دوو دڵییەوە بە رێگەی تاقیکردنەوەدا دەڕۆیی. بەڵام دەتوانرێ بگوترێ کە رۆمان لە سەدەی بیستەمدا رێگەی خۆی دۆزییەوەو لە فۆرمی "کلاسیك"ی خۆی نزیك بووەوە. ئێستا رۆمان لە هەموو وڵاتانی دنیادا بە لای کەمەوە لە سەدا نەوەدی رێژەی بەرهەمی ئەدەبی چاپکراو پێك دێنێ، شیعرو شانۆنامەو ژانرە ئەدەبییەکانی دیکە بە رێژەیەکی زۆر کەمتر دێن. جۆرج سیمنون گوتەنی: "لە رۆمانی روسییەوە تا رۆمانی ئەمریکایی، لە رۆمانی فەرەنسییەوە تا بەرهەمێن ئەمریکای باشوورو فنلەندا، هەست بە بزووتنەوەیەکی مەزنو پڕ گوڕو تینو تاڕادەیەك نامەعلوم دەکرێت، جا ئەمە تەخەمورێکە کە بێگومان شەرابێکی زۆر بە قووەتی لێ پەیدا دەبێ، شەرابێك پیاو بە عاریدا بدات، و ئەم شەرابە،... ئەم داوای هەقی ژیانەو ئەم ویستی لە دایکبوونەی پزێکی نادیار، هەمان رۆمانی سبەینێیە. واتە هەوێنی سەردەمی رۆمانەکە خەریکە دەمەیێ".

بە باوەڕی جۆرج سیمنون، رۆمانیش ئێستا بە دوو ئاراستەی گەورەو جیهانگیردا دەڕوات: یەکێکیان "رۆمانی رووداونووسی"یە کە مەبەستی تۆمارکردنی وردی رووداوەکانە کە لە ژێر کاریگەری رۆمانانی دە بەرگی وەکو: "تراژیدیای ئەمریکایی"ی تیودور درایزەرو "گەڕان لە زەمانی لەدەست چوو"ی پرۆستو "ماڵباتی تیبو"ی رۆژیە مارتن دوگار هاتۆتە ئاراوە، ئەویتریان "رۆمانی قەیراناوی"یە کە زیاتر لە تراژیدیاوە، بە تایبەتی تراژیدیاکانی "شەکسپیر"ەوە نزیکەو، مەبەستو ئامانجی، نیشاندانی قەیرانی دەروونی قارەمانە سەرگەردانەکانە. ئەم جۆرە رۆمانە لە بنەڕەتدا لە فەرەنساوە سەری هەڵداو پاشان چوو بۆ

ئەمریکاو ئێستا بەسەر رۆمانی ئەو وڵاتەدا زاڵە. نوێنەرانی گەورەی رێبازی دووەم لە فەرەنسادا "ژولین گرین‌و جورج برنانوس-ن".

لە کۆتایی وتارەکەیدا ئەم ئەنجامگیرییە بەدەستەوە دەدات: "رۆمانی قەیرانی یان رۆمانی رووداونووسی، یائەم یا ئەو جۆرە رۆمانە چ فەرقێك دەکات؟ ئەوەی گرنگە ئایا ئەمە نییە کە رۆمان لە هەموو زیادەیەك تەتەڵە بکرێ‌و تەنیا رەگەزە سەرەکییەکانی بهێنێتەوەو ببێ بە ئەو زاری دەربڕین‌و زمان حاڵی قۆناغی ئێمەو هەمان ئەرکی تراژیدیای رۆژگارانی کۆن لە ئەستۆبگرێ؟

"ئایا سەردەمی رۆمان، رۆمانی یەکپارچە، رۆمانی پاك‌و خالیسە، باڵاترین قوولەی هونەرو ئەدەب، دوورە یان نزیك؟ نازانم، لێ دڵنیام کە ئەو رۆژە هەر دێ!".

چەند هەوڵێکی چکۆڵەو کەم دەوام

لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا دەستەیەك لە شاعیران‌و نووسەران کەوتنە بیری دامەزراندنی قوتابخانەێن فەلسەفی‌و ئەدەبی تازەو دەیانگوت ئەدەبیاتی جیهان دەبێ لەسەر پایەو بناغەی فیکری نوێ بێتە دامەزراندن. لێ مەیدانی چەلەنگی ئەم دەستەیە پەرەی نەسەندو لە خۆیان‌و لەو چەند کەسە کەمەی دەورو بەریان تێ نەپەڕی. ئێستا بە کورتی باسی هەر یەکێك لەم قوتابخانانەو دامەزرێنەرانی ئەم قوتابخانانە دەکەین.

ناتوریزم

دیارترین پێشەوایانی ئەم قوتابخانەیە بریتین لە: سەن جورج بوئلیەو ئوژین مۆنفور کە لە ١٨٩٧/١/١٠داو لە رۆژنامەی ڤیگارۆدا بەیاننامەی خۆیان بڵاوکردەوە، شاعیرانی "ناتوریست" هەم ساردی‌و زبری شێوازی "پارناس"و هەم وردەکاری و دیقەتکارییە بێ بنج‌و بناوانەکانی "سیمبۆلیزم"یان رەتدەکردەوە. مەبەستیان ئەمە بوو کە گۆڕانێك لە شێوەی غەزەلدا دروست بکەن‌و بۆ گەیشتن بەو مەبەستە کەوتنە هەوڵی دۆزینەوەی سەرچاوەیەکی ساغلەم‌و دەوڵەمەندی ئیلهام. لە بەرهەمەکانی خۆیاندا ژیان‌و ئەڤین‌و سروشت‌و کارو ئازایەتیان ستایش دەکرد، هەر چەندە نەیانتوانی قوتابخانەکەیان جێگیر بکەن، لێ لە دەرێی قوتابخانەکەدا

جۆش و خرۆش و کەڵکەڵەیەکیان هێنایە ئاراوە کە لە شیعری شاعیران "ئانادونۆئای"و "فرانسی ژام"دا رەنگی داوەتەوەو بەرجەستە بووە.

گەلێك لە شارەزایان‌و رەخنەگران "خوانە زەمینییەکان"ی ئەندریە جید بە یەکێك لە بەرهەمەکانی ئەم قوتابخانەیە دەژمێرن.

ڤیریزم

ئەم قوتابخانەیە کە لاسایی کردنەوەو لێکدانی هەردوو قوتابخانەی ریالیزم‌و ناتورالیزمی فەرەنسییە لە ئیتالیاهاتە ئاراوەو هەر لەوێدا گەشەی کردو پاش چەند ساڵێك بێ ئەوەی بگاتە هیچ وڵاتێکی دیکە هەر لە وێدا دامرکایەوەو خەفە بوو. دامەزرێنەری ئەو قوتابخانەیە نووسەرێکی بە توانای خەڵکی سیسیل بوو بە نێوی "جیۆڤانی ڤێرگا- ١٨٤٠- ١٩٢٢" کە لە لاویدا هەندێ چیرۆکی میللی بڵاوکردبووەوە، لێ لە کاملێدا کەوتە وەسفی قووڵ و فەیلەسوفانەی زێدی خۆی. لەوەیە زۆری تاکی مرۆڤانی لە چیرکەکانی ئەودا کردبێتیە کارێك کە ڤێرگا بەرەبەرە فۆرمێکی تازە بە ریالیزمی فەرەنسییەکان بدات: بەم مانایەی کە شێوازی ئەو شارێی ریالیزمی ئیتالیای دۆزییەوەو بە تۆن‌و ئاهەنگێکی گەرم‌و توندو زبرو بێ پەردەوە شێوەی دەربڕینی نووسەرانی کۆنی ئیتالیای تێکەڵ بە فەلسەفەی ئەخلاقی تۆماس هاردی ئینگلیزی کردو زمانێکی سادەو گونجاو برندەی داهێناو کۆمەڵە چیرۆکێکی بەناوی "چیرۆکێن دێهاتی"و دوو رۆمانی چاکی بەو زمانە نووسی، ئەم بەرهەمانە نوێنەرو نموونەی شێوەو فۆرمی قوتابخانەیەکە کە وەچەی دواتر "ڤێریزم"یان پێدەگوت.

ئەم قوتابخانەیە کە بۆ ماوەی سی ساڵ بە گومناوی مایەوە ئەمرۆکە وەکو نموونەیەکی بینەزیری هونەری چیرۆکڤانی ئیتالیا سەیر دەکرێت. لە پەیڕەوکارانی دیکەی ئەم قوتابخانەیە دەکرێ ناوی: "لۆیچی کاپۆئانا"و "ماریوپراتزی"و "ماتیلدسیرانۆ"و لەوان دیارترو گرنگتر خانم "گراتسیادلدا" ببرێ.

فوتوریزم

فوتوریزم، کە لە وشەی "فوتـور Futur" واتـە "ئاینـدە"وە وەرگـیراوە, وەکـو "ڤیریـزم" هەوەڵجار لە ئیتاڵیا سەری هەڵداو بـەرە بـەرە گەییـە ولاتـانی دیکـەش. دامەزرێنـەری ئـەو قوتابخانەیە شاعیری ناوداری ئیتاڵیایی "مارینتی ١٨٧٦- ١٩٤٤"بوو. بە باوەڕی "مارینتی" لـە سـەدەی بیـستەمدا، کـە سـەردەمی مـەدەنیـەت و پێـشکەوتنی پیـشەسازییە دەبـێ بـۆ ئەدەبیاتیش شێوازو زمانێکی "میکانیکی" دروست بکرێ.

"فوتوریزم" لە سەرەتادا دژی شێوازو باوەڕی "دانونزیو"ی شاعیرو ڕۆماننووسی ئیتاڵیـایی (١٨٦٣- ١٩٣٨)و دژی ئاڵۆزبێژی شاعیرانی ئەو زەمانـە هەسـتاو وێـڕای ئـەوەی لقێـك لـە سـیمبولیزم کـە لەسـەر بناغـەی ئیلـهامو مکاشـەفەو شـهود ڕۆنرابـوو، هـەموو جـۆرە غەزەلکارییەکی لە شیعر وەدەرنـاو شـێوازێکی پەخـشان ئـامێز هاتـە ئـاراوە کـە دەیوسـت ڕەنگدانەوەی هەوڵو کۆششو هەراو هەنگامەی ژیانی پیشەسازی نوێ بێ‌و جگە لە جموجـۆڵو هەڵپەی ژیانی تازەو کۆششی پیشەسازیو هاتوچۆی ماکینەو ئوتومبیلو هـاڕەی فڕۆکـە, کـە هەر هـەمووی نیـشانەی دنیـای (ئاینـدە)ن باسـی هـیچ ناکـات. فوتـوریزم دژی هـەر جـۆرە نیشاندانێکی هەستو دەربڕینی هەڵچوونی دەروونی شاعیرو ڕەچاوکردنی یاساکانی دەسـتووری زمانو بەیانەو داوای ئازادی "وشەێن نا شاعیرانە" دەکات. جا بۆ نیشاندانی ئەم مەبەستە لـە خۆوە وشەێن پچڕ پچڕو پێکەوە نـەگونجاوی لـە بابـەتی وشـەێن تەلـەگراف دروسـت دەکـات. فوتــوریزم، بــەر لــە شۆڕشــی ئۆکتۆبــەر دزەی کــردە نــاو شــیعری رووســییەوەو قوتابخانــەی سیمبولیزمی لە پێ خستو وێرانی کرد. فۆتوریزمی رووسی، ئەگەر چی لـە سـەرەتادا هەنـدێ لێکچوونی لەگەڵ فوتوریزمی ئیتالیاییدا هەبوو، بەڵام بەخۆشی هەندێ تایبەتمەندی هەبوو کـە بەرە بەرە لە سەرچاوە ئیتالیاییەکەی جیا دەکردەوە.

هەڵبەتــە گــەورەترین شــاعیری بــواری ئــەم شــێوازە لــە ئــەدەبیاتی روســیادا "فلادیمێـر ماياکوفسکی ١٨٩٢- ١٩٣٠" بوو کە شێوازی ئـەم قوتابخانەیـەی کـردە بیانوویـەکی باشـی دەستی خۆی بۆ بانگەشەکردنی شۆڕشگێڕیو بەباشترین ڕێگەی دەزانی بۆ نزیك کردنەوەی شیعر لە زەوقو سەلیقەی عەوامی خەڵکی, ماياکوفسکی لە شیعری روسیدا کۆمەڵێك کێشی تـازەو وشەو دەستەواژەی نوێو تەنانەت لێکچوونو خواستنی سەیرو سەمەرەشی داهێنا. وشەی بـاوو

دەستەواژەی رۆژنامەیی هێنایە ناو شیعرەوەو رێستاکانی رستەسازیو گەردانو رێزمانی زمانی ئەدەبی تێك شکاند.

فوتوریزم بەر لە یەکەم جەنگی جیهانی لە ئەوروپاداو تا ساڵی ١٩٢١ لە رووسیادا بە تەواوەتی لەناو چوو و هیچ شوێنەوارێکی لە پاش بەجێ نەما.

کۆسمۆپۆلیتیزم

ئەم قوتابخانەیە لەلایەن دوو شاعیرو نووسەری فەرانسەوی بەناوی (ڤالیری لاربوو ١٨٨١- ١٩٥٦)و (پۆل موران ١٨٨٨-)هێنرایە ناو ئەدەبیاتەوەو لەسەر ئەم بنەمایە رۆنرابوو کە هەموو خەڵکی- هەڵبەتە نەك خەڵکی یەك وڵات بەڵکو هەموو دنیا- پێویستە خۆیان بە هاوڵاتی یەکدی بزانن.

پەیڕەوانی "فوتوریزم"و رێبازو قوتابخانە نۆ باوەکانی دیکە، ئەگەرچی دەرهەق بە رابردوو و ئێستا یاخی بوو بوونو شاعیری شۆڕش بوون، لێ لە راستیدا نەك هەر خۆیان لە رۆژگاردا بە تەنیاو دوور خراوە نەدەزانی بەڵکو دەیانویست سوود لە هەر هەموو لەزەتەکانی دنیا —وەکو چۆن هەیە نەك وەکو چۆن ببێ- وەربگرن.

هەڵاتنو نەفرەتی ئەوانە لە وەچەکانی رابردوو لەبەر ئەمە بوو کە بوونی خۆیان بە شایستەی زەمانی ئێستاو شارستانیەتی پیشەسازیو رواڵەتپەرستی دەزانی. لە روانینی ئەم شاعیرانەوە، شیعر هۆیەکە وەکو هەموو هۆیەکانی دیکە کە بە کێشو ئاهەنگی خۆی دەتوانێ جوڵەو خێرایی ژیانی تازە دەربڕێو نیشان بدات. شاعیر لە سەرێتی کە فەتحی جیهان لەلایەن بەشەرەوەو دەستکەوتی تەکنۆلۆژی، کە نیشانەی توانای بەشەرو پێشکەوتنی خێرای بەشەرە، بە شیعر بەرجەستە بکات. چونکە هاتنەدی ئەم ئارمانجە تەنیا لە رێگەی سەفەرو ئامادەبوونی بەردەوامی شاعیر لە هەموو وڵاتانی دنیادا، مەیسەر دەبێت، شاعیر ناچارە لە کۆتو زنجیری نەتەوەیی رزگار بێو خۆی بە هاوڵاتی هەموو خەڵکی دنیا بزانێ. واتە خۆی بە خەڵکی هەموو دنیا بزانێو هەر ئەمەش سەرچاوەی یاساو رێساو پرەنسیپەکانی ئەم قوتابخانەیە پێك دێنێ.

"ڤالیری لاربو" خۆی یەکێك بووە لەو کەسانەی کە سەرانسەری تەمەنی لەشارانو وڵاتانی جیاوازدا بە گەڕانو سەفەر بردۆتەسەر. چەندین زمانی بێگانەی بە باشی دەزانی (کۆمەڵێك

نووسینی بە زمانانی ئینگلیزیو ئەسپانیو ئیتالیایی هەیە) یەکەم کەس بوو کە بەرهەمی "جمیس جویس"و "باتلەر"و "کوانراد"ی تەرجەمەی فەرەنسی کردووە. "لاربوو" لە ساڵی ١٩٠٨دا شیعرەکانی بە ناوی "شیعرەکانی ئا.ئۆ بارنابوت" بڵاوکردەوە. "بارنابوت" میلیاردێرێکی لاوی خەڵکی ئەمریکای باشوورە کە بە دەوری جیهاندا دەگەڕێو بە دیتنی دەسەڵاتی بەشەر بەسەر سروشتدا مەست دەبێو شیعر دەڵێت. گاڵتە بەو کەسانە دەکات کە "سەفەر ناکەنو هەمیشەو بێ ئەوەی بێ تاقەت بن بەدیار گمێزی خۆیانەوە ژیان بەسەر دەبەن" بەڵام شیعرەکانی خۆیشی بە "نەرمە قۆڕەقۆڕی سك دەچوێنێ کە کەسەکە لێی بەرپرس نییە". بە دیتنی لەزەتی سەفەری ئاسانو ئاسوودەو خێرای ئەمرۆکەو بە دیمەنی شارانو شارستانیەتانی جۆراوجۆرو بە دیتنی ڤیانو لەزەتی خەڵکان مەستو سەرخۆش دەبێ. لە ناو کەشتیدا دادەنیشێتو لە پڕێکا دەبینێ کە "دەرکۆکەی ژووری کەشتییەکە وەك جامخانەی موغازەیەکە دەریای تیا دەفرۆشن" لێ کە بۆ ژوورە شکۆدارەکەی خۆی لە ئوتێل دەگەڕێتەوە، دەکەوێتە بیری "شنەبای ئێوارەی سەر چەمەنانو بۆنی وێنجەی تازە درەوکراو"و بیری دیداری شارەکەی خۆی دەکات. ئەنجام لە خۆی دەپرسێت مادامێکی شارستانیەتانی ماددی مرۆڤیان لە ژیانی دەروونیو ناوەوە بێبەش کردووە ئایا ئەركو پەیامی شاعیر ئەمە نییە کە ئەم ژیانە دەروونیو ناوەکییە بۆ مرۆڤی وێڵو سەرگەردان بگێڕێتەوە.

شیعرو چیرۆكو کۆپلە کورتەکانی "بارنابوت" تا ساڵی ١٩٢٣ بە بەردەوامی بڵاودەبوونەوە. سەرەنجام لاوی میلیاردێر خەمبارو مەلول، بەوپەڕی پاکیو بێگەردی ئاشقی کیژێکی خەڵکی ئەمریکای باشوور دەبێو بەختەوەری لە وڵاتی خۆیدا دەدوزێتەوە.

لە شیعرەکانی "لاربو"دا حەساسیەتی (ویتمن)و تەوس و سەتیری (باتلەر)و باوەڕی چزوداری "نیتشە"و "جید"و ئیدراکی قووڵی "پروست" بە پاڵ یەکترەوە دەبینرێن.

ئونانیمیزم

ئەم قوتابخانەیە لەلایەن "ژول رومن ١٨٨٥- "ی شاعیرو نووسەری فەرەنسییەوە دامەزراوە. ئەم نووسەرە پێشتر بە هاوکاری شەش شاعیرو نووسەری دیکەی وەك "جورج دوهامل"و "جورج شنوڤیر ١٨٨٤- ١٩٢٧"... کۆڕێکی بەناوی "گروە ابئی" دامەزراندو لە

سەرەتای سەدەی بیستەمدا دژی تاكپەرستی سیمبولیستەكان هەستا بوونو دەیانویست شیعر بكەن بە مەسئولیەتی هاوبەشی سەدەی خۆیان. ئەوەی لە ناخی دڵی خۆیاندا دەیانبینی دۆستایەتیو خۆشەویستی ئاساییو بەسەر كردنەوەی شادیو رەنجە بەشەرییەكان بوو. "دوهامل" دەیگوت: "ئەگەر شارستانیەتی لە دڵی مرۆڤدا نەبێ لە شوێنێكی تریشدا نییە". بەجۆرە شیعرێك هاتە ئاراوە كە پڕ بوو لە كەڵكەڵەی كۆمەڵایەتیو مرۆڤدۆستیو مەبەستو ئامانجی، بە پێچەوانەی شیعری سەدەی نۆزدەمەوە، بانگەشە نەبوو بۆ هزرو بیرێن گشتی بەڵكو گەرەكی بوو بە پشتیوانی مەحەبەتو سۆز ژیان بگۆڕێو شەرەفی راستەقینەی مرۆڤ ئاشكرا بكات.

زۆر نەبرد كە ئەندامانی ئەم كۆڕە لێكدی دوور كەوتنەوەو دوای چەند ساڵێك "ژول رومن" بە كۆمەكی "جورج شنوڤیر" بناغەی قوتابخانەی "ئونانیمیزم"ی داناو تا ساڵی ١٩١٣ چەندین كۆ شیعری وەكو "رۆحی مرۆڤان"و "ژیانی بە كۆمەڵ"ی بڵاوكردەوەو هەوڵیدا كە لە رێگەی شیعرەوە روحێك بۆ تیرەو گروپە بەشەرییەكان دروست بكات، روحێك كە لە هەمان كاتدا لە روحیەتی یەك بە یەكی ئەندامانی ئەو گروپە جیاواز بێ.

پرەنسیپو بنەماكانی "ئونانیمیزم" لە وردكردنەوەی بۆچوونێكی زۆر سادەوە دەست پێدەكات كە بریتییە لە: لە بوونی هەر یەكێك لە ئێمەدا كۆمەڵێك بیرو هەست هەن كە تایبەتن بە خودی خۆمان، هەروەها بیرو هەستێن دیكەش هەن كە كۆمەڵگەی ئێمەو گروپە بەشەرییەكانی دەوروبەری ئێمە (وەكو خێزانو ماڵباتو كەسوكارو هاوكاران)و تەنانەت ئەندامانی كۆمەڵگای گریمانەییو بە رێكەوت (وەكو تەمەشاڤانانی شانۆنامەیەك یان هاوسەفەرانی ناو فارگۆنی ڤیتارێك) بەسەرمانیا دەسەپێنن. قوتابخانە هونەریو فەلسەفییەكانی تائێستا دەیانگوت "تاك" بۆ ئەوەی بگاتە پلەی كەماڵ دەبێ كەسایەتی تاكی خۆی پەروەردە بكاتو لە دەست تێوەردانو كاریگەری دنیای دەرەوە پارێز بكات. لێ "ئونانیمیزم" لەبەر رۆشنایی بیربۆچوونە فەلسەفییەكانی (ئۆگست كونت)و تیورییە كۆمەڵایەتییەكانی "دوركهایم ١٨٥٨- ١٩١٧" ئەم مەسەلەیە ئاوەژوو دەكاتەوەو كۆمەڵگە بە سەرچاوەی پەرەسەندنو هەڵكەوتنو گەشەكردنی هێزە فەردییەكان دەزانێ: گروپە كۆمەڵایەتییەكان دەسەڵاتیان بەسەر هەموو ئەندامانی گروپەكەی خۆیاندا هەیە، ئەو دەسەڵاتە، سەرەڕای بەخشینی ئەقڵی ساغڵەمو داوەری دروست دەربارەی پرسە مرۆڤایەتییەكان، هەستی هاندەری هێزی دەستەجەمیو هاوكاریو برایەتیش بە مرۆڤ دەبەخشێت.

كلاسیزم سەرو سەختی لەگەڵ تاكدا هەبوو، شاعیرانی سیمبۆلیست لە گۆشەی تەنیایدا لە فكران رۆدەچوون، لێ ئۆنانیمیزم روو دەكاتە ئەندامانی كۆمەڵگەو دەڵێت: "بیرو بیركردنەوەی ئێوە دەبێ بیروبیركردنەوەی دەستەیەك بێ نەك تاكێك"، چونكە ژنو مێردێك، كوڕێكی دۆستانە، كۆمەڵێكی جیا، هەر كە لە ئەنجامی ئیمانو ئەڤینەوە بێتە جۆش و خرۆش، روحێكی هاوبەش دەخولقێنن كە خودی "خودایە".

دەتوانرێ بگوترێ كە دەستوورو یاساو رێسای ئەم قوتابخانەیە لە سەرچاوەی باوەڕەكانی تۆلستۆیو "بەتایبەتی مەسیحیەتی گوێڕایەڵانەی ئەو" بەیتەكانی "ویتمن" (شاعیری دیموكراسی پیشەسازی)و شیعرێن "ئەمیل وران"ی (شاعیر شارو گوندان)و تێورییەكانی كۆمەڵناسانی وەكو "دوركهایم)و "گوستاف لوبون"و فەلسەفەی ئایدیالیزمەوە ئاوی خواردۆتەوەو پاراو بووە.

"ژول رومن" لە كتێبەكانی دیكەیدا، بە تایبەتی لە رۆمانی "جوامێران"دا تەنیا بە ناساندنو وەسف كردنی ئەم تاقە روحەی كۆمەڵگەوە ناوەستێ، بەڵكو مێژووەكەشی دەڵێتو چارەنووسیشی دیاری دەكات.

وردە قوتابخانانی دیكە

چەند قوتابخانەیەكی دیكەش لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا وەكو بریسكەیەكی خێرا درەوشانەوەو زوو ئاوا بوون، هەندێ لەو قوتابخانە تەمەن كورتانە بریتیین لە: "قوتابخانەی رومن" (كە زیاتر خەریكی سیاسەت بوو تا ئەدەبیاتو، رزگاری لە گەڕانەوە بۆ رابردووی دووردا دەبینی). و قوتابخانەی "ڤێرلیبریزم" (لایەنگری شیعری ئازاد) بوو و "هومانیزم"و "كلاسیسزم"و "رۆمانتیزمی نوێ"، بەڵام هیچ یەكێك لەم قوتابخانۆكانە كاریگەرییەكی ئەوتۆی نەبووە كە نووسەرانو شاعیرانی گەورە لە دەوریان خڕببنەوە.

کوبیزم

پێشەکی ڕووداوە ئەدەبییەکانی پاش جەنگ

وەکو لە فەسڵی پێشودا ئاماژەمـان کـرد، ئـەو قوتابخانـە تازانـەی کـە پـاش قوتابخانـەی سیمبولیزم لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا هاتنە ئاراوە، تاوەکو سەدەی بیستەمو جەنگی جیهـانی یەکەم درێژەیان کێشا. چەندین نوسەری گەورەی وەکو "ژول رومن"و "ئاندریە جید" کـە لـە بواری ڕۆمانو شانۆنامەو لێکۆڵینەوەدا ناوبانگیان دەرکرد، کـاری ئـەدەبی خۆیـان بـە شـیعر دەست پێکردبوو. لە ئەنجامدا مشتومڕێکی توند دەربارەی هونەری شیعرو تەنانـەت جەوهـەرو چۆنیەتی شاعیری دەستی پێکرد کە دەشێت بنەماکانی ئەو مشتومڕانە لـەم خاڵانـەدا کـورت بکرێتەوە:

١- ماهیەتو چۆنیەتی "ئیلهامی شاعیرانە" چییە؟ ئایا شیعر دەبێ دوا پلەی تەجـەلی هێزی ئەقڵانی بێ یان لەگەڵ عیرفانو ئیشراقدا ئاوێتە ببێ؟ ئایا شیعر جۆرە تاقیکردنەوەیەکی مەزهەبیو ریازەتە؟ یان گەمەیەکی بێ هودەی وشەو کێشو ئاهەنگە؟ "ژول رومـن" لە کتێبی "داهێنەران"دا بیۆگرافی شاعیرێك دەنووسێتەوە کە بەگوێرەی ڕێکـەوت کۆمـەڵێك وشـەی لـە فەرهەنگان دەرهێناوەو لە پاڵ یەکدیدا ریزی کردوونو بابەتێکی تازەی بۆ شیعر دانـان کەشـف کردووە. "دادئیزم" لە مەوە پەیدا دەبێ.

٢- ئایا شیعر دەبێ ببێ بە "عەرەبانەی فیکر"و بیرو باوەڕی قووڵی فەلسەفی بەرجەسـتە بکات؟ یان تەنیا خەریکی دروستکردنی ئاهەنگی خۆش بێو مانا بکات بە پاشکۆی مۆسیقای پەیڤ؟ ئا لەمەوە مشتومڕی "شیعری خالیسە" دەست پێدەکات.

٣- ئایا شیعر دەبێ، لە هەموو حاڵێکدا، مانای ڕوونو دیارو ڕەوانی هەبێ یان بەشێوەی مالارمیە بخزێتە ناو هزرو بیری ئاڵۆزو تاریکەوە؟ بە واتایەکی دی ئایا شیعر دەبێ بە جۆرێ بێ کە جەماوەرێکی زۆری خەڵکی لێی حاڵی بن یان دەبێ بۆ ژمارەیـەکی کـەمو هەڵبـژاردە بـێ؟

"پول ڤالیری" لایەنگری پرەنسیپی دووەمـە. واتـە شـیعر دەبـێ بـۆ کەمینەیـەکی تایبـەتو هەڵبژاردە بێ.

٤- ئایا شیعر دەبێ هەر هەموو دابو نەریتو یاساو ڕێسا ئەدەبییـەکان ڕەفـز بکـاتو پەیڤو زمانێکی تازە بدۆزێتەوەو شێوەیەکی دیکەی دەربڕینو گوزارشت کەشـف بکـاتو تـا کۆتایی درێژە بە بیدعەتەکانی "رامبۆ" و "لافورگ" بداتو لە کـۆتو زنجـیری زمـانی بـاوو دەربڕینو دەستەواژەی ڕۆژ بخەلەسێو لە ورینەی پەیڤانـدا نقـوم بـبێ؟ بنـەماکانی قوتابخانـەی "سوریالیزم" لێرەوە هەڵدەقوڵێن.

٥- سەرەنجام، ئایا شاعیر دەبێ پابەندی کێشو قافیەی کۆن بێ یـان ڕوو بکاتـە شـیعری ئازادو تەنانەت کێش و قافیەو عەروزو بەحران وەلاوە بنێو جگە لـە پەخـشانێکی ڕیتمـدار چ شتێکی دی نەڵێ؟

ئەم مەسەلانە لە زۆر کتێباندا خراونەتە بەر باسو لێکۆڵینەوە لەوانـە کتـێبی: "هونـەری شیعر ١٩١٣"ی پـول کلـودلو "نامەیـەك دەربـارەی سـنعەتی نـەزم-١٩٢٣"ی ژول رومـنو شنوڤیر، "شیعری خالیسە- ١٩٢٥"ی ئابـەبرمون، و "بەیاننامـەی سورریالیـستەکان"و ئـەو وانانەی کە پول ڤالیری لە قوتابخانەی (کۆلیـژی دوفـرانس) دەیگوتنـەوە، بـە تایبـەتی نامـەی "پێشەکییەك بۆ هونەر ی شیعر"٠

هەڵبەتە وەڵامی هەمەجۆرو ناکۆکی ئەو پرسیارانە دراوەتەوە٠ ژمارەیەك لە شـاعیران لـە پێشی پێشی ریزی توندڕەوانەوەن و دەستەیەکی دی پەیڕەوی ((خیر الامور اوسگها)) دەکەن و هەندێکی دی بۆ پاشەوە گەڕاونەتەوەو بیروباوەڕە کۆنەکانیان بە گـوێرەی حـەزو زەوقـی خۆیـان تەفسیرو شرۆڤە کردووەو لە ئەنجامدا قوتابخانەێن "کلاسیسزمی نوێ"و "ڕۆمانتیزمی نوێ"یان هێناوەتە ئاراوە. بەڵام توندڕەوترین بۆچوونو وەڵام هی قوتابخانەی "کـوبیزم"ـە کـە بـەر لـە یەکەم جەنگی جیهانی سەری هەڵدا.و ئێستا دەیینە سەر باسی ئەم قوتابخانەیە.

کوبیزم لە نیگارکێشیدا

کوبیزم پێش ئەوەی بێتە جیهانی ئەدەبیاتەوە، لە بواری نیگارکێشیدا دەسـتی پێکـرد. لـە سەرەتای سەدەی بیستەمدا هێشتا پرەنسیپەکانی قوتابخانەی "ئیمپریسیونیزم" بەسـەر دنیـای

نیگارکێشیدا حوکمڕانی دەکرد. قوتابخانەکانی دواتر، وەکو قوتابخانە ئەدەبییەکان، روویان کردە تیۆرییە توندڕەوەکانو پێکدادانی نێوان لایەنگرانی نوێو لایەنگرانی کۆنیان بێدارکردەوە. توتابخانانی "پێشڕەو" گاڵتەیان بەلاسایی کردنەوەی دنیای دەرەکیو شرۆڤەی موو بە موو و یاساو رێسای کۆنی پلۆتو نەخشە دەکرد. قوتابخانەی "ئیکسپریسیونیزم" دەیویست هەستە تایبەتییەکانی هونەرمەند، ئەگەر سەیرو سەمەرەو عەجیبو غەریبیش بێ، نیشان بدات. قوتابخانەی کوبیزم کە هونەری "مجەڕەدە" هەوڵ دەدات روانینی خۆی بۆ شتانو تەنانەت بۆ بوونەوەرانیش لە فۆرمی ئەندازەییدا نیشان بدات. دامەزرێنەرانی ئەم قوتابخانەیە "بیکاسۆ"و "براك"و "دیرین"و ژمارەیەك لە لایەنگرانی ئەوان بوون.

بە کورتیو پوختی دەتوانرێ ئەم قوتابخانەیە بەمجۆرە پێناسە بکرێ کە کوبیستەکان دەخوازن لە نەخشاندنی هەر دیمەنێکدا جگە لەو بەشەی کە بەچاو دەبینرێ بەشە پەنهانو نا دیارەکانیش نیشان بدەنو هەموو روو و رەگەزە بنەڕەتییەکانی هەر شتێك لەیەك کاتدا بەرجەستە بکەن. بەمجۆرە، کوبیستەکان نیگارکێشی بە تەواوەتی لە حەقیقەتی واقیع دوور دەخەنەوە، واتا نموونەی ئەو تابلۆیەی کە نیگارکێشی کوبیست خستویەتێ سەر پەردە هیچ کاتێك بەو شێوەیە لە دنیای دەرێی تابلۆکەدا نابینین.

بۆ نموونە با ئەم تابلۆیە لەبەرچاو بگرین: لەم تابلۆیەدا پایپێكو گیتارێك کە نیوەی دیارەو پێچکەی قیتارێكو سمێڵی شوفێری قیتارەکەو نیوەی رووی ژنێك-ی نیگارکێش دەبینرێ. هەر هەموو ئەم شتانە ئاوێتەی یەکتر کراونو تەلی تەلەگرافو تیشکی هەتاویشی بۆ زیاد کراوە. ئەم تابلۆیە ناوی "خۆرئاوا لە ئەتوی"دایەو ئاشکرایە کە نیگارکێش ویستویەتی هەستە جیاوازەکان سەبارەت بە یەك سات، لەیەك شوێندا، واتە لەیەك تابلۆدا کۆبکاتەوە.

یەکەم کەس کە زاراوەی " کوبیزم"ی بەکارهێنا "هنری ماتیس"ی نیگارکێش بوو. دەڵێن "ماتیس" رۆژێ بەدەم تەماشاکردنی یەکێك لە تابلۆکانی "براك"ەوە دەڵێت: "ئۆ! تۆ تەمەشای ئەو وردە شەشپالوانە بکە!" لەوە بەدواوە ئیدی ئەم زاراوەیە بە بالای ئەم جۆرە نیگارکێشییەدا بڕا.

کوبیزم لە ئەدەبیاتدا

یەکەمین شاعیر کە بەسەرکەوتوویی کوبیزمی هێنایە ناو ئەدەبیاتەوە "گیوم ئاپولینر ١٨٨١-١٩١٨" بوو کە بە یەکێك لە هەوادارانی جددی کوبیزم لە بواری نیگارکێشیدا دەژمێردراو کتێبێکیشی هەیە بە ناونیشانی "نیگارکێشانی کوبیست". "ئاپولینر" پێشتر لایەنگری قوتابخانەی سیمبولیزم بوو و پاشان بەگەرمو گوڕیو جۆشو خرۆشی لە رادەبەدەرەوە پەیوەندی بە هەموو قوتابخانە "پێشرەو"ەکانەوە دەکردو نەخشەو پلانی تازەی بۆیان دادەڕشتو بنەمای نوێی دادەناو بە زەبری بلیمەتی شیعری و کاریگەری قسەو فرە بەهرەییو تازەخوازی خۆی رێگەی سەیری بۆ شاعیرانی لاو دەکردەوە. هەڵبەتە دەبێ ئەو بە پێشەوای بێ چەندو چوونی هەر هەموو شێوازە تازەو توندڕەوەکان بژمێردرێ. چونکە هەموو ئەو شاعیرانەی کە پاش ئەو بناغەی قوتابخانەیەکی تازەیان دانابێ لەژێر کاریگەری بیروباوەڕو شیعرەکانی ئەودا بوونە.

"ئاپولینر" لە ساڵی ١٩١٠دا هاتە سەر ئەو قەناعەتی کە شاعیریش, وەکو نیگارکێشی کوبیست, وا چاکترە لە بری نیشاندانی یەك لایەنی شتێك، هەر هەموو لایەنەکانی ئەو شتە نیشان بدات: بەم مانایەی کە بەشەکانی شتە دەرەکییەکان "تەجرید" بکاتو ئەگەر نەتوانێ، ئەوا بەلای کەمەوە تەرتیبو تەنزیمی شتەکان تێك بداتو پاشان ئەو بەشانە سەر لە نوێ لە پاڵ یەکدیدا ریز بکات بێ ئەوەی بە پەیوەندی لوژیکیو یادەوەری و هەستو تەسەورو سەلماندن پێکیانەوە ببەستێ. بەمجورە شاعیر دەتوانێ بگاتە "سورریالیتە"و رێبازێکی تایبەتی بۆ خولقاندنەوەی دوو بارەی جیهان بەدەست بێنێ. قوتابخانەی سورریالیزم لەو شوێنەوە هەڵدەقوڵێ. تەنانەت زاراوەی سورریالیزم-ش خودی "ئاپولینر" دایهێناوەو دروستی کردووە. (پێشتر، لەساڵی ١٨٤٦دا، بۆدلێر وشەی "سور ناتورالیزم"ی بۆ نیگارکێشی تازە پێشنیاز کردبوو).

تایبەتمەندی ئەم جۆرە شیعرە ئەمەیە کە دەست پێشکەری کارەکە بە وشە دەسپێرێ, وێنەی زەینی بەدەر لە هەر پەیوەندێکی لۆژیکی، گەرم گەرم لە بیرەوە هەڵدەقوڵێ (لەبەر ئەمە پێویست بە خاڵبەندی نامێنێ) بدعەتو هونەرێکی تایبەتی لە ریزکردنی پیتەکانی چاپخانەدا دێتە ئاراوە تا بۆ چاویش لەزەتو دەرکێکی تازە پەیدا ببێ (جۆری چاپکردنی هەندێ پارچە شیعری ئاپولینر، بەپێی بابەتو ناوەڕۆك، بەشێوەی دڵو دڵۆپە بارانو پەرەسیگارو سەعاتو

بۆینباخ-ە)و شاعیر لە بونیادی رستەو یاساکانی دەستووری زمـانو هەڵبـژاردنو بـەکارهێنانی کێشی دەگمەنو ناباودا ئازادی ئازادە.

هەر چەندە لە ئەنجامی بەرپا بوونی جەنگی جیهانی یەکەمو مردنی لە نکـاوی ئـاپۆلینردا، کوبیزم بایەخو ئیحتوباری خۆی لە دەستدا، بەڵام ئەو رێچکە تازانەی کە ئاپۆلینر لـە شـیعردا گرتبوونییە بەر، لەلایەن شـاعیرانی ئایـندەوە لاسـاییی دەکرانـەوەو قوتابخانـانی تـازەی وەکـو "سوورریالیزم" کە درێژەی کوبیزم بوو، ئیلهامیان لە شیعری "ئاپۆلینر"ەوە وەردەگرت.

لە نێو ئەو شاعیرانەی دیکەدا کە لەسەر ئەم قوتابخانەیە حەساو بوون دەکرێ نـاوی ئەمانـە ببرێ: ئاندریە سالمون، ماکس ژاکوب، پیر ریڤێردیو جان کوکتو.

دادائیزم

قوتابخانەی "دادا" یا "دادائیزم" زادەی ئەو نائومێدیو پەشێویو پەرێشانیو ئاژاوەیە بوو کە لە ئەنجامی وێرانکاریو مرۆڤکوژیو بێدادی یەکەم جەنگی جیهانییەوە سەری هەڵداو دروست بوو. زمانحاڵی کەسانێکە کە ئومێدیان بە جێگیریو بەردەوامی هیچ کارێك نییەو هیچ شتێك لە ژیاندا بە پایەدارو مکومو جێگیر ناژمێرن. مەبەستی پەیڕەوکارانی ئەم قوتابخانەیە جۆرە یاخی بوونێکە دژی هونەرو ئەخلاقو کۆمەڵ.

دەخوازن بە شەرییەتو لە پێشەوە ئەدەبیات لە ژێر نیری ئاوەزو لۆژیكو زمان ئازاد بکەن! جا بەم حاڵەشەوە نابێ چاوەنۆڕی ئەو بکرێ کە لایەنگرانی دادئیزم شێوەی کاری خۆیان بە زمانێکی روونو مەفهوم ئەنجام بدەن، چونکە بناغەی ئەم قوتابخانەیە لەسەر نەفی بووە بۆیە ناچار بووە شێوەی کاری خۆیشی نەفی بکات.

لەبەر ئەوەی سەروکارمان لەگەڵ سەیرترین قوتابخانەدایە, بۆیە ناچارین بەخێرایی چاوێك بە رابردوودا بخشێنینەوەو ئەو رەوتو رێبازانەی کە دوای سیمبولیزم لە شیعری ئەوروپاییدا هاتوونەتە ئاراوە، جارێکی دی، بە کورتی تەماشای بکەینەوە تا تێ گەیشتنی هۆیەکانی سەرهەڵدانی قوتابخانەکانی دیکە ئاسانتر بێ.

چاوخشانێك بە رابردوودا

لەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا، گەلێك لەو شارەزایانەی کە سیمبولیزمیان بە دوا بەرەنجامی هێزی ئەقڵی مرۆڤانی دەزانی لە بەرانبەر ئەم "رۆشنبیران"ـەدا وەستانەوەو ئالآی مخالەفەتیان هەڵکرد. "شارل لویس فیلیپ"ی نووسەری ئەم زەمانە، هاوار دەکات کە "ئێمە ئێستا

پێویستمان بە هۆڤیانو وشەێن هۆڤی هەیە"و ئاندریەجید لە "خوانی زەمینی"دا، ئەو کاتەی کە گەشتیارە لاوەکە دەخوازێ بەپێی پەتی بەدەوری جیهاندا سەفەر بکات, لە دووی "هەستی تازە" دەگەڕێ. نووسەرانو شاعیرانی دی بەناوی "نیشاندانی هەمەوو ژیان"ەوە قسە دەکەن. "والت ویتمن" کە بەڕای ئەو "شیعر ئامانجێکی باڵاترو فریشتەیی تری لە ژیانی واقیعی" نییە، بە زەبری غەزەلخوانی شاعیرانی خۆی پەرستنی ژیان لەسەر تەختی پاشایەتی دادەنێو هەمیشە پرسیارەکەی نیتشە دەخاتەوە روو کە "ئایا قوولترین غەریزەی هونەرمەند بەرەو هونەر دەڕوات یان بەرەو ژیان؟" هەندێکی دیکە بیر لە دۆزینەوەی ئیمکاناتی شاعیرانەی تایبەت بە دنیای تازە دەکەنەوە: ستایشی فەتحی جیهانو ماشینانی جوانی نوێ کە نیشانەی توانای بەشەرییە، دەبێتە سەرچاوەی ئیلهامی شیعری "بلزساندرارو ئاپولینرو لاربو" قوتابخانەی ریالیزم بەشێوەی مەرامێکی کۆمەڵایەتی لە قوتابخانەی (ئونانیمیزم)دا تەجەلی دەکاتو دەبێتە شرۆڤەکاری ئەم مەبەستەی کە "شیعر دەبێ واقیع بناسێت چونکە واقیع ئەو شوێنەیە کە مرۆڤ بە دڵو بەگیان کۆششی تیا دەکات". شاعیر کە بە ژیانی دەستەجەمی مرۆڤاندا هەڵدەڵێ پێویستە یارمەتیان بدات تا "رۆژێ لە رۆژان ئەو ژیانە دەستەجەمییە بێتە دی".

ئەم شیعری پەرستنی واقیع و کۆمەڵگەو کارو ژیانی تازەیە دەبێتە دیاردەیەکی عالەمگیرو جیهانی. لە ساڵی ١٩١٣دا قوتابخانەی "ئیماژیزم"ی ئینگلیز هەوڵدەدات کە وێنەێن زهنی بەر لەوەی لە زەیندا پێك بێن، بگرێو بە زەبری دەربڕین بەرجەستەیان بکات: ئەم قوتابخانەیە، واقیع لە چوارچێوەی "هەستی هەنووکەییو خۆبەخۆ" دادەگرێت. لە ئەمریکادا "کارل سەندبێرگ"ی حەماسەوێژی مەدەنیەتی پیشەسازیو، "روبرت فراست"ی شاعیری سروشت، دەکەونە عەودالو سۆراخی "گوزارشتی بابەتگەری". "ریلکە" کە شیعرەکانی لە سەرچاوەی سیمبولیزمی پەتیو دەروونییەوە هەڵدەقولآن بەرەبەرە واقیعیەتی دنیای هەست پێکراو کەشف دەکاتو نەگبەتی گۆشەگیری ژیان لە پایتەختە تازەکاندا کەشف دەکات. "فوتوریزم" شیعری "ئەنتی غەزەلخوانی" لە جێی "سیمبولیزمی ئیشراقی" دادەنێو نەوای مەدەنیەتی تازە بەگوێی ئیتاڵیای وێرانەدا دەدات. لە رووسیادا شیعری ریالیستیو کۆمەڵایەتی جێی سیمبولیزمو دەربڕینی دەستکردو هونەری باڵا دەگرێتەوە.

گۆرانی شیعرەکانی "بلوك" گەواهی ئەم ئیدیعایەیە: شاعیر دوای ئەوەی لە "نەژادی ژن"دا بۆ سەرچاوەی ئیلهامی خۆی دەگەڕێ، ئەنجام لە ژینگەی دزێوی مەیخانەکانی دەورووبەری شارەوە سەر دەردێنێ (بەتایبەتی لە پارچە شیعری "ژنی نەناسدا"و لە بەیتی "دوازدە دانەدا ١٩١٨"، کە لە یەك کاتدا هەم واقیعی زبرو بێ پەردەی شۆڕش شرۆڤە دەکاتو هەم لەگەڵ هەر سازو ئازازێکدا دێتە دەنگو گفتوگۆی سەربازانو نەعرەتەی مەستانو جنێوی بێ سەروبەران دەڵێتەوەو پاشان تا دوا پلەی شیعرێن بەزمیو ڕەزمی هەڵدەکشێت. شیعری رووسی پاش شۆڕش, یەخسیری "ئیماژیزم"ی ئینگلیسو ئەمریکاو "فوتوریزم"ی ئیتاڵیا دەبێ.

نووسەر کە وەکو هەر مرۆڤێکی دی، لە گێژاوو قەیرانی شارستانیەتی سەدەی بیستەمدا هەڵدەسووڕێ ناتوانێت چاو پۆشی لە کاریگەری ئەم قەیرانە بکات. لافو گەزافی پەیامی کۆمەڵایەتی شاعیر، دیسان قوتابخانەی رۆمانتیزم بە شێوەیەکی تازە دێنێتەوە مەیدانو جێگەی ئومێدی ناکامی "رەهاجۆیی" دەگرێتەوە. (شتفان گیورگی)ی شاعیری ئاڵمانی، بانگەشە بۆ باوەڕێکی تازە دەکات: شاعیری ئایندە کە بۆ خۆی نوێنەری تواناو شکۆو باڵادەستییە دەبێ مرۆڤایەتییەك دروست بکات کە لە سەرووی ئەم مرۆڤایەتییەی ئێستاوە بێ. واتە لەم مرۆڤایەتییەی ئێستا باڵاتربێ‌و مژدەی دەرکەوتنی خودایەکی تازە بدات.

لە شیعری کۆمەڵگەپەرستی قوتابخانەی "ئونانیمیزم"وە تا شیعری جەماوەری (مایاکوفسکی)، تا شیعری ئاراگۆنو ئیلوار کە زادەی پێداویستییەکانی کاتو شوێنە، لە بەرهەمێن "مك نیس"ی ئیرلەندیو "سپندەر"ی ئینگلیزییەوە (کە بزاڤی "شیعری نوێ"و "نووسینی نوێ" یان بەرپا کردووە) تا شیعرێن "روفائیل ئالبرتی"ی ئەسپانیاییو "پاپلونیرۆدا"ی شاعیری شیلی. بزووتنەوەیەکی شاعیرانەی گەورەو عالەمگیر بەدی دەکرێو هەست پێ دەکرێ.

دادائیزم لە نێو ئەم بزاڤە شیعرییە تازانەدا، بە مەبەستی عینادی دەگەڵ جیهانی شیعرو ئەدەبدا، سیمای پێکەنیناوی خۆی هێنایە بەرەوەو بۆ ماوەی چەند ساڵێك هەراو هەنگامەیەکی سەیری بەرپاکرد. ئەم "قوتابخانەیە"، ئەگەر بشێت ناوی قوتابخانەی لێ بنرێ، لە بنەڕەتدا منالێکی نوقستانو شێواو بوو کە دەبوایە بە ناچاری لە نێو ڕووداوەکانی ئەمشەوە ئاوسەدا، و بە تایبەتی لە ژینگەی بۆرانی جەنگی جیهانی یەکەمدا، لە دایك ببێ.

کاریگەری جەنگ

جەنگی جیهانی یەکەم، باڵە خوێناوییەکانی خۆی بەسەر ئەورووپادا کێشا. بڵاوکردنەوەی کتێبو گۆڤاران وەستا. لە مەیدانانی شەڕدا، لە نێو جەستەی بێ گیانی سەربازاندا، سیمای خوێناوی نووسەرانو شاعیرانی گەورەش دەبینرا: (گیوم ئاپۆلینرو شارل پگیو ئالن فورنیە) بوونە قوربانی جەنگ.

لە کتێبێکدا بە ناونیشانی "گوڵبژێرێك لە بەرهەمی ئەو نووسەرانەی کە لە جەنگدا مردوون" چاپی ١٩٢٤، ناوو دەست خەتی ٥٠٠ کەس لەو شاعیرو نووسەرانەی کە لە جەنگدا کوژراون، تۆمارکراوە. لە زەرفی دوو ساڵی یەکەمدا ئەدەبیاتی هەموو ئەورووپا دووچاری ئیفلیجی بوو. مێشکی خەڵکی جگە لە رووداوی ترسناكو هزرو بیری شێواوو کارەسات ئەنگێز جێی هیچی تری تیا نەدەبووەوە.

بە هەرحاڵ، جەنگ نەیتوانی گۆڕانێکی گرنگ لە هونەرو تەکنیکی نووسەرایەتیدا بەرپا بکاتو ئەو بنەمایانەی کە پێشتر چەسپی بوون بشڵەقێنێ. بۆیە ئەو رۆمانانەی کە دەربارەی جەنگ دەهاتنە نووسین لەسەر بنەمای هەمان شێوەو تەکنیکی بەر لە جەنگ دەنووسران. ئەو مەسەلانەی کە جێی بایەخی نووسەران بوو بریتی بوون لە هەندێ مەسەلەی بنەڕەتیو سادەی وەکو چارەنووسی بەشەریەتی گیرۆدەی دەستی مەرگو نابوودی: بابەتی رۆمانان بریتی بوو لە هەوڵو کۆششو ترسو لەرزو پەرێشانیو مەرگو خەبات لە پێناوی سەرکەوتندا. هەندێ لەوبەرهەمانەی کە بە جوانیو چاکی پەردە لەسەر دزێویو کارەساتەکانی جەنگ لادەبەن بریتین لە: "ئاگر"ی هنری باربۆسو، "ژیانی شەهیدان"و "تەمەدون"ی جورج دوهاملو "خاچێن دارین"ی رولان دورجلسو بەیتی بەنێوبانگی "مەرگی قارەمانێك"ی ریچارد ئالدینگتون.

لێ، لە هەڕەتی جەنگدا، وەچەیەکی تازە دەهاتە ئاراوەو کۆمەڵگەیەکی تازە دروست دەبوو: ئەو لاوانەی کە لە باوەشی خێزانو ژینگەی قوتابخانە دەهێنرانە دەرێو یەکڕاست بەرەو مەیدانەکانی جەنگ راپێچ دەکران، جگە لەو دیمەنە تیژ تێپەڕو بێ سەروبەرو سامناکانەی کە چوار ساڵی رەبەق بە بەرچاویانەوە بوو، جگە لە زەبرو زەنگی هەوسار پچڕیو، جگە لە نەفرەتو نەفرینی کۆمەڵگە بەشەرییەکانو بێ قەراری مەدەنیەت چ شتێکی دیکەیان نەدەبینیو مامەڵەیان لەگەڵ هیچی دیدا نەدەکرد. نووسینی بانگەشەیی هەموو شوێنێکی پڕ کردبوو و

ئەم "زمانبازییە" قیزەوەرە، هەموو جۆرە نووسینێکی لەبەرچاو خستبوون. درۆو وێرانیو پەشێویو ئاژاوە هەر چوار دەوری تەنی بوون. بۆیە هەقیقەتو واقیع لەبەر چاوی ئەوان جگە لە تارماییو تاپۆیەك چ شتێکی دی نەبوو و، زۆربەیان دوا چارەیان لەوەدا دەبینییەوە کە بچنە خەلۆەتی ناخی خۆیانەوەو لە دەرونی خۆیان رابمێننو قوولببنەوە، پاش کۆتایی جەنگو هێور بوونەوەی روالەتی بارودۆخەکان، لەو دەمەدا کە چاوەنۆڕی ئەوە دەکرا بە بۆنەی سەرکەوتنەوە، جۆرە ئەدەبیاتێکی کلاسیکیو قارەمانیەتیو سوارچاکی بێتە ئاراوە، لە پڕ جۆرە (خودجۆیی)یەك لە دنیای ئەدەبیاتدا پەیدا بوو کە دەکرێ ناوی (رۆمانتیزمی نوێی) لێ بنرێ.

لێ ئەم قۆناغە جۆرە حالەتێکی تەقینەوەییو ناگەهانی ئەوتۆی گرتبووە خۆ کە تەسەور دەکرا چارەنووسێکی تاریك لەبەردەم ئەدەبیاتی ئەوروپادایە، ئەو پەشێوییە فیکریو رەشبینیو هەستی تۆلەسێنیو پەریشانییە روحییە یاخی گەریەی بەسەر هەموو قوتابخانەو شێوازە ئەدەبییەکانی رابردوودا زالّ بوو، وەچەی لاوانی بەرەو ئاژاوەو سەرگەردانیو بێ سەروبەری لە ئەدەبیاتدا برد: هەست دەکرا کە دنیایەکی تازە لە دایك دەبێ، کە لەو دنیایەدا هەموو شتێك —سیاسەتو ئابووریو تەنانەت فیکریش- مەغشوشو تێکەلّو پێکەلّە، ژیانی کۆمەلّگەی مرۆڤایەتی بارە بەسەر چارەنووسی تاکەوە، ئیدی چ شتێك بۆ دۆزینەوەو کەشفکردن نەماوەو هیچ کارێك ناکرێ جگە لە هاتو هاواری یاخی بوونو نارەزایی. ئەم یاخی بوونو هەراو هەنگامەو ئاژاوەیە، یەکەمجار لە قالّبی قوتابخانەیەکی وێرانکاری تیژتێپەڕدا بەناوی "دادائیزم" لە ئەدەبیاتدا سەری هەلّدا.

دامەزراندنی گروپی دادا

نەخشەی قوتابخانەی "دادا" یەکەمجار لە پاییزی سالّی ١٩١٦دا لە گۆشەی دوکانێکی بیرەفرۆشی لە شاری زوریخ-ی سویسرادا لەلایەن لاوێکەوە بەناوی "تریستان تزارا"و چەند هاوڕیەکییەوە کە بریتی بوون لە (هانس ئارپ)ی خەلّکی ئالزاسو دوو کەسی ئەلّمانی هاتە دارِشتن.

"تزارا" بۆ ئەوەی ناوێك لەم قوتابخانەیە بنێ، هەستا فەرهەنگێ لاروس-ی هێناو چەقۆیەکی لە گیرفانی دەرهێناو ئەلّلاخوایی پارچەیەکی لە نێو لاپەڕەکاندا بڕی. ئەو پیتانەی

کە بەسەر پارچە کاغەزەکەوە مابوون، لێکی دانو وشەی "دادا"یان لێ پێکهاتو دامەزرێنەرانی ئەو شێوازە نوێیە کردیان بە ناونیشانی قوتابخانەکەی خۆیان. تریستان تزارا چەند گۆڤارێکی دامەزراند بە ناوی "مەیخانەی ڤۆلتیر"و "دادا"و "بنیادەمخۆر". هەروەها تزارا یەکەمین بەرهەمی "دادایی" بلاّوکردەوەو پاشان لە سالّی ١٩١٩ بەدواوە مەلّبەندی چالاکیو چەلەنگی دادا بۆ پاریس گواسترایەوە.

لەم بەینەدا، ئەو کوبیستانەی کە درێژەیان بە رێبازی "ئاپولینر" دەدا، خۆیان لەم گروپە نزیك کردەوەو شاعیرانی وەکو "ئاندریە بریتون"و "ئاراگۆن"و "ئیلوار"و "فیلیپ سوپو"و هەندێکی دیکە پەیوەندییان بەم یاخیانەی جیهانی ئەدەبەوە کرد. "فرانسیس پیکابیا"ی نیگارکێشو شاعیری ئەسپانیایی کە لە ئەمریکا دەژیا، بەپەلە خۆی گەیاندە فەرەنساو چووە کۆڕی دادیستەکانەوە. لە هەمان سالّی ١٩١٩دا نووسەرانی گۆڤاری "ئەدەبیات"ش یەك دلّو یەکزمان پەیوەدییان بە گروپی داداوە کردو گۆڤارەکەی خۆیان بۆ بلاّوکردنەوەی هزرو باوەڕی دادائیستەکان تەرخانکرد. ئەم گروپە سەیرو سەمەرەیە پاش ئامادەبوونی تەواو کەوتنە کۆڕگرتنو بە هەراوهوریاوە دەستیان کردە ناساندنو نیشاندانی قوتابخانەکەی خۆیان.

یەکەم کۆڕی گوتاربێژی ئەم گروپە لە ١٩٢٠/٢/٥دا گیرا. لەم کۆڕەدا بەیاننامەی قوتابخانەی دادا، کە لەلایەن "فرانسیس پیکابیا"وە نووسرا بوو، خوێندرایەوە، ئەمەش دەقی بەیاننامەکەیە:

"تێ ناگەن کە ئێمە چ دەکەین؟ وا نییە؟ دۆستانی ئازیز! ئێمە خۆمان لە ئێوە کەمتر لەم بابەتە تێدەگەین. چەند خۆشە! هەقتانە. حەزم دەکرد جارێکی دیکە لە هەمێزی پاپدا بخەوم. هەمدیس تێناگەن؟ منیش تێ ناگەم. چەند مایەی گریانە!".

خەلّکەکە کە گوێیان لەم بەیاننامە سەیرە بوو لە قاقای پێکەنینیان داو بە گالّتەیان زانی.

دووەم کۆڕیان لە ١٩٢٠/٣/٢٠دا بە گەرمو گوڕییەکی زیاترەوە سازدرا، کاردانەوەی ئامادەبووان بە رادەیەك توندبوو کە کار گەییە جنێودانو تێ هەلّدانو هێزی ئینزیبات ناچار بوو بکەوێتە بەینەوەو بە زۆر هۆلّەکە چۆلّ بکات. کۆڕەکانی دواتر کە لە هەمان سالّدا گیران هێدی ترو ئارام تر بوون، لێ وتارەکانی تریستان تزارا، کە بە زمانی تایبەتی دادا پێشکەش دەکران، لە نێو هاواری نارەزایی خەلّکیدا دامرکانەوە.

لێرەدا جێی خۆیەتی بەشێك لەو شەرحەی کە خودی تریستان تزارا دەربارەی کارەکانی گروپی دادا نووسیویەتی نەقڵ بکەین. تزارا کە دوای نەمانی قوتابخانەی دادا بوو بە سورریالیست، لە ساڵی ١٩٤٨دا نامەیەکی بەناوی "سورریالیزم لە دوای جەنگ" بڵاوکردەوەو بەرەڤانی لە دادئیزم وەکو "پێشەکییەك بۆ سورریالیزم" کردووەو دادائیزمی بە شۆڕشێك لە بواری ئەدەبو کۆمەڵو، راپەڕینێك لە بەرانبەر بەدکارانو گەوجاندا داناوە. ئەوسا دەربارەی لایەنە پێکەنیناوییە حەیابەرەکانی دادائیزم دەنووسێت:

"لێرەدا لایەنە پڕ هەراو هەنگامەو نیمچە حەیابەرەکانی داداش فەرامۆش ناکەین. چونکە ئەویش یەکێك بوو لە فاکتەرە شاعیرانەکانی دادا. لە بیرمە کە لە ساڵی ١٩٢١دا نمایشێکمان لە هۆڵی "گاوڤ"دا هەبوو. خەڵکی هەموو هەستابوونە سەرپێو دەستیان بەرزکردبووەوەو هاواریان دەکردو جنێویان دەدا. نمایشە راستییەکە لە هۆڵەکەدا ئەنجام دەدراو ئێمەش هەموو لە دەوری تەختەی شانۆکە وەستابووینو تەمەشای هۆڵەکەمان دەکرد. بەرنامەکەمان بریتی بوو لە شانۆنامەیەك بەم نێوەڕۆکە: دوو کەس لەسەر تەختەی شانۆ رووبەڕووی یەکدی دەبوون، یەکەمیان دەیگوت "نووسینگەی پۆستە لەو بەرانبەرەیە" دووەم وەڵامی دەدایەوە: "جا من چم لە دەست دێ"و پەردە دادەدرایەوەو شانۆنامەکە تەواو دەبوو. هەروەها شانۆنامەیەکی دیکەی ئاندریە بریتونو فیلیپ سوپو لە بەرنامەدا بەناونیشانی "بێ زەحمەت..." کە تەنیا پەردەی یەکەمی ئەنجام درا. لە پەردەی دووەمدا بە گوێرەی ئەو بەرنامەیەی کە لە پێشا چاپکرابوو پێویست بوو نووسەرانی شانۆنامەکە بێنە پێش پەردەکەو خۆیان بکوژن! هەروەها لەم بەرنامەیەدا راگەیەنرا بوو کە دادائییەکان بەبەر چاوی خەڵکییەوە سەری خۆیان دەتاشن. ریمبون دیسنی لە کاتێکدا خۆی لە نێو رەحەتییەکی گەورەی مقەوایی نابوو، لە دەست پێشکەرییەکی سەیردا سەمایەکی فەرامۆش نەکەردەنی پێشکەش کرد. خەڵکی نەك هەر تەماتە بەڵکو بۆ یەکەمجار لە دنیادا چزلیکیان گرتە تەختەی شانۆکەو زۆربەی ئەم شتانە دەکەوتنە ناو رەحەتییە مقەواکەوە. "ئەم داهێنانو دەستپێشکەریانە خەڵکی زۆر تووڕە دەکرد. تەماشاڤانان بوون بە چەند بەشێکی جیاوازەوە: هەندێك پێیان وابوو کەئێمە لیبۆکانی لێهاتووین، دەستەیەك بە گەوجانی راستەقینەیان دەژماردینو، لەم بەینەدا دەستەیەکی کەمیش هەبوون کە تا رادەیەك پشتیوانیان لێدەکردین، لەوانە "پول ڤالیری و ژاك ریڤیر" لێ

ئێمە نا ئومێد نەدەبووین، چونکە ئێمە کە بە ئارەزووی خۆمان تا ئەو رادەیە پایەی خۆمان دێنایە خوارەوە کە ببین بە نیشانەی تیرو توانجو جنێوانو هیچ لەوە نەدەپرینگاینەوە کەخۆمان بکەینە قوربانی تەوسو توانجو بێ ئابڕوویی، لە هەمان کاتدا جۆرە سەرکەوتنێکمان بۆ خۆ وەدەست دێنا: لە نووسینی زۆربەی هاوڕێیانی ئێمەدا روونیو دروستییەك هەبوو کە هەڤڕکانی ئێمەی قاییل دەکردو لایەنگرییان لێدەکردین. چ پێویست بوو کە تەنیا لایەنە وێرانکارییەکەی ئەم راپەڕینەی ئێمە بدینن؟.."

شێوەی کاری دادا

لە سەرەتادا وا دەهاتە بەرچاو کە دادائیزم درێژەی کوبیزمە لە واری ئەدەبیاتدا، لێ زۆری نەبرد کە کەوتە هێرش بۆ سەر کوبیزمو هەموو رێبازو قوتابخانە ئەدەبیو هونەرییەکانو بە دەنگی بەرز باسی "نابووتی ئەقڵ"ی دەکرد.

راستە دادائیزم لایەنی ئەدەبی هەبوو و لە جیهانی ئەدەبدا سەری هەڵداو پەیدا بوو، لێ دەبێ ئەوە بزانرێ کە ناتوانرێ تەنیا لە روانگەی ئەدەبییەوە هەڵسەنگێنرێ. بەڵکو دادا لە بنەڕەتدا رەوتێکی فەلسەفی تەوس ئامێز بوو کە بۆ رەخنەگرتن لە وەزعو حاڵی ژیانی سەردەمی جەنگو پاش جەنگ هاتبووە ئاراوە، بە تایبەتی بۆ رووبەڕووبوونەوەی بەرێوەبەرانی فشەکەری ئەدەبیات هاتبووە ئاراوە. دادا نکۆڵی لە بایەخی هەموو شتێك دەکرد. نووسەری دادایی دەینووسی: "دنیا چییە؟ ناشیرینو جوان کامەیە؟ گەورەو بەهێزو لاواز چییە؟ کارپانتیەو رنانو فوش کێ بوون؟ نایان ناسین، نایان ناسین!" کار گەییە ئەوەی کە کاتێ لە دادابیەکانیان دەپرسی دادا چی دەڵێت، وەڵامیان دەدایەوە: "دادا هیچی ناوێ!".

دامەزرێنەرانی ئەم قوتابخانەیە تەنیا لەیەك شتدا رێك بوون ئەویش حاشاکردن بوو لەو دنیایەی کە هەبوو: ئەو دنیایەی کە لەسەر پایەی جەنگو پیاوکوژیو مێگەلایەتی رۆنرابوو و میچەکەی بە پوشو پەلاشی ئەقڵو ئاوەز گیرابوو. هونەرمەندانی دادا ئەدەبیاتیان بەوە تاوانبار دەکرد کە شتێکی دەستکرد بووەو داوای گوێ رایەڵی بۆ دەستووری فەرمانڕەوایان دەکرد، زانستو ئەخلاقیان بەبێهودە دەژمارد, وەکو گوتمان دەیانویست بنیادەم لە کۆتو زنجیری هەر جۆرە جەبرو زەبرو زەنگێك رزگار بکەنو، لەسەرەتاوە، ئەدەبیات لە ژێر نیری

ئەقڵ‌و هۆش‌و تەنانەت زمانی باویش ئازاد بکەن. جا ئەگەر بەم پێیە بێ ئایا نووسین پێویستە؟ شاعیرانی دادا پێیان وایە پێویستەو نووسین لە پێناوی تازەکردنەوەو چەسپاندنی خەونان‌و کەشفی "ویژدانی پەنهان" لە ڕێگەی وشەێن "ئازاد"و "دوور لە هەر جۆرە پەیوەندییەکی لوژیکی" بە سوومەند دەزانن. دادایییەکان، بۆ ڕزگار بوون لەو داوانەی کە "ئوپۆزتونیزمی" کۆمەڵگە لە ژیانی ڕۆژانەدا لەسەر ڕێی خەڵکی دەینێتەوە، دەستوورێکی تەندروستیان دەرکرد: "دروست کردنی ریسوایی بەمەبەستی دروستکردنی ریسوایی".

محەمەد عەلی جەمال زادە لە کتێبی "هزاربیشە"دا (ل ١٧٥) ئەو دەستوورەی کەتریستان تزارا لەکتێبی (دژەسەر)دا بۆ نووسەرایەتی داناوە بەم شێوەیە نەقڵ دەکات:

"ڕۆژنامەیەك هەڵگرەو وتارێکی لێ هەڵبژێرەو ئەو وتارە بە مقەست پارچە پارچە بکەو ئەو پارچە براوانە سەر لە نوێ ببڕە، تا هەر پارچەیەك لەیەك وشە زیاتری پێوەی نامێنێ. ئەوسا ئەو پارچانە بخە کیسەیەکەوەو کیسەکە بجوڵێنەو پارچەکان دەربێنەو لە پاڵ یەکدا ریزیان بکەوە...)

ئەمەشە دەقی نموونەیەکی ئەو شێوازە نووسینەیە، کە تزارا بە خۆی (دروستی کردووە):

"بلورێك لە هاواری پەرێشان دادەنێ لەسەر رووی پەڕەیەك کە خەزان. تکا دەکەم نیوە دەربڕینی من مەشلەقێنە.

غەیری بڕبڕەدار. ئێوارانی ئارامێکی حوسن‌و جەمالی کیژێکی کە ئاوڕشێنی ڕێگەی بە گوڵاو داپۆشراو شێوە دەگوڕێ"

کۆڕی (خەتم)ی دادا

هەڵبەتە ئەم ڕێبازە تەوس ئامێزو گاڵتێنەیە نەیدەتوانی بەردەوام بێ‌و بمێنێ. کەسانێك کە بە خۆیان دژی هەر جۆرە ڕێ‌و ڕەسم‌و دەستوورێك بوون نەیاندەتوانی پابەندی هیچ دەستوورێکی دیکە بن، چونکە وەکو گوتمان بونیادی ئەم ڕێبازە بریتی بوو لە نەفی، بۆیە دەبوایە خودی خۆیشی نەفی بکات. ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٢٠دا بەڕێوەبەرانی ئەم ڕێبازە بە ئاشکرا رایانگەیاند کە قوتابخانەی دادا "دژی ئەدەبیات"و "درۆی ئەدەب"ـە. هەروەها لە بەیاننامەیەکیاندا دەڵێن: "دادای ڕاستەقینە ئەوەیە کە دژی داداش بێ".

ئەم قوتابخانە ئەدەبییە بەئاشوب‌و ئاژاوەیە، وەکو قوتابییەکی لاسار کە لە پڕێکا لە هەموو بنەمایەکی زانستی یاخی بێ‌و مامۆستاکانی خۆی بەر دەمرێژی جنێو بداتو لە ئەنجامیشدا خۆی بکوژێ، لە ساڵی ١٩٢٢دا لە چالاکی‌و چەلەنگی وەستاو بەدەم دوا ورێنەو گیانەڵاوە گیانی سپارد. فرانسیس پیکابیا بە هەمان خێراییەوە کە هاتبوو سواری کەشتی بوو و بۆ ئەمریکا گەڕایەوە. ئاندریە بریتون کە کۆڵەکەیەکی بنەڕەتی دادائیزم بوو، سوپوو ئاراگون‌و ئیلواری لەگەڵ خۆدا بردو قوتابخانەی سورریالیزمی دامەزراند. تریستان تزارا کە هەر خۆی و ناوی قوتابخانەکەی مابووەوە، باروبنەی پێچایەوەو دوای سورریالیستەکان کەوت. ئاقیبەت شاگردانی قوتابخانەی "چوار هونەر" بە تەنتەنەو سەنسەنەو سازو سەمتوورەوە تەرمی دادایان فڕێ دایە روباری "سین"ـەوە بەو جۆرە کۆتاییان پێ هێنا.

بەمجۆرە ئەو قوتابخانەیەی کە نوێنەری سەنگەلایی فیکری‌و قەیرانی روحی یەك وەچە بوو. لە نێو چوو و شوێنەکەی خۆی بە "سورریالیزم" کە روخسارێکی پەسندترو بەجێ تری هەبوو. سپارد..

سوریالیزم

هەڵبەتە دوای جەنگی جیهانی یەکەم ڕەوشو ڕەوتو ڕێبازو ئامانجە تازەکانی شیعر زۆر لێکدی جیاواز بوونو وا دەهاتە بەرچاو کە هەر شاعیرێك بە ڕێگەیەکی تازەدا دەڕواتو کەس دەفتەری کەس ناخوێنێتەوە. گەلێك لە شارەزایان پێیان وابوو کە جیهانی شیعر، پاش "هەرەسی قوتابخانەکان" کەوتۆتە ناو گێژەنگی ئاژاوەو هەرایەکی بێ سەرەو بێ ئامانجەوە. هەڵبەتە مایەی سەرسوڕمانە کە لە پڕێکاو لە ساڵی ١٩٢٢دا قوتابخانەیەکی تازە بەهەموو تایبەتمەندییەکانی قوتابخانەکانی دیکەوە —واتە بەمژدەدەرانو پێشڕەوانو دامەزرێنەرانو بەیاننامەوە هەڤرکی ناوخۆو ڕەفز کردنەوە- دێتە مەیدانو ناوی "سوریالیزم" لە خۆ دەگرێت.

ئایا دەتوانرێ سورریالیزم بە قوتابخانەیەکی شیعری بژمێردرێ؟ ئێمە قوتابخانەی شیعری دەزانین. گومان لەوەدا نییە کە سورریالیزم وەکو گەلێك لە قوتابخانەکانی دیکە پەلوپۆی دەسەڵاتو کاریگەری خۆی بۆ هونەرەکانی دیکەش هاویشتووەو لە هەر چوارنکالی جیهاندا جێ پێیەکی بۆ خۆی کردۆتەوە. گومانی تێدا نییە کە جگە لە دەستوورو یاسای ئەدەبی خۆی، بانگەشە بۆ فەلسەفەو سیاسەتو شێوەیەکی ژیانی تازەش دەکات. بەڵام پەیڕەوانی ئەم قوتابخانەیە هەوڵدەدەن زیاتر لە ڕێگەی شیعرەوە جیهانبینی خۆیان پیادە بکەنو "شۆڕشی" خۆیان بەرپا بکەن. بۆیە دەبێ بەر لە هەر شتێك لە قەڵەمڕەوی شیعردا بۆ سەرچاوەو سەرەتاو مێژوو و کاریگەری ئەم قوتابخانەیە بگەڕێی.

ئەم قوتابخانەیە لە کاتێکدا سەری هەڵداو تەشەنەی کرد کە قوتابخانەکانی دیکە دووچاری شکست بوو بوون، بۆیە ئەمە خۆی لە خۆیدا سەرکەوتنێکی گەورە بوو بۆ قوتابخانەی نێوبراو، و کار گەییە ئەوەی کە فەڕەنسای بێشکەی سورریالیزم لە دوای دووەم جەنگی جیهانی (لە

ساڵی ١٩٤٥) چاوێك بە رابردووی شیعری خۆیدا بخشێنێتەوەو ئامارو هەڵسەنگاندنی پێویست لەو بارەیەوە ڕێك بخات، ئەنجام دەرکەوت کە لە هەر دە شاعیری هاوچەرخ نۆیان سەر بە قوتابخانەی سورریالیزم بوون.

سورریالیزم زمانحاڵی بارگرژییەکانی دنیای تازەیە. بانگەوازی یاخی بوونە. هاواری ناڕەزایی سەدەی بیستەمە لە هەمبەر سەنگەلاییەکانی شارستانیەتی تازە.

ڕەخنەگرانو شارەزایانو مێژوونووسانی ئەدەبی کە یاساو ڕێسا کۆنەکانی دنیای ئەدەبیان بە پایەدارو نەگۆڕ دەزانی لە ساڵی ١٩٢٥دا هەرگیز لەو باوەڕەدا نەبوون کە کاریگەری شۆڕشی ئەو قوتابخانەیە تا چەند ساڵێکی دی ئەو پەرەسەندنە جیهانییە بە خۆوە دەبینێ. ئەوڕۆ، مێژووی ئەدەبیات بە ناچاری دەبێ دوا فەسڵی گرنگی خۆی بۆ سورریالیزم تەرخان بکات.

هۆیەکانی پەیدا بوونی سورریالیزم

ئەگەر دەستبەرداری سەدەکانی ناڤینو مارکیز دوساد بین، ئەوا دەبێ لە ڕۆمانتیزمدا بۆ ڕەگو ڕیشەی سورریالیزم بگەڕێین. چونکە ئەو بزاڤە شیعرییەی کە لە سەدەی نۆزدەمدا سەری هەڵدا مەعنای روونو ڕەوانو مەفهومی لە قەڵەمڕەی شیعر وەدەرناو ڕەواجی بە ئاڵۆزکاریو تەمومژدا ڕەنگی لە ڕۆمانتیزمدا بوو. لەم قۆناغەدا، شاعیرانی وەکو (ئالفرەودووینی) هەوڵیاندەدا شەقڵی فەلسەفی بە بەرهەمەکانی خۆیان بدەنو بە باوەڕی "بۆدلێر" دەبوایە ڤیکتۆر هۆگۆ بە تەلیقنکاری "نهێنی ژیان" بزانرێ.

بۆدلێریش بەخۆی شرۆڤەی یەکێتیی سروشتی دەکرد (کە چۆن لە سروشتدا بۆنو ڕەنگو دەنگەکان یەکانگیرو ئاوێتە دەبن)و بۆ هەڵاتن لە سنوورو سنووردارییەکانی جیهان, مەستی ئەفیونو حەشیشەی لە زوهدو تەقوای عەبوسانە پێ باشتر بوو.

شیعرەکانی بۆدلێر بەرادەیەك کاریان لە رامبۆ کردبوو کە تا کۆتایی تەمەنی لە نێوان "ڤیانی موتڵەق"و "یەخسیری لە دۆزەخی جیهانی"دا هەر لەقەفرتێی بوو. حاڵەتی سەرسامی لە جیهانی بێ کۆتایی هەم لە بەرهەمو هەم لە ژیانی رامبۆدا بەرچاو دەکەوتو دەکرێت رامبۆ لە رووی یاخی بوونەوە لە چارەنووسی بەشەر، بە پێشڕەوی سورریالیزم بزانرێ. سەربوری رامبۆ نیشاندەری ژیانی بوونەوەرێکە کە ناچێتە ژێر باری درۆو دەلەسەو ریاو ریاکاری کۆمەڵایەتیو

هەوڵدەدات بە زەبری شیعران مرۆڤان کۆتو زنجیری خۆی ئازاد بکاتو دزێوی واقیعیان پێ نیشان بدات.

بەڵام گێژاوەکانی دنیای شەڕ کۆتاییان نییەو کەشفو دۆزینەوەی ئەم گێژاوانە هەستی ئازادیو توانای یاخی بوون لە بەرانبەر خوا لە مرۆڤدا بێدار دەکاتەوە. "لوتر ئامون"ش کە یەکێك بووە لە مژدەدەرانی سورریالیزم، ئەم یاخی بوونە، ئەم یاخی بوونەی دەتوانێ بمانخاتە دنیای سەرسامییەوە، ستایش دەکات.

بەمجۆرە، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا، ئەو تەسەورەی کە چالاکی شاعیر هۆیەکە بۆچوونە ناو نهێنییەکانی "سروشتێکی بالاتر" لە ناو عیرفانی هەڵقولێو لە "یاخی بوونی رامبۆ"وە گەشە دەکاتو هەر لەبەر ئەمەشە کە لە هەموو رووە جۆراو جۆرەکانی بیرو بیرکردنەوەدا رووبەڕووی شکستی فەلسەفەی "رەسەنایەتی ئەقڵ" دەبینەوە. گۆڕانو گۆڕینی جیهان بەرەو دەسەنێو جێگەی گریمانەی "پایەداریو بەردەوامی مادە" دەگرێتەوە.

برگسون لە بەرهەمە فەلسەفییەکانی خۆیاندا سنووری توانای هۆش دیاری دەکاتو ئەوە نیشان دەدات کە دەسەڵاتی هۆش تەنیا لە قەڵەمڕەوی مادەدایە، ئەمە لە کاتێکدا کە "کەشفو شهود" توانای دەرکی سەرچاوەی ئەسڵی بوون بە مرۆڤ دەبەخشێت. ئەم فەیلەسووفە بەر لە فرۆید، سەرنجی خەڵکی بۆ خەونو حاڵەتی جۆراوجۆری گواستنەوەی فیکر لە دوورەوەو بەرجەستە بوونو تەجەلیاتی (نامەعقول)ی هێزە دەروونییەکان راکێشاوە.

هەر لەم قۆناغو سەروبەندەدا کۆمەڵێك بەرهەمی ئەدەبی تازە بڵاودەبنەوە کە باسی نەخۆشییە دەروونییەکانو کاریگەرییان لەسەر دەروونو چارەنووسی بەشەر دەکەنو ئەوە نیشان دەدەن کە رەفتاری ئادەمی خۆی لە خۆیدا نا مەنتیقییە، پێش ئەمەش دۆستوفسکی ئەوەی شەرحو شرۆڤە کردبوو کە لە ناخو ویژدانی هەر کەسێکدا کۆمەڵێك مەیلو ئارەزووی ناکۆكو نەیار هەیە.

جا نەك هەر پرەنسیپە سایکولۆژییەکان لە ئەنجامی ئەم دۆزینەوەیەدا هەرەس دێنن بەڵکو زانستە سروشتییەکانیش لە ئەنجامی کەشفی دنیایەکدا کە هەموو شتێکی لێك دابڕاوە دەگۆڕێت. بۆیە ئەدەبیات هەوڵدەدات "یەکیەتیی بوونی ئادەمی" لە نێو سیماو رووە دەروونییە زۆرو زەبەندەکانی مرۆڤ خۆیدا بدۆزێتەوە. وەکو چۆن نیگارکێشی بەپێی قوتابخانەی

کوبیزم کە وەسفی شێرازە پچڕانی واقیعە، لە هەوڵی ئەوەدایە کە لە پشت رواڵەتە فریودەرەکانەوە، جەوهەرو ماهیەتی بوونەوەرانو شتان بدۆزێتەوە.

کارسەند بێرگ-ی شاعیری ئەمریکایی, پێناسەیەکی تازەی شیعر دەکات: "شیعر دەفتەری بیرەوەری گیاندارێکی دەریاییە کە لەسەر زەوی دەژیو حەز دەکات بۆ ئاسمانان بفڕێ.... گەڕانی هیجاو دەنگانێکە کە لە دەروازەو دەرگای دنیا نادیارو نەناسراوەکان بدات" و بەمجۆرە "مەودای چوارەم" بە موڵکی تایبەتی شیعر دەزانێت.

هەنگێ شاعیرە لەودیوی رۆحانیەتی سیمبولیزمو سنووورداری ریالیزمەوە دەکەوێتە تاقیبو عەودالی "واقیعیەتی بالاتر" یانی واقیعیەتێکی "کۆکەرەوە"ی ئەوتۆ کە هەموو شتێك لە کلاوڕۆژنەی بنجبڕی هەست پێکراوو ماددییەوە دەبینێ. بەڵام نەك هەر دژی ئەو شتە نییە کە بۆدلێر پێی دەگوت "بزاڤی غەزەلخوانی رۆح"، بەڵکو لە ناخەوە پابەندو وابەستەیەتی. هەندێ لە شاعیران لەواری خولقاندنی ئەم هەستی "کۆکەرەوکاری" و"قولگەری"یەدا سەرکەوتووتر بوونە.

ئەگەر "ئاپولینر" شاعیرێکی گەورەبێ لەبەر ئەوەیە کە سادەترین گوزارشت و نیشاندانی واقیعی رۆژانەو تەنانەت بازاڕیش، لە ژێر دەستی ئەودا دەبێ بە شیعرێکی جامیع-ی ئاوێتە بە خەونو خەیاڵو یادگارو ئەفسوونی پەیڤو ریتمو ئاهەنگی وشە.

لەلایەکی دیکەوە پۆل کلۆدیل دەیەوێ بە شیعرو شانۆنامە-کانی ژانری ئەدەبی جۆراوجۆرو تۆنی تایبەتی هەر یەکێکیان ئاوێتەی یەکدی بکاتو داڕشتنی عامیانە بە شێوازی بەرزو تەنز بەغەزەلو تاسەی داهێنەرانەی هونەر بە تەوسو توانجی داهێنان تیکەڵ بکات.

تەوسو شۆخی، بە شێوەی "وێرانکردنی کۆمەڵگە" لە ژیانو بەرهەمی (ئارتور کراڤان)دا دەبینرێ، ئەم پیاوە سەرکێشو بە ئاژاوەیە کە پیشەی بۆکسێن بووە لە چەندین وڵاتو میللەت قاچاخ بوو، بە هەر شوێنێکدا تێدەپەڕی یەك دنیا ریسواییو بەدناوی لە دووی خۆی بەجێدەهێشت. لە نێوان ساڵانی ١٩١٢- ١٩١٥دا گۆڤارێکی بەناوی "ئێستا"وە دەردەکردو هەمووی لە عەرەبانەیەکی دەستی دەکردو بە خۆی بەنێو کۆچەو کۆڵانانـدا لێی دەخوڕیو گۆڤارەکەی دەفرۆشت. بەم کارە دەیوست گاڵتە بە کتێبخانەو کتێب فرۆشی بکات. لەم گۆڤارەدا، بە توندی گاڵتەی بە شێوەکاران دەکردو رەخنەی لێدەگرتنو قارەمانانی وەرزشی پێ

چاتر بوو لەوان، چونکە پێ وابوو قارەمانانی وەرزش بەلای کەمەوە غەریزەو مەیلە سەرەتاییەکانی بەشەر بە هەموو توانایەکەوە نیشاندەدەن.

پاش جەنگی جیهانی یەکەم، ژاك ڤاشە کە ئاندریە بریتون ناوی نابوو "وەستای گوێنەدان بە هیچ شتێك" بە شێوەیەکی ئالۆزو نا مەعلوم خۆی کوشت. کاریگەری ئەو بەسەر سەرهەڵدانی سورریالیزمو بە تایبەتی بەسەر خودی ئاندریە بریتون-ەوە حاشا هەڵنەگرە.

پیر روردی، کە یەکێك بوو لە پێشەنگانی سورریالیزم، لە ساڵی ١٩١٧دا، گۆڤاری (باکووری باشووری) دامەزراندو ئاپۆلینرو ماکس ژاکوبو ئاراگۆن-ش هاوکاریان لەگەڵدا کرد.

لەو گۆڤارەو بەتایبەتی لەگۆڤاری "ئەدەبیات"دا —کە لە راستیدا "دژی ئەدەبیات" بوو- مەسەلە بنەڕەتییەکانی سورریالیزم دەخرایە بەر بەسو لێکۆڵینەوە.

لە یەکەمین ژمارەی ئەم گۆڤارەدا، ئاندریە بریتونو فیلیپ سوپۆو ئاراگون پرسیارێکیان بەم نێوەرۆکە خستەڕوو: "بۆ دەنووسن؟" دەیانویست لەو ڕێگەیەوە ئەوە نیشان بدەن کە راڤەو شرۆڤەی جۆراو جۆر لە نووسیندا ئەوەندە گرنگ نییە چونکە مەسەلەی گرنگتری وەکو "چەمکی ژیانی مرۆڤانی" هێشتا چارەسەر نەبووەو، چونکە نووسین بە مەبەستی قازانجی شەخسی ئەنجام دەدرێ بۆیە چ بایەخێکی نابێ.

ئەم سوکایەتی کردنە بە هونەرو رەتکردنەوەی ئاوەزە کە بە تاقیبی "موتلەق" ئاوێتەیە لە ئەمریکاشدا بەرچاو دەکەوێت. لە ساڵی ١٩١٢دا مارسیل دوشامپ کاری توندڕەوی گەیاندە ئەوەی کە شتە دەستکردەکانی وەکو عەلاگەی جلو پێچکەی عەرەبانە, وەکو کاری شەخسیو هونەری ئیمزا بکاتو بە خەڵکانی تری پێشکەش بکات.

"دادائیزم" ئەنجامی حاڵەتی رۆحی کەسانێك بوو کە لە ئاکامی داروخانی جیهانو ئادەمییانەوە روویان کردبووە دنیای نائومێدیو باوەڕیان بە هیچ کارێکی جێگیرو پایەدار نەبوو.

پەیڕەوانی ئەم قوتابخانەیە زۆر بە قووڵی هەستیان بەو پەرێشانیو پەشێوی و سەنگەلاییە دەکرد کە لە جەنگ کەوتبووەوەو چالاکی و چەلەنگییان لە رای ئەوەدابوو "دەستووری ژیان" بدۆزنەوە. جا ئەمانە نەك هەر بەرهەمەکانیان، بەڵکو رەفتاریشیان "دادا"یانە بوو. ژیانی ئەوان یاخی بوونێکی بەردەوام بوو دژی هونەرو ئاکارو ئەخلاقی کۆمەڵگە. دادائیزم وەکو

گوتمان، جگە لە نەفی کردنو سڕینەوەی خۆی چ شتێکی دیکەی پێنەدەکرا، بەڵام پاش ئەوەی زەینانی لە کۆتو زنجیری خورافاتی کۆن رزگار کرد، راپەڕینی پۆزەتیفی سورریالیزمی لێکەوتەوە.

سەرەتاو دەستپێکی سورریالیزم

پاش ئەوەی دادائیزم بەو فەزاحەتەوە مەیدانی چۆڵ کرد، کۆنە کارگێڕانو بەڕێوەبەرانی دادائیزم لە ساڵی ١٩٢١دا لە دەوری ئاندریە بریتون، کە بە خۆیشی سەردەمانێك یەکێك بوو لە دادائیستەکان، خڕبوونەوەو نەخشەو پلانی قوتابخانەیەکی تازەیان دارشت.باسی زانستیو وردی "واقیعیەتی باڵاتر" جێگەی ریسواییو یاخیگەریەتی بێ سەرو بەری گرتەوە. ئاندریە بریتون بە یارمەتی ئاراگۆنو پۆل ئیلوارو فیلیپ سوپوورو بیردسنوسو بەنجامین پرەو هەندێ شاعیرو نووسەرێن دیکە کەوتنە کەشف کردنی دنیای پشتەوەی هەستو ویژدانی پەنهانو نادیار. ئەوە بوو قوتابخانەی سورریالیزم بەشێوەیەکی فەرمی لە ساڵی ١٩٢٢دا دامەزرا.

وشەی "سورریالیزم" یەکەمجار لەلایەن گیوم ئاپۆلینر-ەوە بەکار هاتووەو ناوی شانۆنامەیەکی خۆی بووە بە ناونیشانی "Les Mamelles de Tirelas -١٩١٦"و "بەدرامایەکی سورریالیست"ی ناو بردووە. هەڵبەتە کە ئەو زاراوەیە یان وشەیەی بەکار هێناوە، بەو مەبەستە نەبووە کە بیکات بە بناغەی ئەو قوتابخانە تازەیەی کە ئێستا باسی دەکەین، بەڵکو دەیوست بەم وشەیە جۆرە شیعرێکی خەیاڵیو فانتازی بێ وێنە نیشان بدات. ئیدی ئاندریە بریتونو فیلیپ سوپۆ ئەم زاراوەیەیان لە ئاپۆلینر-ەوە وەرگرت، بەڵام بەم مەبەستە نا کە لاسایی ئەو بکەنەوە، بەڵکو مەبەستیان لەم وشەیە هەمان چالاکی دەروونیو ئەقڵی خەون ئاسا بووە کە رۆژانێك ژراردو نرڤال پێی دەتگوت (سوپەر ناتورالیزم)".

هەڵبەتە سەرهەڵدانی سورریالیزم رێکەوتی ئەو قۆناغە بوو کە تیۆرییە سایکۆلۆژییەکانی سیگموند فرۆید دەربارەی شعوورو لاشعور، بە تەواوی بیروهۆشی خەڵکیان مژول کردبوو. ئاندریە بریتونو ئاراگون کە بەخۆیان وەکو فرۆید پزیشکی نەخۆشییە دەروونییەکان بوون، سوودیان لە لێکۆڵینەوەکانی فرۆید وەرگرتو بناغەی قوتابخانە تازەکەی خۆیان لەسەر چالاکی لاشعور دامەزراند.

هەر لە ساڵی ١٩٢١دا هەردووك ئاندریە بریتونو فیلیپ سوپو یەکەم کتێبی سوورریالیستی-یان بەناونیشانی "مەیدانە موگناتیسییەکان" بلاوکردەوە. لەساڵی ١٩٢٢ەوە تا ساڵی ١٩٢٤ لێکۆڵینەوەی تازەی ئەو جووتە دەربارەی "سروشتی باڵاتر"و "لاشعور" بەبەردەوامی لە گۆڤاری "ئەدەبیات"دا بلاودەبووەوە. هەر زوو چەندین شاعیرو نووسەری دیکەش پەیوەندییان پێوە کردنو هاتنە ریزی ئەوانەوە لەوانە: ئانتونین ئارتودو ماکسیم ئەلکساندرو پیرناڤیل.

لێ ئاندریە بریتون کەوتە پاکسازییەکی "تصفیە" بەربلاوو هەموو ئەو پەیڕەوکارو موریدانەی کە تینوی شۆڕەتو ناوبانگی ئەدەبیو سیاسی بوون دووری خستنەوە، چونکە قەناعەتی وابوو کە چەلەنگیو چالاکی سوورریالیستی دەبێ لە هەمان کاتدا لە هەموو رەنگە وابەستەگییەك یان لە هەر شەقڵ پەزێرییەك ئازاد بێ. خۆی گوتەنی "ئەو کەسانەی کە لەبەر هەر هۆو بیانوویەك-ی کەم و زۆر ئاشکرا شایستەگی ئەم ئازادییەیان نەبێ" دەبێ دوور بخرێنەوە. بەمجۆرە جان کوکتو،و جان پۆلانو رامون رادیگەو ژول رومنو ئاندریە سالمونو پۆل ڤالیری، بە گوناحی ئەوەی کە فرۆشی دوا کتێبیان لە نیوە بەبانەوە بووە, وەلاخران!

لە ساڵی ١٩٢٤دا لە پڕ چالاکیو نێوبانگی سوورریالیستەکان گەییە لوتکەی دەسەڵاتی خۆی: لە شەقامێکی گەورەی پاریسدا بنکەیەك بە نێوی "نووسینگەی لێکۆڵینەوەی سوورریالیستی" کرایەوەو "یەکەمین بەیاننامەی سوورریالیزم" بە پێنووسی ئاندریە بریتونو یەکەمین ژمارەی گۆڤاری "شۆڕشی سووریالیستی" کە گرنگترین بلاوکراوەی ئەم گروپەیە بە سەرپەرشتی پیرناڤیلو بەنجامین پریە بلاوکرایەوە. بابەتو نێوەڕۆکی ئەم گۆڤارە، کە تا ساڵی ١٩٢٩ بەردەوام بوو، بریتی بوو لە بیروباوەڕە تایبەتییەکانی ئەم قوتابخانە نوێیە، هەر لەو گۆڤارەدا گەلێك راپۆرو لێکۆڵینەوە لەمەڕ "خەون"و یەکەمین نموونەێن "نووسینی خۆبەخۆ"و وەلامێن تایبەت دەربارەی "خۆکوژی"و "ڤیان"و هەروەها چەند نووسینێکی هێرشئامێز دژی ئاناتول فرانسو پول کلوەڤیل بلاوکرایەوە.

لەگەرمەی جەنگ وشۆڕشی مەراکیشدا"١" سوورریالیستەکان لایەنی کۆمۆنیستەکانیان گرت و لە ئەنجامی ئەمەوە ئیدی هاواری نارەزایی لە هەموو لایەکەوە بەرز بووەوە . لێ بریتون ئومێدی گەورەی بە ((تروتسکی)) بوو و خۆی گوتەنی لایەنگری ((کۆمونیستانی

مرۆڤدۆست)) بوو بەلام لەگەڵ ئەمەشدا هەرگیز ئەندامیەتی تەواوەتی حزبی کۆمۆنیستی قەبووڵ نەکرد. یانی نەبوو بە ئەندامی تەواوی حزبی کۆمۆنیست. دەیگوت هونەرمەند هێندە پێویستی بەخۆیبوونی تەواوی خۆی هەیە کە هەرگیز ناتوانێ باوەڕو ئایدولۆژیای گروپێکی تایبەتی بەتەواوی قبووڵ بکات . لەبەر ئەمە لە ساڵی ١٩٢٥دا ئاندریە بریتون و پیرناڤیل, پاش شەڕە قەڵەمێکی توند لە گۆڤاری ((شۆڕشی سوورریالیستی))دا, لێکدی جیابوونەوەو پیرناڤیل رووبکردە حیزبی کۆمۆنیست چونکە پێی وابوو باری دەروونیو جۆری بیرکردنەوەی هەر کەسێك بەندە بە پێداویستییە کۆمەلایەتییەکانی ئەو کەسەوە.

بەیاننامەی سووریالیزم

گوتمان "یەکەمین بەیاننامەی سوورریالیزم" لە ساڵی ١٩٢٤دا لەلایەن ئاندریە بریتونەوە نووسراو بلاوکرایەوە. بریتون لەم بەیاننامەیەدا بەمجۆرە قوتابخانەی سوورریالیزم پێناسە دەکات:
" سوورریالیزم ئۆتۆماتیکیەتی مێشکێکە کە دەخوازێ لە رێگەی زمان یان قەڵەم یان هەر ئەوزارێکی دیکەوە، رەوتی واقیعی کاری بیرکردنەوەو هزرین نیشان بداتو دەربڕێ. سوورریالیزم چەسپاندنی هزرینە بێ حوکمی ئەقڵو بەدەر لە هەر جۆرە پابەندییەك بە یاسایی جوانیناسیو پرەنسیپی ئەخلاقی".

سوورریالیستەکان بۆ وراژاندنو هەڵێنجانی ئەم (واقیعیەتە تەواوە)ی کە لە قولایی لاشعوردا پەنهانە چەندین ئەوزاری پراتیکی دەخاتە روو کە سادەترینیان "نووسینی خۆ بەخۆیە": واتە نووسەر دوای ئەوەی زەینی خۆی خستە حاڵەتێکی نیمچە هۆشیاریی خەون ئاساوە، ئیدی جڵەوی هزر بە قەڵەم دەسپێرێ تا بە ئارەزووی خۆی بۆ هەر کوێیەکی گەرەك بێ تاوی بدات. جاهەر بەو مەبەستە ئاندریە بریتون لە "یەکەمین بەیاننامەی سوورریالیزم"دا ئەم دەستوورە بە نووسەران دەدا:

”لەشوێنێکدا دانیشن کە بە تەواوەتی بۆ تەرکیزی هزرتان لە باربێ، ئەوسا کاغەزو قەڵەم بگرنە دەست. خۆتان بخەنە حاڵێك کەهەر کاریگەرییەك قبووڵ بکەن. دەربارەی هونەری خۆتانو هونەرێن کەسانی دی بیرمەکەنەوەو ئەوانە لەبیری خۆتان ببەنەوە. لەبەر خۆتانەوە ئەوە دووبارە بکەنەوە کە ئەدەبیات رێگەیەکی مەترسیدارەو مرۆڤ بۆ هەموو شوێنێ رادەکێشێت. بێ ئەوە

پێشوەختە بابەتێکتان دا بێتە چاو بەلەز دەست بە نووسین بکەن. یەکسەرو بەخێرایییەکی ئەوتۆ بنووسن کە دەرفەتی دووبارە خوێندنەوەی ئەو شتەتان نەبێ کە نووسیوتانە. رستەی یەکەم لە خۆیەوە دێو پاشان رستەێن دیکە، کەپەیوەندییان بە زەینی هۆشیارەوە نییە، بەڵکو لە قووڵایی لاشعوردا خزیونەتە پاڵ یەکو پەنهان بوونە، چاوەڕوانی ئەوساتە دەکەن کە لە دنیای دەرەوەدا دەربکەونو بەرجەستە بن، ئەو رستانە دوا بە دوای یەکو بە شێوەی ئۆتۆماتێکی دێنە سەر کاغەز".

ئاشکرایە کە لەو تەزرە نووسینەدا پێویست بە خاڵبەندی نییە، بگرە زیانیشی دەبێ چونکە تەگەرە دەخاتە سەر ڕێگەی رەوتو رەوشی سیکۆلۆژیو هزری نووسەر. ئەگەر بە ڕێکەوت دووچاری گرفتو دوو دڵییەکی توند بوونو وشەیەك هەندێ گوماناوی هاتە بەرچاوتان ئەوا لە دوای ئەو وشەیەوە پیتێکی ڕێکەوتەکی وەك "I" دووبارە بکەنەوە. ئەو وشەیەی کە دەبێ بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی لە دوایەوە بێ هەر دێتو بەمجۆرە پەخشان یان شیعرەکەتان بەردەوام دەبێو کۆتایی دێت.

هەندێ ئەوزاری دیکەش لەبەر دەستی نووسەری سووریالیستدا هەیە کە حازرو ئامادە لە تەبیعەدا هەیە. بۆ وێنە "خەون" کە تەجلیو دەرکەوتەی لاشعورە، بە باشترین هۆو سەرچاوەی مەعریفەت دەژمێردرێ بە مەرجێ بتوانرێ پاش رابوون لە خەو، لە زەیندا دووبارە زیندوو بکرێتەوە. (گۆڤاری "شۆڕشی سووریالیستی"، بۆ ماوەی پێنج ساڵان، زۆربەی لاپەڕەکانی خۆی بۆ راڤەو شرۆڤەی خەونانی گێردراوە تەرخان کرد).

هەروەها نەخۆشیانی دەروونی، بە تایبەتی ئەو نەخۆشیانەی کە وڕاوەێن زەینی دەهاڕوژێنێو بەم شێوەیە بابەتی بەناو لۆژیکی دەگەڵ بابەتانی هەڵقولاو لە چەند فیکرێکی شێتانەوە تێکەڵ دەکاتو واقیعێکی نوێ دەخولقێنێ، ئەمە هۆ یان ئەوزارێکی دیکەیە کەخودی سروشت خستوویەتی بەردەستی نووسەرانی سووریالیست.

ئاندریە بریتون لە ساڵی ١٩٢٩ "دووەم بەیاننامەی سووریالیزم"ی بلاوکردەوەو هەڵوێستو رەوشی سیاسی ئەم ڕێبازەی روون کردەوە ئەو دەعوایەی تۆمار کرد کە سووریالیزم لە بناغەو بونیادا، لە شێوەکانی ئێستای جوانیناسی جیاوازە، چونکە توێژەری سووریالیزم بە قووڵی بە ژیانی سایکۆلۆژی تاکدا رۆدەچێت، هەموو شتێك لەوێندەر بە پەشێویو ئاڵۆزیو مغەوەشی

دەبینێو لەبەر ئەمە لە روانگەی ئەوەوە بایەخو پەیوەندی نێوان کاروباران، چەمکی ئاسایی خۆ لە دەست دەدەن. "خاڵێکی دیاریکراو لە زەیندا هەیە کە لەو خاڵە بەولاوە، مەرگو ژیان، حەقیقەتو خوازە، واقیعو خەیاڵ، رابردوو و ئاینده، هەورازو نشێو، ناکۆکی خۆیان لە دەست دەدەن. جا هاندەری چالاکیو چەلەنگی سووریالیزم هەوڵو ئومێدی دیاریکردنو دۆزینەوەی ئەو خاڵەیە".

سووریالیستەکان بەم شێوەیە ڕێبازێك بۆ لێکۆڵینەوە لە ناخی پەنهانو شاراوەی "من" دادێننو ئەوە بە هۆو ئەوزاری راستەقینەی زانینو "مەعریفەت" دەزانن. ئەم مەعریفەتە دەکاتە چی؟ ئەو وەڵامەی کە لە بەیاننامەی سووریالیزمو بەرهەمێن سووریالیستەکاندا بەدی دەکرێو دەخوێنرێتەوە ئەمەیە کە مەبەست لە مەعریفەت، رووخاندنی ئەو دیوارەیە کە کەوتۆتە نێوان ئاوەزو شێتییەوە.

پرەنسیپەکانی سووریالیزم

سووریالیزم ڕێبازێکی متمانە بەخۆی ئەوتۆیە کە تەنیا پەیڕەوکاری یەك هەڵوێستو یەك رێ قبووڵ دەکات. ئەم ڕێبازە چەندین فەلسەفەی تایبەتی خۆی هەیە:

١- فەلسەفەی زانستی کە هەمان "دەرونیشکاری" فرۆیدە.

٢- فەلسەفەی ئەخلاقی کە دژی هەر جۆرە قەراردادو سازشێکە.

٣- فەلسەفەی کۆمەڵایەتی کە دەخوازێت لە ڕێگەی شۆڕشی "سووریالیستیەوە" بەشەریەت ئازاد بکات.

هەڵبەتە بۆ گەییشتن بەو مەبەستو ئاڕمانجانە کۆمەڵێك رەوشو ڕێباز دەخاتەڕوو کە بە کورتی بریتییە لە:

١- **تەوسو تەنز:** لە روانگەی کەسێکەوە کە ئارەزووی گەییشتن بە "بێ کۆتایی" هەیە، دیتنی ئەو حەقارەتو بچووکیو پوچییە دنیاییەی کە ژیانی پێدا دەگوزەرێ، تەنیا هەستی ریشەخەنو تەوسو تەنز دەبزوێنێ. بەر لەوەی کە ڕێگەیەکی تازە نیشان بدەین پێویستە یەکەمجار بکەوینە وێرانکردنی ئەم دنیا گەندەڵە، و ریشخەنو تەوس بۆ جێ لەقکردنی درۆڕیا باشترین چەکە بۆ رزگاری لە کۆتو بەندو لەمپەری کۆمەڵایەتی ئایا توانای پەنابردنەبەر

ژارخەنی تەوس‌و تەنز ئامێز بە بەهرەیەکی گەورە حەساو ناکرێ؟ سووریالیستەکان لەم رچەو رێگەیەوە خۆ بە قولآیی لاشعوردا دەکەن. کەسێك بەم چەکە تەیاربێ دەتوانێ وەکو تەمەشاڤانێك بڕوانێتە ژیان.. لە بەرانبەر ئەودا (-وەکو چۆن لە قەرەقۆباز بازیدا-) قەرەقۆزانێك لە هاتوچۆدان کە هەڵسووکەوت‌و رەفتارو ئاکاریان بە جل‌و بەرگی خوازراوو درۆینەو ویقاری پوچەڵ‌و رواڵەتی خەڵەتێنەر رازێنراوەتەوە. ژیانی راستەقینە، بۆ کەسێك کە بتوانێ بە خەمساردی‌و بێ موبالاتی تەماشای بکات, رواڵەتی سەنگین‌و لایەنی جددی خۆی لە دەست دەدات‌و دەبێ بە مایەو بابەتی پێکەنین‌و گەپجاڕی. لەبەر ئەمە، تەوس‌و تەنزو ژارخەنبەندە بە پچڕینی پەیوەندییان بە واقیعی دەرەکییەوە، روانگەو رەسەدخانەی پیاوێکە کە لە بانیژەی خۆیەوە تەمەشای هەراو هەنگامەی جیهان دەکات.

لێ دۆزینەوەی لایەنە پێکەنیناوییەکانی ژیان‌و تەوس کردن بەپەیمانە کۆمەڵایەتییەکان دەبێتە مایەی یاخی بوون لە سیستەمی باو. پاش لێکۆڵینەوەکانی فرۆید دەربارەی لاشعور، ئەوە ساغ بووەتەوە کە تەوس‌و تەنزو ساتیر جگە لە وێنەی گۆڕدراوی روحی سەرکێش‌و یاخی‌و دژ بە قبوولکردنی خورافات‌و پڕوپووچی کۆمەڵایەتی چ شتێکی دیکە نییە: پێکەنین سەرپۆشی نائومێدییە. فرۆید وەکو نموونە گوتەی پیاوێکی مەحکوم دەگێڕێتەوە کە لە یەك رۆژی بەهارا بەرەو پای قەنارەی دەبەن، کە دەگاتە پای سێدارەکە هاوار دەکات: "ساڵی خۆش لە بەرهارەکەیدا دیارە!".

تەنزو تەوس هێزو توانامان لە هەنبەر گوشاری ئەو دەردو رەنجەی لەسەرمانەو لەسەرمان بووە زیاد دەکات، بۆیە لەو رووەوە بایەخێکی بالآی هەیەو دەتوانێ رزگارمان بکات‌و ورەمان بەرز بکاتەوە. لەبەر ئەوە توێژەر پێویستە خۆی لە شتەکان جیا بکاتەوەو نەك لە روانگەی شەخسییەوە بەڵکو وەکو چۆن هەن ئاوها تەمەشایان بکات. ئەو دەمە دەبینێ کەشت‌و کاروبارەکان، فۆرمی جیاوازو چەمکی جۆراوجۆریان هەیەو ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە پایەو بناغەیان —بەپێچەوانەی تەسەوری باوەوە- لەسەر بنەمایەکی مکوم نییە.

لێ سووریالیستەکان لەم قوناغی جودایی‌و لێك ترازانەی رواڵەتی شتانە، کە ئەگزیستانسیالیستەکان تا مەفهومی عەدەمی موتڵەقی دەبەن، هەندێ پرەنسیپی تازە بۆ جوانیناسی دادەنەن. یەکێك لە نووسەرانی سورریالیست دەڵێت: "جوان دەشێت لە یەکانگیری

مەکینەیەکی درومان‌و چەترێکی سەرمێزی شیکاری بێتە ئاراوە. چونکە شتێکی دەستکردو ئامادە کە ئاڕمانج‌و مەبەستی سوودمەندییەکەی وەك بڵێی بە شێوەیەکی بنجبڕو هەمیشەیی دیاریکرا بێ (چەترەکە) کە بخرێتە بەرانبەر شتێکی دیکە کە ئاڕمانج‌و مەبەستی سوودمەندییەکەی لە شتەکەی پێشوودا زۆر جیاوازو دوور بێ‌و ئەم بەرانبەرییە بە رواڵەت پوچ‌و بێ مانا دەنوێنێ (مەکینەی خەیاتی)و لە شوێنێك دابێ کە هەردووکیان هەستی غوربەت‌و بێگانەیی بکەن (لەسەر مێزی شیکاری) لە ئەنجامی ئەم رێکەوتەدا، سوودمەندی بوونی ناسنامەی خۆی لە دەست دەدات‌و لە ئەنجامدا لایەنی موتڵەقی درۆینەی ئەو، بەهۆی هەندێ فاکتەر یان دەخالەتکردنی کارێکی رێژەییەوە، دەگۆڕێ بۆ "موتڵەقێك"ی تازە کە هەم حەقیقییەو هەمشاعیرانە". بۆیە حاڵی پەیکەرێك کە لە چالێکدا کەوتبێ لەگەڵ حاڵی هەمان پەیکەردا کە لەسەر پایەی خۆی‌و لە مەیدانی گشتی شاردا دانرابێ لە رووی بایەخەوە فەرقی زۆرە. هەروەها دەستێك کە لە بازوو جیاکرابێتەوە چەمکەکەی دەگۆڕێ.

بە باوەڕی ئاراگون، چەمك بەخشینی مەجازی و ئیحتوباری‌و سەیر بە شت‌و کاروباران، بە هیچ جۆرێ گەمەیەکی منالآنە نییە. ئەم کارە ئەنجامی شێوەیەکی فەلسەفی تایبەتییە کە دوو لایەنی هەیە، لایەنی نێگەتیف‌و لایەنی پۆزەتیف: هەوەڵجار دەبێ واقیع بروخێنرێ تا لە نێو دارو پەردووی ئەوەوە، واقیعێکی تازە سەر هەڵدات کە واقیعی هەوەڵین قاوغی رواڵەتی‌و دەرەکی ئەو بووگە.

بەم پێیە تەوس و تەنز رێگە بە مرۆڤ دەدات کە پەیوەندینیە باوو ئاساییەکانی نێوان شت‌و دۆزو وشەکان تێك بشکێنێ‌و لە دەلاقەیەکی دیکەوە بڕوانێتە دنیا. تەنز دەبێ دژی هەر جۆرە هەلپەرستی‌و مێگەلایەتییەك "گەر دەتەوێ ریسوا نەبی بەگەڵ جماعەت بکەوە" دەست بەکار بێ‌و پەیوەندی‌و نزیکایەتی "نامەنتیقی" لە نێو ئەو کاروبارانەدا چێ بکات کە بە حوکمی عادەت‌و راهاتن لێکدی دوور کەوتوونەتەوەو لە ئەنجامدا مرۆڤ بگەیەنێتە دەرکی "واقیعی بالآتر".

٢- جیهانی حەیرمان:

سووریالیزم، بە حوکمی رەخنەگرتن لە واقیع، یەك رێو یەك دەنگ بەگەڵ ئەو بزاڤە تازەیە دەکەوێ کە لە قەڵەمڕەوی زانستدا سەری هەڵداوە،و دەیەوێت بونیادی جەبری (حەتمیەت) مەنتیقیو یاسای هۆو ئەنجام وێران بکات.

هەر کەسێك بچێتە جیهانێکەوە کە "پێکەنین"و "راز" شەقڵی "غەرابەت"ی خۆیان لە دەست دابێ، وەکو پۆل ئیلوار بۆی بەدیاردەکەوێت کە "هەموو شتێك قابیلی بەراوردو شوبهاندنە لەگەڵ هەموو شتێکدا، هەموو شتێك رەنگدانەوەو نیشانەو لێکچونو ناکۆکیو گۆڕانو روودانی خۆی لە هەموو شوێنێك دەدۆزێتەوەو، ئەم گۆڕانکاریو دروستبوونەوەیە لە ژمارە نایەتو هیچ مەرزو سنوورێکی نییە" تەسەوری ئەم "تەتابوقە هەمەلایەنە" توێژرەی ریالیست ناچار دەکات کە هەمیشەو لە هەموو شوێنێ لە ژیانی رۆژانەو لە هەر رەوت و رەوشێکی ئاساییدا، بۆ فاکتەری رەواندنەوەی دیاردەو رووداوە باوەکان بگەڕێو شتی غەریبو سوپەر ناتورالیزم بە بەشەر ئاشنا بکات یان شتە غەریبو سوپەر ناتورالیزمەکان بە ئاشنا بزانێ.

لەم دنیا وەهمو خەیاڵ ئامێزەدا، سەیرترین رووداو، ئاساییو سروشتی دەنوێنێ: گیانی رەخنەگر لە کار دەوەستێ، گوشارو تەنگانە نامێنێ: ئەم دنیا ئەفسون ئامێزە قەڵەمڕەوی (واقیعی باڵاتر)ە, بە گوتەی ئاراگون "لەو دیو دنیای واقیعەوە، هەندێ پەیوەندی دیکە هەن کە زەینی بێدار دەتوانێ دەرکیان بکات،و بایەخو بەهای ئەم پەیوەندییانە لە واقیعی دەرەکی کەمتر نییە وەك: رێکەوت، خەیاڵ، خەون، ئەم پەیوەندییە جۆراو جۆرو جیاوازانە بەزاراوەی لۆژیك، لە یەك "رەگەزی نزیك"دا کۆدەبنەوەو دەسازێن".

ئاراگۆن بە خۆی لە کتێبی "جووتێری پارسی"دا ئەو خەرمانەیەی کە دەوری شتانی ئاسایی داوەو مرۆڤ وا لێدەکات لە شتی باو لابدات، نیشان دەدات، لە ژێر قەڵەمە جادوو ئامێزەکەی ئەودا کوچەو کۆڵانو دوکانو موغازان دەگۆڕێنو ئەو قفڵانەی لە دەرکەی "بێ کۆتایی" دراون دەکاتەوە. دەڵێی غەرابەتی گەڕەكوماڵەکەن لە دیوی دووەمی دراوی واقیع دایە. هەڵبەتە رووی دیارو ئاشکرای ئەم دراوە چونکە لایەنی فۆرمیو بابەتی هەیە ئاسانتر بە دەست دەکەوێ.

توانای دەرك کردنی ئەم "جیهانی حەیرمانە" بەهرەیەکی گەورەیەو دەبێ هەوڵ بۆ پاراستنی بدرێ، چونکە "هەر پیاوێك کە بە رێگەی ژیاندا بڕواتو سات بە سات رێگەکە ئاسانترو هەموارتر ببینێ، هەر پیاوێك کە رۆژ بە رۆژو ئاسانتر خوو بە دابە باوەکانی جیهانەوە بگرێو بەرەبەرە زەوقو دەرکی کاروباری نائاساییو ناباو لە ملی خۆی بکاتەوە" بەزوویی ئەم بەهرەیە لە دەست دەدات.

لەبەر ئەمە سورریالیستەکان لە دنیای واقیع دوور دەکەونەوە تا خۆ بە جیهانی خەیاڵو ئاپۆیاندا بکەن "چونکە تەنیا لەم جیهانە وەهم ئاسایەدا، ئەقڵی نەگەییوی بەشەر دەسەڵاتی خۆی لە دەست دەداتو بنیادەم دەتوانێ قووڵترین پەشێوی بوون دەرك بکاتو نیشان بدات"

کەواتە لە هەر شوێنێ نێروی خەیاڵ، بە دوور لە کۆتو بەندی روحی رەخنەگرو زەینی ئیرادگیر، دەربکەوێ، واقیعیەتی باڵاتر روو دەنوێنێ. یەکێ لە نووسەرانی ریالیست دەڵێت: "چەند جیهانی حەیرمان بەرەبەرە لە کۆتی لەمپەران ئازاد بێ ئەوەندە لایەنی سەرسامی "واقیعیەتی زاتیو خۆڕسکانە" دەگرێتە خۆ... ئیعجازی جیهانی حەیرمان لەمەدایە کە زۆر بە ئاسانی لەگەڵ کاروباری ئاساییو رۆژانەدا تێکەڵ دەکرێ" کەچی ئاندریە بریتون گوتەنی: "نهێنی سورریالیزم لەمەدایە کە ئێمە دەزانین شتێکی دیکە لەو دیوی دیاردەو رواڵەتەکانەوە پەنهانە".

٣- خەون:

جیراردو نرڤال کە پێشڕەوی راستەقینەی سورریالیزمەو ئەو بە دانانی زاراوەی "سوپەر ناتورالیزم" نزیکترین چەمکی بۆ سورریالیزم دۆزییەوە, وەکو ئاندریە بریتون دەڵێت: "روحی سووریالیزم چوو بووە پێستی نرڤال"ـەوە. لە هەموو بەرهەمەکانیدا دووپاتی کردوەتەوە کە واقیعی خەیاڵ لە جیهانی بێداری کەمترنییە. بە باوەڕی ئەو خەون رێگە بە بنیادەم دەدات کە بچێتە ناو خۆیەوەو "مەعریفەی باڵا" بە دەست بێنێ. ئەم تۆژینەوە زانستییە، واتە وەیاد هێنانەوەو شیکردنەوەی چالاکی خۆبەخۆی زەینی مرۆڤانی، رێبازی کاری سوریالیزمە.

ئەگەر واز لە زەین بهێڵرێ ئەوا لە دنیای وەهمو شەبەنگو تاپۆیاندا، کە بوونەوەرانو شتانی ئەو دنیای وەهمو تاپۆیانە لە حاڵەتی چاوەڕوان نەکراودانو بە رەنگێن خەوناوی رازێنراو

نەتەوە، دەکەوێتەکار. ئەم دنیایە، وەکو برگسون گوتوویەتی لە خاڵی بەرانبەرو دژ بە واقیعیەتی عەمەلیدایە، چونکە بزوێنەری کاری ئێمە لە دنیای واقیعدا، سوودو قازانجی هەنووکەییە، ناچارین کارگەلێك هەڵدەبژێرین‌و دەرك دەکەین کە سوودێکی تێدابێ، لێ ئەگەر لەم جیهانە جیابینەوەو چاوپۆشی لێ بکەین هەنگێ دەچینە قەڵەمڕەوو ئاسۆیەکی دیکەوە کە لە وێنەێن زەینی‌و بیرەوەری "سەرکوتکراو" پێك هاتووەو، لە قەڵەمڕەوی حوکمڕانی هەر جۆرە لۆژیکێك دەمانباتە دەرێ، لە روانگەی "فرۆید"ەوە ئەو جۆرە دنیایە نیشاندەری ئارەزوو و مەیلە نا ئاگاو حەزە نەگوتەنییەکانی ئێمەو مرۆڤ دەتوانێ لە رێگەی وردکردنەوەو شیکردنەوەیانەوە، بگاتە رادەی خۆناسینی تەواو. بەمجۆرە، پەیڕەوانی فرۆید ئەم دنیا دەروونییە دەوڵەمەندە وەلاوە دەنەن‌و بە هۆیەکی دەزانن بۆ وەدەست هێنانی شێوەیەکی باشتری ژیان‌و سەرکەوتن لە جیهانی واقیعدا. لە کاتێکدا ئەم کارە بەلای سووریالیستەکانەوە دەکاتە کەم کردنەوەی "بوونی تەواو" حاڵبوکی بایەخی ژیانی خەو لە ژیانی بێداری کەمتر نییە ئێدی بۆچی ئیلهام‌و موکاشەفاتی ئەو ژیانە پشت گوێ بخەین؟ ئاندریە بریتون دەڵێت: "رەنگە خەونەکەی دوێنێ شەوی من درێژەی خەوەکەی پێرێ شەو بێ، بەڵام ئایا ئەم خەونە ئەمشەوش بەهەمان گوڕوتینی شەوانی پێشوو بەردەوام دەبێ؟". چونکە زەین تەنیا هەندێ لایەنی پەراگەندەی خەونی دوێنێ شەوی پێ دەپارێزرێ‌و یەکێتی خەونەکەش تێك دەشکێنێ، لەوەیە جیهانی بێداری نموونەو سێبەرێکی ئەم "ژیانە لاوەکی"یە بێ. رەنگە "دیاردەی واقیعیەت" لە یەکانگیری تیشك‌و پرشنگی خەون‌و بێداری چێ بووبێ.

ڤیان لە کوێندەرەوە دەست پێدەکات؟ بۆچی کەسێك دڵ بە یەکێکی دی دەدا؟ لەوەیە ئەوەی لە دیدی ماشوقەوە دەی بینیم رێك هەمان "نوکتەی نهێنی" بێ کە ئێمە بە دنیای خەونی لە دەست چوو دەبەستێتەوە. "سلڤادرو دالی" لە کتێبی "ژنی نەدیدەنی"دا دەڵێت: "بەبێ ئاگایی رۆژ بە سۆراخی وێنەێن لە دەست چووی خەونان دەگوزەرێنم، بۆیە کە وێنەی خەونەکانی خۆمان دەدۆزینەوە پێمان وایە پێشتر ئەوەمان ناسیوەو دەڵێین تەنیا بە دیتنی ئەو یان تەماشاکردنی ئەو غەرقی خەون دەبین".

بەم پێیە خەون کە رواڵەتی دنیای "فەرامۆشکراو"و "سەرکوتکراو"و قەڵەمڕەوی واقیعی باڵاترە ئایا ئاندریە بریتون گوتەنی: ناکرێ بۆ چارەسەری مەسەلە بنەڕەتییەکانی ژیان بەکار ببرێ؟

لە جیهانی خەوندا هەموو شتێك سادەو ئاسان دەنوێنێ، هەموو شتێك تەبیعی جیلوە دەکات، گیروگرفتی نیگەرانی سازی "ئیمکان" ناخرێتە روو. زەینی قەبوڵکەر لە بەرانبەر سەیرترین رووداواندا تەسەوری ناکۆکی ناکات، مەگەر لە بێداریدا، ئەویش بە فەرمانی لۆژیکی سنووردارو کاڵ‌و کرچی ئێمە. لەوەیە "جیهانی واقیع" بەشێکی بچووکی نهێنییەکی گەورە بێ‌و،خەوو بێداری-ش جیلوەی ئەم "نهێنییە گەورەیە"بن.

بەڵام نابێ بە هەڵەدا بچین! مەبەستی سووریالیستەکان ئەمە نییە کە وەکو پاسکال بڵێین: "بەچ مەعلوم ئەم نیوەیەی تری ژیان، کە وا دەزانین بێدارین، خەوێکی دیکە نەبێ‌و سووکە جیاوازییەکی لە خەوی یەکەم هەبێ‌و، ئەو کاتەی کە تەسەور دەکەین خەوتووین لە راستیدا بێدارین؟" ئەمە کە بووە بە بیانووی دەستی فەیلەسوفانی خانەگومان تا واقیعیەتی جیهانی پێ رەتکەنەوە، بەلای سوریالیستەکانەوە هیچ بایەخ‌و ئیحتوبارێکی نییە، تەنیا ئەوە نەبێ کە ئاندریە بریتون گوتەنی: "لە کاتی خەودا وا تەسەور بکەین کە بێدارین‌و لە کاتی بێداریدا وا تەسەور بکەین خەوتووین". بەراورد کردنی "نیشانەکانی خەو" لەگەڵ "نیشانەکانی بێداری"دا ئەوە دەردەخات کەئەو دووانە ژیانیان لە نێوان خۆیاندا دابەش کردووەو حەقیقەتی ئەمیان لە حەقیقەتی ئەویان کەمتر نییە.

خەون، وەکو تێفکرین، یەکێکە لە ئەوزارەکانی زانین‌و مەعریفەت، و دەبێ لەو روانگەوە پێودانگەوە راڤەو شرۆڤەو شی بکرێتەوە. خەون فەنبازی روح نییە بەڵکو یەکێکە لە چالاکییە ئیلهام بەخشەکانی زەین و، سووریالیزم لەم رووەوە لە فەلسەفەی هیندی نزیك دەبێتەوە. کە لە کتێبی "ڤیدانتا"دا سێ حاڵەتی بێداری‌و خەون‌و خەوی قووڵ بە جیا خراونەتە بەرباس‌و لێکدانەوەو هەر سێ حاڵەتەکە بە لایەنێن تەجەلی‌و بەرجەستەبوونی وجود ژمێردراون.

فەلسەفەی رۆژئاوا بەدوور خستنەوەی ئەو شتانەی کەلە قەڵەمڕەوی ئاوەز بە دەرن مەعریفەت‌و زانینی ئینسان‌و ناسینی جیهان سنووردار دەکات. داهێنانی سووریالیزم لەمەدایە

کە بایەخی خەونی نیشان داوەو هەم لە رووی سایکۆلۆژییەوەو هەم لە رووی فەلسەفەی میتافیزیکییەوە بایەخی خەونی بەلای کەمەوە بە ئەندازەی بایەخی بێداری زانیوە.

٤- شێتایەتی:

پچڕپچڕیو پەرێشانیو غەرابەتی خەونان، خەیاڵپڵاوی شێتان وەبیر مرۆڤ دەخاتەوە: دنیای شێتایەتی زەمینەیەکی یەجگار گرنگی خوێندنەوەو تۆژینەوە بۆ ناسینی سایلکۆلۆژیای مرۆڤ. شێتان بە حوکمی ئەوەی لە واقیعی بێرونییەوە دوورن، بە باوەڕی فرۆید "لە بواری واقیعیەتی دەروونییەوە زۆر لە ئاقڵان ئاگادارترنو دەتوانن هەندێ شتمان بۆ ئاشکرا بکەن کەبەبێ ئەوان هەرگیز چارەسەر ناکرێ".

خەیاڵ، لە دنیای شێتاندا فەرمانڕەوای بێ هەڤڕکە. زەینی شێتان بە نێو کاروباری ناکۆکو بێ سەروبەردا بە چابۆکی و سەرخۆشی تێ دەپەڕێ. زنجیرەی بیروهزرینی زەینی ئەوان تەنیا لەبەر چاوی خەڵکانی ئاساییدا پچڕپچڕو لێڵو مغەوەشە. چونکە شێتان عادەتی ژیانی رۆژانەیان لە دەست داوە، بەڵام جیهانی ئەوان هەمان زەبتو رەبتی دنیای ئێمەی هەس. تۆژینەوەی وڕێنانی ئەوان ئاسۆی زانین دەکاتەوەو ئێمە لە واقیعی پراتیکیو سنوردار دوور دەخاتەوە. ئەم شێتانە کە کۆمەڵگە بەتۆمەتی سەرپێچی لە دابو نەریتان تڕۆی کردوون، لە دنیای وەهمو خەونو جێبەجێ کردنی داواکانی دەرووندا دەژین، لێ تۆژینەوە لە لاشعوری ئەوان کە لە کۆتی دەسەڵاتی ئاوەز ئازاد بووەو لە دوا ئەنجامدا هەموو کارێك لەوێندەر حەڵاڵو جایزە، جیهانێکی تازە لە ئێمە دەکاتەوە.

پێشتر گوتمان ئارمانجو مەبەستی سوریالیستان روخاندنی ئەو دیوارەیە کە کەوتۆتە نێوان شێتاتیو ئاوەزەوە. بەرهەمەکانی ئاندریە بریتوون و فیلیپ سوپو باشترین رێگەن بۆگەییشتن بەو مەبەستە. ئاندریە بریتون لە رۆمانە بەنێوبانگەکەی خۆیدا "ناجا- ١٩٢٨ بە تایبەتی ئەو مەسەلەیە دەخاتە روو: "ناجا" ژنێکی گەنجی نیگا سیحراوییە کە قارەمانی چیرۆکەکە جاری یەکەم لە شەقامێکی پاریسدا تووشی دەبێت. جارێکی دی لە کۆڵانێکدا دەیبینێتەوەو هەمدیس لێی گوم دەبێتەوە. چەند جارێکی دیکەش, وەك بڵێی چارەنووس پێشوەختەو بەوردی دیداری ئەوانی رێك خستبێ، دەیبینێتەوە. پاشان ئاشنایەتی لەگەڵدا پەیدا دەکاتو ئیدی ئەو

ژنە هزرو خەونەکانی ئەو دەخوێنێتەوەو، هەندێ پێشبینی بۆ دەکات کە راستو دروست دەردەچنو ئەو بەرەو دنیای رازئامێزی "دیداری کوتوپڕو ژوانی رێکەوتەکی سەیر" بکێش دەکات. قارەمانی چیرۆکەکە بە هەموو مقاوەمەتو پایەدارییەکی خۆیەوە، ئاقیبەت لە سایەی دەسەڵاتی ئەو ژنەدا باوەڕ بە رووداو رێکەوتانی مەحاڵ دێنێو گومان لە یەقینو حەتمیەتەکان دەکات. ئیدی زوو بەزوو لە بەرانبەر ئەودا دووچاری ترسو دڵە راوکێیەکی پیرۆز دەبێت. لێ "ناجا" دەکەوێتە گێژەنگی دنیای دەروونی خۆیەوەو لە روانگەی خەڵکانی دییەوە شێت دەبێتو دەیبەن بۆ شێتخانە. جا لێرەدا نووسەر مەسەلەی شێتایەتی دەخاتە روو و دەپرسێت کە بەڕاست شێتایەتی چییە؟ کێ دەتوانێ مەرزی نێوان شێتایەتیو "نا شێتایەتی" دیاری بکات؟ ئایا ناتوانرێ بگوترێ کە "ناجا" گەییوەتە سەرچاوەی "زانینی حەقیقی"؟.

گوێ نەدانی شێتانە بەو رەخنانەی کە لێیان دەگرین ئەم گریمانەیە چێدەکات کە دنیای خەیاڵ هێزێکی مەزنی پێ بەخشیوون. لەزەتێکی وەها لە وڕێنەی لاشعوری خۆیان دەبینن کە هیچ ئیحتوبارێکی فەردیو شەخسی بە هەند ناگرن. کەواتە بەم پێیە خەیاڵو وەهم سەرچاوەی لەزەتێن ناچیزە نییە، قووڵترین کەیفی دەروونی لەوێندەرەوە سەر هەڵدەدات. یەکێك لە نووسەرانی سوریالیست کە لە ئەنجامی توندڕەوی لە "نووسینی خۆبەخۆ"دا دووچاری پەشێوەی زەینو پەرێشانی فیکر دەبێو بەپێی ئامۆژگاری دکتۆر دەبێ واز لەو کارە بێنێ، نامەیەك بۆ ئاندریە بریتون دەنووسێت: "لە وەڵامی پزیشکەکەدا گوتم کە من رێبازە روحییە نیگەرانی سازو ئومێد بڕەکانم لە رەوتو رێبازە لۆژێکیو دروستەکان پێ باشترە".

لە راستیدا ئەگەر کەسێك بەبێ رەچاوکردنی هەلومەرجەکانی ئاوەز لە بارەی وڕێنەی زەین مەست بێ، خەتەرێکی گەورە هەڕەشەی لێدەکات ئەویش ئەوەیە کە هەمیشەو بە حوسنو رەزای خۆی گیرۆدەی دەستی خەیاڵو شێتایەتی بێ، سووریالیستەکان چونکە رێگەی مقاوەمەت لە بەرانبەر وەسوەسەی لەزەتێن شێتی دەزانن تاسەر مەرزی تێکچوونی شعوران دەڕۆن. چونکە هەمیشە پەیوەندییەکانی خۆیان بە دنیای دەرەکییەوە دەپارێزنو لەبەر ئەمە دەتوانن بە حوسنو رەزا خۆ بخەنە بەختی ئەم "وەرزشە زهنییەوە"و تەنانەت لە مێشکی خۆدا شێتایەتی چێبکەنو، پاشان بگەڕێنەوە سەر حاڵی ئاسایی. ئەوزاری ئەم گەڕانەوەیە هەمان هێزی تەوسو تەنزە کە هەمیشە ئەوان لەلایەنی پێکەنیناوی شێتایەتی توند ئاگادار دەکاتەوە.

بەم پێیە تەوسو تەنز نیگابانی "هەر هەموو زەینە"و بۆیە لە هەموو شێوەکانی سووریالیستیدا بەرچاو دەکەوێ.

بەمجۆرە یەکێك لە مەبەستەکانی سورریالیزم "چێکردنی حالەتێکی نزیك لە تێکچوونی شعورانە". واتە زەین دەبێ خۆی لە چنگی شتە خەیالّیو قەراردادییەکان ئازاد بکات تا "ئوتوماتیکییەتی مێشك" کە سەر کێشی ئاشکرا کردنە، بێتە قسە. ئاندریە بریتونو پول ئیلوار دەڵێن کە "تەجروبەی چێکردنی نەخۆشی دەروونی جێگەی غەزەلو قەسیدەو داستانو بەیتی بێ سەروبنو جۆرە سواوەکانی دیکەی ئەدەب دەگرێتەوە."

دەستپێشکەری ئەم شاعیرانە لە مەدایە کە هێزی خودکاری مێشك-یان لە رێگەتەجربییەکانو، کاری بیرکردنەوەیان لە ژێر باری حوکمی پێداویستیانی پراتیکیو سوودی مادی ئازاد کردووە.

٥- شتێن سووریالیستی:

شێوانی هەست، مەرزەکانی زانیاری مرۆڤانی دەباتە دواوەو واقیعی دەرەکی لە بەهاو ئیحتوبار دەخات. لێ گەلێك لە شێتان وێرای ئەوەی کە تەسلیمی خەیالاتی زەینی خۆیان نابن جیهانبینی تایبەتی خۆیشیان بەسەر شتەکانی جیهانی دەرەکیدا دەسەپێننو بەکار هێنانی سروشتی ئەم شتانە دەگۆڕن، شێوەی کارکردنی ئەوانە لە شێوەی کارکردنی سووریالیستەکان دەچێت کە بە زەبری تەوسو تەنز، رەنگی پێکەنیناوی بەشتان دەدەنو واقیع دەپشکننو زەین لە دنیای واقیعی بالاتردا دێننە جولّە، لەگەڵ ئەم جیاوازییەدا کە شێت لە روانینی خۆیدا تەواو وەستاوە، بەلام تۆێژەری سووریالیست، پاش جەولەو گەڕان بە "ناوچەی قەدەغە"دا دەگەڕێتەوە سەر حالّی ئاسایی خۆی.

ئیمتیازی شێتایەتی لەمەدایە کە نیشانی دەدات کە وێنەێن زەینی بەچ رەوشو گۆڕانێك فۆرمی دەرەکی وەردەگرنو چۆن دەگەڵ واقیعی بابەتیدا تێکەڵ دەبن. بۆیە "سلڤادور دالّی".

لەم بارەیەوە دەڵێت: " سووریالیزم ئەوزاری دەرەجە یەکی خۆی هەیە بە شێوەی (رەوتی شێتیو ئیرادگیری) کە لە یەکەم هەنگاوەوە توانیویەتی لە نیگارکێشیو شیعرو سینەماو بونیادی شتە هەڵبژاردەکانی سووریالیستیو مۆدی رۆژو پەیکەرسازیو مێژووی هونەرو تەنانەت ئەگەر پێویست بکات، دەربارەی راڤەو تەفسیری مەتنە موقەدەسەکان-ش بەکاری بێنێ".

بەڕای ئەو رەوتو رێبازی بەرکاریو سستو کاریگەر پەزێری تۆێژەری سووریالیست دەبێ جێگەی خۆی بە رەوتو رێبازی چالاكو کاریگەرگوزار بسپێرێت تا بتوانێ شەقلّی عەمەلیو فۆرمی مادی بە " دنیای ورێنە ئامێزی دوورە ئەقلّی بابەتی" ببەخشێت. شەقلّو فۆرمانێك کە تەنیا لایەنی زەینیو خەیاڵییان هەبێ ناتوانن "مەیلو حەزە دەرەکییەکانی ئێمە" وەدی بێنن.

کەواتە دەبێ وێنەو فۆرمی تازە بهێنرێتە ئاراوە کە لایەنی بابەتیو واقیعیان هەبێ. وەکو تاقیکردنەوەی بزواندنی شێتایەتی "کە کاری ئیلوارو بریتون بوون"و هەروەها بونیادی شتێن سووریالیستی.

هەڵبەتە لەم پێودانگەوەیە کە سلڤادۆر دالی پێشنیازی دروستکردنی "ترومبیلانی دێوئاسا" دەکات: ئەندازەو قەوارەی ئەم ترومبێلانە سێ هێندەی قەوارەی ئاسایی ترومبێلەو کەرەستەکانی لە گەچ یان بەردە بەلام وردەکاری ناسکترینو وردترینو بچووکترین سەعاتی دنیا ناگات بە وردەکاری پارچەکانی ئەو ئوتۆمبیلە پێشنیازکراوە. ئەوسا دەبێ ئەم ترومبێلانە بەخشلّی ژنان بڕازێنرێتەوەو لە گۆڕێك بنرێو گۆڕەکە لەگەڵ زەویدا تەخت بکرێو سەعاتێکی دیواریی ناسك کە لە پوش دروست کرابێ لەسەر مەزارەکە دابنرێ تا شوێنەکەی بناسرێتەوە. ئەم ئامێرە عەجیبو غەریبانەی سلڤادۆر دالی لە پێناسەو باسی (شتی سووریالیستی)دا ناوی بردوون ئەوە روون دەکاتەوە: "شتی سووریالیستی شتێکە کە کەمترین کاری میکانیکی ئەنجام بداتو پشت بە خەیالاتو بەرجەستەکارییەك ببەستێ کە لە ئەنجامی وەدی هاتنی کاری لاشعوری ئێمەوە هاتبنە ئاراوە".

ئاندریە بریتون پاش دیتنی خەونێك، کەوتە بیری دروستکردنی ئەم شتانە، واتە هاتنە دی بابەتیانەی حەزو ئارەزووە سەرکوتکراوەکان. رۆژێك لە بازاڕی "سن مالو" چاوی بە کتێبێکی سەیر کەوت: "سۆز" ئەم کتێبە لە پەیکەری دارینی جنۆکەیەکی بۆدراوی کورتە بالای ردێن سپیی درێژی تاسەر نووکی پێ هاتوو، دروست بوو بوو. تیرەی ئەم پەیکەرە ئاسایی بوو و بەم حالّەشەوە رێگەی لە پەڕە هەڵدانەوە نەدەگرت. لێ، عەجایەب! پەڕەکانی لە بری کاغەز لە خوری زبری رەش دروست کرابوو! خێرا کتێبەکەی کڕی، بەلام کە لە خەو رابوو کتێبەکەی لەسەر جێگەکەی خۆی نەبینی بۆیە لێبڕا شتانێك دروست بکات "کە جگە لە دنیای خەون لە چ شوێنێکی دیکەدا نەبینرێن،و نە سوودی مادیان هەبێو نە لەزەتی مەعنەوی، بەلام بشێت

یارمەتی وێرانکردنی ئەم رازانەوە کارییە هونەرییە نەفرەت ئەنگێزە بدەنو ئەم بوونەوەرو شتە ئەقلانیانە لە ئیحتوبار بخەن".

ئەم جۆرە شتانە، بەر لە شیعرو نیگارکێشی، خەڵکی ئاساییان سەرگەردانو حەیران کردووە، پیشانگەی بەرهەمێن سوورریالیستی کە لە ساڵی ١٩٣٨دا کرایەوە تەمەشاڤانی دەهری کردو ژمارەیەکی دووچاری ورێنەو سەرسامی کرد.

٦- کەلاکی بەلەزەت:

سوود وەرگرتن لە هەموو ئەو ئەوزارو فاکتەرانەی کە بەکاری برینی پەیوەندی لەگەڵ زەینی بەردینی ئێمە بێو دەرفەتی ئەوەمان بۆ برەخسێ کە زەخیرەی بێ سنوری دەرونی خۆمان بژمێرین بەجێو سوودمەندە . بە هەر حاڵ پێویستە بۆشاییەك لە دەروونی خۆماندا دروست بکەین تالاشعورو ویژدانی پەنهان خۆبەخۆ بێتە زمان. هەموو کەسێك دەتوانێ بە تەنیا بگاتە ئەم

گەنجینەیەو سوودی شەخسی لێوەربگرێ، هەروەها دەتوانێ هێزێن شعوری جەماعی لەیەك شوێندا بخاتە کارو سوودی زیاتر وەربگرێت.

ئەم مەبەستە لە رێگەیەکی سادەوە کەناوی (کاغەز وازی)یان لێناوە دێتە دی: چەند نەفەرێك لەدەوری یەك دادەنیشن و پارچە کاغەزێکی بچوك دەست بەدەست لەناو خۆیاندا دەگێرن. هەر کەسەو لەسەرەو نۆرەی خۆیدا وشەیەك لەسەر ئەو کاغەزە دەنووسێت یان خەتێکی پێدا دەکێشێت. ئەنجام کۆمەڵە رستەیەکی عەجیب و غەریب یان نیگارێکی ناواقیعی بەدەست دێ. یەکەمین نموونەی ئەم وازییە کە ئێستا بایەخی دەقی کۆنی وەرگرتووەو ناوی خۆی کە لە دوو ووشەی یەکەمی وازییەکەوە هاتووە، بەم جۆرە کارانە داوە, ئەم رستەیەی خوارەوەیە کە بەهەمان شێوازی سەرێ دروست بووە:

((کەلاکی بەلەزەت, شەرابی تازە دەخواتەوە))

ئیدی بە پەیرەوی هەمان رێباز کە دەتوانێ بەهێزترین وێنەی ریالیستی پەتی دروست بکات, گەلێك رستەی سەیرو سەمەرەی وەکو ئەوانە دروست بووە: ((سەدەفی سنگال, نانی سێ رەنگ دەخوات... بوخاری باڵدار, باڵندەی گێلی خەڵەتاندووە)). هەروەها زۆر تابلۆو

نیگاری سەیری وەکو مرۆڤێك کەسەری قرژاڵ بێ هاتۆتە ئاراوە. پۆل ئیلوار شەرحی ئەو شەوانە دەکات کە بەجۆش و خرۆشەوە. لە کاری ئەفراندنی کەلاکێن بەلەزەتدا سەرف کراوە. هەر یەکێك لە ئێمە دەیویست جەزبەیەکی زیاتر, یەکێتیەکی زیاتر, بوێرییەکی زیاتر بەم پارچە شیعرە دەستە جەمییە بدات. هیچ غایلەیەك, هیچ یادێکی هەژاریو بێزاری بە لاپەڕەی شعوری ئێمەدا تێنەدەپەری. ئێمە لەگەڵ وێنەکانی زەیندا قومارمان دەکرد بەڵام چ دۆڕاوێك لە گۆڕێ نەبوو... ئەگەر کەسێك لە نێوماندا پرسیارێکی بکردایە، پەشێوی یان ئاسوودەیی بیری تەنیا لای وەڵامەکە بوو. واتە هیچ خەمێکی نەبوو تەنیا خەمی وەڵامەکە نەبێ. پرسیارەکەی لەسەر کاغەزێك دەنووسیو بەکەسی نیشان نادا, لە راستیدا گرفتی خۆی بۆ خۆی دەردەبڕیو, لە ناکاودا کەسێك لە نێو کۆمەڵەکەوە بەوپەڕی دڵنیاییەوە وەڵامی دەدایەوە.

ئەو پرسو وەڵامانەی کە لەم جۆرە گەمانە کەوتوونەتەوە، بۆ نموونە بەم شێوەیەیە:

- بەهار چییە؟
- چرایەکە کە خۆراکی گو ئەستێرەیە.
- مانگ چییە؟
- مینا فرۆشی کیشوەری عەجایەبان.
- ئایا سورریالیزم لە بیناکردنو وێرانکردنی ژیاندا بەیەك ئەندازە دەوری هەیە؟
- گوڵێکە جگە لە گوڵ هیچ شتێکی دیکە لە پێکهاتەی بەکار نەبراوە.

کەواتە "کەلاکی بەلەزەت" توانای ئەوە بە بنیادەم دەدات کە لە چنگی واقیعی خەمینو مەینەتبار ئازاد بێو تا قووڵایی جیهانی پچڕانو سەرسامی بڕواتو شۆڕبێتەوە. کەسانێك کە بێنە ناو ئەم گەمەیەوە دەتوانن لە دەستی کەسایەتی تەقلیدی رزگار بنو ئۆتۆماتیکیەتی مێشك بچالاکێنن.

٧- نووسینی خۆبەخۆ:

هەڵبەتە ئارمانجی ئەو شێوە جۆراجۆرە سوریالیستیانەی کە راڤەمان کردن، وەدەرنانی ئەزموونی شارستانیەتە تا (ئادەمیزاد لە خۆیدا) بەسروشتە سەرەتاییەکەی خۆی دەربکەوێو بتوانێت هەموو هێزە سایکۆلۆژییەکانی خۆی وەربگرێتەوەو بەڕاستی ئازاد بێ.

لاشعور کە لە حاڵەتی خەوو شێتییەتیدا لەکۆت‌و بەندی چاودێری (زەینی بێدار) ئازاد دەبێ خۆبەخۆ جیلۆه دەکات‌و (نووسینی خۆبەخۆ) پەیامەکانی تۆمار دەکات.

بەمجۆرە ئاندریە بریتون حاڵەتی نێوان خەوو بێداری وەرگرت‌و کەشفی کرد.... بە شێوەیەکی لاشعوری دنیایەك رستە لە زەینیدا پێکهات‌و ئەم رستانەی بە ((رەگەزی دەرجە یەکی شیعر)) زانی. دەیگوت ئەم جۆرە رستانە بنجبڕی و حەتمیەتی ریزپەڕ بۆ زەین دروست دەکات‌و رێك وەکو ئەو وشانە وایە کە لە پشت پەردەی نمایشەوە دەگوترێن. لە ((یەکەمین بەیاننامەی سوررياليزم))دا ئەوە دەگێڕێتەوە کە شەوێك، بەر لە خەوتن، گوێی لە رستەیەکی سەیر بوو کە هیچ پەیوەندییەکی بە چالاکی بێدارییی ئەوەوە نەبوو، رستەیەك بوو بە مکوڕ بوونەوە خۆی "بە پشت جامی پەنجەرەی زەیندا دەدا. شەوێکی دیکەش خەونێکی دیارو روون هاتبووە خەوی‌و کەبێدار بوو بووەوە وای هاتبووە خەیاڵ کە بێگومان ئەم خەونەی لە شوێنێکدا بە چاوی خۆی دیتووە. لە ئەنجامی ئەم جۆرە ئەزموونە شەخسییانەدا کەوتبووە بیری ئەوەی کە حاڵەتی پەزیرایی‌و قبووڵکردن بە ویست‌و بەرنامە لە خۆیدا دروست بکات‌و رەوتی خۆبەخۆیی ئەم کاریگەرییە دەروونیانە بخاتە سەر کاغەز. وەکو چۆن فرۆید دەروون نەخۆشەکانی دێنایە قسەکردنی نا ئاگایانە، ئاندریە بریتون-ش لێبڕا کە ئەم ئەزموونە دەرهەق بە خۆی بەکار بێنێ‌و هێندە بە خێرایی لاشعور بێنێتە قسە کە زەینی ئیرداگیر نەتوانێ دەست بخاتە کاروبارییەوەو داوەری بکات تا (فیکری نوتقدار) بێ هیچ کۆسپ‌و لەمپەرێك بێتە قسە.

هەڵبەتە بۆچوونە ناو ئەم (حاڵی بێخودی)یەوە دەبێ لە دەستورو ویستە دنیاییەکان دوور بکەوێتەوە. ئاندریە بریتون و فیلیپ سوپو بەم رێگەیە لاشعوری خۆیان هێنایە قسان و بە تەقریری ئەو کتێبی ((مەیدانە موگناتیسییەکان))یان کە ((یەکەمین بەکارهێنانی ئەم ئیکتیشافە)) بوو، نووسی: هیچ فەسڵێکی ئەم کتێبە دەلیلێکی بۆ کۆتایی خۆی نەبوو تەنیا ئەمە نەبێ کە رۆژ گەیی بووە کۆتایی‌و رۆژێکی دی، کارێکی دی (یانی فەسڵێکی تازە) دەستی پێدەکرد، چونکە مێشکی ئۆتوماتیکی سەربەخۆ چالاکییەکی دیکەی دەست پێدەکرد.

ئەم کتێبە بە بۆنەی لێکچوونی خواستنی جوان‌و چاوەڕوان نەکراوو تەنزئامێزەوە شۆرەت‌و ناوبانگێکی بێ وێنەی پەیداکردووە.

ئەمەش چەند نموونەیەکە لەو جۆرە رستانە: "زندانی ئێمە بە کتێبانی دڵخواز دروست کراوە، بەڵام بە هۆی ئەم هەموو بۆنە ئاشقانەیەوە کە دەمانکاتە خەو ئیدی ناتوانین هەڵێین... هەموو کەس دەتوانێ بەم راڕەوە خوێناوییەدا، کە گوناهەکانمان لە شێوەی وێنەی بەلەزەتدا پێیا هەڵواسراوە، تێ بپەڕێ، بە هەر حاڵ رەنگی کەوەیی لەم وێنانەدا لە هەر رەنگێکی دی زیاتر بەرچاو دەکەوێ".

ئاندریە بریتون دەربارەی ئەم رێبازە دەڵێت: "بۆ تۆ کە دەنووسێت، ئەم رەگەزانە بە رواڵەت ئەوەندە نامۆو نا ئاشنا دەنوێنێ وەکو بۆ هەر کەسێکی دی. بۆیە خۆت لەم رەگەزانە دوورە پەرێز دەگرێ" یەکێك لە شاگردانی سوررياليزم کە قیروسیای کردووەو ئەم رێبازەی لەسەر خۆی جەرباندووەو بۆمانی دەگێڕێتەوە کە هەستێن نەناسراو بەرەبەرە دەوری روحی داو لە نێو لافاوو بۆرانی دەنگاندا گیرۆدە بوو و زەینی بە ئاسمانێکی نا ئاشنادا کەوتە فڕین‌و لاپەڕەی شعوری سپی بوو و هزری بەسەر وشەکاندا بوری‌و سەرەنجام توانی بە ئاسانی هونەرە زمانەوانییەکانی سوررياليزم چێ بکات. جیابوونەوەو دابران لە دنیای دەرەکی هێندە خەستە ئەگەر پیاو دەست لە نووسین هەڵگرێ دەڵێی لە پڕ لە خەوێکی قووڵ رادەپەڕێ: "چاوان ئیدی لەگەڵ شتی ژینگەدا ناسازێن‌و لەرزە دەکەوێتە پێ".

بە مەبەستی دەرك کردن‌و تۆمارکردنی چالاکی ناخودئاگا، قۆناغێکی "هیپنوتیزم"ش دەستی پێکرد. هیپنوتیزم یەکێ بوو لەو داوانەی کە سوررياليزمی بەدنیای عەجایەبانەوە گرێ دەدا.

سورياليستەکان دەیانویست ئەو وەڵامانەی کە کەسێك لە حاڵی خەوی موگناتیسیدا دەیداتەوە تۆمار بکەن‌و ئەو وەڵامانە لەگەڵ ئەو رستانەدا کە لە جیهانی بێداریدا لە رێگەی "نووسینی خۆبەخۆ"وە وەدەستیان هێنابوو لە بەرانبەر یەك دا بنەن‌و پەیوەندی نێوانیان کەشف بکەن. گۆڤاری "ئەدەبیات" ئەنجامی ئەو ئەزموونانەی بە بەردەوامی بڵاودەکردەوە. دسنوس‌و کروڤیل‌و پرپە لەو نووسەرە سوررياليستانە بوون کە بەر تاقیکردنەوەی خەوی موگناتیسی کەوتن‌و بریتون‌و ئیلوارو ئیرنست-ش شایەدی ئەم ئەزموونانە بوون لە ساڵی ١٩٢٢ بە دواوە گەڵێك کۆڕی وتار خوێندنەوەی گرینگ دەربارەی هیپنوتیزم گێڕا.

بەڵام ئاندریە بریتون باوەڕی وایە کە نووسینی خۆبەخۆ دەبێ هەمیشەو لە هەموو حاڵێکا نزیکە دەستی هەموو کەسێك بێ‌و بەم پێیە لەگەڵ خەوی دەستکردو موگناتیسیدا جیاوازی

هەیە، جا بەم حاڵە ئەو پێناسەیەی کە یەکێك لە زانایان دەربارەی هیپنوتیزم کردوویەتی دەکاتە: "هۆیەکی بێ چەندو چوونی ئاسانکردنی تەڤگەری هێزە دەروونییەکانو بە تایبەتی قەریحەی هونەری: یەکەم لە ڕێگەی تەمەرکوزی زەین لە کارێکدا کە دەبێ ئەنجام بدرێ، پاشان بە رزگاری تاك لە چنگ ئەو کۆسپو تەگەرانەی کە بەردەمی بنیادەم دەگرنو بە جۆرێ دەروونو گیانی دەشێوێنن کە هەندێ جار کاری دەرکەوتنی تواناو بەهرە پەنهانەکان بە تەواوەتی رادەگرن". زەین پێویستە بە تەواوەتی حاڵەتی پەزێرایيو کارتێکراوی هەبێو جگە لە تۆمارکردنی ئەم "ئیملا جادوو ئامێزە" هیچ کارێك ئەنجام نەداتو هێزە بێدارو هوشیارەکانی ناخ خامۆشو بێ دەنگ بکات. هەر جۆرە هەوڵو تەقەللایەك بۆ فامینو حاڵی بوونی ئەو شتەی کە دەینووسین بێ ماناو نابەجێیە: دەبێ واز لە وشەکان بهێنرێ تا ئازادانە بە دووی یەکدا بێن. لەگەڵ ئەم حاڵەشدا ئاراگۆن گوتەنی: " پیاوێ کە قەڵەمی بەدەستەوە گرت خۆی بەوە دەزانێ کە بۆ دەربڕینو نیشاندانی نهێنییەکی ژیانی نامۆو نا ئاشنا تەرخانەو لەم پێودانگەوە تەسەور دەکات هەر درۆو دەلەسەیەك بە ژێر قەڵەمەکەیدا هاتبێ نووسیویەتی، هەڵبەتە بێ خەبەران دەگەنە ئەو ئەنجامەی کە ئەم کارە بناغەو بنەمای نییە... لە سوریالیزمدا هەموو شتێك یاساو دروستيو ئیحتوباری حەتميو زەروری خۆی هەیە. مانای رستەکان لە دەرێی بوونو هەستی نووسەردا قاڵبی خۆ وەردەگرن باشترین شێوەی نووسینی خۆبەخۆ بە تایبەتی لە ڕێگەی دیالۆگی نێوان دوو کەسەوە دەگاتە سەمەر، چونکە پێکادانی دوو روحو دوو زەینو دوو زەوق، وێنەی چاوەڕوان نەکراوو جوانتر دەورووژێنێ، بە مەرجێ هەر یەکێك لە دوو لایەنی دیالۆگەکە لەگەڵ خۆیاندا گفتوگۆ بکەنو هەرگیز بەلای ئەوەدا نەچن کە کار بۆ رەفزکردن یان بۆ قەبوڵکردنو سەلماندنی قسەکانی لایەنی بەرانبەر بکەن. فەسڵی "کۆسپان"ی کتێبی "مەیدانەکانی موگناتیسی" بە هەمان شێوە نووسراوە.

ئەم رۆچوونو قوڵ بوونەوەیە بە قوڵایی ناخو شعوری باتیندا بووەتە مایەی دروست بوونی وێنەێن شاعیرانە، چونکە شیعر لە نیگارکێشی پتر دەتوانێ ئەم ئەشکەوتە پڕ نهێنیانە بپشکنێ. شیعر لە کۆتی مادە ئازادترەو زنجیرەی فیکران لە (حاڵی بێخودی)دا باشتر نیشان دەداتو دەردەبڕێ. ئاندریە بریتون ئیلهاماتی پەیڤ لە رووی (چەمکی بابەتییەوە) زۆر بە دەوڵەمەندترو، لەبەر چاودا زۆر بە پایەدارتری دەزانێ لەوێنەێن نیگارکێشی، و تەنانەت هێرش

دەباتە سەر "هێزی درۆینەو سروشو ئیلهامی شاعیرانە"و دەڵێت کە شیعری (لوترە ئامون)و (رامبو) سەرەتا خەڵقەندەی زەینو رۆنراو لەسەر (شتە زانراوەکانی ژیانی پێش لە دایك بوون) نەبووە، و ئەم دوو هونەرمەندە باڵادەستە تەنیا گوێیان بۆ ئەو دەنگە ناسكو پەیڤە ئاڵۆزانە گرتووە، کە لەکاتی نووسیندا، لە داڵانە تاریكو نوتەکەکانی هەستیانەوە هاتووەو خستوویانەتە سەر کاغەز: ئەوەی "درەوشانەوە"ی پێ دەگوترێ لە پاش ئەم قۆناغەوە دێ.

ئەم جۆرە "قوولبوونەوە"یە بەناو تاریکستانی لاشعوردا جگە لە یارمەتی دانی دەرکەوتنو گەشەکردنی چەمکی مرۆڤانيو ناسینی خودی خۆتو جیهان چ سوودێکی تری نییە. حوکمی سوریالیزم ئەمەیە کە: "ئەو کەسانەی ئەم جۆرە ((هێزە زەینییە گرانبەهایەیان)) هەیە، پێویستە بە کۆمەکی ئەو چرایەی کە ئەم هێزە هەڵیگیرساندووە، هەم خۆیان بۆ تۆژینەوەی تەرزی کارو بونیادی ئەم دەزگایە (ئیلهام) تەرخان بکەن بە مەرجێ کە بە بەخششێکی ئاسمانيو شتێکی پیرۆزی نەزانن، و هەم دەبێ لەو دەمەدا کە متمانەی تەواویان بە خەسڵەتی نائاسایی ئەو هەیە، دوا داوو پەیوەندییەکانی بپچڕنو ئەو شتەی کە خەڵکانی دی هەرگیز جورئەتی تەسەور کردنیان نییە- ئیلهام بخەنە ژێر رکێفی فەرمانی خۆیانەوە."

ڕێگەیەك کە بە کۆمەکی "یاخی بوون"و "وێرانکردن" بکرێتەوە دەچێتەوە سەر "دنیای لەمە چێتران". لەم دنیایەدا هەر جۆرە مەستيو بێ ئاگاییەك جایزو حەلاڵەو زمانی دانیشتووانی ئەوێندەر هەمان زمانی نووسینی خۆبەخۆیە. جا لەم یەکانگیريو پێکادانە تریشقە ئاسایانەی وێنەو مانایانەوە، کۆمەڵە جوانییەکی سەیرو دەگمەن لە دایك دەبێ کە تەنیا هونەرمەندان لە عۆدەی دێنو دەتوانن شرۆڤەی بکەن و نیشانی بدەن. شاعیران، بە باوەڕی بریتون، لە قەڵەمڕەوو ناساندنی رووحدا، مامۆستای ئێمەی خەڵکی ئاسايیو عەوامن، چونکە لە سەرچاوەگەلێکەوە ئاو دەخۆنەوە کە هێشتا زانست پێ نەگەییووە.

سوریالیزمو شیعر

بۆ چوونە ناو زۆنگاوەکانی قوڵایی ناخو لاشعورەوە پێویست بە جورئەتو ئازایەتییەکی گەورەی بێ وێنە هەبوو، و ئەم کارەش تەنیا لە دەستی شاعیران دەهات، چونکە جوانی وێنە ناگەهانییەکانی زەین دەیتوانی ئەو کۆسپو تەگەرانەی کە جیهانی واقیع خستبوویە بەر پێی

خەونەکانی ئەوان، بە شێوەیەکی کاتی فەرامۆش بکات. بە قەولی رنەکروڤیل "شیعر لەلایەکەوە بۆ لایەکی دی، لە فۆرمی شتێکەوە بۆ وێنەی زەینی ئەو شتە، لە وێنەی زەینی شتێکەوە بۆچەمکی ئەو شتە لە چەمکی شتێکەوە بۆ واقیعی دیاریکراوی دەرەکی ئەو شتە، پرد لێدەدا، دەپەڕێتەوە... شیعر رێگەی ئازادییە".

دەبێ ئازادی ئوتۆماتیکیو تەڤگەری بروسکەئاسای زەین، کە پرەنسیپی پەروەردەو فێرکردنی کۆن فەرامۆشی کردووە (چونکە نەیویستووە بە فاکتەری گەشەسەندنی بەهرە شاراوەکانی زەینی بزانێ) بێتە دیو بۆ ئەم کارەش لە یەك رێگە زیاتر نییەو ئەوەش دەربازکردنی شیعرە لە چنگی کۆتو بەندو لەمپەرانو نەجاتدانی شیعرە لەنیری کۆیلایەتی ئەخلاقو لۆژیك.

لە روانگەی هونەرمەندێکەوە کە (جیهانی عەجایەبان) لە نێو جیهانی واقیعدا دەبینێ، سەرانسەری گێتی رەنگی شیعر بەخووە دەگرێت: بەیاننامەو ئاگادارییانی سەر کاغەزو بانگەشەو پارچە رۆژنامان کە بدرێنە دەم یەکەوە شیعر پێك دێنن، چونکە وەکو چۆن ئەگەر شتێك لە ماناو چەمکی زاراوەییو باوی خۆی دابڕدرێ دێتە ناو جیهانی (واقیعی بالاتر)، وەکو چۆن لکانی رستەێن پەراگەندەو وێنەێن نا ئاسایی بە یەکترەوە زەین لە واقیع دوور دەخاتەوەو بۆ دنیایەکی دیکەی دەبات. بە گوتەی تریستان تزارا "دەشێت شاعیر بیو شیعر نەلێی... چلۆنایەتی شیعر لە کوچەو کۆلانان، لە موغازەێن بازرگانی، لە هەموو شوێنێکدا هەیە".

سەرانسەر ژیان بابەتی شیعرە "دەشێت شتێکی بچووك بکرێ بە هەوێنی شیعر: دەستەسڕێك کە دەکەوێتە سەر زەوی بۆ شاعیرێك حوکمی ئەو مەلغەیەی هەیە کە دەتوانێ دنیای پێ بجوولێنێ". رووداوێك چەند بچووكو کەم بایەخ بنوێنێ، بۆ کەسێك کە بتوانێ بیکات بە ئالەتی دەربڕینی دەنگی ناخو دەروونی خۆی، جیهانێکی پڕ لە سەرسامیو رازو نهێنی تێدایە. هەموو کەسێك شاعیرەو بە خۆی نازانێ. ئەوەندە بەسە کە چاو لە ئاسۆی سنوورداری خۆی وەربگێڕێ تابێتە ناو ئەم جیهانە عەجایەبەوە.

لەبەر ئەمە، بۆ نموونە شیعرێن پول ڤالیری کە مەسەلەێن ئەدەبیی بەدەر لە چەمکان لە چوار چێوەی تێوریانی فەلسەفیو فۆرمێن ماتماتیکی دەردەبڕن، بووە مایەی ناڕەزاییو تووڕەبوونی (نەیارانی تەگبیری ئەدەبی). سوریالیستەکان زۆر لەم بۆچوونەی ڤالیری قەلس بوون

کە دەیگوت: "زۆرم پێ خۆشترە کە بەوپەڕی هۆشو گۆشو رۆشنبینییەوە بابەتێکی ناچیز بنووسم نەك بە کۆمەكو یارمەتی گیاناڼو دوور لە بوونی خۆم شاکارێك-ی نێو جوانترین شاکاران بئافەرێنم". لەبەر ئەمە بوو کە لە ساڵی ١٩٢١دا لەم شاعیرە جیابوونەوەو گوتیان: "شێتایەتی لە پایان بینیو نێرەنگو تەگبیر باشترە."

ئەم شاعیرە تازانە بەدەم سۆراخو تاقیبی "ژیانی رەسەن"ەوە گەیینە ئەم ئەنجامگیرییەی کە سڕینەوەو چاك کردنو دەستکاری لە شیعردا، واقیعی بالاتر، کە بە دژواری دێتە دی، لەکەدار دەکات. پول ئیلوار دەڵێت: "خەیاڵ، پاکیەتی، تووڕەیی، زەین، حیکایەتی پێشینان، مێزو مەرەکەب، دیمەنێن نەناسراو، بیرەوەرێن ناگەهانی، پێشگۆیی سۆزو گودازان، سووتانی فیکرو هەستو شتان، رووتی کوێر، هەنگاونانی ئاسایی بەرەو ئارمانجێن بێ فایدە کەگرنگترین فایدەیان هەبووە، پەراگەندەبوونی لۆژیك تا رادەی پووچی، سوود وەرگرتن لە پووچی تا رادەی ئاوەزی یاخی: ئەمەیە شیعر. بەڵام پیتێن بێدەنگو دەنگدارو وشەێن خۆشئاهەنگ ریز کردن چ بە شارەزاییو چ بە نابەڵەدی شیعر نییە. دەبێ فیکری ئاهەنگدار کە پێویستی بە تەپڵو دەفو دایەرەو کێشو قافیە (واتە کۆنسێرتێك بۆ گوێی کەران) نییە، بهێنرێتە قسە." بە گۆرەی ئەم باوەڕە هونەر بریتییە لە رزگاربوونی زەین لە کۆتو بەندو سنوورداری، تا (ئیلهامی خالیسە) بە کەماڵی ئازادی بجولێت. لێ "هونەر بۆ هونەر"ش بێ مانایە، هونەر خۆی لە خۆیدا مەبەستو ئارمانج نییە، چونکە ئاندریە بریتون دەڵێت: "ئێستا هەمووان دەزانن کە شیعر دەبێ سەمەرێکی هەبێ"، و پەیڕەوانی ئەو ئومێدەوارن کە لاشعورو نائاگایی، نهێنییەکانی واقیعی بالاتر ئاشکرا بکات.

بەم پێیە شاعیری سوریالیست پابەندی ئیلهامەو بە پێچەوانەی باوەڕی پۆل ڤالیرییەوە کە دەڵێت: " لایەنی زۆری شانازی ئەگەر بەرانبەر بەلایەنی کەمی مەسئولیەت نەبێ بێ مانایە". ئاندریە بریتون دەیگێڕێتەوە کە یەکێك لە شاعیرە گەورەکان، پێش خەوتن تابلۆیەکی لە پشت دەرگای ژوورەکەی هەڵدەواسی کە لێی نووسرابوو: "شاعیر سەرقاڵی کارە". بۆ (تەمرینی شیعر) کە پۆل ڤالیری تاکیدی لەسەر دەکرد، چ سووکایەتییەك لەم بۆچوونە بالاترە کە "بە بچووکترین نووکە قەڵەمو سڕینەوەو چاك کردنەوە، شیرازەی پڕەنسیپی ئیلهامی بێ چەندوچوون لێك دەپچڕێ... چ گەوجێتیە کە ئەوەی خەونو خەیاڵ بە ترسو لەرزەوە "دروستی کردووە"

بێتە سڕینەوە. چ شانازییەك لەمە گەورەترە کـە نووسـەر نـەزانێ زمـان چییە، قسـە چییە، دەستووری نووسین چییە، هەلومەرجی کۆتایی هێنان بە قسە چییە، نە چەندو نە چۆنی بزانێت؟ لە روانگەی سوریالیستەکانەوە "لوتکەی هونەر لە تەمەڵی دایە".

بەم جۆرە دەبێ کۆششی ئیرادی وەدەر بنرێ. هێـزی جیاکردنـەوەو زانـین، سـەفای ئیلـهام دەڕوشێنێ. سیمبولیزم شاعیران‌و نووسەرانی فێری ئەوە دەکرد کە لە هـەر کـارێکی هونەریـدا ئەوپەڕی "وردی" بـەکار بێـنن, لـە کاتێکـا سـوریالیزم رایدەگەیـەنێ کـە نهـێنی داهێنـان‌و ئەفراندنی هونەری تەنیا لە حاڵەتی خەون‌و خەیاڵـدا بـوونی هەیـە، و ئـەم حاڵەتـە دوا پلـەی (سەلبی مەبەست‌و بەرژەوەندی) نیشاندەدات کە مەبەسـت‌و ئارمـانجی چالاکییە زەینیـەکانی مرۆڤە. ئیلهام بە باوەڕی ئاراگون، بریتییە لە "ئامـادەیی تـەواو بـۆ قـەبوڵکردنی رەسـەنترین حاڵەتێن زەین‌و دڵی مرۆڤ، ئامادەییە بۆ قەبوڵکردنی واقیعی بالاتر".

بۆ تێگەیشتن لـەم جازیبـە جۆراوجۆرانـەی کـە بـەرەو نهـێنی جیهـان دەڕۆن، یـەکێك لـە سوریالیستەکان ئەم پێشنیازە دەکات: با خوێنەر بۆ سـاتێك تەسـەور بکـات کـە زەیـنی ئـەو بازنەیەکەو وێنەی ئاگایی (شعور)ی بێدار لە ناوەندی دایە، ناوچەکانی نێوان خاڵی چەق‌و هێڵی محیگ دەکاتە قەڵەمڕەوی تەواوی لاشعور. سوریالیستەکان هەوڵدەدەن کە ئەم خاڵی چـەقە لـە نێوبەرن تا لەگەڵ (بێ نیهایەت)دا هاوتاو یەکسان بن. شاعیرانی سوریالیست کە جڵەوی خۆیان داوەتە دەست ئیلهامەوە دەیانەوێ لەو رێگەیەوە بگەنە یـەکێتی جیهـان‌و بـن بـە پـەیامنێری خودا. بە باوەڕی ئاراگۆن "ئەگەر بەوە قاییل بین کە شعورو ویژدانی ئاگـا جگـە لەسەرچـاوەی شعوری پەنهان ئیدی نەیتوانیوە رەگەزەکانی مەعریفەتی خـۆی لـە هـیچ شـوێنێکدا بەدەسـت بێنێ، ئەوسا ناچارین دان بەوەدا بنەین کە شوێنی شعوری بێدار لە ناو شعوری پەنهاندایە".

لە سەرەتای ئەم فەسڵەدا گوتمان کە سوریالیزم زیاتر قوتابخانەیەکی شیعرییەو موریدانی ئەم قوتابخانەیە هەوڵیانداوە کە جیهانبینی خۆیان لە رێگەی شیعرەوە بەرجەسـتەو شـرۆڤە بکـەن‌و بەم شێوازە شۆڕشەکەی خۆیان پراکتیزە بکەن.

لە راستیدا شیعر بە کۆڵەکەی سەرەکی ژیان دەزانن، چونکە پێیان وایە کـە شـیعر دەبـێ‌و دەتوانێ گیروگرفتی ژیان چارەسەر بکات.

بە گوتەی یەکێك لە شاعیرانی ئەم قوتابخانەیـە: "شـیعر خـۆی لـە کـۆنترۆڵی ئـەدەبیات‌و تەنانەت لە هەرێمی کاغەز دەرباز کردووە لە پڕ بەناو جەرگەی ژیانـدا رۆچـووە. شـیعر ئیـدی هونەر نییە، حاڵەتێکی رۆحییە، خودی ژیانـە، خـودی رۆحـە. شـیعر چـۆنیەتی تێگەیـشتن‌و هەستکردنە. بـە کارهێنـانی هەسـتەکانە، بـە تایبـەتی هەسـتی شەشـەم، رێـچکەو رێبـازی مەعریفەتە."

کەسـایەتی شـاعیر لـەنێو ئـەم شـەپۆلە لێـوان لێـوە گـوم دەبـێ. شـاعیر، رەنگدانـەوەو دەنگدانەوەی جیهانە رازدارو نادیارەکانە.

ئاندریە بریتون دەڵێت: "ساڵانێك ئومێدم بەم رەوتی لافاو ئاسای نووسینی خۆبەخۆ بوو تـا تەویلەی ئەدەبیات بە تەواوەتی لـە پۆخڵـەوات پـاك بکەمـەوە. جالـەم روانگەیـەوە، ویـستی شکاندنی لەمپەرەکان‌و کردنەوەی گرێیـەکان داینـەمۆی بـاتینی سـوریالیزمە". زۆر زەحمەتـە جیهانی خەون بە زمانی باو بێتـە دەربـڕین‌و نیـشان دان، چـونکە بـە زۆری دەبـێ مانـای نـە چاوەڕوانکراو لە وشەکان دەربهێنرێ. بۆیە خوێنـەری شـیعرێن سوریالیستی دەبـێ لـە یەکـەم روانیندا بە تەمای تێگەیشتن نەبێ، چونکە ناگاتە هیچ کوێ، بەڵکو بـە گـوێرەی دەسـتووری سوریالیستان دەبێ زەینی خۆی، لە حاڵەتی پەزیرایی‌و کارلێکراوی تەواودا، بە وشـان بـسپێرێ تا مانای مەجازی‌و وێنەێن زهنی‌و چەمکی قووڵی شیعر بەرەبەرە "ببزوون"، و ئەگـەر تـوانی بەوپەڕی ویژدان‌و شعوری خۆی لە ژەنگـی زانیـارێن دەسـتکردو داب‌و نـەریتی ریـشەدار پـاك بکاتەوە هەنگێ شەپۆلی ژیانی دەروونی بەسەریدا دەبارێ.

شیعریش، وەکو نووسینی خۆبەخۆ، ئەو توانایە بە مرۆڤ دەدا کە دنیایـەکی تـازە بـدینێ‌و رەگـەزو توخمـەکانی لەگـەڵ رەگـەزو توخمـەکانی دنیـای عـەیان‌و واقیعیـدا بـەراورد بکـات‌و هاوسەنگییەك چێ بکات. هەر کاتێ ئەم رەگەزانە بەرێژەی یەکسان ئاوێتـەو تێکـەڵی یەکـدی بوون هەنگێ یەکێتی شیعر چێدەبێ‌و خۆی نیشاندەدات. بە گوێرەی ئـەم پێـوەرە، جووتبـوونی فۆرم‌و نـاوەڕۆك، کـە بنـەمای جوانیناسـی کانـت بـوو، لـە خەسـڵەتە رەسـەنەکانی شـیعری سوریالیستییە.

لە شیعرێن سوریالیستیدا، نزیك بوونەوەی رەگـەزانی جیـاوازو دژ بەیـەکتر پەیوەنـدی بـە ویـست‌و کۆشـشی ئاگایانـەی شـاعیرەوە نییـە. ئاندریـە بریتـوون نکـۆڵی لـەوە دەکـات کـە

لێکچواندنو خواستنەکانی "تشبیهات واستعارات" شیعرێن پڕ روردی زادەی فیکری پێشوو و ئامادەیی ئیرادی بێ. بۆ نموونە ئەمانە: "سروودێك بە جۆگەدا دەڕوات"، "رۆژ وەك سفرەی سپی لێك کراوەتەوە"، "دنیا چووەتە ناو کیسەیەکی رەشەوە- لە ئەنجامی نزیکبوونەوەی بێ پێشەکی دوو وشە یان دوو چەمك لە یەکدی، لە پڕ نوورێکی تایبەتی دەدرەوشێتەوەو ئاندریە بریتون بەمە دەڵێت "نوورو روناکی وێنە" ئەم رەگەزانە بە مەبەستی خولڤاندنی کتوپڕی پزیسکی نور کۆنەبوونەتەوە، بەڵکو زادەی هەنووکەیی چالاکی سوریالیستی بوونەو بە شێوەی جیا بەڵام لە یەك زەماندا لە قوڵایی شعوری پەنهانەوە هاتوونەتە دەرێ. و کاری ئەقڵ تەنیا پشتیوانیو تۆمارکردنو هەڵسەنگاندنی ئەم پزیسکە ئاسمانییە بووە.

گەڕان لە "ناوچەی قەدەغە"دا دەچێتەوە سەر دنیایەکی جوانو دڵڕفێن. رێبوارێك کە تاقە جارێك لەم مەنزڵە لابدات ئیدی دەست بەردار نابێ تا جارێکی دیکە لەزەتی ئەم دیدارە نەبینێتەوە. لەبەر ئەمەیە دەبێ سوریالیزم بە هۆی کاریگەرییە نهێنی ئامێزو لەزەتە تایبەتییەکانییەوە بە "بەنگێکی تازە" بێتە ژماردن, چونکە ئەم دنیایەی کە لەبەر چاوی بنیادەمی بەرجەستە دەکات، زۆر لە جیهانی خەیاڵ ئەنگێزی بەنگو حەشیشە دەچێت.

لە تۆ وایە هەموو ژیان داخڵی نەشئەو خەیاڵێکی دینامیکی ئەوتۆ دەبێ کە کۆڵەکەکانی ئاوەز دەلەرزێنێو دەرگاکانی (نادیار) دەکاتەوە.

ئاراگۆن لە کتێبی "جووتیاری پارسی"دا دەڵێت: "من ئەم رووداوە گەورەیە بە هەموو خەڵکی دنیا رادەگەیەنم: ئالودەییەکی دیکە هاتگەتە ئاراوە، سەریەشەیەکی دیکە بۆ مرۆڤ پەیدا بووگە، ئەویش ناوی سوریالیزمی فەرزەنی سەرسامیو تاریکییە. وەرنە ژوورەوە ئێرە سەرزەمینی هەنووکەییە... ئەو ئالوودەییەی کە ناوی دەنەین سوریالیزم دەکاتە بەکار هێنانی بێ حیسابو پڕ جۆشی بەنگی وێنەێن شاعیرانە".

لە قەڵەمڕەوی واقیعی باڵاتردا، مرۆڤ لەسەر زەمینی چەمکێن روونو مانای باوو بابەتی ئاشکرا دوور دەکەوێتەوە.

لێ ئەم دابڕانە رواڵەتییەی وێنە زەینییەکان، تەنیا لە ناو پێوەری دابو نەریتی ئێمەدا، کە بابەتەکان بە ئاراستەی (پرەنسیپی بەرژەوەندی) خانەبەندی دەکەین، بوونی هەیە, واتە بوونی دەرەکی نییە. بە پێچەوانەوە شاعیر بە زەبری هەستیاری خۆی سەرچاوە باتینییەکان

دەپشکنێو لێکچوونە واقیعییەکان دەدۆزێتەوەو جامی ئەم جیهانی سەرسامیو عەجایەبە بە سەلامەتی ئێمە هەڵدەدا.

جا لێرەدا ئێمە دەگەینە ئەو گوتەیەی ویلیام بلیك کە دەڵێ: "ئەگەر زەوقو سەلیقەی پەیامبەریو شاعیری نەبوایە، ئەوا هزری فەلسەفیو زانستی زوو بە زوو دەگەییە ئەنجامو ئاکامی هەموو شتێكو بێ جووڵە بە دیار جامێکەوە دەمایەوەو دەرەقەتی چ کارێك نە دەهات جگە لەوەی کە هەمیشە بە دەوری بازنەی یەکنەواییدا بسوڕێتەوە.

چەند کۆمەڵگەی بە شەری گۆڕاوەو شارستانیەت پێشڤەچووە، ئەوەندە هزر بەسەر یەکسەری گۆیی "بە تایبەتی یەکسەری گۆیی شیعری"دا زالتر بووە. بەلای مرۆڤی سەرەتاوە خەون ئەوزاری مەعریفەتەو شاعیران پەیامبەری واقیعن.

لەوە بەم لاوە دیوارێکی گەورە دنیای دەرەکیو دنیای ناوەکی لێکدی دابڕیوەو خەون بووەتە ئەوزاری "وسیلە" دەربڕینو نیشاندانی نەخۆشییە دەروونییەکان.

جا هەنووکە دەبێ ئەم لەمپەرە دەستکردانەی کە مرۆڤو بوونی مرۆڤیان دابەش کردووە لابچن،و ئەركو پەیامی ئەم کارە گەورەیە بە باوەڕی تریستان تزارا لە ئەستۆی شاعیردایە. لەبەر ئەمە دەبێ "شیعر وەکو چالاکی زەین" جێی "شیعر وەکو ئەوزاری دەربڕین" بگرێتەوە.

شاعیری راستی تەبعێکی سەرکێشو یاخی هەیە، بۆیە وێڕای ئارەزووی ئارامیو تەنایی، بە تاقی تەنیا هەوڵدەدات کە بوونی خۆی لەگەڵ هێزە نا ئەقڵانییەکاندا، کە بە باوەڕی سوریالیستەکان بناغەو بونیادی تەبیعەتی واقیعی ئێمە، ئاوێتە و یەکسانی بکات, شیعر لە سنووری ئەو وشەو وێنانەی کە پێکیان هێناوە، لە پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکان باڵاترە.

شیعر، چارەنووسی فیکرو هزر بە هەموو بەربڵاویو لایەنە فرەکانییەوە دیاری دەکاتو رەوتی کاری هزر لەمەداری خۆیدا دەسوڕێتەوە، ئەوسا لە سنووری هزر هێوەتر دەڕواتو ئەنجام حاشا لە بوونی هزر دەکات. ئەمەیە کرۆكو ماهیەتو پەیامی شیعر لە روانگەی سوریالیزمەوە.

سوریالیزمو شانۆ

قەڵەمڕەوی هیچ یەکێك لە هونەرەکان بۆ سوریالیزم نامۆو بێگانە نییە. لە سەرەتای هەر داهێنانێکی تازەدا لە هەر بوارێکدا بێ، شوێنەوارێکی دەسەڵاتو کاریگەریی سوریالیزم

بەرچاو دەکەوێ. لە ئەنجامی ئەو قەیرانە روحییەی ئێستادا خەڵکی رۆژ بە رۆژ پتر خوو دەدەنە دیتنی نمایشێك کە ژیان بە شێوەیەکی نا ئاساییو ناباو نیشان بدات.

یەکێک لە رەخنەگرانی هاوچەرخ دەڵێت:

"چوون بۆ شانۆ وەکو چوون بۆ لای نەشتەرگەر یان پزیشکی ددانی لێهاتووە". چونکە ئەمڕۆ کە کاریگەریو دەسەڵاتی شانۆنامە بەسەر تەماشاڤانانەوە حیرەت ئەنگێزو "بە ئازارە".

هەوەڵجار گیوم ئاپۆلینر لە ساڵی ١٩١٧ بە شانۆنامەی "مەمکەکانی تیرزیا" شێوازێکی تازەی هێنایە ناو جیهانی شانۆوە، بەو مانایەی کە حەقیقەتو راستیەکانی ژیانی رۆژانەی بە جۆرێکی هێندە روونو زەق نیشاندا کە لایەنە پێکەنیناویو تەوس و تەنز ئامێزەکان بەوپەڕی روونییەوە لەژێر پەردەی واقعی ماددی هاتنە دەرێ و کەوتنە روو. دیمەنی عەجیب و غەریب و چاوەڕوان نەکراو بە جۆرێ دوا بە دوای یەك دەهاتن لە تۆ وایە کاراکتەرەکان ئەوەی بە زەینیاندا هاتووە و لە خەیاڵیان پەروەردە بوو بەزار دەیڵێنو پراکتیزەی دەکەن. لە وەسفی ئەم شانۆنامەیەدا بوو کە نووسەر وەکو گوتمان, وشەی سوریالیزمی بەکار هێنا.

سوریالیستەکان, بە تایبەتی ئانتونن ئارتو باوەڕیان وابوو کە گۆڕینو چاکسازی شانۆ دەبێ هەوەڵجار لە دیمەن سازییەوە دەست پێ بکات.

پیر ئالبیر بیرۆ، لە ساڵی ١٩١٨دا شانۆنامەیەکی بەناونیشانی "Le Bondieu" نووسی، قەرار بوو ئەم شانۆنامەیە لەلایەن ژمارەیەکی زۆرەوە لەسەر دوو شانۆ کە لەسەر یەك بوون نمایش بکرێ. لەسەر یەکێك لە شانۆکان, ئەکتەرەکان جۆرە دەمامکێکیان لەسەر و تەرزە جلێکیان لەبەر بوو کە رەنگدانەوەی چەمکە رەمزی و هێماییەکان بوو. بۆ نموونە پۆشاکی یەکێك لە ئەکتەرەکانی شانۆنامە کە بریتی بوو لە تابووتێکی دروستکراو لە داری رەشو لە ئاستی سەریدا دەرکەیەکی بۆ کرابوو کە دەکرایەوەو دادەخرا، ئەکتەرەکان بەدەم گۆرانییەوە هەموو پێکەوە چووبوونە نێو جبەیەکی دەڵبەوەو هەر یەکەیان سەری لە یەخەیەکی رەحەتی ئاساوە هێنابووە دەرێ، بەڵام ئەو دوو ئەکتەرەی لەم سەرو لەو سەری جبەکە وەستابوون قۆڵیشیان هەبوو. جا هەر بۆ دروستکردنی دژکاری، ئەکتەرانی شانۆی دووەم هەر جلی ئاسایی مەدەنیان لەبەر کردبوو.

ئەم جۆرە دیمەنسازیانە چەمكو ئامانجێکی قووڵتر لە نمایشی دیمەنێن سەیرو سەمەرەو عەجیبو غەریبی هەیە: مەبەستی رێنوێنی کردنی تەمەشاڤانە بەرەو "حەقیقەتی موتڵەق".

بەباوەڕی ئانتون ئارتو, شانۆ گەرەکیەتی ژیان بە هەموو لایەنو تەجەلیاتەکانییەوە نیشان بداتو کۆمەڵێك دیمەنو وێنەی ئەوتۆی لێ هەڵێنجێ کە بمانخاتە سەر هەوەسی دیتنو کەشف کردنیان. شانۆ پێویستە رەنگدانەوەی واقیع بێ، هەڵبەتە نەك ئەم واقیعە رۆژانەو راشکاوەی کە بە تێپەڕبوونی رۆژو رۆژگار شانۆی کردووە بەلاسایی کەرەوەیەکی بێ گیانی خۆی, بەڵکو ئەو واقیعە زیندووە سەیرەی کە پرەنسیپی ژیان تیایدا وەکو ژنانی حەرەمسەرا هەر کە بە گۆشەیەکی چاو تەمەشا کرا خێرا خۆی وەژێر پەچەکەیدا بکاتەوە. بەڵام ئەم واقیعە وابەستەی ژیانی سنوورداری بەشەر نییەو مرۆڤ بە خوو خدەو نەریتو ئەخلاقیاتی تەقلیدی خۆیەوە ناتوانێ کاریگەرییەکی ئەوتۆی بەسەریەوە هەبێ.

شانۆ دەبێ بینەر بۆ دنیای خەونو غەریزە "خوێنخۆریو ئەنتی مرۆڤانییەکان" بگەڕێنێتەوە. دەبێ هەستەکانی تەمەشاڤان بەرقامچیان بدات, چونکە "هەست" لە "فام" جیا نییە. دەبێ وەکو سیحربازانی کۆن، کە فرۆید بە شێوەیەکی تازە لە بواری دەرونیشکاریدا لاسایی کردونەتەوە، نەخۆشانی دەروونی ناچاری جۆرە رەفتارێکی تایبەتی دەرەکی بکات تا چاك ببنەوە. شەرحو شرۆڤەی هێزە سەرکوتکراوە دەروونییەکان دەبێتە باعیسی ئازادی نەخۆشو رزگار بوونی. دیمەنسازیش لە رێگەی ئەوزاری بیناییەوە "بصری" روحی تەمەشاڤان بەگێردێنیو بەرەو دنیای میتافیزیك بکێشی دەکات.

ئانتونن ئارتو هونەرێکی تازە لە دیمەن سازیدا دێنێتە ئاراوە: یانی ئەمەشاڤانان لە ناوەندی شانۆدا دادەنیشنو شانۆنامەکە لە دەوراندەوریان نمایش دەکرێ، تا بەو شێوەیە بتوانن باشتر ئاوێتەی هاماجی کارە هونەرییەکە بن. دەنگو دەنگدانەوەو هاوارەکان بەرێژەی رادەی کاریگەریان لەسەر ئەعساب بەکاردەبرێن. سوود لە هەموو جۆرە روناکییەك بەمەبەستی دروستکردنی حاڵەتێن جۆراوجۆری رەنگ لەسەر بەدەن وەردەگیرێ. شتەکان لەشێوەی بوکەڵەو قەرەقۆزانی وردو درشتدا نیشان دەدرێنو لە رێگەی دەمامکانی گەورەو مەزنەوە بەرجەستە کردنی دەرەکی بە وێنە زەینییەکان دەدەن. لە نمایشدا دەبێ "توندی کار" هەبێ، چونکە تەنیا "دڕندەییو بێڕەحمی بەکارە". شانۆ دەبێ ژیان وەکو لافاوێکی سامناك نیشان بدا کە هەرچییەکی بێتە رێ هەڵیکەنێو رایبماڵێ.

توندی کارو خوێن کە بخرێتەخزمەتی توندی هزرەوە، ئارەزوو و مەیلی خوێنخۆری‌و تالانکاری بینەران "دەپالێوی‌و مشتومالی دەدات. ئەوساکە لە دەرێی شانۆشدا توانای جەنگ‌و تالان‌و برۆو کوشت‌و بڕ لەلای تەمەشاڤان نامێنێ. شانۆ "هێزێکی کەچرەوی وەرچەرخانی" بێ وێنەی ئەوتۆی هەیە کە بە باوەڕی ئانتونن ئارتو, بۆ دنیای ئاسیودیتگ‌و پەرێشان‌و پەشێوی ئێمە زەروری‌و پێویستە.

هەڵبەتە ئەم جۆرە نمایشکردن‌و شانۆنامەیە لە سنووری شیکردنەوەی دەروونی غەریزەو سۆزی مرۆڤانی بالاترە چونکە شان لە شانی ئەو ژیانە ئازادە دەدات کە "فەردیەت"ی لە نێو بردووەو هاوتای دەکاتەوە.

ئاسۆی شکست

لە ساڵی ١٩٢٩دا کە دووەمین بەیاننامەی سوریالیزم بلاوبووەوە ئاندریە بریتون وەزعی سیاسی "حیزب"ی دیاریکردو چەند کەسێکی تری لە هاوکاران‌و موریدانی خۆی ترۆ کرد. لەوانە ئانتونن ئارتو، لەبەر ئەوەی کە لە پێناوی خۆپەرستی و خۆ هەڵکێشاندا شانۆنامەی "خەون"ی "ستریند بیرگ"ی لە حوزوری گەورە سەفیری سوئێد نیشان داوە بەر "پاکسازی و ترۆکردن" کەوت. تەنانەت چەند کەسێك لە دامەزرێنەرانی سوریالیزم—یش وەکو فیلیپ سوپو بە گوناحی پەیڕەوی کردنی "شێوە ئەدەبییەکان"و روبرد سنوس بەتۆمەتی بایەخدانی لە رادەبەدەر بە نووسینی خۆبەخۆو... بەر غەزەب کەوتن‌و دەرکران. لەم قۆناغەدا تەنیا ئاراگون‌و پول ئیلوارو پیر ئونیك لە بنی بێژنگەکەدا مانەوە.

پێشترش چەند کەسێك لە لایەنگرانی لاو کە گۆڤارێکیان بە ناوی "Huand Jeu" دەردەکردو سوریالیزمیان بە پرۆگرامی عیرفانی رامبوو ئەنجامدەری "زانستێن پەنهانی" دەزانی، مافی ئەندامییەتیان لێ سەندرابووەوە، چونکە بە باوەڕی ئاندریە بریتون، سوریالیزم پەیوەندی بە جیهانی بالاوە نییەو کاری خۆی لەم جیهانە دونیەدا ئەنجام دەدات.

ئەندامە ترۆ کراوەکانیش لە هەجونامەیەکدا بە ناونیشانی "لاشە" وەلامێکی دەمشکێنی ئاندریە بریتون-یان دایەوە. بەلام گروپێکی تازە نەفەسی شاعیرانی لاوی وەکو رینیە شار، جورج هوینەو نیگارکێشانی مەزنی مینا سلڤادۆر دالی‌و یوتانگی لە دەوری رێبەری

قوتابخانەکە گرد بوونەوەو ئاندریە بریتون بەوپەڕی متمانەوە درێژەی بە کاری شۆڕشگێڕانەی خۆیدا ناوی گۆڤاری "شۆڕشی سوریالیست"ی گۆڕی و کردی بە (سوریالیزم لە خزمەتی شۆڕش)دا.

بەلام ریاو نیفاقێکی تازە لە ئاسۆی سوریالیزمەوە دەرکەوت ئاراگون لە ساڵی ١٩٣١دا پاش گەڕانەوەی لە کۆنگرەی نووسەرانی سۆڤیەت, کە لە خارکوف گیرابوو، بە تەواوەتی چووە ریزی کۆمونیزمەوەو بە هەراو هەنگامەیەکی زۆرەوە دەستبەرداری قوتابخانەی سوریالیزم بوو. دوا بەدوای ئەو پیر ئونیك‌و جورج سادول-یش ئیستقالەیاندا. ئاندریە بریتون-ش وەك بلێی بیەوێ تۆڵەی خۆی بکاتەوە، لە ساڵی ١٩٣٨دا پول ئیلوارو جورج هوینەی بە تۆمەتی لایەنگری لە ئاڕمانجێن سوسیالیستی دەرکرد.

تریستان تزارا لە کتێبی " سوریالیزم‌و دوای جەنگ"دا هۆیەکانی هەڵوەشانەوەی ئەم قوتابخانەیە بەمجۆرە شرۆڤە دەکات: "بێ سەروبەری‌و پەشێویی زادەی بێ توانایی سوریالیستەکان لە پەیڕەوکردنی رێبازی شۆڕشگێڕی‌و بێ بەرنامەیيان‌و بایەخ دانیان بە راکێشانی هەستی زەرەرمەندی خەڵکی، باروداۆخی سوریالیزمی لە باری داهێنان‌و دەست پێشکەری‌و لە رووی باوەڕو تەرزی تێفکرین‌و هزرینەوە، دووچاری لاوازی کرد.

ئاراگون لە ساڵی ١٩٣٣دا "خانەی رۆشنبیری" دامەزراندو من‌و کرول لە ساڵی ١٩٣٤دا بووین بە ئەندامی خانەی نێوبراو. ئەم قۆناغە رێکەوتی رۆژانی سەرهەڵدانی رێبازی نازی‌و سووتانی "رایشتاك" بوو. هەست بەوە دەکرا کە بۆ رووبەڕووبوونەوەی خەتەرو مەترسی دەبێ بەپەلەو تا زووە کارێك بکرێ. لە ساڵی ١٩٣٤دا (کۆمیتەی پارێزگاری رۆشنبیران) بە رابەرایەتی پرۆفیسۆر لانژون وەکو کاردانەوەیەك دژ بە جموجۆڵی فاشیستی دامەزراو لە ساڵی ١٩٣٥ کۆنگرەی نێو نەتەوەیی نووسەران بۆ بەرەڤانی لە شارستانییەت‌و رۆشنبیری" هاتە ئاراوە...".

لەم سەروبەندەدا جەنگی ناوخۆی ئەسپانیا دەستی پێکرد: خەباتی ئازادیخوازان‌و سەرکوتکردنی کۆماریخوازان بە دەستی فاشیستەکان، گەلێك لە سوریالیستانی وەکو پول ئیلوار-ی لە خەوی سوریالیستی بێدار کردەوەو خستنییە سەر رێگەی خەبات دژی زۆرداران‌و تێکۆشان لە رای رزگاری مرۆڤ لە کۆت‌و بەندی فاشیزم. تریستان تزارا لەهەمان کتێبدا

دەنووسێت: "لە ساڵی ١٩٣٧دا چالاکی بۆ کۆمەك‌و یارمەتیدانی کۆماریخوازانی ئەسپانیا دەستی پێکرد. کۆنگرەی نێونەتەوەیی نووسەران لە شاری والنس‌و مەدریدی ئابلۆقە دراودا گیرا. مەبەستی ئەم کەسانەی کە لە دەوری یەکتر خڕدەبووەنەوە ئەمە بوو کە مرۆڤ بگەیەننە پایەیەك کە شایستەو لایەقی ئەو بێ‌و چەوساندنەوەی مرۆڤ لەلایەن مرۆڤەوە نەهێڵن. لە دنیایەکی ئاڵۆزکاوی پەشێواودا کە سەروەت‌و سامان تەنیا لە دەستی کەمینەیەکی دیاریکراودا بوو شاعیر یان نووسەر دەیتوانی چ وەزع‌و هەڵوێستێکی هەبێ؟... ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە شارستانیەت‌و ڕۆشنبیری مرۆڤایەتی لەبەر هەڕەشەو گوڕەشەدا بوو. دیارە لە وەزع‌و حاڵێکی وەهادا شاعیر ناتوانێ خۆی لە ژیانی ڕۆژانە دابڕێ. شاعیر هەمیشە بە تەمای دنیایەکی هاوئاهەنگ‌و هاوسەنگ‌و هاوکێشدایە کە مرۆڤ نەکەونە گیانی یەکدی‌و هێزە مرۆڤانییەکان پێ بەپێی پێشکەوتن‌و دادی کۆمەڵایەتی نەش‌و نما بکەن. ئەمە بوو وەزع‌و هەڵوێستی ژمارەیەك لە نووسەرانی ریالیست بەرانبەر بە واقیعی تاڵی ژیان...."

بیست دانە ساڵی تەواو سوریالیستەکان‌و کۆمەنیستەکان یان شەڕیان لەگەڵ یەکدیدا دەکرد یان موجامەلەی یەکتریان دەکرد. هەندێ جار لە هەنبەری دژمنی هاوبەشدا پەیمانی دۆستایەتیان دەبەست‌و، دیسانەوە لەگەڵ هەڵکشان‌و داکشانی هەستێن نەتەوەیی یان نێو نەتەوەییدا لێکدی دادەبڕانەوە. دەرکردن‌و گەڕانەوەو تۆران‌و ئاشتی‌و وێران کردن‌و نوێژەنکردنەوەو بەیاننامەو شەڕو تەفرەقەو پەیمانان‌و هەجوو جنێوان لە رادەبەدەرە.

ئاندریە بریتون هەر چەندی کردو کۆشا کە پەیڕەوان‌و موریدانی خۆی لە ڕەوتە سیاسییەکان دوور بخاتەوە هیچی بە هیچ نەکرد. لە هەموو شتێ خراتر ئەوە بوو دەستەیەك دەستیان دایە خۆ کوژی‌و ژمارەیەکی زۆری دیکەش لە جەنگی جیهانی دووەمدا کوژران.

کەوتنی پاریس‌و زاڵبوونی ئاڵمانیا بەسەر فەڕەنسادا بە کردەوە ئەوەی بەم نووسەرانە نیشاندا کە چیتر ناتوانن خۆیان بە خەون‌و شێتایەتییەوە سەر گەرم بکەن‌و ناچارن کە بە هۆشیاری ویستی ئاسنینەوە بچنە شەڕی دژمن. تریستان تزارا دەڵێت: "جەنگ‌و زەرورەتی خەباتی نهێنی هەموومانی لە ژێر یەك سابیتەدا کۆکردەوە. کۆنە دادایییەکان‌و سوریالیستەکان‌و زۆر نووسەری دی لە دەوری یەکتری کۆبوونەوە. لەم ساڵە ڕەشانەدا ئێمە درێژەمان بە هزرین و نووسیندا. ئایا دەمانتوانی بە تەرزێ بهزرێن‌و بە شێوەیەکی دیکە

بنووسین؟ ئایا دەمانتوانی دەستبەرداری داداو سوریالیزم نەبین؟ ئایا دەمانتوانی کە بوونی خۆمان بکەین بە دوو بەشەوە, واتە لەلایەکەوە لە رای وڵاتی خۆماندا بخەبتین‌و لە لایەکی ترەوە دووی موتڵەقێکی نا مەکشوف بکەوین؟".

لەوە بەدواوە پێشقەرەوڵانی سوریالیزم بوون بە سێ دەستەوە:

١- ئەوانەی کە سەنگەریان لە خەتەرو مەترسی فاشیزم گرت‌و لە کاتی داگیرکردنی فەرەنسادا دەستیان دایە خەباتی نهێنی و بە "نووسەرانی خەباتکار" ناوبانگیان دەرکرد. پول ئیلوار و ئاراگۆن لە جوملەی ئەو نووسەرانە بوون.

٢- ئەوانەی کە خیانەتیان لە ئاڕمانجی شۆڕشگێڕی کردو هونەری خۆیان یا خستە خزمەتی سەرمایەداران یان ڕوویان کردە فاشیزم, وەکو سلڤادۆر دالی.

٣- ئەوانەی کە دەیانگوت بەڕەڤانی‌و پاسەوانی لە سوریالیزمی ڕەسەن دەکەن، و لە باری سیاسییەوە پەیڕەوی بیروباوەڕی تروتسکی یا ئاژاوەخوازیان دەکرد. وەکو ئاندریە بریتون. بە هەر حاڵ دەشێت بگوترێ کە هەر یەکێك لە نووسەران‌و هونەرمەندانی سەر بەم قوتابخانەیە بیروباوەڕو بۆچوونێکی تایبەتی هەبوو.

بە هەر حاڵ سوریالیزم بەرەبەرە یەکێتیی شێوازو هاوبەشی نێوەڕۆکی خۆی لە دەست دەدا.

سوریالیزم پاش جەنگی جیهانی دووەم

هەر کە جەنگی جیهانی دووەم دەستی پێکرد، سلڤادۆر دالی‌و یوتانگی بۆ ئەمریکا هەڵاتن. بنجامین پڕە کە تا ساڵی ١٩٤١ لە پاریس مابووەوە، دوای ئەوە بۆ مەکسیك ڕۆیی. ئاندریە بریتون-یش جلی پزیشکی لەبەر کردەوەو لەگەڵ ئاندریە ماسون ڕێگەی ئەمریکای گرتەبەر تا بە کەماڵی ئیسراحەت‌و ئازادی‌و سەربەستی تەواوەوە درێژە بە لێکۆڵینەوە سوریالیستەکانی خۆی بدات،و لە ساڵی ١٩٤٢دا دیباجەی سێیەمین بەیاننامەی سوریالیزمی لە نیویورك بڵاوکردەوە. لە ساڵی ١٩٤٦دا پاش کۆتایی جەنگ‌و بەرقەراری ئاسایش‌و تەناهی بۆ پاریس گەڕایەوەو لە دیمانە ڕۆژنامەوانییەکانیدا نەگۆڕی بیروباوەڕەکانی خۆی ڕاگەیاندو گوتی: لە قۆناغ‌و سەردەمێکدا کە چەرخی کۆمەڵگە لە ئەنجامی هەڵکشانی تەماح‌و ئارەزووی مادیدا لە تەوەری خۆی دەرچووە، پتر لە جاران هەست بە زەرورەتی گەڕان بە دووی ئاڕمانج‌و

مەراماندا دەکرێ، لە سەردەمی تەقینەوەی ئەتۆمدا پێویستە لەسەر مرۆڤ دژی چەمکێن دروستکراوو قالبگرتوو راپەڕێو هەموو توانای خۆی بۆ بەرقەراری "سەردەمێکی تازە"ی دیکە بخاتە گەڕ.

هێشتا ماوەیەك بەسەر کۆتایی جەنگدا تێنەپەڕی بوو کە بڵاوبوونەوەی رۆمانەکانی "ژولین گراك"و شیعرەکانی "ژاك پریڤێر" دیسان ناوی ئەم قوتابخانەیەی خستەوە سەر زاران‌و ئەوەی نیشاندا کە هێشتا سوریالیزم لە دڵاندا گەشەو دەگرێ‌و بە پێچەوانەی تەسەوری گشتییەوە، بە تایبەتی مێژوونووسانی ئەدەبی‌و رۆشنبیری، جەنگی جیهانی نەیکوشتووە. لەساڵی ١٩٤٧دا پیشانگایەکی تازە بۆ بەرهەمێن سوریالیستەکان لە فەرەنساو ئەمریکادا کرایەوەو سەلماندی کە هێزێن تازەو بەهرەێن نەپشکوتوو لە هەناوی سوریالیزمدا هەیە. ئەگەر چی ئاندریە بریتون هەموو کۆنە پەیڕەوکارەکانی خۆی لە دەست دابوو, بەڵام کۆمەڵێك موریدی لاو وەکو پەروانە دەوری مۆمی بوونیانداو سەر لە نوێ کوانگی سوریالیزمیان گەرم کرد.

ئاندریە بریتون، لە سەفەرێکیدا کە لە کاتی جەنگدا بۆ ئەمریکاو دوڕگەکانی ئانتیل کرد، بە زەبری قەڵەمە بە بڕشتەکەی‌و بە کۆمەکی بنجامین پرە لەوبەری گۆی زەویدا گەلێك کوانگی هەڵایساوی بۆ قوتابخانەکەی خۆی دامەزراند بوو. دەستەیەك لەم تازە کورانە لەگەڵ پێشەوای مەزهەبەکەی خۆیاندا بۆ ئەوروپا هاتن‌و بوونە مایەی خڕبوونەوەی شاعیرانی لاو.

ئاندریە بریتون دووبارە شان‌و شەوکەتی پەیداکردەوەو بە بەردەوامی کۆڕی سوریالیستی لە چایخانەی ((Cafedes Deux Magots))دا بە بەشداری هونەرمەندانی تازەخواز، کە دەتگوت بەشێوەیەکی بنجبڕ لێبڕابوون ملکەچی فەرمانی دەسەڵاتی مەعنەوی‌و شۆڕەتی "پاپ ئاسایی" مامۆستاکەیان بن, دەگێڕا. چەند گۆڤارێکیان دەرکرد کە بەناوبانگترینیان نێوی "چواربا" بوو. ئەم گۆڤارە لە ژمارە چوارەوە تا ژمارە حەوت کۆمەڵێك نموونەی لە بەرهەمی ئەم تاقمە تازە نەفەسە بڵاوکردەوەو مژدەی سەرهەڵدانی قوتابخانەی " سوریالیزمی نوێ"ی راگەیاند!.

بە هەر حاڵ ئەم قوتابخانە تازەیەش چەند لق‌و باڵێکی جیاوازی لێ بووەوە (لەوانە: باڵی چەپ کە " سوریالیزمی شۆڕشگێڕی" پێ دەگوترا) بەڵام دەسەڵات‌و کاریگەری گەیشتە وڵاتانی رۆمانیاو میسریش.

بەم شێوەیە، ئەم راپەڕینە هزری‌و مەعنەوییە، کە بەڕای هەندێ لە شارەزایان‌و رۆشنبیران لە توێی لاپەڕەکانی مێژووی رابردوودا نێژرابوو، سەر لە نوێ کەوتەوە جمو جۆڵ‌و چەلەنگی‌و لە هەنبەر فەلسەفەی ئەگزیستانسیالیزم‌و مارکسیسزمدا هەڵوێستی بەرەڤانی تازەی بەدەست هێنا.

چۆن دەربارەی دادایزم‌و سوریالیزم داوەری بکەین

خەڵکانێکی زۆرو تەنانەت جماعەتێك لە ئەدیبان‌و شارەزایانی سوریالیزم, بە زادەی پەرۆشی نوێئاوەری یا کەچڕەوی هزرو زەوق‌و سەلیقە یا شۆخی‌و سوعبەتی هونەرمەندانێك دەزانن کەدەیانەوێ بە هەر هۆیەکەوە بووە ببنە مایەی سەرنج‌و سەرسامی عەوامی خەڵکی. هەڵبەتە بە ئاسانی دەتوانرێ بەرپەرچی ئەو تازە خوازانە بدرێتەوە کە لە بازنەی خورافات‌و خەیاڵاتی کۆن دەرچوون، چونکە دەرك کردنی هونەری نوێ‌و مەرام خوازی "بەپێچەوانەی داب‌و نەریتی باوەوە" پێویستی بە هەوڵ‌و کۆششی فراوانە، پابەندی بە داب‌و نەریت‌و عادەتەوە لەلایەك‌و دەستدانە خەبات بە شێوەێن نوێ لەلایەکی ترەوە رەسمێکی دێرینە کە لە تەبیعەتی ئاسانخوازو ئیسراحەتخوازو تەمەڵی مرۆڤەوە هەڵدەقوڵێ.

ماهیەت‌و کرۆکی دادایزم لەگەڵ هیچ جۆرە یاسایەکی ریزبەندی‌و خانەبەندی هونەرو جوانیناسیدا نایەتەوە. چونکە ئەم یاخی‌و سەرکێشانە لە رادەبەدەر باوەڕیان بە پووچی کاروبارەکانی جیهانە. بۆ هەڵاتن‌و رزگاری لەم پووچییە لە هەوڵەوە تا کۆتایی هەموو سونەت‌و دابە کۆنەکان دەکەنە قوربانی هەوەسبازییەکانی خۆیان‌و پێشێلی دەکەن، بەڵام هیچ باوەڕێکی تازەی مکومی لە جێگە دانانەن. جا عەوامی ئەو خەڵکەی کە دەیانویست رەفتارو ئەتواری ئەمانە بەپێوەری هونەری هەڵسەنگێنن، هەر کە لە کۆڕێکی داداییدا تریستان تزارا لە جیاتی بەیاننامەی دادایزم دەستی بە خوێندنەوەی وتارێکی ناو رۆژنامەیەك کردو لە هەمان کاتدا پول ئیلوار کەوتە زەنگوڵە لێدان، خەڵکەکە سەبریان سواو کار گەییە شەڕە جنێو پێکاکێشان. بەلای دادابیەکانەوە هەر جۆرە پێوەرێکی بەها بێ مانایە، هەر جۆرە جیاوازیکردنێك لە بەینی ئەوەی پێویستە بکرێ‌و ئەوەی نابێ بکرێ، لە بەینی ئەوەی پێویستە بگوترێ‌و ئەوەی نابێ بگوترێ نایەتە پەسندکردن. تەنیا ئەوەندە بەسە کە هەرچییەك بە هزرا

بێت پراکتیزە بکرێ. بە ئانقەست دەیانویستکارێك بکەن کە سەرمایەداران رقیان لێ هەڵبگرن‌و دژمنایەتیان بکەن. بەڵام ئەم کارەی کە دەیانکرد نەك هەر سەرمایەداران، بەڵکو خودی ئەم هونەرمەندە لاوانەشی لە هونەرو ئەدەبیات دەبێزاراندو دەتاراند.

بەڵام ئارمانج‌و مەرامی سوریالیزم لە سنووری ئەدەبیات‌و هونەر هێوەترە، چونکە دەیەوێ مرۆڤ لە کۆت‌و بەندی شارستانیەتی بەرژەوەند پەروەری ئێستا رزگار بکات. جا بۆ جوڵاندن‌و بێدارکردنەوەی مرۆڤ، دەبوایە لە دەرگای وێرانکردنەوە وەژوور بکەوێ‌و رەوتی کاروانی هزرین لە گرتنەبەری رێگە کۆنەکان لابدات, ئەوە بوو کە ئاگایانە هۆش‌و ئاوەزی وەلاوەناو رووی کردە سەرچاوەی لێوان لێوی هێزە پەنهان‌و سەرمۆرەکانی بوونی مرۆڤ تا شەپۆلانی سێڵاو ئاسای دەروونی بەرەو ئاسۆ روون‌و کراوەکان بیبات‌و ئاراستەی بکات.

یەکەم کاری سوریالیزم بەدەست هێنانی ئەم هێزە نەدیارو نەزانراوانە بوو. بەمجۆرە، بەپێی گوتەی ئاندریە بریتون. سوریالیزم لە روانگەی فەلسەفییەوە پشت بە باوەڕ بە واقیعی بالاتر دەبەستێت کە لە ئەنجامی تەداعی ماناکانی زەینەوە دێتە دی‌و هەروەها پشت بە باوەڕ بە توانای بێ کۆتایی خەونان دەبەستێت کە لە ئەنجامی گەمەی (بێ سوود)ی هزرینەوە دێتە دی. پشت بەستن بە "ئوتۆماتیکیەتی مێشك" توانای ئەوەمان دەداتێ کە تا سنووری قەڵەمڕەوی غەریزەو مەیل‌و ئارەزووە سەرکوتکراوەکان —کە دەکاتە هەمان قەڵەمڕەوی واقیعی بالاتر- بە قووڵایی زەیندا رۆبچین. بەڵام چونکە باشترین ئەوزاری دەربڕینی حاڵەتە سایکۆلۆجیەکان، هونەرە بۆیە هەموو کەس ناچارە بەرهەمێن سوریالیستی تەنیا لەلایەنی هونەری‌و جوانییەوە تاوتوێ بکات‌و هەڵبسەنگێنێ. لە حاڵێکدا ئەم بەرهەمانە تەنیا دیمەنێکی کەسایەتی سایکۆلۆژی هونەرمەندەو هیچی دیکە. رێبەری سوریالیزم بەردەوام شاعیران‌و هونەرمەندان دڵنیا دەکات کە دەبێ پاش چوونە ناو قووڵایی دەریای خەیاڵ دووبار بێنەوە سەر ئاوەکە، تا بتوانن لە ژیانی رۆژانەدا سوود لەو دوڕو گەوهەرانە ببینن کە وەدەستیان هێناون. هەڵبەتە سوریالیستەکان سوودێکی زۆریان لە دۆزینەوە سایکۆلۆژییەکانی فرۆید وەرگرتووەو بەرهەمەکانی ئاندریە بریتون ئەوە نیشان دەدەن کە گەلێك لەو رووداوانەی کە پەیوەندییان بە بەخت‌و رێکەوت‌و شوومی و نەحسییەوە هەیە، تەنیاو تەنیا زادەی غەریزە سەرکوتکراوەکانی

خۆمان‌و ئەنجامی کۆت‌و بەندی تەنگەتاوکردنی کۆمەڵایەتییە. جا لێرەدا "واقیعی بالاتر" لە "واقیعی ژیان" نزیك دەبێتەوەو دنیای خەیاڵ ئاوێتە بە دنیای عەیان دەبێ.

ئەگەرچی دەرونیشکاری فرۆید بووە بەسەرچاوەی ئاراستەکردن‌و دەوڵەمەندکردنی ئەزمونێن سوریالیستەکان بەڵام ئەمانیش واتە گروپی سوریالیستەکان یارمەتیەکی شایستەی پەرەسەندن‌و خەملینی فرۆیدیەتیان داوە: هەر سەلماندن‌و قەرساندنی زەخیرە سایکۆلۆژییەکانی مرۆڤ بەس نییە، بەڵکو دەبێ لە کاروباری ژیانیشدا سوودی لێ وەربگیرێ‌و پراکتیزە بکرێ.

بەم پێیە، سوریالیستەکان نەك هەر پەنایان بۆ "بورجی عاج" نەبردووە، بەڵکو کار بۆ ئەوە دەکەن کە بەگۆڕینی ژیانی بەشەر, بورجە عاجییەکان-یش ویران بکەن تا قوربانیانی ژیان لە واقیع هەڵنەیەن‌و بیکەن بە مەیدانی هاتنەدی ئارەزووە زۆرو زەبەندەکانیان.

رێبازی سوریالیزم وەکو چون چالاکییەکانی خۆی بە دژایەتیکردنی "هونەر بۆ هونەر" دەست پێکرد، بە هەمان شێوەش هەر رێبازێك لەسەر بنەمای (شۆڕش بۆ شۆڕش) رۆنرابێ رەفز دەکاتەوە. کەواتە ئەو کەسانەی کە ئەم رێبازە بە لایەنگری ئەو دوو پرەنسیپە بژمێرن بە هەڵەدا دەچن‌و لە ئارمانجی سەرەکی سوریالیزم غافڵ‌و بێ ئاگان.

لەگەڵ هەموو ئەمەشدا لەو کاتانەدا کە "لاشعور" ئامادەی بەخشینی "ئیلهام" نەبووبێ، شاعیرانی سوریالیست دەستبەرداری کار نەبوونەو لە ئەنجامدا بەروبومی نووسینی خۆبەخۆ هەموو کاتێك هەر باش دەرنەچووە. بەڕای ئەوان شاعیر کەسێکە کە باشتر لە خەڵکانی دیکە بتوانێ سوود لە "نهێنییەکانی کانگەی دڵ‌و مێشکی" وەربگرێ‌و بە جۆرێ هەڵیانجێنێ کە کار لە ناخی خوێنەر بکات‌و خوێنەر بە توندی بجوڵێنێ تا ئەم جوڵانە توندە ببێتە مایەی کەشفی دنیای ناخ‌و کرانەوەی رازی گەورەی داهێنانەکەی.

بەم پێیە دەکرێت ئارمانجی سوریالیزم لەیەك رستەدا کورت بکرێتەوە: هەوڵی بێوچان بۆ بەزاندنی جیهانی پەراگەندەو پارچە پارچەی ئاوەزو، گەیشتن بە واقیعی موتڵەق, بریتون دەیگوت: "دڵنیام کە لە ئایندەدا، ئەم دوو حاڵەتە بەڕواڵەت دژە، واتە خەون‌و واقیع، لە تەرزە واقیعێکدا کە هەمان واقیعی بالایە تێکەڵ‌و ئاوێتە دەبن."

بۆ گەیشتن بەم واقیعە بالایە، دەبێ زەین لە ژەنگی هەر جۆرە رێساو یاساو قەراردادو مەبەستێك پاك بکرێتەوەو بگەڕێنرێتەوە سەر حاڵەتی "ژیانی راستەوخۆ"و "فەیەزانی

خۆبەخۆ". جا بەم پێیەو لەبەر ئەمە سوریالیزم "چارەسەرێکی تایبەتییە بۆ مەسەلەی ژیان"و لەم رووەوە دەتوانرێ بە جۆرە زانستێکی ئەخلاقی بژمێردرێ، بەڵام زانستێك کە رێگەی ژیانی ئاڵۆزی واقیعی نیشان دەدات نەك رێگەی ژیانی ساختەو وەهمی. هەروەها دانەری کۆمەڵە پرنسیپێکی تایبەتییە لە بواری زانستی جوانیناسیدا، کە کۆڵەکەکانی هونەرو ئەدەبیاتو زمانی باوی لەقاندووە.

بەلای سوریالیزمەوە تەنیا یەك ((جوانی)) هەیە ئەویش ((جوانی لەرزانە)): ئەم جوانیە زادەی ئۆتۆماتیکیەتکاری و لافاوێکی زەینییە کە بۆ حاڵەتە پەرِاگەندە و پەرێشانە سەرەتاییەکەی گەرِابێتەوە, بەو مەرجەی کە لە هەوەڵەوە هەر جۆرە "هزرێکی پێشوەختە"و "سنعەتی نەزمو قافیە"و "هزرینی هونەریو ئەخلاقی" لە لاپەرِەی زەین بسرِدرێتەوە. بەمجۆرە سوریالیزم ئارەزوو حەزە بەرزەکانی رۆمانتیزمو مالارمیەو رامبۆ دەگەیەنێتە بالآترین پلەی تەجەلی: یانی بە مەدەدی شیعر، رێگەیەکی پرِ پێچو پەنا بۆ ناسینی میتافیزیکاو زانستی ئەخلاق دێنێتە ئاراوەو بە ئەوزاری فاکتەری "گۆرِینی ژیانی" دەزانێت.

بەم حاڵەشەوە پێویستە ئەوە بگوترێ کە سوریالیزم ژیانی نەگۆرِیوە: ئەمە جگە لەوەی کە ناتوانرێ ئەو جۆرە ئومێدە لە شیعر بکرێ. بەلای زۆر کەس لە پەیرِەوکارانی ئەم قوتابخانەیەوە، شیعر هەنگاوونانێکی ساحیرانەی بێ بەرە کە بەکاری جەستە دێ نەك گیانو، تایبەتە بە بوونی فەردی شاعیرەوە. تەنانەت تەنزیش کە بە باوەرِی سوریالیزمو رۆمانتیزم، رەخنەیەکە کە مرۆڤ لە دەستی ژیانی واقیع رزگار دەکات، بەرەبەرە قاڵبی رەخنە لە شیعری وەرگرتووەو کەوتۆتە گاڵتەپێکردنی.

لەوەیە سوریالیزم تەنیا سەرنجی ژمارەیەکی زۆر کەمی خوێنەرانی بەلای خۆیدا راکێشابێ. عەوامی خەڵکی، بەشێوەیەکی گشتی موریدانی ئەم قوتابخانەیە بە کەسانی دەغەڵبازو فشەکەرو جنێوفرۆش دەزانن، کە گاڵتەبازیو تیرو توانجیان کردگە بە پیشەو فێری چاوەشی بوون تا تۆڵەی خۆیان لە وردو درشت، لە گەورەو بچووك بسێنن. لەگەڵ ئەمەشدا هەمان گروپی دژ-ش، تەنانەت لە کاروباری ئاسایی ژیاندا, بەشێوەیەکی نائاگا کەوتوونەتە ژێر کاریگەریو دەسەڵاتی راوبۆچوونی ئەم قوتابخانەیەوە. ئێستا ناتوانرێ شیعرو رۆمانی زۆر ئاقڵانە یا فیلمی عەوام پەسندو عامیانە یان ئاگاداری سواوی قەد دیواران یان دروشمێن پرِجۆشو خرۆشی حیزبی

بێنێتە بەرچاو بێ ئەوەی بەشێك لە رەگەزانی نا مەنتیقی، کە مایەی رەزامەندی نا راستەوخۆی ئێمەیە، تێ نەکەوتبێ.

ئەوەندە هەیە کە ئەگەر سوریالیزم لە جیهانی هونەردا سەری هەڵنەدا بووایە, ئەوا سەدەی بیستەم لە رازو نهێنییەکی شاعیرانە بێ ئاگاو غافڵ دەبوو.

سوریالیزم لە وڵاتانی دیکەدا

سوریالیزم بزووتنەوەیەکە کە لە شیعرو هونەری فەرەنسادا سەری هەڵداو پایەو بناغەکەی بە تەواوەتی بەندە بەزەوقی فەرەنسییەوە. ئەگەرچی دەشێت فوتورِیزمی ئیتاڵیایی لە باری پشکنینی قوڵایی زەین و هەوڵدان بۆ نوێئاوەری یەوە لەگەڵ سوریالیزمدا بەراورد بکرێ, بەڵام لایەنی جیاوازی نێوانیان لەوە زیاترە کە بچووکترین هاوبەشی شێوازو یەکێتیی نێوەرِۆك لە نێوان ئەم دوو رێبازەدا چێ ببێ. لە ئەڵمانیا و روسیاو ئەسپانیادا, بەر لە فەرەنسا بە هیچ جۆرێ هەواڵێ سوریالیزم نەبووە. تەنیا قوتابخانەی ((پوئیتزم)) کە زووتر لە (بەیاننامەی سوریالیزمی) بریتون لە چیکۆسلوڤاکیا هاتە ئاراوە, تارِادەیەك لە سوریالیزمی فەرەنسا لە پێشترە. ئەم قوتابخانەیە شیعر بە ((شۆخی هەست یان چەمکان یا بە ئەڵقەیەکی فیلمی مەستان یان چرای جادوو)) دەزانێ کە ((لە جیهانی شێتایەتی موقەدەسی خواستنان"دا سەرگەرمە، لەبەر ئەمە لە بری ئەوەی کە ئەم رێبازە بە پێشەنگو پێشرەوی سوریالیزمی فەرەنسا بژمێرین، دەبێ بە مریدی ئیماژیزمی ئینگلیزو ئەمریکاو درێژەدەری شێوازی ئاپولینر-ی حەساو بکەین.

بە هەر حاڵ راوبۆچوونانی سوریالیزم بەلەز لە چوار دیواری فەرەنسا وەدەرکەوتو لە هەر چوارنکالی جیهاندا جێپێیەکی بۆ خۆی کردەوە. لە ساڵی ١٩٣٦دا پیشانگای بەرهەمێن سوریالیستەکان لە لەندەن کرایەوە. ئاندریە بریتون سەفەری بۆ وڵاتانی ئەورووپای ناوەندیو تەنانەت بۆ دورگەکانی قەناری لە ئوقیانووسی ئەتلەسیدا کرد تا لە رێگەی بانگەشەو وتاردانەوە رەواج بەبیرو باوەرِەکانی خۆی بدات، لە ساڵی ١٩٣٨دا لە پاریس پیشانگایەکی نێونەتەوەیی سوریالیزم کرایەوەو چواردە وڵاتی جیهان بەشدارییان تێدا کرد لە وانە: ئینگلیستانو بەلچیکاو ئەسپانیاو سویسراو چیکوسلوفاکیاو یۆگسلافیاو ئاڵمانو ئەفریقاو

ژاپۆن‌و مەکزیك‌و بەرازیل‌و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. لە ساڵە خوێناوییەکانی ١٩٣٩-١٩٤٥دا مەڵبەندی سوریالیزم لەگەڵ خودی ئاندریە بریتون گواستییەوە بۆ دوورگەکانی ئانتیل و هایتی و نیمچە دوورگەی فلۆریداو پاش جەنگ دووبارە بۆ پاریس گەڕایەوە.

لە ئینگلیستاندا

لە ئینگلیستاندا شاعیرێکی گەورە بەناوی دەیڤید گاسکوین لە ساڵی ١٩٣٥دا سوریالیزمی فەرەنسا کەشف دەکات‌و کتێبێك بەناونیشانی "دنیای هێمایان" کە لە راستیدا یەکەمین بەرهەمی سوریالیستی ئینگلیزە بڵاودەکاتەوە. سوریالیزمی ئینگلیستان پەرچەکردارێکە بەرانبەر بە شیعری ریالیستی‌و کۆمەڵایەتی "ئودون"و "مەك نیس"و "سپندەر". یەکێك لە ناودارترین شاعیرانی ئینگلیزی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بەناوی "دیلان توماس ١٩١٤- ١٩٥٣" لە سەرەتادا بە پەیڕەوی لە سوریالیزم هونەرمەندانی هاندەدا کە خۆ بە سەرچاوە دەروونییەکانی مرۆڤدا بکەن، باوەڕی وایە کە "شیعر بزووتنەوەیەکی کێشدارو بە ناچاری حیکائییە کە مرۆڤ لە کوێری پەردەپۆشەوە بەرەو بینایی رووت رێنوێنی دەکات". دەڵێت: "من لە دەربڕی پێکادانی ناچاری وێنەێن زەینی هەوڵدەدەم ئەم ئاشتی‌و ئارامییە کاتییە کە شیعرە بێنمە ئاراوە". ئالێرەدایە کە ئەم شاعیرە لە سوریالیزم جیا دەبێتەوە. دوا شیعری ئەم شاعیرە کە باسی رەنج‌و ئازاری مرۆڤ دەکات‌و لە شیعرەکانی سەرەتای، کەمتر پابەندی مەستی وشەو خواستننانە "استعارات" دەربارەی "شکۆداری مرۆڤدۆستی‌و ستایشی پەروەردگار" هۆنراوەتەوە.

لە ئەسپانیاندا

لە هەوەڵەوە ئاوێتەیەك لە فوتوریزم‌و دادایزم‌و سوریالیزم لەگەڵ دوو ناوی تازەدا دێتە مەیدان: یەکەم قوتابخانەی "ئولترائیزم" لە ساڵی ١٩١٩،و دووەم قوتابخانەی "کریاسیونیزم" لە ساڵی ١٩٢٥. ئولترائیزم، کە ناودارترین شاعیری "گیرمودو تور"ی ناوە رایدەگەیەنێ کە شیعر پەیوەندی بە رابردووەوە نییە. کریاسیونیزم بە رابەرایەتی شاعیرێکی خەڵکی شیلی بە ناوی ڤینسنتە هویدوبرو، کە لە قوتابخانە توندڕەوەکانی پاریس پەروەردە بوو بوو، و هەندێ

شیعریشی بە زمانی فەرەنسی گوتووە، دەیەوێ "بە جۆرێ شیعر بئافەرێنێ وەکو چۆن سروشت درەخت دەئافەرێنێ".

جیرالدو دیگو کە لایەنگری قوتابخانەی کریاسیونیزمە شیعری تەژی هەستێن لیریکی‌و وێنەێن سوریالیستی دەڵێت‌و جارجاریش دەگەڕێتەوە سەر شێوازی کۆنی شیعری ئەسپانیایی. شاعیرێکی دیکەی ئەسپانیایی کە پەروەردەی ئەم قوتابخانەیەیە ناوی "پیدرۆسالیناس"ـە، لەهەوەڵەوە بە پەیڕەوی لە پول ڤالیری کۆمەڵێك شیعری مکوم‌و بتەوو ئاڵۆز دەڵێت، پاشان بەرەو کەشفی لایەنە پەنهانەکانی زەین دەڕوات‌و دنیا بە کۆمەڵە فۆرم‌و چەمکێکی پەراگەندە دەزانێ. بەڵام گەورەترین شاعیری سوریالیستی ئەم وڵاتە فیدریگوگارسیا لۆرکا ١٨٩٩-١٩٣٦ی شەهیدی رێگەی ئازادی‌و جەنگی ناوخۆی ئەسپانیایە.

ئەم شاعیرە هەوەڵجار بە شێوەی ئولترائیزم چەند پارچە شیعرێکی کۆك‌و جوان دەنووسێت‌و پاشان بە کتێبی "شاعیر لەنیویورك" بە تەواوەتی روو دەکاتە سوریالیزم... هەڵبەتە شاعیر هاتووە پەنای وەبەر گۆرانی و چیرۆك‌و هەڵبەستێن فۆلکلۆری بردووەو لە قاڵبێکی هونەری‌و شاعیرانەی خەیاڵ ئامێزی پڕ داهێناندا دای رشتووە.

لۆرکا هەم شاعیرو هەم مۆسیقازان‌و هەم نیگارکێش‌و هەم شانۆنامەنووس‌و هەمو وتاربێژێکی بە توانا و بەدەسەڵات بووە، بەڵام هاو عەسرەکانی بە دوا شاعیری حەماسەی ئەسپانیای دەزانن. رۆوفائیل ئالبیرتی-ش شاعیرێکی سوریالیستی دیکەی ئەم وڵاتەیە کە ئەویش وەکو لۆرکا چیرۆکی فۆلکلۆری لە شیعردا تەوزیف دەکرد. ناودارترین بەرهەمی ئەم شاعیرە بەیتی "شاعیر لە کۆڵان"دایە کە باوەڕێن سوریالیستی و کۆمۆنیستی و رۆمانتیکی ئەو نیشاندەدات. دوا کۆمەڵە شیعری ئەم شاعیرە کۆ شیعری " لە نێوان دەریا"دا دڵە خورپێی مرۆڤی هاوچەرخ، کەبەردەوام لەگەڵ بیرەوەری‌و خەون‌و کاروباری رۆژانەی ژیاندا لە زۆراندایە، نیشان دەدات. ڤیسنتە ئەلکساندەرو لویس سیرنودا-ش لە شاعیرە سوریالیستە ناودارەکانی ئەسپانیان.

لە یۆناندا

ئیمبیریکوس یەکەم شاعیر بوو کە لە ساڵی ١٩٣٥دا سوریالیزمی بردە ناو ئەو وڵاتە. پاش جەنگی جیهانی دووەم, سوریالیزم بە تەرزێکی سەیرو عەجیب دێتە ناو شیعری یۆنانییەوە.

شاعیرانی گەورەی مینا ئیلیتیس و گاتسوس پەروەردەی دەستی ئەم قوتابخانەیەن.

له سوئێدا

یەکەمجار ئارتور لوند کوڤیست، بەرهەمی شاعیرانی سوریالیستی فەرەنساوی وەردەگێڕێتە سەر زمانی سوێدیو بەم شێوەیە ئەم قوتابخانە تازەیە بە هاووڵاتیانی خۆی دەناسێنێ. گەورەترین شاعیری سوریالیستی سوێدی گوناراکلوف"ـە، کە وێڕای نارەزایی خۆی، بە پەیڕەوکاری ئەم قوتابخانەیەی دەژمێرن.

له چیکۆسلۆڤاکیادا

ڤیتسلاڤ نیزڤال-ی گەورەترین شاعیری چیکۆسلۆڤاکی لە ریزی پێشەوەی ئەو کەسانەیە کە لە ئەنجامی کاریگەری سوریالیزمی فەرەنساوە کەوتە گەڕان بە دووی فۆرمو قالبی تازەی شیعرو جلەوی شیعری بە دەستی وەهمو خەیاڵاتی زەین دەسپارد. رەوتو کاروانی گۆڕانی شاعیرانەی نیزڤال لە هەندێ رووەوە لە ئاراگۆنو ئیلوارو تزارا دەچێت: یانی شاعیر پاش پەیڕەو کردنی شێوازی ئاپولینر دەکەوێتە سەر رێگەی شۆڕشو لە شۆڕشەوە دەگاتە ریالیزمی کۆمەڵایەتی. ئەم شاعیرە لە دوا بەیتی خۆیدا کە بە ناونیشانی "ئاوازی گوندەکەی من"ـە، وێنەی جیهانی کۆنو ئاسۆی دنیای ئایندە وێنە دەگرێتو پاشان روو لە "وەچەی پیری دڵ بە تاڵ" واتا وەچەیەك کە "عاشقی بریقو باقو رواڵەتبازی" بوو و "باری گرانی دوو جەنگی خوێناوی بەسەر شانەوە" بوو، دەڵێت: "ئێستا دەتوانی بۆ خۆت بگری کە یادگاری سەدەکانی تۆ هەرەسی هێناوەو دنیایەکی تازە گەرەکیەتێ لە نێو دارو پەردووەکانییەوە سەر دەربێنێ".

هێشتا زۆر زووە کە بتوانرێ کاریگەری سوریالیزم لە ئەدەبیاتی هەموو وڵاتاندا بە شێوەیەکی بنجبڕو دڵنیا نیشان بدرێ. چونکە بێدەنگی پاسەوانانی ئەدەبیاتی کۆن توانای ئەم کارەمان پێ نادات. بەڵام نابێ ئەوە فەرامۆش بکەین کە هیچ وڵاتێك نییە لە کاریگەریو دەسەڵاتی سوریالیزم دوور بووبێ. شاعیرانو هونەرمەندانی گەورەی وەك ئەلبێرتوساڤینۆ-ی ئیتاڵیو گۆستاف مونچی دانیمارکی، و لون باربو-ی رۆمانیو تیبوردیریی رۆماننووسی مەجەری بە پەیڕەوکارانی ئەم قوتابخانەیە دەژمێردرێن. تەنانەت لە میسریشدا، پاش جەنگی جیهانی دووەم، گۆڤارێك بە ناوی (La part dusale) کە تایبەت بوو بە بڵاوکردنەوەی بەرهەمێن سوریالیستەکان، بە زمانی فەرەنسی لە قاهیرە بڵاودەبووەوە.

پەراوێز

١-   جەنگی مەراکیش:

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، هێزەکانی فەرەنساو ئەسپانیا، بە هەنجەتی دامرکاندنەوەی شۆڕشی ناوخۆ، پەلاماری مەراکشیان داو لە ساڵی ١٩١٢ ئەم وڵاتەیان کرد بە دوو هەرێمی سایەنشینی فەرەنساو ئەسپانیا. لێ لە ساڵی ١٩٢٤دا یەکێك لەسەر خێڵەکانی مەراکش بە نێوی عەبدولکەریم لە هەنبەر لەشکریانی بێگانەدا هەستاو تا ساڵی ١٩٢٦ دلێرانە جەنگیو ئاقیبەت بە هۆی نەبوونی هێزی تەواوەوە، تەسلیمی فەرەنسییەکان بوو و ئیدی مەراکش دووچاری توندترین سەرکوتو نەگبەتی بوو.

چاوخشانێك بە ئەدەبیاتی هاوچەرخدا

هەر توێژەرێك بیەوێ رەوتو کاروانی ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئەوروپا، بە تایبەتی ئەدەبیاتی پاش جەنگی جیهانی دووەم بخاتە بەر باسو لێکۆڵینەوەوە، بێگومان رووبەڕووی گێروگرفتانی گەورە دەبێتەوە. چونکە یەکەم هێشتا "چاك"و "خراپ" لێکدی جیا نەبوونەتەوە، و عەیاری راستەقینەی دوا بەرهەمەکان لە مەحەکی تەجروبەی زەمان نەدراون. مێژوونووسانی ئەدەبی هێشتا لە نێوان دوو دڵی بڵاوبوونەوەی پێڕستی نووسینی نووسەرانی زیندوو راگەیاندنی زەوقو هەڵبژاردنی شەخسی خۆیاندا تیا ماونو ئەمەش مایەی سەرسامی نییە: چونکە لە هەر قۆناغێکی مێژووی ئەدەبدا شەیدا بوونی زەوقی زەمان یان بە پێچەوانەوە روو وەرگێڕان لە هەر جۆرە تازەخوازیو نوێئاوەرییەك سێبەری گومڕایی خستووەتە سەر بایەخی راستەقینەی بەرهەمی هونەری ئەو قۆناغە.

زەمان ئێمە کە بەدەست مینگەمینگو دوو دڵییەوە هەراسانە، بەوپەڕی خێراییەوە سەر لە ئاستانەی بەرهەمانێك دەسوێ کە لەواری دەربڕینی مانادا, قاڵبو فۆرمی نوێو بیدەعەتی سەیریان هێناوەتە ئاراوەو بانگەوازی "بلیمەتی" دەکات. جا هەر بەمەوە نەوەستاوە بەڵکو پێی وایە کە ئەدەبیات بە چەمكو مانا کۆنەکەی قسەی بەلاشو دراوی قەڵبە. لەبەر ئەوە بانگەشە بۆ بەرهەمێك دەکات کە لە رووی بونیادەوە فشەڵە. لە رووی ناوەڕۆکەوە ناپوختەیەو لە رووی قاڵبەوە نەك هەر نەمەییوە بەڵکو شێوەو فۆرمە سەرتاتییەکەی خۆی نەبەزاندووە، بەناوی "راستگۆیی"و "ئەزموونی ژیان"ەوە چاو لە نا هونەرییەتی ئەو جۆرە بەرهەمانە دەپۆشێت.

وێڕای ئەمەش سەدەی ئێمە هیچی لە سەدەکانی رابردوو کەم نییە. "ئەم سەدەیەی کە ئێمە تیایدا دەژین گۆڕانی گەورەو قووڵی لە هەموو بوارە هونەرییەکاندا، بە خۆوە دیتووە. شیعری نوێو مۆسیقای نوێو نیگارکێشی نوێ هاتۆتە ئاراوەو ئاسۆی تازە لەبەردەم هونەردۆستاندا ڤەبووە.

ئەو کەسانەی کە رووبەڕووی هونەری نوێ دەبنەوە، بە زۆری پێی نا قاییل دەبنو هەندێکی دیکەش بێ بیرکردنەوەو لێکدانەوە داوەریو قەزاوەت دەکەنو هونەری نوێ بەشتێکی کرێتو ناپەسند لە قەڵەم دەدەنو دەگەڕێنەوە سەر نەریتە کۆنەکانی خۆیانو زیاتر پابەندی دەبن. گروپێکی دیکە توێژەری بێ لایەنن، بەڵام هیچ چاکییەك لە هونەری نوێدا نابیننو تیا دەمێننن کە چۆن دەکرێ دڵ بە هونەری نوێ خۆش بکرێو فۆرمی سەنگەلاو هێڵێن پەریشانی هونەری نوێ بە مایەی ئارامی روحو تەسەلای بیر بژمێردرێو یان پێی بێیتە جۆشو خرۆش.

بەڵام توێژەری راستەقینە دەبێ بەر لە هەر شتێك سەرنجی ئەوە بدات کە ئەگەر لە جیهانی شارستانیانەدا راپەڕینێکی هونەری بەرپابێو پتر لە نیو سەدە بەردەوام بێو رەخنەگرانو هونەرناسانی گەورە بەلای خۆیدا رابکێشێتو کەمو زۆر لەلایەن خەڵکییەوە قبووڵ بکرێ، بێگومان شایستەی ئەوەیە کە هونەردۆستان ئاوڕی لێ بدەنەوە".

هەڵبەتە نابێ ئەوە لەبیر بکەین کە هەر سەردەمێکی مێژووییو هەر وەچەیەکی بەشەری هونەری تایبەتیو شایستەی خۆی هەیەو بە شێوەی تایبەتی خۆی دەڕوانێتە جوانیو بەڵگەی پێویستی ئەو جۆرە هونەرە بوونی هەمان هونەرە. واتە بوونی هونەرەکە بەڵگەیە بۆ پێویستی خودی هونەرەکە. جا ئەم هونەرە تازەیە ئەگەر گەشە بکاتو رەگو ریشە دابکوتێو بەردەوام بێ دیارە کە هەقی مانی هەیەو بە قۆناغێکی زەروری پێشکەوتنی هونەری دەژمێردرێ. تەنانەت ئەگەر کاری ئەو هونەرە تەنیا رووخاندن بێو هیچ بینایەکی تازە لە جێی روخانەکە دانەمەزرێنێ، دیسان دەتوانین دڵنیابین کە ئەم روخاندنە راپەڕینێکی بەدوادا دێت.

زمانی تازەی شیعر

لە سیمبولیزمەوە تا ریالیزم، لە ریالیزمەوە تا سوریالیزم، لە سوریالیزمەوە تاکو ئەمڕۆ پێ دەچێ گۆڕانی شیعر زادەو بەرەنجامی پێکادانی بیروباوەڕە دژو ناکۆکەکان بووبێ. لێ ئەو جیاوازیو ناکۆکیانە چەند بەرینو بەربڵاوبن، چەند زۆر بن، هێشتا هەر لە "بۆدلێر"ەوە تا سوورریالیزمو لە سوریالیزمەوە تا "میتا سوریالیزم" دێتو زمانێکی هاوبەش لە شیعردا بەرچاو دەکەوێ. بۆ نموونە دەتوانرێ ئەوە دیاری بکرێ کە فلانە پارچە شیعر پاش ئەو گۆڕانەی کە لەسەرانسەری ئەوروپادا بە هۆی کاریگەریو دەسەڵاتی بۆدلێرو مالارمیەوە روویدا، هاتۆتە ئاراوە، گەلێك لە رۆشنبیران دەڵێن شیعری نوێ لە رووی شێوازو یەکێتیی نێوەڕۆکەوە هیچ هاوبەشییەکی نییە. بە هەر حاڵ ئەگەر لە دوورەوەو بە شێوەیەکی گشتی بڕوانینە شیعری ئەم ساڵانەی دواییە دەبینین وێڕای ناکۆکیو پەراگەندەییو جیاوازیان هەر هەموویان لە سەرچاوەی یەکنەوایی شێوازێیکی دیاریکراوەوە ئاو دەخۆنەوە.

لە سەرانسەری شیعری تازەدا، جۆرە هەوڵێك دژی "دەرونگەری" رۆمانتیکەکانو "بێرونگەری" ریالیستەکان بەدی دەکرێ. لە جیاتی ئەو شیعرەی کە سروشتی خەیاڵیو خەونو وەهمو سەفەری رەمزی روحی دژ بە واقیع هاندەدا، شیعرێك دێت کە هەر هەمووی بۆ ناسینی واقیع تەرخان کراوە. لێ چەمکی "واقیع" لێرەدا زۆر جیاوازە لە چەمکی "واقیع" لە قوتابخانەی پارناسو ناتورالیزمدا. شیعری نوێ کە بە هیچ جۆرێ لە جیهانێکی دەرێی ئەم جیهانەدا بۆ خۆی ناگەڕێ، بە وەسفی واقیع-ش وەکو چون هەیە رازی نییەو تەنانەت سروشتی واقیع بە جیاواز لە سروشتی شیعر دەزانێت، بەڵام ئەوە نیشان دەدات کە دەتوانرێ دنیای واقیع بە تەواوەتی بە شیعر بەرجەستە بکرێ.

بەم پێیە لە بۆچوونی نوێدا، شیعر دەربڕی رێوڕەسمی شێوەی ژیانە بە هەموو واقیعیەتێکییەوە.

چونکە شیعری نوێ خولڤاندنەوەیەکی شاعیرانەی واقیعە، لە قوتابخانەی رۆمانتیزمدا شیعر راکردنە بەرەو پیری واقیعی دابڕاو موجەڕەد، بەڵام ئەم واقیعە پێشوەختەو بە شێوەیەکی ئامادەو حازر هەبووەو هەر هەمان ماهیەتو تەجروبەی هەستەکانە. لە قوتابخانەی ریالیزمدا شیعر ئەوزارێکی گوزارشتە کە لە هەموو بوارەکاندا بەکاردێت. بەڵام لە ئەدەبیاتی تازەدا، شیعر هەقی

بەسەر دیاردەو رووداوو شتە باوو ئاشناکانەوە نییە، ئیدی دیاردەو "شەرحوشرۆڤەی ئەزموونی ژیان بێ یان وەسفی دیمەن یان گێڕانەوەی چیرۆکان یان دەربڕینی هزرو بیران بێ": شیعر، ئەفراندنی شاعیرانەیە.

بەلای مالارمیەو ڤالیرییەوە شیعر لە (وشە) پێك دێتو روو لە تەجریدە. بەلای کەسانی دییەوە شیعر لە وێنەی زەینیو هەست پێك دێتو روو لە واقیعی بابەتییە. یانی بایەخ بە واقیعی بابەتی دەدات. بەڵام لە هەردوو بارەکەدا شیعر کاری داهێنانو ئەفڕاندنە. "سپاردنی دەستپێشکەری کار بە دەستی وشە" یان ئاراگۆن گوتەنی "بەکار هێنانی بێ حیسابی سەرخۆشکەرانەی وێنەی شاعیرانە" چ فەرقێکی هەیە: شاعیر چاوەنۆڕی کورسی دنیایەکی بێگەردو بێ کەموکوڕی کە هاوتاو هاوسەنگی تەواوی خۆیەتی دەکات. شیعری نوێ بە زۆری لە دووی یەکدا هاتنی سادەی وێنەێن زەینی پێك دێت، بەڵام بێ ئەوەی واقیعی باوو ئاشنای دەرەکیمان بۆ دووبارە بکاتەوە، پەیوەندی ئولفەتگرتنی ئێمەش بە واقیعی ئاساییەوە دەپچڕێ، رێك وەکو ئەو وشانەی کە نەتوانین لە ماناکانیان حاڵی بین. چونکە "پیرووردی" گوتەنی وێنەی زەینی "ئەفڕاندنی خالیسەی روحە"و تا جوڵەی فیکری داهێنەرەکەی نەناسین لە ماناکانی حاڵی نابین. شاعیر نەك هەر بە رێگا هەمووارو ناسراوەکانی واقیعدا ناڕوات بەڵکو بە پێچەوانەوەی رەوتو شەپۆلی ئاوەوە مەلە دەکات. شیعری نوێ، هەستو زمانو ئاوەزو واقیعو حیکایەتبێژی وەدەردەنێ، چونکە دژی "دنیای سەپێنراوە"و هەموو جۆرە سەپاندنێك رەتدەکاتەوە. بۆیە نەك هەر گوتنی "شیعر" بۆ شاعیر بەڵکو حاڵی بوونی بۆ خوێنەریش دژوار بووە، چونکە خوێنەر چ شتێك لەوەی کە تا ئێستا دیتوویەتیو بیستوویەتی لە شیعری نوێدا نابینێتەوە. تایبەتمەندی هەرە دیاری شیعری هاوچەرخ، ئەوەیە کە بە ئاسانیو راستەوخۆو خۆی بە دەستەوە نادات‌و خوێنەر راستەوخۆ لێی حاڵی نابێ.

شیعری نوێ. لە هەموو شێوە جۆراو جۆرەکانی خۆیەوە، رەوتی سروشتیو ئاسایی دەركو هزرینو زمانی ئێمە دەگۆڕێت. و بەمەش دەیەوێ هاوسەنگی تەواو لە نێوان خودو واقیعدا چێبکات. لە شیعری نوێدا ئێمە دنیا دیاری ناکەین، بەڵام لە بری ئەوە خۆمان دەدۆزینەوە.

شیعری نوێ، کە ناومان نا ئەفراندنی شاعیرانەی واقیع، دەشێت بە ئەفراندنی شاعیرانەی زمانیش پێناسە بکرێ یان ناو ببرێ. شیعر بە زەبری خولڤاندنی زمانێکی تایبەت بە خۆی،

واقیعی تایبەتی خۆی دەخولقێنێ. ماوەیەکە تیۆرییەکی گرنگ بە شێوەی جۆراوجۆر لە شیعردا هاتۆتە ئاراوە کە یاساکانی کێشو قافیەو دەستووری زمانو هەر هەولێك بۆ "شیعرسازی" رەتدەکاتەوەو ئارمانجی شاعیر بەوە دەزانێ کە لە رێگەی نا راستەوخۆی وشەوە بگاتە جەوهەرو ماهیەتی شتەکان. شێوەی شیعری ئازادو رێبازی ڤارلین کە دژی هەر جۆرە یاسایەکی رەوانبێژیو زمان سواری بوو و دنیایەك وشەی پچڕپچڕو گفتوگۆی وەکو نەرمە گۆرانی هێنایە ناو شیعرەوە، و هەوڵی کلودڤیلو ئیلیوت بۆ دۆزینەوەی بەکارهێنانی گشتیو هێنانی زمانی پەخشان بۆ ناو شیعر، و لابردنی خاڵبەندی لەلایەن ئاپۆلینرەوە، تێکدانی یاساێن رستەبەندیو شێوەی دژە غەزەل لەلایەن مایاکۆفسکییەوە کە گۆرانی بەزمی لە نێودەبردو زمانی کوچەو بازاڕی بەکاردێنا، سادەییو عەوامییەتی شیعری لۆرکا، و هەوڵدان بۆ دوورخستنەوەی شیعر لە مۆسیقای زمان، و ئەنجام هەوڵو کۆششی سوریالیستان بۆ روخانی شێوە هونەرییەکانو زمانی باو، هەر هەمووی دەلالەت لەوە دەکات کە زامێکی ترسناك کەوتۆتە دڵی شیعرو دەیەوێ لە ناوەوە بنکەنی بکاتو لە ناوی بەرێ. بەڵام ئەمە تەنیا رواڵەتی مەسەلەکەیە: سەرانسەری شیعری نوێ ئەوە نیشان دەدات کە شیعر لە (وشە) پێك هاتووە. هەڵوەشاندنەوەی زمانیش دەکاتە هەڵوەشاندنەوەی زمانی دەستکردو باو. زمانی سەپێنراو رەتدەکرێتەوە تا زمانێکی تازە لە دایك ببێو جێی ئەو بگرێتەوە. جا کە ئاندریە بریتون دەڵێت: "دەبێ وشە لەگەڵ یەکدیدا ئاشقێنیو ماچو موچ بکەن"، نەك هەر مەبەستی وەدەرنانی زمان نییە، بەڵکو بە تەمایە کە زمان توانای تازە پەیدا بکات. بریتون لە مەسەلەی وەدەرنانی زمانی "سەپێنراو"دا هاوبۆچوونی ڤالیرییە، تەنیا لەوەدا نەبێ کە بریتون لایەنگری "بەدیهەگۆیی"یەو ڤالیری لایەنگری "سنعەتگەری"یە. بەهێزکردنی سنعەتی ئەدەبی بە کۆمەکی وشەی مکومو مجەرەد، و رزگاری لە هەر جۆرە سنعەتێکی ئەدەبی بە کۆمەکی بەدیهەگۆیی زمانی ئیلهام یان زمانی قسەکردن، دوو ئەوزاری جیاوازن کە شیعر پەنایان بۆ دەبات تا (زمانی داهێنان) بخاتە جێی "زمانی دەربڕین".

بەر لەوەی کۆتایی بەم باسە بێنین، خراپ نییە ئاماژەیەك بۆ شاعیرانی وەچەی پاش جەنگی جیهانی دووەمیش بکەین کە ئەمڕۆکە هەر چەند کەسێکیان لە دەوری گۆڤارێکی ئەدەبی جددی کەم تیراژ خڕبوونەتەوەو زۆربەیان لە ژێر کاریگەری هەلومەرجی ئەو سەردەمە تایبەتییەدان کە تیایدا دەژین.

جەنگی جیهانی دووەمو رووداوەکانی پاش جەنگی نێوبراوو رەوتی نائاسایی ئێستای مێژووی بەشەر، زۆربەی ئەم شاعیرانەی بە توندی هەژاندو بووە هۆی ئەوەی کە لە بری جەنگی نەزۆکی فۆرمو نێوەڕۆك زیاتر بیر لە وەزعو حاڵی بەشەری بکەنەوە. هەر چەند ئەم دەستە شاعیرە، بە تایبەتی لاوەکانیان، لێکدی جیاواز بوونو شێوازی جۆراوجۆریان هەبوو، بەڵام هەندێ تایبەتمەندی هاوبەشیانیش هەبوو. ئەوەتا "ئالن لانس" کە شاعیرێکی لاوی فەرەنساوی بوو و بە خۆی لەگەڵ ئەو تاقمە شاعیرەدا بوو، و یەکێك بوو لە هاوکارانی گۆڤاری "Action poetique" لە وتارێکیدا ئەم تایبەتمەندیانەی بەم شێوەیە کورت کردووەتەوە:

- ئەوانە بە شێوەیەکی پڕئازار تەکانەکانی مێژوو تەحەمول دەکەن یان بە شێوەیەکی رونتر بڵێین جەنگی بەرژەوەندخوازی زامێکی قووڵو بەردەوامی کردۆتە روحی وەچەی ئەوان.

- زۆربەی ئومێدو ئارەزووەکانیان لە دەست داوە: لەگەڵ ئەمەشدا دنیا بەم شێوەیەی کە هەیە بەلای ئەوانەوە پەسند نییە. لە بەرانبەر بێ سەروبەریو ئاژاوەی دنیای سێیەمدا، بە توندی هەست بە شێواویو پەریشانی کۆمەڵگەی رۆژئاوا دەکەن.

- ئیعترازو نارەزایی پڕ ئازاری ئەوا زۆر جار لە زمانێکی دەوڵەمەندی رۆژانەدا بەرجەستە دەبێتو رەنگدەداتەوە.

- ئەم جیاوازییەیان لەگەڵ وەچەکانی پێشوودا هەیە کە زمانی ئەمان رازاوە نییەو ئەوەندەش پابەندی گوزارشتو ریتمی لیریکی نینو ئەوەتا "جان مالریو" کە یەکێکە لەوان دەڵێت: "هەموو ئەوەی من دەیڵێم زبرو دوو رەگەیە".

- جا لەگەڵ ئەمەشدا وەکو پێشتر گوتم ئەم تایبەتمەندییانە بۆ هەموو شاعیرەکان چوون یەك نین، چونکە شاعیرانی دیکەش هەن کە زیاتر پابەندی قاڵبنو پەیڕەوی تیۆری "شیعر بۆ شیعر" دەکەن.

بە هەر حاڵ، هاتنە ناو دنیای شیعری نوێ لە هەر دەرگایەکەوە بێ هەمیشە دەکاتە گەڕانەوە لە "باو"ەوە بۆ "ناباو" چونکە تایبەتمەندی سەرەکی شیعری نوێ بریتییە لە پچڕاندنی داوی پەیوەندی بە واقیعی دەرەکیو زمانی باوەوە. ئەوەی کە لە شیعری نوێدا گرینگە جەوهەرو ماهیەتی داهێنەرانەیەتی.

گۆڕانی ڕۆمان

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا جۆرە ڕۆمانێك کە دەتوانرێ ناوی "ڕۆمانی شاعیرانە"ی لێ بنرێ، لە بەرانبەر ڕۆمانی کۆنو تەقلیدیداسەری هەڵداو واقیعی لە ژێر توێژاڵی مادیو زنجیرەی جەبری دیاردە فیزیکیو کۆمەڵایەتییەکان هێنایە دەرێو خوێنەری کێشایە ناو تاریکستانێکی جادوو ئاساییەوە.

ڕۆمانی سیمبولیستی کە جۆرێکی تایبەتییە لە "ڕۆمانی شاعیرانە"، دوا بەدوای شیعری سیمبولیستی هاتە مەیدان، بەڵام لە مەیدانی نەبەردا زۆر خۆی نەگرت.

ئەگەرچی شیعر لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا خۆی بە نێو قەڵەمڕەوی ڕۆماندا کرد، بەڵام هۆشوئاوەزیش بەرە بەرە لەکیشوەری ڕۆماندا جێی خۆی کردەوە. ریالیزم ئەوەی دەبینی کە جیهان بەسەر مرۆڤیدا سەپاندبوو، لێ ڕۆمانی سەدەی بیستەم دەیویست دەوری مرۆڤ بەسەر دنیاو شتانەوە بدینێو شرۆڤە بکات. هەڵبەتە دەوری مرۆڤ هەوەڵجار لەشێوەی "پرسیاردا" خرایە ڕوو.

نزیکی ڕۆمان لە شێوەی کاری ئەهلی تۆژینەوەو بەدوادا چوون،و خستنەڕووی پرسو گرفتەکانی ژیان لە نیشانەکانی گۆڕانی ڕۆمان بوو،و ئیدی حیکایەتو گێڕانەوە بوو بە ئەوزارو هۆکاری ناسینی تەبیعەتو لێکۆڵینەوە. هەندێ گریمانان لە ڕۆماندا هاتە ئاراوە کە پێشان ئەقڵی ساغلەمی ڕۆماننووس ڕێی بە خۆی نەدەدا کە تەسەوری بکات.

نووسەر لە ڕێگەی ڕۆمانەوە هەوڵی دەدا مەسەلە فەردیو گرفتە شەخسییەکانی خۆی بە شێوەیەکی ڕەمزی نیشان بداتو چارەسەرێکیان بۆ بدۆزێتەوە. ڕۆمانو شانۆنامە لەسەر دەستی (ئاناتول فرانس)و (موریس بارس)و (ساموئیل باتلەر)و (ئۆسکار وایلد)و (هزبرت جورج ویلز)و (برناردشۆ) شێوەی خواستنو کینایەو درکەو ڕەمزو وەعزو وتاری گرتەخۆو، شەرحو شرۆڤەی چیرۆك تەنیا بیانوویەك بوو بۆ دەربڕینو نیشاندانی باوەڕ یان کەڵکەڵە رووحییەکانی نووسەر. گفتوگۆی قارەمانان بۆ سەلماندنی باوەڕی شەخسی -هەر چەندە ڕۆمانی ریالیستی پێی قاییل نەبوو، بەڵام دۆستوفیسکی باشترین نموونە لێ دروست کردبوو- بەشێکی گرینگی کۆمەڵە بەرپەڕێکی هەندێ ڕۆمانی گەورەی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمی پڕکردبووەوە.

"ماری پەردار"ی لورانسو "کێوی جادوو"ی توماس مانو "سکەسازان"ی ئاندریە جیدو "چارەنووسی بەشەر"ی ئاندریە مالرۆ لە دەرێی چوارچێوەی چیرۆکدا، مۆڵەتی بە گفتوگۆو هەندێ جار چەنەبازی قارەمانەکان کە هەر یەکێکیان لە دووی "حەقیقەت"ی شەخسی خۆی بوو. گەلێك لە چیرۆکنووسان لە تۆ وایە فەیلەسوفێکیان لە ناخی خۆدا حەشارداوەو ئەوەی بەرەو دنیای داهێنانی ڕۆمانی ڕاکێشاون هەمان جازیبەو هاندەری کاری پیاوی توێژەرو زانا بووە.

ڕۆمانی ریالیستی قارەمانانی بە گوێرەی کارو ڕەفتاریان نیشان داوەو هەقی بەسەر هاندەری باتینییانەوە نەبووە. ڕۆمانی ریالیستی نەدەچووە بنجو بناوانی مەسەلە روحیو ئەخلاقییەکانی قارەمانانەوە، بۆیە لەم ڕووەوە لە بواری سایکۆلۆژیدا هیچ کەشفێکی گرینگی ئەنجام نەداوە. بەڵام ڕۆمانی سایکۆلۆژی ئەوەندەی بایەخ بەناخو هاندەرە دەرونییەکانی قارەمانان دەدات، ئەوەندە بایەخ بە شەرحو شرۆڤەی هەڵسوکەوتو ڕەفتاری دەرەکی قارەمانان نادات. نووسەرانی وەکو جورج میردیتو هنری جیمس و مارسیل پرۆست بار دەروونییەکانی بەشەریان وەکو بە تواناترین دەروونناسان شی کردۆتەوەو چوونەتە بنجو بناوانی. و جیمس جۆیسو ڤیرجینیا وولف پەنهان ترین گۆشەو کەناری روحیان پشکنیوە، واتە نەك هەر بارە دیارەکانی شعوری بێداری مرۆڤ، بەڵکو تەمومژی شعوری پەنهانی ئەویشیان، کە بارە دەروونییەکان لەوێندەرەوە سەر هەڵدەدەن، داوەتە بەر وردەبینی لێکۆڵینەوەو شی کردنەوە. لەم ڕووەوە ڕۆمان ئاسۆی دەروونناسی بەرین کردو دنیایەکی تێکچرژاوو بێ وێنەو نەوەستاوو جۆراو جۆری لە قەڵەمڕەوی زانست دەرهێنا.

هەروەها ریالیزمێکی تازە هاتە ئاراوە کە بە ڕواڵەت پاشکۆو درێژەی هەمان ریالیزمی پێشوو بوو. لە نێو ڕۆماننووسانی هاوچەرخی ئەمریکادا، دۆس پاسۆسو هەمینگوایو کالدوقیل دنیای هەستی خاوو سەرەتاییان شەرح کردو مکوڕانە دژی یاساو ڕێسای شێوازەکانی پێشوو وەستانەوە، ڕۆمانەکانی ئەوان لە دیمەنەکانی ژیانی ڕۆژانە کە زۆر بە ئاسانی لە دوای یەك ریزکرابوون، لە پێکەوە گرێدانی ڕووداوەکانی ڕۆژەوە دەهاتنە ئاراوە: "زوومی کامیرای وێنەگری" جێی زوومی چاوی نووسەری دەگرتەوە. ڕۆمان لە سۆڤیەتدا، پاش ساڵانێك لە پیاهەڵدانی ڤیان ئامێزو شاعیرانەی شۆڕش، ڕووی کردە ریالیزمی

کۆمەڵایەتی ڕێسای "ئەزموونی ژیان" بنەماو بناغەی ئەدەبیاتی سەدەی بیستەمە: جەزبەی ئەم ئەدەبیاتە لە شەرحو شرۆڤەی ڕۆژانە ڕووداوانەوە سەرچاوە دەگرێ،و زۆربەی خوێنەران لە نێو ڕۆمانەکەدا بۆ بیرەوەری شەخسی نووسەرەکە دەگەڕێن، جا ئیدی ئەم ڕۆمانە چ نووسینی ئاندریە جید بێ و چ هی ماکسیم گۆرکی بێ.

بەڵام نابێ ئەم خاڵەش فەرامۆش بکەین کە: مەبەست لە ریالیزم، لە ڕوانگەی نووسەرانی سەدەی بیستەمەوە شەرحی ئەزموونی شەخسی نووسەرە لە ژیاندا، نەك وەسفی دیتنو سەرنجەکانی نووسەر. ئەگەرچی نووسەر ڕەگەزو توخمەکانی کارەکەی لە واقیعی دەرەکییەوە وەردەگرێ، بەڵام لەبەر ئەوە نییە کە خۆی شتێکی پێ نییە بۆ گوتن. نووسەر جڵەوی بابەتەکان بە واقیع دەسپێرێ، چونکە زمانی واقیع لە زمانی واقیعی خۆی ڕوونترو ڕەوانترە.

وەسفی بێ لایەنانەی واقیع، ڕاستییەکی بنەڕەتیو گرینگ ئاشکرا دەکات: ڕاستییەك کە نووسەر کەشفی کردووەو تیایدا ژیاوە. "زوومی کامیرای وێنەگری" لە عەینی حاڵدا، هەمان دیتنی دەوورنی نووسەرێکی وەکو دوس پاسوس-ـە، "ساتی هەستکردن" لە بەرهەمی هەمینگوای دا، هەمان حەقیقەتو ڕاستی ژیانە لە ڕوانگەی ئەم نووسەرەوە، ئەگەر قارەمانانی فلان کارەسات وەکو تەمەشاڤانانی خەمساردو بێ ڕەگو ریشە دەنوێنن، لەبەر ئەمەیە کە بەزەییو بەڵا تا لە ئێمە دوورتربێ کاریگەرییەکەی زۆرتر دەبێ.

بێلایەنی نووسەرو خەمساردی قارەمانان، بەڵگەی نەبوونی جیهانبینی شەخسیو داماڵینی مەحەبەت لە مرۆڤو وەدەرنانی شێوازو ڕەتکردنەوەی ڕێساکانی جوانیناسی نییە، بە پێچەوانەوە هۆیەکە کە هێزی دڵنیاییو دەرەکی واقیعێکی باڵاتر بە ڕوانینو جیهانبینی ڕۆماننووس دەبەخشێت. کافکا لە میانەی چیرۆکەکانییەوە دەیەوێ جیهانبینی شەخسی خۆی لە مەڕ چارەنووسی بەشەرو جیهانی میتافیزیکاو سوپەر سروشت بگوازێتەوە بۆ کەسانی دی. جا بۆ وەدی هاتنی ئەم مەبەستە, وەکو هەمینگوای خەمساردو بێ لایەن دەنوێنێو تەنیا تەمەشاڤانێکی ڕووداوەکانەو هیچی دی.

ڕۆمانی ئەم سەدەیە، باوەڕی بە دیدی ریالیستی بۆ واقیع نییە، بەڵام ڕۆماننووس ئەگەر خۆی لە جیاتی یەکێك لە قارەمانانی چیرۆك دابنێ، ئەوا پێی وایە کە "خۆبینی" نووسەر نابێ واری ڕۆمان تەنگ بکات: ڕۆمان دەبێ دەربڕی "جیهانبینی" بەرینی نووسەر بێ. لە

زەمانی فلۆبیرەوە تاکو ئێستا، ڕۆماننووس، بە پێچەوانەی ڕێبازی ڕۆمانتیزمەوە، دیدی شەخسی خۆی بەسەر قارەمانانی کتێبەکەیدا نەسەپاندووە. دەڵێی هەموو شتێك لە دەرێی بوونی نووسەردا دەگوزەرێ. تەدەخولی ڕاستەوخۆی نووسەر بە هەر شێوەیەك بێ، بڕشت لەبەر ڕۆمانەکە دەربڕێو جازیبەی کەم دەکاتەوە.

هەر جارێ ڕۆماننووس بە ناوی شەخسی خۆیەوە قسە بکات، دەگاتە ئەنجامگیری ئەخلاقیو قارەمانەکان دادگایی دەکاتو بە جۆرێ جڵەوی ڕەوتی چیرۆکەکە کۆنترۆڵ دەکات لە تۆ وایە ئامادەگیو حوزوری ویژدانی هۆشیارو داوەری بێ ئاکامی نووسەر لە هەر بەرپەڕێکی کتێبەکەدا قورساییەکی گەورە دەخاتە سەر شانی خوێنەر. هەر جارێ ڕۆماننووس دەستی خوێنەر بگرێو هۆی ڕووداوەکانی بۆ شەرحو شرۆڤە بکاتو بەرەو ئەنجامێکی دیاریکراو ڕێنوێنی بکات، هەر جارێ لە بری شەرحی ڕاستەوخۆو سادەی چیرۆکەکە، زەرورەتی بونیادی ڕۆمانەکەو ڕێنوێنی قارەمانەکان بداتە بەرچاوی تەماحی خۆی، ئەوا توانای کاریگەریی بەرهەمەکە کەم دەبێتەوە.

هەڵبەتە مەبەست ئەمە نییە کە خوێنەر بخرێتە داوی واقیعێکی وەهمییەوە، بەڵام وەکو کۆپی کاری بێ هاوتای واقیعی دەرەکی نییە، دەبێ لەسەر نموونەی هەمان واقیع دەست بداتە داهێنانی واقیعێکی تر کە هەمان مکومیو بتەوی هەبێ. ڕۆمان دەبێ لە یەکەم ساتەوە بمانهەژێنێو لە یەکەم ڕستەکانییەوە دنیایەکی بەرینو لە هەمان کاتدا ئاڵۆز بخاتە بەرچاومانو کوتو پڕ خوێنەر بخاتە ناو ڕووداوەکانەوەو بەجۆرە ڕەوتو ڕێچکەی ئیبهامو ئاڵۆزی جێگەی پێشەکییە درێژە بالزاکییەکان دەگرێتەوە. ڕۆمانی (سەفیرانی گەورە)ی هنری جیمس، (زەبرو زەنا)ی ویلیام فۆکنەرو (ئولیس)ی جیمس جۆیس هەر لە یەکەم دێڕەوەو بێ هیچ پێشەکییەك خوێنەر دەخاتە ناو جەرگەی چیرۆکەکەوە. توانای ئەم ڕۆمانە لە توانای مقاوەمەتی ڕۆمانەکەیدا لە بەرانبەر خوێنەردا. واتە خوێنەر دەبێ بۆ حاڵی بوونی بابەتەکە هەنگاو بە هەنگاو تێکەڵی ببێو، بە گوتەیەکی دی خوێنەر دەبێ وەکو خودی ڕۆماننووسەکە، ڕۆمانەکە لە نوێ چێبکاتەوە. ئاندریە جید لە کتێبی (سکەسازان)دا ئاماژە بۆ هەمان ماناو چەمك دەکات: "حەزم لێیە کە نووسەر بە ڕاشکاوی ڕووداوەکان نەقڵ نەکات. بەڵکو هەر ڕووداوێك چەندین جار لە چاوی ئەو کەسانەوە کە بەشدارن تیایدا یان لە

چاوی ئەوانەوە کە لە ژێر کاریگەری رووداوەکەدان تەمەشا بکات، ئەوجا نیشانی بدات. حەز دەکەم کە رووداوەکان لە چاوی هەر یەکێك لە شایەدە لاوەکییەکانەوە گۆڕانێکیان بەسەردا بێ. ئارەزووی خوێنەر لەو هەولەوە هەڵدەقوولێ کە بۆ تێگەیشتنی حەقیقەت دەیدات. رۆمان بۆ تەواوکردنو نیشاندانی خۆی پێویستی بە هاوکاری خوێنەر هەیە".

لێ هەموو ئەم رۆمانانەو ئەنجامی ئەم تازە خوازیانە لە فاسیلەی نێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا هاتنە ئاراوە، جەنگی جیهانی دووەم بۆ ماوەی چەندین ساڵ هەر جۆرە تازەخوازییەکی راگرت، لە دوای جەنگ جۆرە بێ موبالاتییەك هاتە ئاراوە، رەنگە هەر بۆ رەواندنەوەی ئەم بێ موبالاتییە بووبێ کە کۆمەڵێك هەولی تازە لە جیهاندا دەستی پێکرد کە گرنگترینیان رێبازو رەوتی "رۆمانی نوێ" بوو.

بەڵام بەر لەوەی بێینە سەر باسی (رۆمانی نوێ) وا چاکترە ئاماژەیەك بۆ کاریگەری ئەگزیستانسیالیزم-ش لەسەر ئەدەبیات بکەین.

کاریگەری ئەگزیستانسیالیزم

قوتابخانەی ئەگزیستانسیالیزم کە کەمێك بەر لە جەنگی دووەمی جیهان لە فەرەنسادا هاتە ئاراوەو پاش جەنگ گەییە هەرەتی تواناو شۆرەتی خۆیو بووە مایەی ئەوەی کە راپەڕینێکی فراوان بەرپا ببێو سنووری فەرەنسای بەزاندو بۆ چەندین ساڵ فەرمانڕەوایی رەوتی فیکرو هونەری ئەوروپای کرد. ئەگەر تەماشای مێژووی ئەم قوتابخانەیە بکەین دەبینین هەم لایەنی جدی و هەم لایەنی گاڵتەجاڕی هەم کاری لاوازی ئەوتۆی تێدایە کە رەنگە دەگەڵ پرەنسیپەکانی قوتابخانەی ناوبراودا ناسازبێ. بەر لە هەر شتێك پێویستە ئەم دوو لایەنە لە یەکدی جیابکەینەوەو پرەنسیپ و بنەماکانی ئەم قوتابخانەیە شرۆڤە بکەین.

زاراوەی (ئەگزیستانسیالیزم) وشەیەکی تازە نییە, ئەو فەلسەفەیەش کە ئەم زاراوەیەی لێوە هەڵقوڵیوە، بە داهێنانی زەمانی ئێمە ناژمێردرێ. بە هەر حاڵ ئەم زاراوەو ئەم حیکمەتە تا پێش ساڵی ١٩٣٩ بەشێك بووە لە زمانی هونەریی فەلسەفەی میتافیزیکی. لە راستیدا ئەگزیستانسیالیزم بە مانا زاراوەییەکەی، فەلسەفەو جیهانبینییەکی تەواوە کە لەسەر بناغەی دیارو ئاشکرای میتافیزیك رۆنراوە. جا ئێمە نامانەوێ لەم کورتە باسەدا

شەرحو شرۆڤەی ئەم ڕێبازە بکەین. بەڵکو دەمانەوێ ئەو ڕێوڕەسمەی کە نووسەرانی سەر بەم قوتابخانەیە لە شێوەی ژیانو ئەدەبدا بەکاریان هێناوە بە کورتی نیشان بدەین.

بەڕای هەندێ لە زانایان، مرۆڤ لە کارو کردەوەو ڕەفتاری خۆیدا ئازادنییەو بە تەواوی لە ژێر حوکمی کاریگەری ویراسەتو ژینگەدایە،و ئازادی تەنیا خەیاڵەو بەس. بەڕای هەندێ زانایانی دیکە "ئیدی سەر بە هەر ڕێچکەو ڕێبازێك بن" کە کەم دابێژێك بە ئازادیی ڕێژەیی قایلن، ئەسڵی ژیان لە (ماهیەت)دایە، واتە زاتی هاوبەش لە نێو بنیادەمان یان گروپێك لە بنیادەمان، بۆ نموونە جیاوازە لە زاتی سەگانو درەختان. حەزی ئاساییو سروشتی و لۆژیکی هەر تاکێك لەمەدایە کە بە گوێری ماهیەتی خۆی بژیو ئاڕمانجێك بۆ ژیانی خۆی بدۆزێتەوە. هەموو زانستە ئەخلاقییەکان بە شێوەیەکی بنجبڕ ئەوە بە مرۆڤ دەڵێن کە بە گوێرەی ماهیەتی خۆی بژیو لە بری ئەوە وەعدو بەڵێنی شادمانی دنیایی یان ئەو دنیایی دەدەنێ.

پەیڕەوانی قوتابخانەی ئەگزیستانسیالیزم کە "وجود"یان پێ لە (ماهیەت) لە پێشترە باوەڕیان وایە کە مرۆڤ تورڕدراوەتە دنیایەکی پوچو بێهودەوە کە نە قەرارو قانونێکی هەیەو نە دەگاتە هیچ مەخسەدو هەدەفێك. جا بەم پێیە هیچ شتێك ڕێنوێنی داهێنان نییە وجود یان بوون بە ئازادی تەواوەوە، بەدەر لە چەمکی چاکی یان خراپی بەدەر لە ئومێدی پاداشتو ئەو شتانە، هەر ڕێیەکی بوێ دیاری دەکاتو هەر مانایەکی بوێ پێی دەبەخشێت. مرۆڤ لە ئەسڵو ماهیەتدا هیچ خەسڵەتێکی فیتریو خۆڕسکی نییە، بەڵکو پێکهاتەی ئەو شتانەیە کە لە (دنیای بون)دا بە دەستی هێناوە. واتە بەشەر زادەو پێکهاتووی کارو ڕەفتارو ژینگەی خۆیەتی.

مرۆڤ بەو کارانەی کە لە دنیای وجودا ئەنجامی دەدا دەتوانێ ماهیەتێك بۆ خۆی دروست بکاتو بەبێ هیچ کۆتو بەندێكو بێ باوەڕ بوون بە هیچ شتێك دەتوانێ شەخسیەتێك بۆ خۆی پێك بێنێ.

بەڵام ئەم ئازادییە بۆ نەتوانایان بارێکی قورسەو بەرەو نائومێدیان دەبات، حاڵبوکی بۆ توانایان هۆی جۆشو خرۆشو کارو کۆششە. دوا ئەوزاری دەستی نەتوانایان بەدخوازیو بەدنییەتییە کە لە سایەیدا لە دیاریکردنی وەزعو پایەی خۆو ژینگەی خۆ دەدزنەوە،و بەوە

خۆ دەخەڵەتێنن کە هەدەفی دەستکرد بۆ ژیان دەدۆزنەوە —هەدەفانێ کە بە زۆری بۆ (خەڵکانی دی) شوومو خراپە_ هەڵبەتە باسی ئەگزیستانسیالیزمو دیاریکردنی خاڵە پۆزەتیفو نێگەتیڤەکانی لە توانای ئەم کتێبە بەدەرە. ئەوەی پێویستە بگوترێ تەنیا ئەمەیە کە بەرهەمی ئەگزیستانسیالیستەکان کارێکی قووڵی کردووەتە سەر ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئەورووپا.

ئەو دەستە فەیلەسوفو نووسەرانەی کە بە پێشڕەوایەتی سارتەر، ئەگزیستانسیالیزمیان هێنایە سەر تەخت ڕێگەی زۆریان هەبوو بۆ ڕاکێشانی پەیڕەوانو موردیان. گرنگترین ڕێگە بەهرەی ئەدەبی بێ چەندو چوونیان بوو، و پاشان دژایەتی کردنی هەلپەرستیەتو ڕەنگ گۆڕکێی کۆمەڵو ئەوجا پێشوازی کردن لە چینی لاوان. گەلێك لەوانە پێداویستییە ماددیو بژێویو تەناهیەکانیان بە هەند وەرنەدەگرتو بە شایستەی ئەوەیان نەدەزانی فەیلەسوف پێوەیان خەریك بێ. کۆڕی ئەدەبی خۆیان لە قاوەخانەکاندا دەگێڕاو باوەڕیان وابوو کە فیلمێن بازاڕیو مۆسیقای جاز زمانحاڵو دیارترین ئەوزاری دەربڕینی دنیای هاوچەرخە. لە نێو ئەمانەدا ژمارەیەکیش تەنانەت بە جلو بەرگو ڕواڵەت ئەگزیستانسیالیستی خۆیان نیشاندەدا، پیاوان ردێنیان بەردەدایەوەو گوێیان بە پاكو خاوێنی جلو بەرگ نەدەدا، و ژنان لە بێ موبالاتیو مەستیو ڕابواردنو بەرەڵلایی، لە ڕارەوو کۆڕو کۆبوونەواندا، نەدەپرینگانەوە. چونکە ئەگزیستانسیالیزم بەشەر بە بەرپرسی کارەکانی خۆی دەزانێو بێ شەخسیەت بوونی بەشەر، بە ئەنجامی ڕاستەوخۆی هەڵەکانی ئەو لە ژیاندا، دەژمێرێت.

دەکرێت بیروباوەڕو تێورییەکانی سارتەر دەربارەی هونەرو نووسەرایەتی "کە لە ژمارەکانی گۆڤاری (زەمانێن مۆدێرن)دا بڵاوبوونەتەوە" بەمجۆرە کورت بکرێنەوە:

نووسەر، بە حوکمی ئەوەی زمانی خەڵکی بە بەها ئیعتیبارییەکەی بەکار دێنێو کتێبەکانی خۆی لە نێو خەڵکیدا بڵاودەکاتەوە (پابەند)و بەرپرسیارە، چونکە ناتوانێ لە حوکمی پرسو دۆزەکانی سەردەمی خۆی دەربچێتو لە هەموو حاڵێکدا دەبێ مەسئولیەتی نووسینەکەی خۆی لە ئەستۆ بگرێ، تەنانەت ئەگەر شاگردەکانی، ئەنجامی بیرەکانی، بە پێچەوانەی مەیلی ئەوەوە لێك بدەنەوە. ئەرکی نووسەر بە درێژایی ڕۆژگاران لە گۆڕاندا

بووەو گۆڕانی بەسەردا هاتووە. نووسەر یەکەمجار ئەنجامدەری فەرمانی خواو ڕێبەری ئاینی خەڵك بوو.

پاشان لە سەردەمی کلاسیکدا (سەدەی هەڤدە) بوو بە بەشێك لە ئەندامانی کۆمەڵگە ئەرستۆکراتی بەهرەو ئەدەب پەروەری ئەوتۆ کە ئەویان بە هاوشانی خۆ دەژمارد، لەم سەردەمەدا، ئەگەرچی نووسەر بە واقیع ملی بۆ فەرمانی ئەرستۆکرات دابوو، بەڵام خۆیبوونی تەبعو عیزەتی نەفسو ڕاشکاوی خۆی بە چاکی دەپاراست. دوای ئەوە لە سەدەی هەژدەمدا نووسەر وەکو کەسێکی خەباتگێڕی بۆرژوا ریشەی ڕۆشنبینر بە ڕۆشنبینییەکی تەواوە لە رای پاراستنی مافێن چینی دووەمدا دەخەبتی. ئەو سەردەمە قۆناغی زێڕینی نووسەران بوو. بەڵام لەو زەمانەوە تا ئێستا هاوسەنگییەکان شێواوە نووسەر بووە بە مێملۆ سەرباری دەسەڵاتداران،و بەمە بێ تاقەتو ناڕەحەتە. جا بۆ ئەوەی قەدرو حورمەتی یەکەمجاری خۆی بەدەست بێنێتەوە، فشە هەڵوێست دەنوێنێ، کاری قەڵبو ساختەو سەرڤە سەرڤە ئەنجام دەداتو، ئەوانەی کە لەسەر بەرماوەی خوانی ئەوان دەژین بەبێ زەوقیو نەفامیو کەچ تەبعی تاوانبار دەکات. تەنانەت بۆ تەبریێکردنی خۆی پەنای وەبەر (هونەر بۆ هونەر) بردووە، بەڵام نەیتوانیوە خۆی فریو بدات. تاقە ڕێگای ئەو ئەمەیە کە بێتە مەیدانی خەبات، یانی لە رای پاراستنی بەرژەوەندیو مافی خەڵکیدا، خۆی بە ئاوو ئاگردا بدات بێ ئەوەی خۆی لە ڕەنگی وابەستەگی حیزبان هەڵکێشێت. بەڵام لێرەدا ریزپەڕێك هەیە، ئەویش کاری شاعیرە: شاعیر زمان، تەنیا لەبەر بایەخەوێنەییەکانی بەکار دێنێ. سارتەر لە کتێبێکیدا دەربارەی "بۆدلێر" ئەوە ڕووندەکاتەوە کە ئەم شاعیرە بوونەوەرێکی بەدبەخت نەبوو کە مەحکوم بە شکستو ناکامی بێ،و شکستە یەك لە دوای یەکەکانی لە ژیاندا، ئەوەیە کە بە خۆی بە ویستو ئارەزووی خۆی بە دووی هۆی شکستو ناکامیدا دەگەڕا، چونکە سەرچاوەی ئیلهامو ئەوزاری تۆڵەسەندنەوەی لە خۆی، لەم ڕەنجو حورمانەدا دەبینییەوە. ئەم بۆچوونە دەربارەی گەلێك لە شاعیرانی دیکەش ڕاستو دروستە.

لەگەڵ ئەمەشدا نابێ کاریگەری چەمکی بەرپرسیاریەتیو (پابەندی) دەربارەی هەموو چالاکییە ئەدەبییەکانی سارتەر تەعمیم بکرێ. ئەوەشمان لە بیر نەچێت کە فەلسەفەی ئەگزیستانسیالیزم بایەخێکی زۆر بە مەسەلەی ئازادی نووسەر دەدات،و تەنانەت سارتەر

فەلسەفەو هونەری خۆی بە قەرزارباری هزرڤانو نووسەرانێك دەزانێ کە پابەندو وابەستە نەبوون یان ئەگەر وابەستەش بووبن بە جۆرێکی دیکە وابەستە بوون: وەکو هزرڤانانی ئاڵمانی یان ڕۆماننووسانی ئەمریکایی. بۆیە دەبێ لە یەکەم هەنگاودا کتێبەکانی ئەو وەکو بەرهەمێن ئەدەبی (نەك بەرهەمێن بانگەشەیی) تەمەشا بکرێنو هەڵبسەنگرێن. هەر لەبەر ئەمەشە کە یەکەم کتێبی ئەو (ڕشانەوە) بە خراپی شرۆڤە کراوەو لێکدراوەتەوە. قارەمانی سەرەکی ئەم ڕۆمانە، چ ڕەنگدانەوەی نووسەر بێ لە قۆناغێکی گۆڕانی ژیانیدا یان نا، بە نموونەی تەواوی مرۆڤی پەیڕەوکاری فەلسەفەی ئەگزیستانسیالیزم نایەتە ژماردن، بەڵکو نموونەی کەسانێکە کە زۆر هوشیارنو لە ژیاندا جگە لە پووچیو بێهودەیی چ شتێکی دیکە نابیننو ماندوویەتی خۆیان بە ڕشانەوە دەردەکەنو چونکە ئاگاداری ئەم بێهودەییەن هەوڵ بۆ چارەسەری نادەنو...

هەڵبەتە ئالبێر کامۆ کە خەڵاتی نۆبڵی ساڵی ١٩٥٧ی وەرگرت بە نووسەرێکی ئەگزیستانسیالیست نایەتە ژماردن. ئەو بە خۆیشی نکۆڵی لەم وابەستگەییە دەکرد، بە هەر حاڵ بۆچوونی فەلسەفی ئەو دەربارەی پووچی و بێهودەیی جیهان تاقە شتێکە کە بە ئەگزیستانسیالیزمییەوە دەبەستێ، ئەم پووچیو بێهودەییەی جیهان کە بنەمای کتێبی "ئەفسانەی سیزیف"ی پێك هێناوە، کامۆ بەرەو ڕەشبینیو نائومێدی نابات‌و تەنانەت کۆمەڵێك ئەنجامی ئەخلاقی تەسەلا بەخشیش لە فەلسەفەی ئەوەوە وەردەگیردرێ. ئەگەر قارەمانی سەرەکی ڕۆمانی (نامۆ) —نامۆ لە خۆیو لە کەسانی دی- بە دڵی نووسەرە، لەبەر ئەمە نییە کە پاش کوشتنی کەسێك بەڕای قازیو دادوەرەکان بابایەکی گەوجو بێ ئەقڵو کەچ فام حوکمی مەرگ دەدرێ، بەڵکو لەبەر ئەمەیە کە ڕەوتی کوشتنو دادگاییو زیندانەکە بەوپەڕی خەمساردیو بێ موبالاتییەوە دەگوزەرێنێ، وەکو ئەوەی ئەم ڕووداوانە بەسەر کەسێکی تردا هاتبێ، ئەوجا لە کونجی زیندانندا، وەکو حەکیمانی زوو، دەگاتە جۆرە خۆشبەختییەك، لە بیروهزری کامۆدا، ئێمە هەمووومان ئەم بێگانەو نامۆیەین. مەبەستی کامۆ ئەمە نییە کە بانگەشە بۆ خەمساردیو بێ موبالاتیو بێ لایەنی بکات، چونکە ئەگەرچی بەلای ئەوەوە چاكو خراپی موتڵەق وجودی نییە، بەڵام بەوە قاییلە کە جیاوازی لە نێوان نیازی باشو نیازی خراپدا هەیە. بابەتی سەرەکی ڕۆمانەکەی دیکەی کامۆ (تاعوون)

ئەمەیە: لە شارێکی چکۆلەدا کە پەیوەندی بە دەرەوە براوەو نەخۆشییەکی درمی سامناك بە نێو خەڵکەکەیدا بلاوبووەتەوە, ئیدی گومانو دوودڵی جایز نییە, دەبێ هەمووان ئەرکی سەرەکی خۆ بە رزگاری لەم بارودۆخە سامناکە بزانن و هەموو هێزی خۆ بۆ ئەم کارە تەرخان بکەن.

ئێستا کە ساڵانێك بەسەر قۆناغی فەرمانڕەوایی و هەرەتی دەسەڵاتی ئەگزیستانسیالیزمدا دەقەتێ, دەتوانرێ داوەرییەکی ڕێژەیی سەبارەت بە کاریگەری ئەگزیستانسیالیزم لەسەر ئەدەبیات ئەنجام بدرێ.

هەڵبەتە لە سەرەتاوە چاوەنۆڕی ئەوە دەکرا کە ئەگزیستانسیالیزم کارێکی لە رادەبەدەر بکاتە بکاتە سەر ئەدەبیات, بەڵام وا دەرنەچوو. ئەلبێر کامۆ کە نووسەرێکی بە تواناتر بوو مرد،و سارتەرو سیمون دی بوڤواری هاوکاری کە لە نووسەرانی ناوداری سەردەمن لە دنیای ئەدەبدا موریدو پەیڕەوانێکی ئەوتۆیان پەیدا نەکرد. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەرهەمەکانیان وەکو زنجیرە کارێکی ئەدەبیی بە نێوەرۆك فەلسەفی هێشتا لە جیهانی ئەدەبدا قەدرو ئیحتوباری خۆیان هەس.

ڕۆمانی نوێ

زاراوەی "ڕۆمانی نوێ" هەر چەندە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا تەواو جێی خۆی کردۆتەوەو شۆرەتی پەیدا کردووەو خەڵکانێك تەنزیراتی بۆ دەکەن، لە راستیدا ناوێکە کە ڕۆژنامەنووسان لە کۆمەڵە چالاکییەکی پەراگەندەیان ناوە. مەبەستی هاوبەشی ئەم نووسەرانە رەفزکردنی کۆمەڵە قالبێکی ڕۆمان بوو لە دنیادا.

ئەم قالبانە بریتین لە: ڕۆمانی سایکۆلۆژی یان شیکاری کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بایەخێکی زۆری پەیدا کردبوو، و هەروەها ڕۆمانی پڕ رووداو. مەبەستی هەموو ئەم نووسەرو تەنزیرکارە نوێیانە ئەمە بوو کە ڕۆمانێك بێتە ئاراوە لە قاڵبو شێوەی تەقلیدی ڕۆماننووسیدا نەبێ و لە واقیعێکی تایبەتییەوە ئیلهام وەربگرێ. بەڵام ئایا ئەم واقیعە چییە؟ ئا لێرەوە، لەم خاڵەوە ڕێگاکان جیادەبنەوە. چونکە ئەو نووسەرانەی کە لە

کاری رەفزکردنی رابردوودا هاو بیروبۆچوون بوون، لە هەڵبژاردنی ڕێگەیەکدا کە جێی ڕێگاکانی رابردوو بگرێتەوە یەك ئاراستەو سەمتیان نەگرتە بەر.

هەر چەندە دوو کەس لە پێشەنگانی ڕۆمانی نوێ، واتە ناتالی ساروتو ئالن روب گرییە هەوڵیاندا شەقڵی تیۆری و ڕێسایی بە بیروبۆچوونەکانی خۆ بدەن، بەڵام ئەنجامگیرییەکانیان چوونیەك نەبوو، جیاواز بوو. هەڵبەتە هەمان جیاوازی لە نێوان باوەڕو بەرهەمێن نووسەرانی دیکەی ڕۆمانی نوێدا هەیە. لە ئەنجامدا دەبێ ئەوە بگوترێ کە ڕۆمانی نوێ نە یەك قوتابخانەیەو نەیەك راپەڕین. ناتالی ساروت لە کۆمەڵە وتارێکی خۆیدا کە بەناونیشانی "سەردەمی بەدگومانی" بلاوبووەتەوە، بە متمانەوە کەوتنی بەرەبەرەی رەگەزە تەقلیدییەکانی ڕۆمان، بە هەمان شێوەی کە نووسەرانی سەدەی نۆزدەیەم تەسەوریان دەکرد، نیشان دەدات. نووسەرانی سەدەی پێشوو هەموو هەوڵێکیان بۆ ئەوە بوو رەگەزی هاوڕژاندن لە ڕۆماندا بخولقێنن و بەکار بێنن. هەوڵیاندەدا قارەمانانی زیتەڵو زیندوو بێننە مەیدانەوەو لەم قارەمانانە (نموونە)ی بەشەرییان دروست دەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی کە گەشەکردن و نەشونمای قارەمانەکانیان لە زەمان و شوێنێکی وەکو تاوێر مکوم و نەگۆر بخوێننەوە، یان کارێك بکەن کە ئەم قارەمانانە لە هەندێ ساتی بەرجەستەی وەکو قەیرانی هەستەوەری، غایلەی شەیتانی یان لە هەلومەرجی حەتمی و کوتوپڕدا بدرەوشێنەوە.

نووسەر بە کۆمەکی چیرۆك و لە ڕێگەی قارەمانان و بەسەرهاتی ئەو قارەمانانەوە، لە راستیدا کۆمەڵە زانیارییەکی پەیوەست بەخۆییەوە بۆ ئیمە دەنارد, ئیدی بەرە بەرە کار گەییە شوێنێ کە تەنیا خودی ئەم زانیارایانە بۆ خوێنەر گرینگ بێ. یانی هەم نووسەران و هەم خوێنەران ئیدی هەقیان بەسەر تەکنیکە تایبەتییەکانی ڕۆمان و چوار چێوەی چیرۆکەوە نەبێ، و بەڵکو تەنیا بە دووی ئەو شتەدا بگەڕێن کە ڕۆمان لە خۆیدا حەشاری داوە و بۆ خوێنەری ئاشکرا دەکات و ئەوە تەرزی تایبەتی بوون و ژیانی مرۆڤێك بوو لە دنیادا. لە ئەنجامی گۆڕانێکی سروشتی و ئاساییدا, ڕۆمان لەحاڵەتی شیکردنەوەی ئانسکلوپیدیایی دنیا یان هەستەوە گۆڕا بۆ کورت کردنەوەی ئەم دنیایە لە باری مەعنەوی و شاعیری و فەلسەفی و میتافیزیکەوە لەلایەن نووسەرەوە. هەڵبەتە دیدی نووسەر لە نووسین و داهێنانەکانیدا بۆ خوێنەر بایەخێکی زۆری پەیدا کرد، ڕۆمان بوو بە شیکردنەوەیەکی بێ

پێشینەی دنیا لە لایەن نووسەرەوە. دیارە ئەم شیکردنەوەیە پەیوەندی بە پەیوەستەگی خودی ئەو بە دنیاوە هەبوو. ئەو لەم بەرهەمەدا زۆر بەوردی خۆی نیشان دەدا. جۆیس, بەر لەوەی لە ڕێگەی نامەکانییەوە بناسرێ دەتوانین لە ڕێگەی ئولیس-ەوە بیناسین. کافکا کاتێ کە لە یادداشتەکانیدا باسی خۆی دەکات بە شەرمەوە ئەمە دەکات، بەڵام لە ڕۆمانی (دادگا)و (کۆشك)دا بە شەرمێکی کەمترەوە خۆی دەناسێنێ. بەمجۆرە چەند دەروونگەرایی زیاتر بەرەو دەسەنێ، ڕۆمان پتر کاڵ دەبێتەوە.

ئالن روب گریە لەم بارەیەوە لەگەڵ بۆچوونی ناتالی ساروتە کە نابێ ڕۆمان لەسەر بنەمای "هاڕوژاندن" یان قارەمانانە ڕۆبنرێ،و دەبێ (مەرگی قارەمان)و هەروەها (مەرگی چین بەندییە سایکۆلۆژیو فەلسەفییەکان) لە ڕۆماندا رابگەیەنرێو جگە لەمەش دەیەوێ دەروونگەرایی زەق کە لە کاری ڕۆماننووسەکاندا دیارە بە تەواوی لە بەین بچێو نەمێنێ. ئەو دەیەوێ نووسەر خۆی فەرامۆش بکات یان بە تەواوەتی خۆی لە ڕۆمانەکە بسڕێتەوە، لە جیاتی ئەوە (شتەکان)وەکو چۆن خۆیان دەنوێنن، نیشان بدات.

چونکە نووسەر پێشتر لە پشت خۆیەوە یان لە پشت قارەمانانی چیرۆکەکەیەوە دەیڕوانییە شتەکان، ئەم شتانەی لە سایەی هەلومەرجی یەك ژینگەدا، لەناو چیرۆکێکی دیاریکراو یان شارستانیەتێکی تایبەتدا شیدەکردەوە. بەمجۆرە نەیدەتوانی کە دنیای دەوروبەری خۆی بە چاوانی کراوەو ئازادەوە ببینێ، بەگوتەیەکی دی گیانی بە شتەکان دەبەخشی، روحێکی بۆ کەشف دەکردنو دەی بەشەراندن، لە کاتێکدا دنیا بە حوکمی وجودی بێ غەلو غەشی خۆی مکومو پایەدارەو ناتوانی بە ئارەزووی خۆت بیگۆڕی. بە بۆچوونی روب گریە ڕۆمان دەبێ لیستێکی زۆر وردی ئەم دنیایە بێ کە لە دەرێی ئێمەدا هەیە: دنیای تایبەتی "شتانی رووت". ئەو دنیایە یە کە جیهانی ڕۆمان پێکیدێنێ. و دەیەوێ ئەم دنیایە لە کەماڵی روونیو مکومیدا بێ.

دەبێ ئەوەش بگوترێ کە پراکتیزە کردنی ئەم بۆچوونەی رووب گریە لە ڕۆماندا کارێکی نائاساییە. چونکە ڕۆماننووس دەبێ ببێ بە ئاوێنەیەك کە بۆ خۆیو لە خۆیدا نە جولەی هەبێو نە باوەڕ. چۆن جیهانی شتان لە جیهانی بەشەری کە شەریکە تیایدا جیا دەکرێتەوە؟

چۆن دەتوانرێ ئەم شتانە لە زەمانو لە شوێن جیا بکرێتەوەو لە هەر جۆرە گۆڕانو گۆڕینێك بەدەر بێ.

رولان پارتی رەخنەگری ناوداری هاوچەرخ دەڵێت کە: "ئەم ئەدەبیاتی دیتنە، ئەدەبیاتی دنیایەکی بێ جووڵەیە".

ئالن روب گریە هەولی داوە لە ڕێگەی ڕۆمانەکانی خۆیەوە یەکەمین نموونەی ئەم ئەدەبیاتە بە دەستەوە بدات. لە کتێبی (Les Gommes)دا شار، کۆڵانەکان, ماڵەکان، زێرابو کەناڵانی ئاو، هەر هەموو بەوپەڕی روونییەوە نیشان دەدرێ، کەچی کاراکتەرانی ڕۆمانەکە تەنیا لە شێوەی کۆمەڵە پەیکەرێکدا هەن، یان لە شێوەی کۆمەڵە شتێکدا کە نازانین چ هێزێك دەیان جوولێنێ. ئەوەی زیاتر سەرنج رادەکێشێت وردی ئەو میکانیزمەیە کە وەکو میکانیزمی سەعات وردو ناسکە، بۆ وێنە لە کاتی مەشقێکی شانۆییدا هەر هەموو جموجۆڵی کاراکتەرەکان یەك بەیەکو بە وردی نیشان دەدا، لەمەش گرینگتر ئەمەیە کەئەم رووداوە زەمانی نییەو خودی رووداوەکان وەك ڕۆمانی پۆلیسی بەدەر لە هەر جۆرە شیکردنەوەیەك روو دەدەن، هەڵبەتە ئاشکرایە کەخودی ئەم ڕۆمانە جۆرە ڕۆمانێکی پۆلیسییە.

روب گریە لە کتێبی "حەسوودی"دا کە لە ساڵی ١٩٥٧دا بڵاو بووەتەوە بەردەوامی چیرۆکیش وەلاوە دەنێ. کۆمەڵە رووداوێکی خەیاڵی یان حەقیقی دەخاتە بەرچاوی ئێمە کە بێ رەچاوکردنی زەمانێکی دیاریکراو تێك رژاون.. کاراکتەرەکانی چیرۆکەکە تەنیا لە ڕێگەی ئەو پەیوەندییەوە کە لەگەڵ یەکتردا هەیانە دەناسرێن: یەك مێرد، ژنێكو دۆستەکەی! ئەو ژینگەیەی کە تێیدا دەژین وڵاتێکی نا دیارەو بۆ ئەوەی ئەم بۆشاییانە بگەنە رادەی باڵا، نووسەر مەتر بەدەست دەکەوێتە شەرحی ئەندازەیی شوێنەکانو شتەکانو شوێنی شتەکان وەکو شوێنی روناکی هەتاوو سێبەر لە سەعاتە جیاوازەکانی رۆژدا، لەگەڵ گەڕانەوەی پەیتا پەیتا بۆ هەمان رووداوو هەمان جوڵەو هەمان قسان. ئەو ئەنجامەی هەڵدەهێنجرێ زۆر سەیرە. خوێنەر هەست دەکات لە شانۆییەکی شەبەنگو تاپۆیاندایەو تەنیا بوونی شانۆ کە گرینگەو رووداوەکان کە لە هەر جۆرە قوولییەك بەدەرە، لە هەر تەرزە سیفەتو تایبەتمەندییەکیش مەحرومە. جا لەوە سەیرتر ئەمەیە کە بەرە بەرە ئەم بیرونگەراییە

توندەی کە نووسەر مەبەستیەتی لەنکاودا لەبەر چاوی خوێنەر بۆ قوولترین دەروونگەرایی دەگۆڕێت، چونکە هەموو ئەم شتانە لە روانگەی مێردێکی حەسوودی دڵپیسەوە دەبینریۆ لەنکاودا ئەم هەستە بەرۆکی خوێنەر دەگریّ کە لەوەیە هەموو ئەوانە دەستکردو زادەی زەینی هەمان قارەمان بیّ.

دەشێت ئەنجامی ئەم قسانە بەوە لێك بدرێتەوە کە روب گریە خۆیشی نازانیّ چ دەکات یان نەیتوانیوە دنیای دڵخوازی خۆی دروست بکات. چونکە زاڵبوونی شتان لە دەرێی زەین بەو تەرتیبەی کە روب گریە دەیڵیّ وجودی نییە. چەنکە بۆ بەرجەستەکردنو دەربڕینی ئەو شتانە دەبیّ زمانێك بەکار بێنیۆ ئەم زمانە زمانی بەشەرێکە کە جگە لە زمانی رۆماننووس زمانی چ کەسێکی دیکە نییە. بەڵام بەهەر حاڵ روب گریە وەکو رۆماننووس بە زۆری بە ئەنجامێك دەگات کە رێك پێچەوانەی تیورییەکانی خۆیەتی. بەڵام ئەم شکستە تیۆرییەی روب گریە دەبێتە مایەی سەرکەوتنی رۆماننووسێك بەناوی ئالن روب گریەو خوێنەر سەیر دەکات کە دەروونگەراییو بێرونگەرایی لە راستیدا دوو رووی یەك دراوی هەڵواسراوەو گوشار لەسەر ڕوویەکی, رووی دووەمیمان بەلادا هەڵدەگێڕێتەوە.

بەپێچەوانەی روب گریەوە کە هەمیشە دەیەویّ نەچێتە قولایی شتەکانەوە، ناتالی ساروت لە هەمان کاتدا کەسڵ لە نموونەسازی دەکاتەوە، لە بەرهەکانی خۆیدا ژیانی پڕجۆشو خرۆشی مرۆڤان بە تایبەتمەندییە بازاڕییەکانیانەوە دەردەبڕیۆ نیشان دەدات. واتە ژیانی واقیعیو پەیوەندییە مرۆڤانییەکان نیشان دەدات. بەڕای ئەو ئادەمیزاد جگە لەوەی کە بەپێی ئەقڵو لۆژیك و پرانسیپان بەسەر دەوروبەری خۆدا زاڵ نین، دەسەڵاتیان بەسەر شەخسی خۆیشیاندا ناشکیۆ نییە. ئەوەی بۆ نووسەر گرینگە تانوپۆی گشتی ژیانو پەیوەندییە سەرەتاییەکانی ژیانە، وەکو رێکەوتن، توندو تیژیو بەرەڤانیو هەموو ئەو پەیوەندییانەی دیکەی کە لە بەینی مرۆڤو دنیای دەوروبەریدا هەیە.

لە "ناوچەی بورجان"دا کە بە رەونەقترین بەرهەمی ناتالی ساروتە لە ساڵی ١٩٥٩دا بڵاوبووەتەوە دەتوانریّ بە باشترین شێوە ئەو دنیایە بدینریّ کە پێویستە ناوبنریّ "دنیای لاوەکی"، کاراکتەرەکان هەموو هەنو بە هیچ جۆریّ وەکو کاراکتەرو قارەمانەکانی روب گریە شەبەنگو تاپۆیانی بزۆزنین، هیچ کامیان نوێنەری نموونەی تایبەتیو خودان خەسڵەتێن

جێگیر نین, لەم کتێبەدا لاوێکی سادەو ساکار دەبینریّ کە دەخوازیّ زەوقی هونەریی هەبیّ، پورێکی ماخۆلان گرتوو، و خانەوادەیەکی پەراگەندەو ژنێکی نووسەری بە ناوبانگ کە هەندیّ جار لە گەرمەی شۆرەتو سەرکەوتندا دەیبینینو هەندیّ جار لە دەلاقەی پێکەنیناوی ژیانییەوە دەیبینین. ئەو تانوپۆو شیرازەیەی کەچیرۆکەکە پێکەوە دەبەستیّ ئاڵۆزو نامەفهومەو هیچ بایەخێکی نییە. ئەوەی نووسەر دەیەویّ لەم کتێبەدا بیڵیّ، وەکو لە ناوی کتێبەکەشەوە دیارە، ئەمەیە کە ئەم کاراکتەر یان کەسایەتی یان قارەمانانە هەر یەکێکیان دەڵێی بە جۆرێکی سەربەخۆ لە مەنزومەیەکی جیادا دەسورێتەوەو لەم سوڕانەوەیەدا هەندیّ جار یەکدی رادەکێشنو هەندیّ جار یەکدی دوور دەخەنەوەو هەروەها هەندیّ جار پێکدا دەدەن. ئەم پێکادانەش بە زۆری توندو قایم دەبیّ. بەڕای ناتالی ساروت ئێمە تەنیا بۆ خۆمان دەژینو ئەو داوەرییانەی ئێمەش کە بەڕای خۆمان زۆر وردەو هەزارو یەك حیسابی بۆ کراوە دەشێت بە زەبری رەوتی ئاڵۆزی ژیان هەر جۆرە گۆڕانێکی بەسەردا بێت.

ماوەیەکی زۆر ناوی میشیل بوتور لەگەڵ ناوی روب گریەدا دەهات، کەچی لەگەڵ ئەمەشدا ئەم دوو رۆماننووسە لاوە بەیەك رێگەدا نەڕۆییشتن. هەر چەندە کە میشیل بوتور-ش گرینگییەکی فرە بە دنیای دەرەکی نادات و هیچ باوەڕێکی بە دەرونزانی نییە, بەڵام گرنگی بە قارەمانانی بەرهەمەکانیو ئەو پەیوەندییانەی کە بە دنیاوە هەیانە، دەدات.

بەپێچەوانەی هەموو پێشەنگانی رۆمانی تازەوە، میشێل بوتور هەرگیز پێی وا نییە کە بتوانێت لە کۆتی زەمان ئازاد ببیّ. بەڵام ئەم زەمانە بە پێچەوانەی زەمانی بەرهەمێن کلاسیکەوە زەمانێکی جێگر نییە کە پێشتر پێمان درابیّ، بەڵکو زەمانێکە جگە لەوەی کە نەخشی قاڵب بۆ رووداوەکانی رۆمان دەگێڕیّ، لە هەمان کاتدا بەشێکە لە تانوپۆی ئێمە.

ئەوەی دەشێت دەربارەی رۆمانی تازە بگوترێت ئەمەیە کە ئەم رێبازە تازەیەش یەکێکە لەو رەچەتە زۆرو زەبەندانەی کە بە نەخۆشێك دەدریّ چونکە دەبیّ ئەوە بگوتریّ کە رۆمان پتر لە بیست ساڵە نەخۆشە. بە ڕای ژمارەیەك لە ئەدیبانو رۆشنبیرانو

شارەزایانی دنیای سینەماو تەلەفزیونو رۆژنامان ئەم نەخۆشە هیچ چارەیەکی نییەو بگرە بەڕای ژمارەیەکی دی رۆمان لە مێژە مردگە.

لێ دامەزرێنەرانی (رۆمانی نوێ) لە ریزی ئەو کەسانەن کە رەچەتە بۆ رزگارکردنو چارەسەری ئەم نەخۆشە دەنووسن. بەڵام ئەم رەچەتانە تا چ رادەیەك یارمەتی چاك بوونەوەی ئەو نەخۆشە دەدەن؟ ئەمە مەسەلەیەکە جارێ ناتوانرێ حوکمی لەسەر بدرێ.

(شانۆی نوێ)

ئایا شانۆی نوێ پێوەرەکانی گۆڕیوە؟ ئایا دنیای ئەم لەگەڵ دنیای شانۆی سەدەکانی پێشووداو تەنانەت لەگەڵ شانۆی باوی چل ساڵی یەکەمی سەدەی بیستەمدا فەرقی هەیە؟ گومان لەمەدا نییە. ئەورۆکە ئێمە سەروکارمان لەگەڵ شانۆیەکدایە کە هەموو پرەنسیپەکانی شانۆی بەر لە خۆی شڵەقاندووە. نموونەشی لەسەر تەختەی شانۆکان دەبینین یان لە کتێباندا دەیخوێنینەوە بەڵام بە زۆری ئاڵۆزو نا مەفهوومن. جا ئێمە لێرەدا هەوڵدەدەین بە پێی توانا ئاشنای ئەم شانۆیە، کە "شانۆی پووچ"شی پێ دەڵێن، ئاشنای ببین، بۆ ئەم مەبەستەش پشت بە (مێژووی شانۆی نوێ)ی ژنویوسرو دەبەستین.

"دروستە کە جەنگی جیهانی یەکەم کۆمەڵێك مەسەلەی تازەی هێنایە گۆڕێو دنیای روو بەڕووی گۆڕانی تازە کردەوەو، ئەو دنیایەی لە پاش ئەم جەنگە هاتە ئاراوە جیاوازییەکی زۆری لە دنیای پێش جەنگەکە هەبوو، بەڵام دەتوانرێ بگوترێ کە پێوەرەکانی دنیای پاش جەنگ فەرقێکی ئەوتۆی لەگەڵ پێوەرەکانی پێش جەنگدا نەکردبوو. لێ سەبارەت بە جەنگی جیهانی دووەم پێویستە بگوترێ کە کۆتایی دنیایەكو سەرەتای دنیایەکی تر بوو بە دنیایەك پێوەری تازەوە. هێرۆشیما خۆری رەشی ئەم دنیایە بوو، و لە ژێر تیشکی ئەم خۆرەدا هەموو بەهاکانی رابردوو دامرکانەوە، ئەگەر هەندێ لەو بەهایانە تروسکاییەکیان دەدایەوە، ئەمە وەکو تروسکەی ئەو ئەستێرە دوورە دەستانە بوو کە بۆ ماوەیەك پاش نەمانو ئاوابوونی خۆیان هێشتا تروسکەیەکی کزیان هەبوو. تاوەکو سەرەتای جەنگی جیهانی دووەم، وێڕای ئەوەی جەنگێکی گەورە قەومابوو، بەڵام کۆمەڵگە بەشەرییەکان لە گۆڕانو پێشکەوتنی بەرە بەرەدا بوون. ئاسۆی ئەو ئومێدو هیوایە لە

ئارادا بوو کە رۆژێ لە رۆژان رەگو ریشەی هەر جۆرە زوڵمو ناهەقییەك لەسەر رووی زەوی هەڵکەندرێو کۆمەڵێك کۆمەڵگەی ئایدیالی بێتە ئاراوە. بەڵام ئەو چەند ساڵەی جەنگو ساڵانی پاش جەنگ-ش لە پڕ هەموو ئومێدێکی بە باداداو مرۆڤی دڵنیاو دڵخۆشو سەرگەرمی ریفۆرمی لاوەکی کە دەیویست مەسەلە کۆمەڵایەتییە ناسكو هەستیارەکان چارەسەر بکات لەپڕ خۆی لە بەردەم کوشتارێن بە کۆمەڵو هەڕەشەی نابودکردنی دنیادا بینییەوەو هەستی کرد هەموو هەوڵو تەقەلاکان بە فیڕۆ چووەو بۆ سەردەمی هۆڤیگەری گەڕاوەتەوە، جا لەمەش خراتر ئەوە بوو کە کاتێ چاوی کردەوە بینی ئەو کۆمەڵگە ئایدیالیانەش بنکەیەك بوونە بۆ فەرمانڕەوای فەردی. هەموو ئومێدەکان لە پڕ هەرەسیان هێناو مرۆڤ لە دوای جەنگەوە خۆی لە بۆشاییەکی روحیدا بینییەوە. ئەم بۆشاییە لە سەرەتادا زمانی تایبەتی خۆی نەدۆزی بووەوە. ساڵانی جەنگ ساڵانی هەژاری و قاتو قڕی ئەدەبیو رۆشنبیری بوو ئەم قاتو قڕیو هەژارییە درێژخایەنە هەموو خەڵکی جیهانی تینووی ژنەوتنی دەنگێکی تازە کردبوو.

نووسەرانێك هەندێ شتیان نووسیو چەند شیعرێك گوتران. بەڵام شانۆ لەم بارەیەوە هیچ کارێکی نەدەکردو دەتگوت لە خۆی رانابینێ کە هەڤرکی دەگەڵ مێژوودا بکات. ئەوەی کە یەکەمجار مێژوو ئەنجامی دابوو، ئەوەبوو لەگەڵ سینەمادا فیلمی دیکۆمێنتی هێنایە سەر پەردە، بەڵام پێویستی بە زمانێك بوو کە کاری سینەما نەبوو. دەشێت بگوترێ کە هەر چەندە سینەما نەیدەتوانی بە خۆی ئەو زمانە بێنێتە ئاراوە، لێ زەمینەیەکی لە باری بۆ قبووڵ کردنی ئەو زمانە رەخساندو خۆشکرد. جا لەم کەینو بەینەدا هەر شانۆ بوو کە دەبووایە، ئەگەر بە مەرگی خۆیشی بووە، ببێ بە زمانی زیندووی ئەم قۆناغەی مێژووی بەشەر، قۆناغێك کە چیتر پێشڤەچوونی بەرەبەرەی زەمانی تێدا مەترەح نەبوو و هیچیش مایەی سەرسامی نەبوو کە زەمانەکان بڕێتە ناو یەكو لە چاو تروکانێکدا هەموو شتێك ئاوەژوو ببێتەوە یان رابردوو تێکەڵی ئایندە ببێ.

رەنگە بشێت بگوترێ کە پێشهاتەکە بە نمایشی "دادگا"کەی فرانتز کافکا لە پاریس دەستی پێکرد، جان لویس بارو لە ساڵی ١٩٤٧دا، دادگای خستە سەر شانۆ، دیارە ئاندریە جید ئامادەی کردبوو بۆ شانۆ، وەرگێڕانی کتێبەکە کە لە ساڵی ١٩٣٣ لە پاریس

بڵاوبووبووەوە هیچ دەنگێکی نەدابووەوە. (جوزیف ك)ی قارەمانی دادگاکەی کافکا کە لەبەر هۆیەکی نادیار دادگایی دەکرا به هیچ جۆرێ بۆ ئەو رۆژگارە بە نوێنەری وەزع و حاڵی بەشەری نه دەژمێردرا, بەڵام ئەم نامۆیە کە لە دنیای پچڕانی پەیوەندییاندا یەخسیر بوو بوو, کاتێ هاتە سەر شانۆ به هەق یان به ناهەق بوو به سیمبولێکی تایبەتی، سیمبول بۆ ئەو کەسانەی لە تەوقیفخانەکاندا مەحکوم بوو بوون، نموونەی کاراکتەرانی "دۆزەخ"ی سارتەر یان نموونەی ئەو "پووچی"یە کە کامۆ بەرجەستەی دەکردو وێنەی دەگرت. هەمان قارەمان بوو کە لە دوورەوە دەستی ئاشنایی بۆ (فلادیمیر)و (ئەستراگون)ی قارەمانانی (لە چاوەڕوانی گۆدۆ)و (کلوڤ)و (هام)ی قارەمانانی "کۆتایی گەمەکە"ی سامۆئیل پیکیت درێژ دەکات.

یەکەمین بەرهەمی ئەم دەستە نووسەرانە لە دەوروبەری ساڵی ١٩٥٠ لە پاریس لە شانۆکانی کەناری چەپی روباری سین هاتە ئاراوە. بەڵام ئەم بەرهەمانە بە هیچ جۆرێ زادەی کاری دەستە نووسەرێکی دیاریکراوو بەرهەمی هاوکاریو هاوفیکرییەکی تایبەت نەبوونە بۆ دامەزراندنی قوتابخانەیەکی کۆكو جێگیر. یوجین یونسکۆ، سامۆئیل پیکیت، ئارتور ئادامۆف و جان جینیەو چەند نەفەرێکی دیکە هەر یەکەیان بە تەنێ بۆ خۆی کاری دەکردو تاقە خاڵی هاوبەشی نێوانیان ئەمە بوو کە دژی شانۆی باوو تەقلیدی ئەو قۆناغو رۆژە هەستا بوون. ئەوەی سەیرە ئەمەیە کە زۆربەی ئەم نووسەرانە فەرەنسی نەبوون. "پیکیت" ئینگلیز بوو، "یونسکو" رۆمانیو فەرەنسی بوو، و "ئادامۆف" رووسیو ئەرمەنی بوو و هەر هەموویان فەرەنسایان وەکو مەڵبەندێك بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی تازەی خۆیان هەڵبژاردبوو و بەرهەمەکانیان بە زمانی فەرەنسی دەنووسیو لەمەشدا بە هەڵە نەچوو بوون چونکە تەنیا لە فەرەنسادا دەیانتوانی دەرهێنەرانێك بدۆزنەوە کە بەرهەمی نائاسایی ئەوان پەسند بکەنو لەسەر شانۆ نمایشی بکەن. ئەم شانۆنامانە بۆ ماوەیەکی زۆر نمایش کرانو رووبەڕووی ئێرادگیریو ناڕەزایی بوونەوە . ژمارەیەك حاڵی بوونو ژمارەیەکیش هیچیان هەڵنەکڕاندو بە خۆڕایی هۆڵەکانیان بەجێ هێشت. جا لەگەڵ ئەمەشدا ئەم نووسەرانە بە جیاو بەشێوەی سەربەخۆ، بە هەموویان قۆناغێکی تازەیان لە شانۆدا هێنایە ئاراوە کە هەندێ کەس پێیان دەگوت قۆناغی "شانۆی پێشڕەو"و

ژمارەیەکیش پێیان دەگوت قۆناغی "شانۆی پووچ". و لە راستیدا قوتابخانەیەکی خەیاڵی هاتە ئاراوە. ئەوانەی کە بەم قوتابخانە خەیاڵییەیان دەگوت (پێشڕەو) مەبەستیان ئاماژە کردنە بۆ ئەو جورئەتەی کە ئەم نووسەرانە سەبارەت بە جیابوونەوە لە نەریتی باوی شانۆگەری وەخت دەریانبڕی بوو، و ئەوانەیش کە ناویان دەنا "شانۆی پووچ" لەبەر ئەو ئاڵۆزیو تەمومژە بوو کە لەم شانۆنامانەدا هەبوو. بەڵام خودی شانۆنامە نووسەکان بە هیچ یەکێك لەو ناونیشانانەی سەرێ (شانۆی پێشڕەو، و شانۆی پووچ) قاییل نەبوون. بە تایبەتی یونسکۆ دەربارەی ناونیشانی پووچ، دەیگوت: "بەڕای من لە دنیای بووندا هەموو شتێك لۆژیکییەو (پووچ) بوونی نییە، بۆیە پووچ مایەی سەرسامی نییە، بەڵکو خودی بوونو بوونایەتی مایەی سەرسامییە".

هەروەها دەیگوت:

"خەڵکی ئەوە بە پووچ ناو دەبەن کە لایەنی پێکەنیناوی زمان، کە لە ئەسڵی خۆی بە تاڵ بووەتەوە، لە قاو دەدات..."

یەکەمینی بەرهەمی شانۆی نوێ لە ساڵی ١٩٥٠دا بڵاوبووەوە. ئەم بەرهەمە ناوی "دەنگبێژی کەچەڵە"و لە نووسینی یونسکۆ بوو, هەروەها دوو شانۆنامەی ئادامۆف بەناوی (مانۆری گەورەو بچووك"و "هێرش".

"دەنگبێژی کەچەڵە" شانۆنامەیەك بوو کە نە دەنگبێژی تێدا بوو نە کەسێکی "کەچەڵە"و زۆربەی تەمەشاڤانان ئەم کارەیان بە جنێو بۆ خۆیان دەزانی...

جنێوێکی تریش ئەمە بوو کە لەگەڵ دەستپێکردنی شانۆنامەکەدا سەعاتە دیوارییەکە "١٧" کەڕەتی لێدەداو "مەدام ئیسمیت" کە لەسەر شانۆ بوو دەیگوت: "سەیرە! سەعات نۆیە!"و دوا بە دوای ئەوە زنجیرە گفتوگۆیەکی نا ئاسایی دەستی پێدەکرد کە لە راستیدا لە ئاسایی ترینو بازاڕیترین قسەی رۆژانە وەرگیرابوو و رواڵەتی خۆی گۆڕی بوو. پاشان خودی یۆنسکۆ لە (یاداشتانو دژە یاداشتان)دا ئەوەی نووسیووە کە ئەم شانۆنامەیە لەبەر گفتوگۆکانی کتێبی یەکەمی فێر بوونی زمانی ئینگلیزی نووسراوەتەوەو هەندێ گۆڕانکاری تێدا کراوە، بەڵام ئەم رستانە لە راستیدا شێوەی زنجیرە وشەبازییەکیان لە خۆ گرتبوو و زنجیرە پیتێکی دەنگدارو بێ دەنگ بوو کە دەتگوت لە زاری چەند کەسێکی

ڕۆبۆتەوە دەردێن. بەمجۆرە شانۆنامەکانی یونسکۆ قاڵبێکی تەنزئامێزی ئەوتۆیان وەرگرت کە تەماشاڤانیان بە شتگەلێك دێنایە پێکەنین لە بنەڕەتدا خەندەدار نەبوون.

نوێنەرێکی بەرجەستەی دیکەی ئەم شانۆییە سامۆئیل پیکیتە کە لە هەمان کاتدا لە نێو ئەو دەستە نووسەرانەدا لە هەموویان فەیلەسوف تر بوو. (لە چاوەڕوانی گۆدۆدا)کەی بیکیت کە سێ ساڵ پاش "دەنگبێژی کەچەڵە" لە کانوونی دووەمی ساڵی **١٩٥٣**دا لەسەر شانۆی (بابیلۆن)ی پاریس پێشکەش‌و نمایش کرا، ئەم شانۆنامەیە بریتییە لە دوو ڕۆژی ژیانی "فلادیمیر"و "ئیستراگون" کە لە کەناری ڕێگەیەکداو لە نزیکی درەختێکدا چاوەڕوانی "گۆدۆ" ناوێك دەکەن کە وەعدیان لەگەڵیدا هەبووە. گۆدۆ هەرگیز نایەت. کە پەردە دادەڕێتەوە دیسان ئەم حاڵەتی چاوەڕوانییە بەردەوام دەبێ کە ڕۆژێکی دیکە بێت‌و لە نوێ بکەونەوە چاوەڕوانی هاتنی گۆدۆ.

لە "کۆتایی گەمەکە"شدا کە پاش شانۆنامەی "لە چاوەڕوانی گۆدۆ"دا نمایش کرا، جۆرە چاوەڕوانییەك هەیە، چاوەڕوانی کۆتایی هاتن‌و تازەکردنەوەی بیرەوەری ڕابردوو لە دنیایەکی بۆش‌و ڤالادا. شانۆنامەکانی دواتریشی وەکو (دوا شریت)و (خۆڵەکەوە) هەر باسی دنیای کۆتایی هاتگ‌و قارەمانی تەنیایان دەکرد. لە هەر یەکێك لەم شانۆنامانەی (سامۆئیل بیکت)دا قارەمانی بەرهەمەکە بە جۆرێك لە جۆرەکان لە گەڵ بیرەوەری ڕابردوودا دەژی: لە "کۆتایی گەمەکە"دا، (هام) باسی ڕۆمانێك دەکات کە دەیەوێ بینووسێت‌و یادێکی ڕۆژانی ڕابردووە.

لە (دوا شریت)دا پیرەمێردێك کە گەیووەتە کۆتایی ژیان، لە هەر ساڵێکی تەمەندا دەنگی خۆی لەسەر شریتێك تۆمار کردووەو هەڵیگرتووەو بە دانانی شریتەکە لەسەر ڕێکۆردەر ساڵانی ڕابردووی تەمەنی خۆی دەژێنێتەوە.

لە (خۆڵەکەوە)دا، "هنری" تەنیا لە ڕەخی دەریاداو لە نێو دەنگی شەپۆلانی دەریادا چیرۆك بۆ خۆی دەڵێت: کۆمەڵێك وێنە لە خەیاڵدانییەوە دادەچۆڕێ‌و یەك یەك لەبەر چاوی بەرجەستە دەبن: باوکی، دوو پیرەمێرد بەناوانی (بولتون)و (هالوڤی) کە لە شەوێکی بەفردا یەکدی دەبینن: "ئاگرێکی خەفە، سەرمای بەترەف، تەنیایی، دنیای سپی پۆش.. نە دەنگێك هەیە، نەئاگرێ، هیچ شولەیەك نییە، هیچ تروسکەیەك نییە، تەنا خۆڵەکەوەو

بەس". (ئاوا)، ژنەکەی ئەو چەند ساتێك وەڵامی دەداتەوەو یادی (ئادی) کیژە چکۆلەکەیان‌و دەرسی پیانۆو سواری ئەوی وەبیر دێنێتەوەو ئازارو مەینەتی کۆنی ژیانی ئەو بە تێکەڵ‌و پێکەڵی‌و ڕوونییەکی سەیرەوە لە نوێ دەژێتەوەو شانۆنامەکە بەم ڕستانە کۆتایی دێت: "هیچ، سەرانسەری ڕۆژ هیچ، (بێدەنگی) سەرانسەری ڕۆژو سەرانسەری شەو هیچ (بێدەنگی) هیچ دەنگێك نییە.".

ئەم تەنیاییەی مرۆڤ لە بەرهەمەکانی ئارتور ئادامۆف-شدا دیارە. لە (مانۆری گەورەو بچووك)دا لە زنجیرە تابلۆیەکدا کە لە شێوەی لەقتەی فیلمدا دراونەتە دەم یەکەوە، پیاوێك دەبینین کە یەك لە دوای یەك ئەندامەکانی خۆی لە دەست دەدات‌و قوربانی کۆمەڵە دەستوورو فرمانێکە کە دەنگێکی نەناسراو پێی دەدات.

شانۆنامەیەکی کورتی دیکەی ئادامۆف (پرۆفیسور تاران)ە ئەمە کۆپییەکی سادەی خەونێکەو هیچ ڕەگەزو توخمێکی بە مەبەستی کینایەو ئیستیعارە نەنووسراوە. (تاران) کێیە؟ ئەم مامۆستا بێزراوە ئایا پیاوێکی شەڕانییە یان قوربانییەکی بێ تاوان‌و بێ گوناحەو گیرۆدەی داوی بەدحاڵی بوون بووە؟.

ئایا وەکو تاوانباری دەکەن، منداڵان بە ڕووتی لە پشت کابینەیەکی گەرماوەوە دیتویانە؟ ئایا هەموو بیروبۆچوونەکانی خۆی لە پرۆفیسۆر (منار)ەوە دزیوە؟ لە کۆتایی ئەم شانۆنامەیەشدا هیچ جۆرە پەیامێك بەدی ناکرێت. وەکو چۆن لە (کورسییەکان)ی یونسکۆدا چاوەڕوانی ئەوە دەکرێ وتاربێژێك بێت‌و ناوبراو لە کۆتایی شانۆنامەکەدا دێت، بەڵام کەڕو لاڵەو جگە لە بێدەنگی چ پەیامێکی تری پێ نییە، یان لە شانۆنامەیەکی دیکەی یونسکۆدا بەناوی "مامۆستا" جاڕچی هەواڵی هاتنی مامۆستا دەدات‌و ستایشکاران بەبێ قەرارییەوە چاوەڕوانی هاتنە ژوورەوەی ئەون، بەڵام کاتێ (مامۆستا) وەژوور دەکەوێ دەبینن کە سەری نییە.

شانۆی نوێ، ئەوەمان لا ناهێڵێ کە چاوەڕوانی یاساو ڕێساو ئارامی لەو دنیایە بکەین کە تیایدا دەژین‌و تەماشاڤانانی خۆی بە واقیعی دژوارو زبری زەمان ئاشنا دەکات. بەڵام (مارتین ئەسلین) گوتەنی "شانۆی پووچ لە ڕاستیدا هەوڵ‌و تێکۆشانێکە لە پێناوی قەبوڵکردنی وەزعی بەشەر وەکو چۆن هەیە بە هەموو عەجیبی‌و بێهودەییەکیەوە،

مەشقکردنە بۆ رووبەڕووبوونەوەی ئەو وەزعە بەشەرییە بەوپەڕی ویقارو ئابڕومەندیو بەرپرسیاریەتییەوە.

جا لەبەر ئەوەی هیچ چارەسەرێك بۆ موجیزاتی بوون نییە بۆیە مرۆڤ لە دوا ئەنجامدا بوونەوەرێکی تەنیایە لە جیهانێکی خالّی لە مانا. راستە کە تورڕدانی چارەسەرانو خەیالاّتی سوکنایی بەخش لەوەیە بە ئازارو سوێ بێ بەلاّم هەستی ئازادی و تەنایی بەدووودا دێت. ئیدی بەم جۆرە لە دوا شیکردنەوەدا "شانۆی پووچ" ئەشکی نا ئومێدی لە چاوان نابارێنیێ، بەڵکو بزەی ئازادی دەخاتە سەر لێوان.

دوا پەیڤ

هونەرو ئەدەبیاتی ئەمڕۆی جیهان، بە پێچەوانەی راوبۆچوونی هەندێ لە روشنبیرانو ڕەخنەگرانو پاسادارانی شێوازێن کۆن بە جادەی داڕوخانو نەماندا ناڕوات. ئەمە دابو نەریتێکی کۆنی هاوچەرخانی هەر قۆناغێکی مێژووی ئەدەب بووە کە بەچاوی سووك بڕواننە هونەری ئەو زەمانەی کە تیایدا دەژین.

"ئەو خەڵکەی کە پێیان وایە لە رۆژگاری ئێمەدا شیعرو هونەر کەوتۆتە هەڵدێری داڕوخانەوە یەجگار زۆرن. کاتێ بەرهەمێن لیژەو پیکاسۆو شاگال و دکر نموونەێن نیگارکێشی هاوچەرخ دەبیننو یا شیعرێن ئاپۆلینرو ئیلیوت و پاوەند وەکو نموونەی شیعری هاوچەرخ دەخوێننەوە، هەر لە سیمای گرژو نیگای گلەیی بارياندا دیارە کە چەند خەفەت بۆ داڕوخانو هەرەسی زەوقی جیهانی نوێ دەخۆن.

"بەڵام ئەگەر زەحمەتی تۆژینەوە بدەنە بەرخۆیان لەوەیە رۆژێ بۆیان دەربکەوێ کە ئەم سەدەیەی ئێمە یەکێك لە گەورەترینو پڕ بەرهەمترین بزاڤی هونەری بەخۆوە دیتووەو بایەخو ئیحتوباری ئەو بزاڤە ئەگەر لە راپەڕینی رینیسانس زیاتر نەبێ بێگومان کەمترنییە.

هونەرمەندی بێلایەن نایەت خۆی لە بازنەیەکی تەنگی جیهانی هونەردا گیرۆدە بکات. لە رۆژگاری ئێمەدا هونەر بەربلاوییەکی زۆری بەخۆوە دیتووە. لە چاو پرەنسیپی هونەری سەردەمانی کۆنو بەرهەمێن میللەتە جۆراوجۆرەکاندا، هونەری ئەمڕۆکە هەمە جۆرترو دەوڵەمەندتر بووە... ئەگەر خۆمان نەخەینە ناو بازنەی تەسکی گریمانانی تەنگەوەو پڕاو پڕی هەتەری چاو بڕوانینو دیقەتی ئەزموونانی بەشەر بدەینو مودەتێك مومارەسەو تەماشای

هونەری نوێ بکەینو دەرگای زەین بۆ پێشوازی پرەنسیپە تازەکان بکەینەوە، بێگومان پاش ماوەیك خوو بەمجۆرە بەرهەمانەوە دەگرینو هەندێ جاریش خۆمانو ئەزموونانی ژیانی خۆمانی تێدا دەبینینەوە، بەڵام ئەگەر وا خەیاڵ بکەین کە تەنیا بە (روونکردنەوە)ی ئەمو ئەو و بەبێ مومارەسە دەتوانین لەزەت لەهونەری نوێ وەربگرین ئەمەیان خەیاڵی خاوەو، دەست لە گونان شۆڕتر دەگەڕێینەوە.

***

لێ وەچەی ئەمڕۆی جیهان، کە هەست بەقورسی باری دوو جەنگی جیهان سووتێن بەسەر شانی خۆیەوە دەکات، چیتر باوەڕ بە قسەکانی ئینریکو توڤزی رەخنەگرو شاعیری ئیتاڵیایی ناکات کە لە ساڵی ١٩١٠دا دەیگوت:

"هەر وەچەیەکی بەشەری بەڕادەیەك لە وەچەکانی پێش خۆی جیاوازە کە بتوانێ بە تەرزێکی تازە دەست بە ژیان بکات. هەر شاعیرێك کە دێتە دنیاوە خوایە کە بێدار دەبێتەوەو نەك تەنیا ئەوزاری کاری خۆی, واتە زمانو دەرکی شاعیرانەو شێوازی نووسینو گوتنی شیعر دادێنێ، بەڵکو بەشەکانی بەرهەمی ئایندەی خۆیشی لە رووحی خۆیەوە دەردێنێ، نە مامۆستایەکی هەیەو نە پێشەوایەك، سەر بە هیچ نەژادو هیچ زمانو هیچ وڵاتێك نییە. نابێ هیچ نەزمو رێسایەك ببێتە کۆسپی سەر رێگەی ئەو و نابێ هیچ تەعلیماتو دەستوورێك کۆمەکی پێ بکات".

گۆتە، شاعیری گەورەی ئەڵمانی سەدەو نیوێك لەوەپێش چەند جوان وەڵامی پێشوەختەی ئەوی داوەتەوە:

یەکێك دەیگوت: (لە ناو پێشینانو هاوچەرخاندا، هونەری خۆم بە قەرزارباری کەس نازانم. من جگە لە هزرو زەوقی خۆم هیچ مامۆستایەکم نەبووە) جامەبەست لەم قسەیە ئەگەر سەرتیغ نەچووبم، ئەمەیە کە "هەر هەڵەیەکم کردبێ گوناحەکەی لە ئەستۆی خۆمە".